

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Weerkorpsen: extreemrechtse strijdgroepen in Amsterdam, 1923-1942

Broek, G.J.A.

Publication date

2014

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Broek, G. J. A. (2014). *Weerkorpsen: extreemrechtse strijdgroepen in Amsterdam, 1923-1942*. [Thesis, externally prepared, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Gertjan Broek

Weerkorpsen

**Extremrechtse strijdgroepen
in Amsterdam, 1923-1942**

Weerkorpsen

Lay out: Crius Group, Hulshout

Ontwerp omslag: Coördesign, Leiden

Omslagillustratie: Waddenweg, Amsterdam-Noord, 9 maart 1935. De WA van de NSB raakte tijdens een propaganda-actie op het Blauwe Zand slaags met tegenstanders. (NHA, Gerechtshof Amsterdam 1930-'39.)

© Gertjan Broek, 2014

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Weerkorpsen

*Extreemrechtse strijdgroepen in Amsterdam,
1923 – 1942*

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de Rector Magnificus
prof. dr. D.C. van den Boom
ten overstaan van een door het college voor promoties ingestelde
commissie, in het openbaar te verdedigen in de Agnietenkapel
op donderdag 2 oktober 2014, te 10:00 uur

door Gerardus Johannes Antonie Broek
geboren te Abcoude

Promotiecommissie:

Promotor: prof. dr. P. Romijn
Overige leden: prof. dr. J.C.H. Blom
 dr. J.G. van Donselaar
 prof. dr. W. Klinkert
 dr. I.M. Tames
 prof. dr. L.H.M. Wessels

Faculteit der Geesteswetenschappen

Als padvindertjes militairement ingedeeld uitrukken, zeggen we: toe maar; dat is kinderspel. Als Heilsoldaten 't zelfde doen, denken we: Soit; 't hindert niet, want hun doel is vreedzaam genoeg. Maar wanneer de Fascisten in bataljons nachtoefeningen gaan houden, dan is dat niet vreedzaam en niet kinderlijk. Al was 't enkel maar dewijl het andere politieke groepen prikkelt net zoo te gaan doen – en dan krijgen we militaire manoeuvres die niet door den minister van Defensie bevolen werden en toch zeer reeel kunnen worden.

E. van Dam, "Nootjes uit de hoofdstad", *Provinciale Noordhollandsche Courant*, 8 februari 1933.

Inhoud

Voorwoord	9
1 Inleiding	11
2 Daadkracht De vijand te lijf	35
3 Koerswijziging De wending naar Duitsland	61
4 Weerbaarheid De aanval als beste verdediging	89
5 Gedaanteverwisseling De WA in vermomming	129
6 Volharding Voorwaarts op eigen gezag	149
7 Tegenstand Politieke en publieke respons	173
8 Krachtmeting Het Hoofdkwartier grijpt in	199
9 Opstandigheid Arnold Meijers Zwart Front	219
10 Ongeduld De heethoofden van Van Rappard	239
11 Breukvlak Hernieuwde radicalisering binnen de NSB	257
12 Hergroepering Strijd om de straat tijdens de bezetting	283

13 Cijfers	319
14 Conclusies	325
Bronnen	337
Samenvatting	345
Summary	347
Index	349

Voorwoord

Dit onderzoek is, zoals dat bij onderzoek vaak gaat, ontsproten aan verwondering. Een sluimerende verwondering over het feit dat er zo weinig bekend was over de zogenaamde weerkorpsen, toch een fenomeen dat in de roerige jaren dertig zelfs tot specifieke wetgeving leidde. De toevallige vondst van een oud krantenbericht waaruit bleek dat mijn geboortedorp in 1936 landelijk nieuws was door een spraakmakend geval van georganiseerd politiek geweld gaf vervolgens de aanzet tot eigen onderzoek naar dit verschijnsel. Achter zomaar een incident in een bewogen tijdsgewricht bleek een opmerkelijke en nagenoeg onbekende subcultuur van gewelddadig activisme schuil te gaan.

Aan de hand van mijn bevindingen schreef ik een doctoraalscriptie met de titel *Ploertendoders, koppelriemen en boksbeugels. De bijdrage van de radicale Amsterdamse NSB'ers aan het politieke klimaat in de jaren 1935 – 1937*. Ik beperkte mij daar dus tot de hoofdstedelijke NSB tussen de verkiezingsjaren waarin die beweging eerst zo sterk opkwam en vervolgens weer zo hevig verloor. De in die scriptie vervatte kerngedachte – het hoofdstedelijke weerkorps van de NSB was een eigengereid en gewelddadig gezelschap waarover de partijleiding in de genoemde jaren slechts met grote moeite enige controle wist te krijgen – is bij dit onderzoek opnieuw van groot belang. Wel heb ik hier de behandeling van het onderwerp in de breedte, in de diepte maar ook in de tijd sterk uitgebreid.

Nu het monnikenwerk ten einde is moet ik stilstaan bij het verloop van het proces. Ik ben diverse mensen dank verschuldigd. Allereerst wil ik noemen mijn promotor Peter Romijn. Vanaf het moment dat hij mijn eerste nog vrij diffuse ideeën aanhoorde is hij een geïnteresseerde en kundige begeleider geweest. Zijn constructieve kritiek en zijn niet zelden verrassende suggesties waren van essentieel belang om het werk tot een goed einde te brengen. Uiteraard ben ik hem hiervoor zeer erkentelijk. Ook bedank ik de leden van de promotiecommissie voor het kritisch lezen van mijn manuscript en hun verdere aandeel in het traject.

Veel belangstelling ondervond ik van verschillende onderzoekers die zich op verwante onderzoeksterreinen bewegen of hebben bewogen. Ik wil er enkele noemen: Robin te Slaa, Edwin Klijn, Tessel Pollmann, Josje Damsma, Erik Schumacher, Willem Wagenaar en Sytze van der Zee. Hun geduld is op de proef gesteld, maar als ze willen kunnen ze nu van mijn bevindingen integraal kennis nemen.

Welwillende medewerking bij het verkrijgen van de foto's verleenden Jet Baruch, Hans van Felius en het bestuur van de Koninklijke Nederlandse Bond voor Lichamelijke Opvoeding. Zeer veel werk bezorgde ik studiezaalmedewerkers van het Noord-Hollands Archief in Haarlem, het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam en het Brabants Historisch Informatiecentrum in Den Bosch. Dat ik mijn uitputtend archiefwerk kon uitvoeren is in hoge mate ook hun verdienste. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam en het Nationaal Archief in Den Haag verdienen in dit verband eveneens vermelding.

Mijn familie, die zich mij nog maar al te goed herinnert als scholier, bleken na de mededeling dat ik aan een proefschrift ging beginnen hun beslist niet ongegronde verbazing toch snel te kunnen overwinnen. Vrienden en bekenden, die vrijwel unaniem hun hoofden schudden toen ze van mijn plannen hoorden, zullen nu hopelijk zeggen dat ze er nooit aan hebben getwijfeld. Mijn collega's, die mijn vermoeide gezucht verdroegen bij hun belangstellend vragen of ik nu al bijna klaar was, kunnen opgelucht ademhalen. Zij allen hebben door hun aanhoudende interesse voor mijn vorderingen bijgedragen aan het voltooien van deze onderneming. Nu het is volbracht, zal ik me hun blijken van belangstelling en steun altijd met dankbaarheid herinneren.

Als laatste, maar zeker niet in het minst, bedank ik Kirsten Rippe. Gedurende de jaren dat mijn onderzoek zoveel van mijn aandacht vergde, twijfelde ze niet aan de goede uitkomst. Ze las verschillende versies mee, leverde tekstuele en inhoudelijke kritiek en droeg daarmee wezenlijk bij aan het resultaat zoals het is. Bovendien was het zonder haar helemaal nooit zover gekomen.

Amsterdam, april 2014.

1 Inleiding

Geweld is sinds jaar en dag onderwerp van wetenschappelijk onderzoek. Historici tonen daarbij een grote belangstelling voor revoluties, oorlogen en oproeren. Het zijn immers vooral de politieke aspecten van het geweld waar zij zich mee bezig houden. Uit de literatuur over de Nederlandse geschiedenis tussen de wereldoorlogen blijkt desondanks opvallend weinig belangstelling voor het destijds gepleegde politieke geweld. Dit toch zeer georganiseerde geweld, dat verschillende politieke richtingen destijds uitoefenden, blijft sterk onderbelicht. Over de Nederlandse situatie tussen de wereldoorlogen zegt Koen Vossen geheel terecht:

Wie uit zucht naar spanning en sensatie het interbellaire Nederland tot de dramatische proporties van de Republiek van Weimar of zelfs de Franse Derde Republiek wil opblazen, doet de historische werkelijkheid geweld aan.¹

Daar staat natuurlijk wel tegenover dat wie het extremisme en het bijkomende geweld onderschat dat ook doet. Vergelijken met diverse andere landen stelde dit geweld inderdaad niet zo veel voor, maar binnen de verhoudingen van het doorgaans gemoedelijke Nederland was het omvangrijk en langdurig. Het toont bovendien aan dat ook in Nederland althans door sommigen geweld als een doelmatig en acceptabel politiek strijdmiddel werd gezien.

Dit boek gaat over de extreemrechtse strijdgroepen die tussen 1923 en 1942 in Amsterdam opereerden. Het onderwerp biedt opmerkelijk genoeg een vrijwel onontgonnen onderzoeksveld. In het nog altijd gezaghebbende standaardwerk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* van dr. L. de Jong geldt het primaat van de ideologie. De vooroorlogse knokploegen en hun daden komen in het eerste deel *Voorspel* (1969) alleen terloops aan de orde, en zijn impliciet tot niet meer dan bijverschijnselen van het opkomend fascisme gereduceerd.

Ronald Havenaar stipt in *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit* (1986) slechts op één plaats de gewelddadige tendens onder de NSB-radicalen aan. Het spraakmakende NSB-weerkorps, de 'Weerbaarheidsafdeling' (WA), noemt hij in het geheel niet. A.A. de Jonge noemt in zijn dissertatie *Crisis en*

1 Koen Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 199.

critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de Wereldoorlogen (1968) gewelddadigheid wel een “fascistische wezenstrek”.² Verder richt ook zijn betoog zich toch op de ideologische kant van de toenmalige antidemocratische sentimenten, en negeert het weerkorpsfenomeen als meest principiële uiting hiervan.

In zijn *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (2001) laat Chris van der Heijden in zijn schets van de vooroorlogse NSB de gewelddadige kanten van die beweging buiten beschouwing. Ook het linkse radicalisme ziet hij overigens als van geringe betekenis.³

Andere recente publicaties hebben meer aandacht voor de daden van de Nederlandse fascistten, met name de NSB'ers. Josje Damsma en Erik Schumacher richten zich in hun *Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam* (2010) wel op de lagere niveaus van de Amsterdamse NSB, maar zij onderschatten de betekenis die de WA binnen en buiten de beweging had. Gezien hun omschrijving van de vooroorlogse WA als “niet meer dan een extremistische straatbende die achterhoedegevechten voerde met communistische vechtjassen”⁴ miskennen ze de essentie van deze strijdgroep. De kwalificatie “extremistische straatbende” is niet direct onjuist, maar wel erg ongenueanceerd. Het goed georganiseerde activiteitenpakket en de offensieve operaties tegen vrijwel alle andere richtingen maakten bovendien van de bedoelde confrontaties wel degelijk meer dan achterhoedegevechten. Ten slotte doet het reduceren van de tegenstanders tot “communistische vechtjassen” onrecht aan de vele niet-communisten en niet-vechtjassen die zich, gewild of ongewild, tegenover de goed geoefende WA zagen geplaatst. In 2013 promoveerde Josje Damsma op een studie naar de mate van sociaal isolement van Amsterdamse NSB-leden tijdens de bezetting.⁵ Waar mogelijk zijn haar bevindingen meegewogen.

Robin te Slaa en Edwin Klijn betrekken in hun grondig gedocumenteerde boek *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging*,

2 A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden in Nederland tussen de Wereldoorlogen* (Assen 1968) 68.

3 Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2008) 75-83, 66.

4 Josje Damsma en Erik Schumacher, *Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam* (Amsterdam 2010) 35.

5 J.M. Damsma, *Nazi's in the Netherlands. A social history of National Socialist collaborators, 1940 - 1945* (Amsterdam 2013).

1931-1935 (2009) ook de gewelddadigheden van extreem rechts.⁶ Het veelomvattende perspectief waarmee de schrijvers naar Musserts beweging kijken, maakt hun boek zeer waardevol. Onontkoombaar gevolg is wel dat een onderdeel als de WA een minder diepgravende aanpak krijgt dan het verdient.

Het blijkt dat de perceptie van het paramilitair georganiseerde weerkorps van de NSB zich in ruim veertig jaar niet noemenswaardig wijzigde. Een coherente visie op vergelijkbare initiatieven uit andere organisaties ontbreekt geheel. Voor zover er aandacht was voor andere weerkorpsen, was dat altijd met de focus op de politieke organisaties. Alleen de ten behoeve van de Bijzondere Rechtspleging samengestelde bundel *Documentatie. Status en Werkzaamheid van organisaties en instellingen uit de tijd der Duitse bezetting van Nederland* (1947) behandelt alle organisaties in alfabetische volgorde, met voorbijgaan aan hiërarchische onderschikking. De opzet van de bundel is echter beknopt en de toon zakelijk, terwijl kennis en inzichten sinds het jaar van verschijnen op veel punten zijn toegenomen.

Voor het theoretisch kader van dit onderzoek dienen enkele studies naar fascisme en politiek geweld. Uit de internationale literatuur biedt allereerst Michael Manns *Fascists* (2004) goede aanknopingspunten. Zijn sociologisch gefundeerde definitie van fascisme onderscheidt een aantal karakteristieke elementen, die los staan van al dan niet verwezenlijkte ambities. In de aanloop tot zijn betoog komt Mann met de observatie dat fascisten niet tot een verzameling geesteszieken en sadisten zonder noemenswaardige ideologische diepgang zijn te reduceren. Hij karakteriseert de fascistische beweging als een die gedurende langere tijd grote aantallen vaak jongere en goed opgeleide mensen aan zich wist te binden.⁷

Manns analyse houdt in dat aanvankelijk milde natiestaten in het Europa van de twintigste eeuw een organisch en integraal nationalisme konden ontwikkelen, met een superieure opvatting van eigen staat en volk. In een verdere ontwikkeling naar fascisme kwam daar een “bottom up”-radicalisme bij, met de bijbehorende geweldsverheerlijking.⁸ Cruciaal voor dit onderzoek is Manns opvatting dat paramilitarisme een wezenlijk en constituerend onderdeel van fascistische bewegingen is. Om *alle* tegenstand te overwinnen vormden zij naast ideologische en propagandistische partijstructuren ook daadkrachtige milities. Uiteindelijk definieert Mann fascisme aan de

6 Robin te Slaa en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009).

7 Michael Mann, *Fascists* (Cambridge 2004) 3.

8 Mann, *Fascists*, 1-2.

hand van een combinatie van kernwaarden, acties en machtsapparaten als “the pursuit of a transcendent and cleansing nation-statism through paramilitarism”.⁹

Paramilitarisme was voor de fascistische stroming zowel een ideologische kernwaarde als een essentiële organisatievorm. Die combinatie uitte zich in een bewust nagestreefde escalatie. Geweld was daarin meer dan het gevolg van botsende meningen, het stond voor de fascisten principieel boven debat. Zij zweepten elkaar op tot extremere acties,¹⁰ en manifesteerden zich bij voorkeur in uniform, gewapend en in militaire marsorde.¹¹ Het waren met name de marxisten die dit element onderkenden,¹² en wellicht mede daardoor waren juist zij het die hier meer dan anderen – zij het zeker niet als enigen – weerwerk aan boden.

Hoewel strikt hiërarchisch van opzet, waren de extreemrechtse weerkorpsen tegelijkertijd ook kameraadschappelijk. Terecht is hun gewelddadigheid vaak gezien als spontaan van beneden opborrelend, maar dat neemt niet weg dat hun ‘grass roots’-organisaties ook elitair waren. Met de in harde strijd ontstane camaraderie zagen de activisten zich als belichaming van vernieuwende idealen. Geweld was de sleutel tot het radicalisme van de fascisten, en bepaalde het grote verschil met de militaire en monarchistische dictaturen die Europa destijds kende.¹³

Het paramilitarisme ging samen met twee andere strategieën van het fascisme: de verkiezingsstrijd en het ondermijnen van de heersende elites. Een belangrijk element in de ontwikkeling van fascistische stromingen is de rancune van diegenen die niet tot de leidende of opiniërende kringen zijn doorgedrongen. Enerzijds het mobiliseren en binden van ontevreden delen van het – sterk gegroeide – electoraat, anderzijds het aanvallen en diskwalificeren van zittende machten dienden als wegen naar het centrum van de macht.¹⁴ De weerkorpsen waren geen equivalent van de militaire macht. Alleen als het hen lukte de militaire macht van de staat ook ideologisch aan zich te binden, kon een werkelijk gevaarlijke situatie ontstaan.¹⁵

De hierboven weergegeven visie van Michael Mann sluit goed aan bij die van de historicus Robert Gerwarth. Hij beschrijft in een recent artikel in *Past & Present* enkele indicatoren voor deelname aan de contrarevolutio-

9 Mann, *Fascists*, 13.

10 Mann, *Fascists*, 13.

11 Mann, *Fascists*, 16.

12 Mann, *Fascists*, 17.

13 Mann, *Fascists*, 16.

14 Mann, *Fascists*, 17.

15 Mann, *Fascists*, 17.

naire korpsen die rond 1920 in Oost- en Centraal-Europa huishielden.¹⁶ In de eerste plaats waren er de ervaringen van oorlog en nederlaag, gevolgd door ontluistering door revolutiepogingen. In combinatie met een gebrekkig staatsgezag bevorderden die omstandigheden de particuliere militievorming.¹⁷ Deze sentimenten leefden bij de oud-frontsoldaten, maar meer nog bij hun jongere broers die te laat de schoolbanken verlieten om nog te kunnen delen in de glorie van het slagveld.¹⁸ Voor deze laatste categorie, volgens Gerwarth prominent aanwezig in de bedoelde vrijkorpsen, was verruwing of brutalisering door oorlogsgeweld dan ook indirect. Klaus Theweleit noemt deze jongere categorie eveneens,¹⁹ en Mimmo Franzinelli laat zien dat ook de meeste ‘squadristi’ te jong waren voor oorlogsdeelname, maar door de latere strijd in eigen land een nieuw tijdsgewricht wilden inluiden.²⁰ Ten aanzien van de ‘brutaliseringsthese’ stelt een recent artikel dat

de massale ervaring met geweld tijdens de Eerste Wereldoorlog wordt voorgesteld als een kantelmoment waarop de geciviliseerde gedragsstandaard voor langere tijd werd losgelaten en ingeruild voor een gewelddadige habitus. Een dergelijk schematische, haast mechanische, invalshoek doet echter geen recht aan de complexiteit van de problematiek.²¹

Gerwarth ziet – in navolging van Theweleit – de rond 1920 ontstane korpsen als een mogelijkheid voor de door hem bedoelde jongens om hun gewelddadige fantasieën over een geromantiseerd soldatenbestaan werkelijk te beleven. Zij vormden masculiene subculturen waar extreem en buitensporig geweld een acceptabele, zo niet gewenste vorm van politieke zeggingskracht was.²² Hier ontbraken dan ook de remmingen die de legerdiscipline tijdens de oorlogsjaren aan de ‘loopgravengemeenschap’ oplegde.²³

16 Robert Gerwarth, “The Central-European counter-revolution: paramilitary violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War” in *Past & Present* 200, augustus 2008, 175-209.

17 Gerwarth, *Past & Present*, 207.

18 Gerwarth, *Past & Present*, 182.

19 Klaus Theweleit, *Mannenfantasie. Een ingekorte vertaling* (Eindhoven z.j. (1985)) 24.

20 Mimmo Franzinelli, “Squadristism” in: R.J.B. Bosworth (ed.), *The Oxford handbook of fascism* (Oxford 2009) 91-108, aldaar 94.

21 Benoît Majerus en Antoon Vrints, “De brutalisering voorbij? De Eerste Wereldoorlog en politiek geweld in Europa” in: M. de Keizer (red.), *Politiek geweld. Etnisch conflict, oorlog en genocide in de twintigste eeuw* (Zutphen 2005) 52-74, aldaar 56-57.

22 Gerwarth, *Past & Present*, 192-193.

23 Gerwarth, *Past & Present*, 185.

Daarnaast signaleert hij dat veel vrijkorpsdeelnemers uit omstreden grensgebieden aan de periferie van de desintegrerende oude rijken kwamen. De veranderende grenzen maakten herhaaldelijk meerderheden tot minderheden – en vice versa. Het irredentisme dat uit deze ingrijpende territoriale verschuivingen voortkwam was volgens Gerwarth een aanjager van militievorming.²⁴

De theorieën van Mann en Gerwarth vinden een complement in Ton Zwaans visie op politiek geweld. Hij wijst op Max Webers standpunt dat het geweldsmonopolie van de overheid het kenmerk van de moderne staat is,²⁵ en op Norbert Elias' idee van de 'getemde krijgers'. Toenemende monopolisering van geweld zorgde voor pacificering van de samenleving en een groeiende beschaving van het krijgsvolk. Dit proces kent golfbewegingen en kan zowel voor- als achterwaarts gaan.²⁶ Dit raakt een kernprobleem van het verschijnsel 'weerkorps': de openlijke verwerping van het geweldsmonopolie van de (bestaande) staat. Verder wijst Zwaan op de negatieve gevolgen die (vrees voor) verlies en desintegratie van maatschappelijke zekerheden op dit pacificatieniveau kunnen hebben.²⁷

De gedachte dat de eigen natie ten opzichte van anderen benadeeld is, is oorzaak van rancune.²⁸ De rancuneuze aspecten van Oost-Europese varianten van het nationalisme vloeiden mede voort uit de gewelddadige strijd die zij tegen overheersende 'anderen' hadden te voeren.²⁹ In combinatie met Gerwarths irredentisme onder de paramilitairen maakt die gedachte het mogelijk een scherper beeld te krijgen van de Nederlandse variant. Ook Zwaans bezwaar tegen een "objectivistische" definitie van het natiebegrip is van belang. In zijn woorden: "Naties zijn processen."³⁰ Verder stelt Zwaan vast dat de gewelddadigheid in Nederland vanaf de negentiende eeuw geen omvang kende die de omschrijving "cultuur van geweld"³¹ rechtvaardigt. Dat verklaart hij

door een geschiedenis van specifieke samenhangen tussen externe pacificering, staatsvorming, burgerlijke civilisering en interne pacifi-

24 Gerwarth, *Past & Present*, 178.

25 Ton Zwaan, *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam 2001) 68.

26 Zwaan, *Civilisering*, 110-111.

27 Zwaan, *Civilisering*, 110-111.

28 Zwaan, *Civilisering*, 87.

29 Zwaan, *Civilisering*, 104.

30 Zwaan, *Civilisering*, 80.

31 Zwaan, *Civilisering*, 151.

cing waarin binnenstatelijk politiek geweld in de afgelopen eeuwen meestal niet mogelijk, zelden nodig en vrijwel nooit nuttig was.³²

In weerwil van zijn opvatting over mogelijkheid, nut en noodzaak erkent hij uiteraard dat dit 'binnenstatelijk politiek geweld' desondanks wel voorkwam. Over de Nederlandse praktijk tussen 1900 en 1940 is Zwaan kort. Hij beperkt zich in zijn overzicht tot de woelingen van de jaren 1917-'18, de muiterij op de 'Zeven Provinciën' in 1933 en het Jordaanoproer in 1934.³³ Nu vielen tijdens die gebeurtenissen bij elkaar enkele tientallen doden, en er is alle reden er het nodige belang aan toe te kennen. Bovendien waren ze voor velen omineuze tekenen van marxistisch onheil. Dergelijke tekenen hadden voor fascistische groepen destijds duidelijke werfkracht. De gedurende langere tijd opererende strijdgroepen komen ook bij Zwaan echter niet aan de orde.

Hoewel de verstrekkende territoriale moeilijkheden die Gerwarth in Oost- en Centraal-Europa signaleert in Nederland – en dus in Amsterdam – geen rol speelden, zijn er toch raakvlakken. Als Duitse schooljongens zich door de voortijdige vrede van hun aanstaande glorie beroofd voelden, is iets vergelijkbaars in het neutrale Nederland denkbaar. De gemobiliseerde Nederlandse militairen leerden weliswaar evenmin een 'Frontgemeenschap' kennen, maar desondanks ligt een eroderende werking van het zo nabije oorlogsgeweld op het algemene beschavingspeil voor de hand. Er waren bovendien Nederlanders die uit vrije wil dienst namen in de legers van de belligerenten.³⁴ Voor tenminste een deel van de werkeloos langs de grenzen liggende troepen zal de gedwongen inactiviteit toch een teleurstelling zijn geweest.

Het lage geweldsniveau ten spijt was Nederland natuurlijk ook niet volledig vreedzaam. Ons land kende in Europa sinds de Belgische onafhankelijkheidsstrijd weliswaar geen territoriale disputen van betekenis meer, maar het bezit van de overzeese gebieden was niet vanzelfsprekend. Onder socialisten en communisten won in de jaren twintig de controversiële leuze 'Indië los van Holland' aan kracht. In de jaren dertig nam de polarisatie rond de koloniale politiek nog toe, mede door het nationale trauma dat de kwestie rond de kruiser 'Zeven Provinciën' veroorzaakte. De potentiële aantasting van de rijkseenheid ervoer extreem rechts, maar ook conservatief en een deel van liberaal Nederland als uiterst bedreigend. Bovendien waren veel Nederlanders kortere of langere tijd in economische,

32 Zwaan, *Civilisering*, 162

33 Zwaan, *Civilisering*, 146-147.

34 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1915-1916, Kamerstuknr. 2 III, ondernr. 5, 38.

militaire of bestuurlijke functies in de overzeese gebieden werkzaam. Bij hen viel de gedachte aan dekolonisatie doorgaans slecht. Voor velen was de superioriteit ten opzichte van de niet-Europese bevolking van deze gebieden vanzelfsprekend. Geweld was en bleef – ook na het afschaffen van de slavernij – inherent aan de koloniale politiek, zoals wel blijkt uit de wijze waarop de ‘pacificatie’ van Noord-Sumatra haar beslag kreeg. Minachting jegens mensen met een andere etniciteit, die ook geweld tegen hen aanvaardbaar maakt, kan zich eenvoudig uitbreiden tot mensen met een andere ideologie. Ook buitenlandse commentatoren merkten destijds een koloniale component bij de Nederlandse fascistten op.³⁵

Extreemrechtse organisaties floreerden bij de gratie van die aanhangers die meningsverschillen zonder veel omhaal wensten te beslechten. De antimilitaristische evangelist Hilbrandt Boschma benoemde in 1934 die categorie binnen de nationaal-socialistische stroming in Nederland als “de kort-aangeknoopten en de krachtpatsers, die het niet anders dan als een vervelend gezank beschouwen, een knoop met overleg en geduld te willen ontwarren [...]”³⁶ Karakteristiek voor deze deelnemers was de visie dat het hogere doel, vormgegeven in hun particuliere opvattingen over staat en natie, het toegepaste geweld noodzakelijk maakte.

Uit de standpunten van Mann, Gerwarth en Zwaan valt een coherent beeld te destilleren. De ‘getemde krijgers’ legden hun makheid af, vooral in die landen waar de geopolitieke situatie tot omstreden grenzen leidde. De kenmerken die Mann en Gerwarth aan deze militanten toekennen, omvatten de wens tot herstel of behoud van een intacte natie door middel van geweld. Daarnaast keerden zij zich tegen de sociale veranderingen die de marxisten met hun klassenstrijdbeginsel voorstonden. Grote delen van de beroepsbevolking kregen in de jaren 1920 en ’30 ook nog te maken met langdurige werkloosheid, ontslagdreiging, loonsverlaging of reeksen kortstondige baantjes.³⁷ Dit speelt zoals gezegd een rol bij de vraag naar de gevolgen voor het civilisatieniveau van verlies – of angst voor verlies – van maatschappelijke zekerheden en positie.

Hier is het de vraag waarom deze ontwikkeling van gewelddadig politiek activisme, uitgevoerd in paramilitair verband, zich ook in ons land en meer bepaald in Amsterdam voordeed, en of dit dan ook is op te vatten als een

35 Josuah Asser, “Wie ‘Führer’ Mussert Holland erobren will”, *Jüdische Revue*, juni 1937, 348-352, aldaar 352.

36 Hilbrandt Boschma, *Van den regen in den drop. Van klasse-socialisme tot nationaal-socialisme* (Zutphen z.j. (1934)) 38.

37 P. de Rooy, “Het isolement der werklozen” in: P.W. Klein en G.J. Borger (red.), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam 1979) 197-205, aldaar 199-200.

ingrijpen in het proces dat de natie volgens Zwaan is. Welke andere factoren die Mann, Gerwarth en Zwaan onderscheiden zetten de activisten in beweging? Is een invloed van de hierboven aangeduide militaire en koloniale componenten inderdaad aanwijsbaar? Welke omstandigheden kende de hoofdstad waardoor hier eigen varianten van de uitheemse voorbeelden in actie kwamen? In het kort: waarom waren radicaal rechts georiënteerde Amsterdammers bereid het geweldsmonopolie van de staat te betwisten, en vanwege politieke meningsverschillen hun medeburgers te lijf te gaan?

Detailvragen zullen de meer praktische kanten van het verschijnsel moeten verduidelijken. Wie waren de weerkorpsleden, waarom traden juist zij toe en welke sociale, economische of militaire achtergronden hadden zij gemeen? Welke actievormen adopteerden ze, en waren ze daar voldoende voor toegerust en geoefend? Welke tegenstanders en welke strijdperken kozen zij uit? Wat waren de reacties van de landelijke en plaatselijke overheid, en van politiek en publiek?

Ten slotte, welke invloed hadden de weerkorpsen op hun eigen politieke organisaties, en slaagden zij er al dan niet in concrete resultaten te boeken?

Periodisering

Als startpunt voor het extreemrechts activisme in Nederland dient de oproep van de Leidse privaattoecent dr. Emile G.H. Verviers in 1923 om het parlement te verdrijven en een rechtsautoritair regime te vestigen. Zijn geschrijf was voor velen een inspiratiebron. De reeks gewelddadigheden die zo op gang kwam ontwikkelde een eigen dynamiek en logica, en hield aan tot in de eerste bezettingsjaren. De eindcesuur is lastiger, omdat dit samenhangt met het moment waarop aan de particuliere avonturen een einde kwam. Dat gebeurde toen de straatvechters op grote schaal toetraden tot organisaties als het Legioen Nederland, de SS, het Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps, de Kriegsmarine en soortgelijke verbanden. Hiervoor is echter geen heel precies tijdstip aan te geven. Deze overgang verliep geleidelijk, en kreeg rond de transitie van de Nederlandse SS naar de Germaansche SS eind september 1942 zijn uiteindelijke beslag.³⁸ Een groot aantal weerkorpsveteranen vertrok voor actieve frontdienst, en wat achterbleef van het inmiddels monopolistische NSB-korps stelde als machtsfactor niet veel meer voor.

³⁸ N.J.G. Sikkel (red.), *Documentatie. Status en Werkzaamheid van organisaties en instellingen uit de tijd der Duitse bezetting van Nederland* (z.p., z.j. (Amsterdam 1947)) 340.

Geografische begrenzing

Dit onderzoek beperkt zich in geografisch opzicht om verschillende redenen tot Amsterdam en omstreken. De hoofdstad was ook toen, hoewel geen regeringscentrum, het politieke hart van Nederland. Daar bevond zich ook het brandpunt van alle actuele sociale en economische problematiek. De werkloosheid was groot, en dreigende 'Verelendung' leidde tot polarisatie. Hoewel de klassenstrijd en de bijbehorende strijdmethoden als werkstaking sterk opkwamen, was de keuze voor die richting allesbehalve unaniem. Niet allen die zich hier tegen keerden zijn als fascistische aan te merken, maar die categorie mengde zich wel nadrukkelijk in de sociale strijd.

Het waren de Amsterdamse weerkorpsen die veruit de meeste en bovendien de hardste confrontaties op straat en in vergaderzalen veroorzaakten. Antisemitisme was geen exclusief Amsterdams verschijnsel, maar nam hier wel de meest virulente vormen aan. Net als in andere bewogen tijdvakken spitsten de radicale strijdvormen zich vooral in de hoofdstad toe. Enkele spraakmakende en zeer actieve strijdgroepen waren bovendien strikt hoofdstedelijke fenomenen. Verschillende extreemrechtse kopstukken hadden hun grootste machtsbasis weliswaar elders, maar de activiteiten van hun militante volgelingen in Amsterdam zijn toch zeer relevant.

Een lokaal perspectief biedt nog het grote voordeel dat het mogelijk is om op microniveau naar de ontwikkelingen te kijken. Dit levert essentiële gegevens op die, afgezet tegen processen op meso- en macroniveau, nieuwe inzichten kunnen creëren en oude kunnen bijstellen.

Begrippen

Enkele voorkomende begrippen behoeven toelichting. Onderwerp van dit onderzoek is het verschijnsel 'weerkorps'. Volgens de definitie in de Wet op de Weerkorpsen is dit

iedere organisatie van particulieren, welke gericht is op of voorbereidt tot het in onderling verband verrichten van of deelnemen aan hetgeen tot de taak behoort van weermacht of politie in de handhaving van de uit- en inwendige veiligheid en van de openbare orde en rust.³⁹

39 Gewijzigd ontwerp van wet, vastgesteld 6 mei 1936, *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 1935-1936*, Kamerstuk 241, ondernummer 7.

In de vergelijkbare en iets oudere Belgische ‘Wet op de private militias’ was ook strafbaarheid van een “gewelddadig oogmerk” inbegrepen.⁴⁰ De Nederlandse regering volgde dit voorbeeld niet, wat leidde tot een wet die door een gebrekkige definitie ook gebrekkig functioneerde. Fascistische strijdgroepen hadden, zoals in dit boek zal blijken, een breder werkveld dan zelfbepaalde ordehandhaving. Een weerkorps is hier daarom opgevat als een particuliere organisatie die zichzelf vanuit politieke overwegingen gerechtigd acht geweld te plegen om de eigen zaak te verdedigen of te bevorderen, of aan die van tegenstanders of overheid afbreuk te doen.

In Michael Manns theorie staat de term paramilitarisme centraal. Dit begrip is voor de Nederlandse situatie niet onproblematisch. Zowel in omvang als in werkzaamheid waren de hier opererende strijdgroepen beduidend geringer dan de beruchte ‘Freikorps’ in Centraal-Europa of de Italiaanse ‘squadri’. Het zijn echter niet zozeer omvang, uitrusting en andere uiterlijkheden die hierin maatgevend zijn. Ook Nederland bracht organisaties voort die door hun doelstelling, werkwijze en opbouw het predicaat paramilitair wel degelijk verdienen. De term heeft op zowel een mentaliteit als op een concrete en actieve organisatievorm betrekking, en is dan ook op deze groepen toe te passen.

Er is vervolgens nog de term ‘terreur’, die in de bronnen regelmatig voorkomt en waarvan de inhoud in de loop der jaren nogal veranderde. Fascisten en tegenstanders betichtten elkaar in het Interbellum met grote regelmaat van het uitoefenen van terreur. Dit gebeurde te pas en te onpas, wat een betekenisinflatie tot gevolg had. Het woord terreur en zijn afgeleiden is daarom in de volgende hoofdstukken alleen gebruikt als het ook expliciet zo in de bronnen voorkomt.

De colportage met politieke lectuur was een van de frequentste aanleidingen tot de vele botsingen tussen politieke tegenstanders. Nederland kende een lange traditie van politiek en religieus debat met behulp van pamfletten en traktaatjes. De colportage met dergelijke lectuur maakte al decennia deel uit van de publieke meningsvorming. Het Amsterdamse gemeentebestuur maakte onderscheid tussen ‘colportage’, het op straat verkopen van kranten en brochures, en ‘verspreiding’, het uitdelen of huis-aan-huis bezorgen van gratis drukwerk. In het dagelijks spraakgebruik bleef van dit juridische onderscheid weinig over, en de gemeentelijke maatregelen troffen doorgaans ook beide verschijningsvormen. Daarom geldt de term ‘colportage’ hier als aanduiding voor beide vormen van propagandawerk.

40 *Belgisch Staatsblad*, 7 augustus 1934 (<http://www.ejustice.just.fgov.be/wet/wet.htm>).

Bronnen

Dit onderzoek vergde vanwege de specifieke aard een specifieke benadering. Er is uiteraard de relevante literatuur over fascisme en geweld, maar daarnaast bleek toch vooral uitgebreid archiefonderzoek noodzakelijk. Daar zoals gezegd de Nederlandse geschiedschrijving in deze niet veel te bieden heeft, komen de meeste gegevens uit zelden of nooit gebruikte documenten.

Om achtergrond en handelingen van de paramilitairen te kunnen toetsen is het nodig te weten wie zij waren en wat zij deden. Door een groot aantal ledenlijsten en dergelijke te combineren met gegevens uit de bevolkingsadministratie was het mogelijk ruim tweeduizend personen uit verschillende geledingen van de hoofdstedelijke weerkorpsmilieus te identificeren. Gecombineerd met bronnen als politierapporten en justitiedocumenten leverde dat ongeveer tweeduizend individuele 'biografieën' op, variërend van uiterst basaal tot zeer gedetailleerd. Deze maken onder meer lidmaatschappen van allerhande partijen en organisaties, maar ook individuele handelingen en hun eventuele sociale of juridische consequenties inzichtelijk. Daarnaast zijn er sociale achtergronden, familierelaties, beroepen en leeftijds categorieën mee vast te stellen.

De samenstellers van de toegang op het archief van de Gemeentepolitie Amsterdam schrijven in hun inleiding: "Na rijp beraad is besloten de meldingsrapporten en andere bescheiden van de wijkbureaus te bewaren."⁴¹ Deze beslissing is van onschatbaar belang. Behalve dat deze rapporten voor allerlei andere vormen van onderzoek een buitengewoon rijke bron vormen, zou zonder dit materiaal het verkrijgen van voldoende inzicht in de hier gestelde problematiek op zijn minst zeer ernstig zijn bemoeilijkt.

Justitiemateriaal blijkt eveneens een essentiële maar weerbarstige bron. Alleen van strafzaken waarin eis of vonnis ten minste een jaar is, blijft het gehele dossier bewaard. Bij politiek straatgeweld kwam deze strafmaat slechts bij zeer hoge uitzondering voor. Daardoor resten veelal alleen de vonnissen, waarin vaak belangrijke details ontbreken. Ook in het veel voorkomende geval van sepot of niet-vervolgning wordt op termijn alle materiaal vernietigd. Slechts correspondentieregisters of een incidenteel bewaard gebleven proces-verbaal maakten het dan soms nog mogelijk bijzonderheden van een zaak te achterhalen. Wel bevat de briefwisseling van de Amsterdamse procureur-generaal met andere gezagsdragers veel belangrijke gegevens, ook over de politieke benadering van het weerkorps

⁴¹ Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Archief van de Politie* door P. Kroesen, P. Drieman, B. de Vries, A. Knotter en A.J.M. Kwakernaak, versie 151.2, 6 december 2011, 12.

als maatschappelijk verschijnsel. Onder meer uit deze correspondentie blijkt dat het extremisme, ook dat van rechts, op het hoogste politieke en ambtelijke niveau serieus en uitvoerig werd besproken.

Op het snijpunt van politie, justitie en politiek opereerden de Centrale Inlichtingendienst (CID) en de daaraan verbonden plaatselijke inlichtingendiensten. Een groot aantal door deze diensten opgestelde rapporten zijn online toegankelijk.⁴² Bij diverse archiefdiensten is nog een groot aantal andere te vinden. Ook deze documenten leverden cruciale inlichtingen.

Uiteraard bieden kranten en tijdschriften eveneens veel informatie over het bij uitstek nieuwswaardige straatgeweld. De berichtgeving blijkt echter meer dan eens gekleurd door de politieke signatuur van het desbetreffende blad. Niet zelden werden de nieuwsfeiten in een ideologisch gewenste vorm gedwongen. Voorzichtigheid is daarom geboden.

Zoals hierboven uiteengezet, beperkt dit onderzoek zich tot Amsterdam en omstreken. De meeste archieven zijn dan ook in Amsterdam en directe omgeving te vinden. Een belangrijke uitzondering is het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), dat de archieven van Jan Baars, Arnold Meijer en zijn Zwart Front, alsook van Hugo Sinclair de Rochemont bewaart. Voor wie iets over deze drie fascistische kopstukken wil weten is de reis de moeite waard; maar ook wie tot de essentie van Musserts NSB door wil dringen mag de archieven van de grote rivalen eenvoudig niet negeren.

Context: Nederlands of niet?

Ten aanzien van het fascisme leefde al vroeg de mening dat het een 'on-Nederlands' fenomeen zou zijn. In publicaties van antifascistische en antidictatoriale organisaties, tijdens parlementaire beraadslagingen en in kranten kwam deze kwalificatie destijds herhaaldelijk naar voren. Dit breed gesteunde schervengericht diende vooral als retorische bezwering van de dreiging die radicale ideologieën voor de status quo vormden. In de latere geschiedschrijving zijn de extreemrechtse partijen en nevenorganisaties eveneens vaak neergezet als niet meer dan imitaties van Italiaanse en Duitse voorbeelden. Deze onderschatting van een inheems Nederlands fascisme lijkt een van de oorzaken van het onevenwichtige beeld van de stroming.

Het is niet verwonderlijk dat tegenstanders aan eventuele buitenlandse invloeden sterke negatieve accenten gaven. Piet Moltmaker, sociaal-de-

⁴² <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/RapportenCentraleInlichtingendiensti19-1940>.

mocratisch lid van de Eerste Kamer, zei begin '37 na gewelddadigheden van fascistische zijde: "Men heeft begrepen, dat dergelijke on-Hollandsche methoden hier niet worden geduld."⁴³ Een ander toonde zich ten aanzien van de NSB overtuigd van "het onnationale karakter hunner beweging. Zij kenden hun volk niet, leefden niet uit zijn geest en zijn traditie."⁴⁴

Bij zowel extreem rechts als bij de tegenstanders bestonden hierover uitgesproken maar dikwijls conflicterende opvattingen. Vooral de Italiaanse squadri, en later de Duitse Sturm Abteilungen (SA) inspireerden de hier te lande opererende extreemrechtse milities zeker. Mussolini had in Nederland sympathisanten die zijn staatkunde, inclusief de hardhandige methoden, voor Italië zeer geschikt vonden. Anderen zagen ook mogelijkheden in Nederland. Hoewel het straatgeweld hem ongetwijfeld niet kon bekoren, huldigde Hendrik Colijn volgens zijn biograaf Herman Langeveld eveneens dergelijke standpunten:

Wat Colijn wezenlijk verder deed gaan, was de overtuiging dat een deel van de veranderingen die het fascisme in Italië had teweeggebracht, ook in Nederland noodzakelijk was, met name de versterking van het uitvoerend gezag ten koste van de volksvertegenwoordiging.⁴⁵

Het Koninkrijk der Nederlanden getroostte zich in de loop der jaren forse militaire inspanningen in de koloniale gebieden. Vooral in de Oost was de 'pacificatie' nog niet zo lang vóór de hier onderzochte periode afgerond, en van Colijn is bekend dat hij als onderofficier een actief aandeel had dit langjarige proces.⁴⁶ Het is dan ook onrealistisch om de Nederlandse samenleving in de eerste decennia van de twintigste eeuw als geheel doortrokken van vredelievende en democratische gedachten te kenmerken. Grote delen van de leidende kringen waren allerm minst genegen de lagere strata, laat staan de gekoloniseerde volken, politieke invloed te gunnen. Aanspraken op invloed of macht riepen heftige reacties op. Gezagsondersteunende organisaties als Burgerwachten en Bijzondere Vrijwillige Landstorm (BVL) wilden rust en orde garanderen, en tevens de status quo handhaven. Er leefde ook in Nederland een mate van onverschilligheid en afkeer van

43 *Verslag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1936-1937*, 229.

44 Heije Faber, *Naar wijder horizon. Over de ziekten van dezen tijd en hun genezing door een vernieuwde democratie* (Utrecht z.j. (1938)) 203.

45 Herman Langeveld, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel twee 1933-1944* (z.p. 2004) 26.

46 Herman Langeveld, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel een 1869-1933* (z.p. 1998) 93-107.

democratische principes. Dit alles nuanceert het beeld dat binnen de Nederlandse leef- en denkwereld weinig of geen plaats was voor de meer dictatoriale alternatieven.

Allerlei sociaal-economische en politiek-historische omstandigheden speelden een rol in de ontwikkelingen. Volgens Montesquieu was zelfs het klimaat van invloed op het volkskarakter, en daarmee op het politieke krachtenveld.⁴⁷ Al te rigide onderscheidingen naar nationale kenmerken zijn niet erg zinvol. Wie kijkt naar de georganiseerde geweldsinstrumenten die met name de extreemrechtse zijde in het veld bracht, ziet dat voor deze vorm van politieke strijd ook binnen Nederland een duidelijke voedingsbodem bestond. Dat deze wellicht minder vruchtbaar was dan elders laat dit gegeven onverlet. Gedurende de twee decennia waarop dit onderzoek zich richt is de uiterste rechtervleugel van het politieke spectrum constant in staat gebleken vogels van velerlei pluimage aan zich te binden. Het weerkorps als organisatievorm is daarbij vooral in het oog springend. Er bestond in Amsterdam aantoonbaar een substantieel animo voor soms zeer langdurige deelname aan paramilitaire verbanden, en voor het gewelddadig politiek activisme dat daar bij hoorde. Een gewelddadige overname van de politieke macht had hier geen serieuze kans van slagen. Desondanks waren velen aan extreemrechtse kant bereid ver te gaan in hun pogingen.

Context: randverschijnselen

Dit onderzoek richt zich op extreemrechtse strijdgroepen, maar dat betekent niet dat alleen zij in deze periode geweld als strijdmiddel gebruikten. Hoewel geweld voor de rechts-radicalen een intrinsieke en zelfs sacrale waarde had, is dat slechts een gradueel verschil met hun linkse tegenvoeters. Volgens de Italiaanse journalist Paolo Monelli zei Mussolini – toen nog socialist – in 1914 na een heftig conflict met partijgenoten: “Zolang ik een pen in mijn vingers heb en een revolver in mijn zak, vrees ik niemand.”⁴⁸ Toen de Amerikaanse journalist George Seldes hem jaren later vroeg wat hij machtiger achtte, het zwaard of de pen, koos hij het zwaard.⁴⁹ Daden telden voor ‘Il Duce’ inmiddels toch meer dan woorden.

Het belangrijkste onderscheid is organisatorisch van aard. In de toepassing van geweld was extreem rechts effectiever dan andere strijdgroepen,

47 Montesquieu, *Over de geest der wetten* (Amsterdam 2006) 303-317.

48 Paolo Monelli, *Mussolini. Leven en ondergang* (Bussum 1954) 61.

49 Georges Seldes, *You can't print that! The truth behind the news 1918-1928* (New York 1929) 115.

wat uiteraard geweld van links niet op voorhand minder ernstig maakt. Vanwege het specifieke en essentiële gewicht dat de fascistische paramilitaire organisatievormen toekenden, beperkt dit onderzoek zich tot de extreemrechtse varianten. Omdat andersgezinde korpsen binnen de context van dit onderzoek wel degelijk relevant zijn, volgt hier een korte schets. Een kernpunt in de politieke positie van de diverse weerkorpsen in Nederland noteerde de CID in 1933:

Het valt niet te ontkennen, dat de gebeurtenissen in Duitschland, alsmede de uitslag van de verkiezingen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal, op politiek terrein een merkbare verandering hebben teweeggebracht, waarvan een verscherping van de politieke tegenstellingen een gevolg is.

Een van de kenmerkende verschijnselen, waaruit dit blijkt, is, dat in het bijzonder in de extremistische groepen – zoowel van links als van rechts – veel aandacht wordt geschonken aan het oprichten van z.g. “afweerkorpsen”. [...]

De oorzaak van den drang, die in den laatsten tijd op de leiding van de S.D.A.P. wordt uitgeoefend, moet worden gezocht in de propaganda, die door de leiders van de fascistische groepen voor het in het leven roepen van deze korpsen wordt gemaakt.⁵⁰

Binnen linkse organisaties is lang en heftig gedebatteerd over eigen milities. Communisten vormden onder meer de Rood Front Strijdersbond (RFS), de Roode Sport Eenheid (RSE) en de Strijdbond tegen Fascisme (STF). De RFS kwam in Nederland maar moeizaam van de grond. In 1931 berichtte de pers naar aanleiding van een werklozendemonstratie:

Op het Amstelveld kwamen mannen, vrouwen, meisjes en opgeschoten jongens bijeen; verschillenden van hen trokken de aandacht door een soort uniform, ten bewijze van hun lid-zijn van den Rooden Frontstrijdersbond [...]⁵¹

De verslaggever signaleerde een grote publieke belangstelling voor het communistische Kamerlid Louis de Visser, die met “Persianer bontjas en

50 CID, *Jaargang 1933. Overzicht No. 4 Geheim*, 1, archief Nederlandsche Bank (DNB), toegangsnr. 1.752.000.000 01 17 ha 1.7/38, www.historici.nl.

51 “Demonstratie van werklozen te Amsterdam”, *Nieuwe Leidsche Courant*, 19 januari 1931.

sous-pieds”⁵² in dit haveloze gezelschap wel wat uit de toon viel. Twee jaar later bestond de RFS nog slechts in naam, ook al bleef een enkeling in bijbehorend uniform rondlopen.⁵³ Het waren RSE en STF die begin 1934 in Amsterdam actief waren. De RSE zou het “fysiek scholen” in boksen en worstelen verzorgen.⁵⁴ Voor de CID was de RSE “één der belangrijkste planeten van Moskou”.⁵⁵ In 1933 schreef *De Tribune*:

Alle clubs, vereenigingen en groepeerings van de R.S.E., waar ze ook gevestigd zijn, zullen mee gaan strijden in de actie, de demonstraties en den afweer van het proletariaat tegen het hakenkruis.⁵⁶

Sportwedstrijden van de RSE waren dan ook vooral antifascistische manifestaties.⁵⁷

Onder sociaaldemocraten ontstond behoefte aan een ‘Arbeidersweer’. Sinds de jaren twintig was er de Nederlandsche Arbeiders Sport Bond (NASB), waarvan de leden soms beschermingstaken op zich namen. Vanaf 1933 bekritiseerde de NASB de Nederlandse sportbonden die in contact bleven met hun Duitse tegenhangers, ondanks de uitstoting van joden en socialisten.⁵⁸

De NASB zou het meest voor de hand liggende rekruteringsveld voor de Arbeidersweer zijn. Eerder ontstond ophef onder de sociaal-democraten over een initiatief van vakbondsman Roel Stenhuis, dat de pers als een “knokploeg” omschreef. Partijgenoot Henri Polak nam uitdrukkelijk stelling tegen deze ontwikkeling.⁵⁹ Er werd ook niet veel meer van vernomen. De discussie over eigen weerkorpsen woedde nog geruime tijd voort, en leidde binnen SDAP en vakbeweging tot grote onenigheid.⁶⁰ G.J. Zwertbroek vond het nodig:

52 *Nieuwe Leidsche Courant*, 19 januari 1931.

53 CID, *Jaargang 1933. Overzicht No. 4 Geheim*, 2, DNB, 1.752.000.000 01 17 ha 1.7/38, www.historici.nl.

54 Inlichtingendienst Amsterdam, 9 januari 1934, SAA, Kabinet van den Burgemeester, inv. nr. 318, volg. nr. 986.

55 CID, *Jaargang 1933. Overzicht No. 4 Geheim*, 22, DNB, 1.752.000.000 01 17 ha 1.7/38, www.historici.nl.

56 CID, *Jaargang 1933. Overzicht No. 4*, 23.

57 André Swijtink, *In de pas. Sport en lichamelijke opvoeding in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Haarlem 1992) 68.

58 Swijtink, *In de pas*, 66.

59 “Roel’s knokploeg”, *Nieuwe Leidsche Courant*, 15 september 1927.

60 CID, *Jaargang 1933. Overzicht No. 4 Geheim*, 9-15, DNB, 1.752.000.000 01 17 ha 1.7/38, www.historici.nl.

tegenover elke tien man die Baars en Mussert zich doen oefenen, twintig goed-geoefende sociaal-democraten te stellen, tegenover elk honderdtal van hen, twee honderd van ons.⁶¹

Oostenrijk zag hij – in tegenstelling tot Duitsland – als voorbeeld: Arbeidersweer en fascisten hielden elkaar daar in evenwicht, terwijl politie en leger het *overwicht* hadden. Doel was “met gelijke middelen als de fascistenaanwenden, te verhinderen, dat deze zich meester maken van politie en leger”.⁶² Niet veel later bleek overigens dat dit streven ook in Oostenrijk faalde.

De sociaal-democratische korpsen zijn er in Nederland niet gekomen. Partijleider J.W. Albarda, die in 1932 met enkele partijgenoten een eerste wetsontwerp tegen weerkorpsen indiende, was mordicus tegen en kreeg het partijbestuur mee. Albarda en zijn medestanders vreesden dat de geest van 1918 weer over de socialistenvreters van weleer vaardig zou worden. De alom geliefde A.B. Kleerekoper reageerde verheugd op het besluit van het partijbestuur:

Niet alleen omdat de feiten elders de ondeugdelijkheid van dit verweermiddel hebben bewezen, maar veel meer, omdat deze geheele poespas niet in onze gelederen thuis behoort. Men zou nog gemoedelijker kunnen zeggen: omdat het niet van onze familie is. [...]

En wapenen? Is het soort boeverij, dat noodig is om er clandestien aan te komen, in onze gelederen te vinden? Gelukkig niet. Moeten wij óók gepensioneerde militairen als instructeurs aannemen, stel dat we ze krijgen kunnen?⁶³

Kleerekopers wist natuurlijk best dat de eerste beroepsmilitair die tot de SDAP toetrad, luitenant Paul Kiès, zeker bereid zou zijn een sociaal-democratische militie te oefenen. Kiès onderhield nauwe contacten met de NASB en organiseerde bovendien de bijbehorende ‘Mars- en Kampeervendels’. Deze activiteiten kwamen al dicht bij zo’n instructeursfunctie in de buurt. Kleerekoper besloot zijn betoeg echter met de conclusie

61 *De Sociaal-Democraat. Veertiendaags orgaan van de Sociaal-Democratische Arbeiderpartij in Nederland*, 4 maart 1933.

62 *De Sociaal-Democraat*, 4 maart 1933.

63 CID, *Jaargang 1933. Overzicht No.4 Geheim*, 12, DNB, 1.752.000.000 01 17 ha 1.7/38, www.historici.nl.

dat slechts één ding ons behouden kan, hardnekkig vast te houden aan de zelfbesloten kracht, die ver van alle razen en tieren en straat-rumoer, altijd het domein geweest is waarop niemand ons te na kan komen. Zoo blijve het.⁶⁴

Het besluit van het partijbestuur was bij de aanhang niet onomstreden. De voorzitter van de verwante 'Algemeenen Bond van Handels- en Kantoorbedienden' bepleitte onder luide bijval een "goed gedisciplineerde, militair toegeruste afweerorganisatie der arbeidersbeweging tegenover het fascisme."⁶⁵ Feit is dat prominente voorstanders als Zwertbroek, Kiès, Stenhuis en Jan Duys later naar extreem rechts afdreven. De SDAP zou zich bij het bestrijden van het fascisme echter beperken tot "de vertrouwde middelen van propaganda en legale acties."⁶⁶

Parallel aan deze discussie speelde de verhouding tot de Internationale Socialistische Anti-Oorlogs Liga (ISAOL). De CID rekende deze Liga tot de 'radicaal-socialistische pacifisten'. Die wezen het zogenaamde 'geweldspacifisme' af, dat een sterk militair apparaat noodzakelijk achtte om de vrede te bewaren.⁶⁷

In november '33 benoemde de SDAP J.J. (Koos) Vorrink en C. (Kees) Woudenberg als afgevaardigden in het Nederlandse Ligabestuur. Inmiddels stak binnen de partij de controverse rond de Arbeidersweer de kop op. Leden van de Liga vertoonden zich regelmatig in geüniformeerde formaties, en schuwden de confrontatie met extreem rechts niet. Daarom liet het SDAP-bestuur de Liga al na enkele maanden vallen. Beide bestuurders trokken zich terug, en in februari '34 verklaarde de SDAP het lidmaatschap onverenigbaar met dat van de ISAOL.

Liga-leden kregen les in afweer- en aanvalsporten, marcheren en zaalbeveiliging. In mei '34 bevonden zich onder de aanwezigen bij een Liga-vergadering in de Handwerkers Vriendenkring ook twintig geüniformeerden. Voor de politie was dit reden te vergadering te ontbinden.⁶⁸

Eind juni kwam het tijdens een NSB-vergadering tot gevechten met de Weerbaarheidsafdeling (WA). De politie bracht de Liga in verband met deze

64 CID, *Jaargang 1933*, 12.

65 CID, *Jaargang 1933*, 13.

66 Rob Hartmans, *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaal-democratie en het nationaal-socialisme, 1922-1940* (Amsterdam 2012) 164-165.

67 CID, *Jaargang 1937. Overzicht No. 3 Geheim*, Nationaal Archief, Den Haag, Generale Staf (Algemeen Hoofdkwartier) 1914-1940, toegangsnr. 2.03.70, inv. nr. 1579, ww.historici.nl.

68 Rapporten J.D. Meijerplein, 3 mei 1934, mut. 11.30 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6051.

incidenten. Ook bij andere gevechten waren leden van de Liga aanwezig. Een erg sterk georganiseerde indruk maakt dit echter niet. In de loop van 1936 onderwierp justitie de ISAOL aan een omvangrijk onderzoek wegens opruiming. Er volgden diverse huiszoekingen, onder meer bij activisten in Amsterdam.⁶⁹ In het voorjaar van 1937 hield de organisatie op te bestaan.

De Socialistische Arbeidersweer (SAW) was als weerkorps aan de Revolutionair-Socialistische Arbeiderspartij (RSAP) verbonden. De betrekkelijk kleine partij had een grote actiebereidheid, die zich ook weerspiegelde op straat. Er waren vele confrontaties met extreemrechtse tegenstanders. Overigens hadden de RSAP'ers soms ook te maken met strubbelingen van een 'binnen-links' karakter. Zo beschrijft Igor Cornelissen hoe tijdens de controverse rond de afvallige stalinist Ignaz Reiss toegewijde en stevig gebouwde partijgenoten ongewenst bezoek van Moskougetrouwen bij de woning van voorman Henk Sneevliet wegsloegen.⁷⁰

De SAW was desondanks op het naïeve af openhartig. De leiding gaf de leden te verstaan dat hen bij eigenmachtige aanschaf van vuurwapens roeyement wachtte; zij wenste die belangrijke kwestie in eigen hand te houden.⁷¹ In Bussum gaf een met een Nederlandse vrouw getrouwde Duitser aan de SAW'ers boksles. Toen men hem vroeg ook "werplessen" te geven haakte hij naar eigen zeggen af, daar hij vermoedde dat het hier handgranaatoefeningen betrof.⁷²

Tegen het eind van de jaren dertig manifesteerde zich nog de opmerkelijke 'Troelstra Beweging in Nederland' (TBN). Dit was een initiatief van de hierboven genoemde Paul Kiès, die na een ernstig conflict met Vorrink uit de SDAP stapte. Kiès positioneerde zijn organisatie zelf links van de SDAP, maar nog steeds op sociaal-democratische grondslag. Daardoor ondervond de TBN problemen van zowel rechts als links. In Amsterdam verwachtte Kiès vooral moeilijkheden bij zijn vergaderingen. In een schrijven aan de politie gaf hij aan daar wel raad mee te weten:

Nu "zijn we daar zelf bij" en alleszins in staat "onze eigen peultjes te doppen". Onze vergaderdiscipline is straf en perfect. Maar men kan natuurlijk nooit verhinderen, dat een paar onruststokers een

69 "Huiszoeking bij leden van de Anti-Oorlogsliga", *Het Vaderland*, 16 september 1936 (ochtendeditie).

70 Igor Cornelissen, *De GPOe aan de Overtoom* (Amsterdam 1989) 58.

71 Schrijven secretaris-generaal van justitie, 7 juli 1933, Noord-Hollands Archief (NHA), Procureur-generaal Amsterdam, 1930-1939, inv. nr. 70.

72 Rapport Commissaris van Politie te Bussum, 29 juli 1934, NHA, Procureur-generaal 1930-1939, inv. nr. 74.

vergadering even in opschudding brengen. Dat is dan – met onze eigen middelen – dat verzeker ik U in enkele seconden afgelopen.⁷³

In de meidagen van 1940, twee maanden na het schrijven van deze brief, viel Kiès tot zijn grote woede internering ten deel. Hij kwam in de gevangenis van Hoorn tussen diverse NSB-prominenten terecht. In dit gezelschap bleek hij zich wonderwel thuis te voelen. Na zijn vrijlating volgde een definitieve ruk naar rechts.⁷⁴ Naar oude gewoonte ontstond in de vernieuwde TBN de behoefte aan een weerkorps. Dit plan kon echter de goedkeuring van ‘Generalkommissar für das Sicherheitswesen’ H.A. Rauter niet wegdragen. Dientengevolge gaf het voorjaar van 1941 de toetreding van de gehele TBN tot de NSNAP-van Rappard te zien.⁷⁵

Een vreemde eend in de bijt was een gezelschap van radicale zionisten. Amsterdamse aanhangers van de militante Vladimir (‘Ze’ev’) Jabotinsky verenigden zich in een ‘Unie van Revisionistische Zionisten’. Jabotinskys afsplitsing van het traditionele zionisme streefde naar een joodse staat op beide Jordaanoevers, waar een synthese van joods kapitaal en joodse arbeid de klassenstrijd zou vervangen. De belangen van joden en Arabieren waren daarbij niet met elkaar in overeenstemming te brengen: “Wie tenslotte Palestina zal krijgen, is h.i. een kwestie van macht.”⁷⁶ De paramilitaire tak was de B'rith Trumpeldor of Betar. Hun afdelingen, “op Duitse en Italiaansche wijze georganiseerd”, marcheerden met vlaggen en muziek door Tel Aviv.⁷⁷

Ook in andere landen had de Betar afdelingen. Voorop stond het principe van de eigen weerbaarheid. De grote voorbeelden Jabotinsky en wijlen Joseph Trumpeldor waren dan ook militairen in hart en nieren. Betar had in feite zijn doelen in Palestina, maar stelde zich ook eventueel noodzakelijke joodse zelfverdediging elders ten doel. Het uitgangspunt was simpel, en in het toenmalig tijdsgewricht allesbehalve onredelijk: “Bij pogroms mag niet slechts Joodsch bloed vloeien.”⁷⁸ De Nederlandse aanhangers wensten hun energie desondanks niet aan achterhoedegevechten te verspillen. Betar-secretaris Eliazar Gosschalk sprak in mei '33 zijn afkeuring uit over de deelname van joden aan aanvallen op Duitse en Nederlandse nationaal-socialisten in Amsterdam. Ook al waren deze de joden ongunstig gezind,

73 P. Kiès aan bureau Marnixstraat, 13 maart 1940, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6309.

74 Sikkel, *Documentatie*, 240.

75 Sikkel, *Documentatie*, 240-241.

76 “Het revisionisme en de terreur in Palestina”, *Het Vaderland*, 8 september 1938 (avondeditie).

77 László Faragó, *Palestina op de tweesprong* (Amsterdam 1937) 110.

78 *Wat wij willen. De oplossing van het Joodsche vraagstuk* (z.p., z.j. (±1934)).

volgens Gosschalk kon men hun bestrijding in Nederland gerust aan de autoriteiten overlaten.⁷⁹

De ideologen van de organisatie waren openhartig over de gekozen modus: "Onze Betar bedient zich in enkele opzichten van militaire organisatievormen. Ditzelfde vinden wij bij bepaalde fascistische groepeerings, maar tevens bij diverse linksche organisaties."⁸⁰ Het korps had een sportafdeling, waarvan de leden onder meer schermlessen kregen.⁸¹

De revisionisten werden in het mandaatgebied Palestina in 1933 in verband gebracht met de moord op de socialistische voorman Haim Arlosoroff. Als gevolg van deze moord namen de al langer bestaande spanningen met de socialistische Histadrot verder toe.⁸² De rechtbank sprak een verdachte revisionist bij gebrek aan bewijs vrij, een beslissing die diens geestverwanten in Tel Aviv luidruchtig vierden.⁸³

Rond het Amsterdamse hoofdkwartier aan de Retiefstraat ontstonden problemen. De bevolking van de hoofdstedelijke Transvaalbuurt was voor een aanzienlijk deel joods en sterk op de SDAP georiënteerd. Het pand van de Betar werd tijdens deze controversale belaagd door omwonenden die de organisatie als fascistisch beschouwden.⁸⁴ Na een paar rumoerige dagen keerde de rust weer, maar Betar vertrok naar een andere buurt.⁸⁵

In juni '38 gooiden revisionisten een ruit van het Britse consulaat aan de Herengracht kapot. De steen waarmee dit gebeurde was gewikkeld in een papier met de tekst: "Wij Protesteeren tegen de moord in Palestina op Ben Joseph", ondertekend door de "Zionisten Revisionisten".⁸⁶ Schlomo Ben Joseph was wegens een aanval op een Arabische autobus door het Britse gezag in Palestina ter dood gebracht. Men wilde hier dus wel tot daden overgaan, maar alleen als het direct verband hield met de te realiseren doelstellingen in Palestina.

Buiten het ingooien van de ruit ontplooiden de revisionisten in de hoofdstad voor zover bekend geen gewelddadige activiteiten. In nationaal-socialistische kringen maakte men zich wel boos over een "joodsche 'Brith'-

79 "Joden en straatrelletjes", *Het Vaderland*, 9 mei 1933 (ochtendeditie).

80 *Wat wij willen*.

81 *De Joodsche Staat. Orgaan van de Unie van Revisionistische Zionisten en van den B'rith Trumpeldor*, 26 april 1934.

82 Faragó, *Palestina op de tweesprong*, 110.

83 "Stavsky's vrijspraak", *Het Vaderland*, 30 juli 1934 (ochtendeditie).

84 Rapporten Linnaeusstraat 24 juni 1934, div. mutaties, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6248.

85 *De Joodsche Staat*, 22 augustus 1934.

86 Rapporten Marnixstraat 30 juni 1938, mut. 2.15 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6370.

vereniging” die “zich met blijkbare goedkeuring van de Nederlandsche regeering [oefent] in den wapenhandel”.⁸⁷

Gosschalks zwager en medestander Jacques de Leon verbleef gedurende de jaren dertig langere tijd in Palestina. Begin 1941 parachuteerden de Duitse autoriteiten De Leon volgens dr. J. Presser in de redactie van het op last van diezelfde autoriteiten opgerichte *Joodsche Weekblad*. Een Duits functionaris noemde hem volgens deze lezing “von jüdischer Seite ausserordentlich gehasst [...] und sogar als Faschist bezeichnet.”⁸⁸ Desondanks bleek de genoten protectie tijdelijk en vond ook De Leon de dood in Auschwitz. De Betar is binnen het kader van dit onderzoek verder niet relevant. Het korps blijft in deze studie dan ook onbesproken.

87 *De Nederlandsche Nationaal-Socialist*, 18 juli 1936.

88 J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* I (Den Haag 1965) 105-106.

2 Daadkracht

De vijand te lijf

In het voorjaar van 1923 ontstond ophef in de Tweede Kamer over een artikel van privaattoecent Emile Verviers. Deze stelde op 5 april van dat jaar in zijn blad *Katholieke Staatskunde* voor om het parlement “met kwaje honden” uiteen te jagen. Daarbij moesten “democratische nijdigheids en dwarsdrijvers [...] dan maar naar Italiaanschen trant met een eind hout bewerkt worden.”¹ De vrijzinnig-democraat H.P. Marchant meende dat hier sprake was van een strafbaar feit, en stelde Kamervragen. Volgens de antirevolutionaire minister van justitie Th. Heemskerk was de grens tussen meningsuiting en opruiing evenwel niet overschreden.²

De denkbeelden van Verviers sloten aan bij ideeën die zich destijds vooral vanuit Italië verspreidden. De Italiaanse fascistische organisaties organiseerden zich aanvankelijk in kleine, door sterke saamhorigheid gekenmerkte groepen. Zij kozen hun naam naar analogie van de ‘fasci’, de roedenbundels van de gezagsdragers in het oude Rome. In essentie, aldus Michael Mann, was een dergelijk samengebonden geheel beduidend sterker dan een verzameling losse stokken. Mann wijst er terecht op dat deze kerngedachte een organisatorische is, en geen ideologische.³ Diverse Nederlandse aanhangers van de fascistische gedachte zouden elkaar in de volgende jaren met ‘bundelgenoot’ aanspreken.⁴

Verviers legde met zijn geschriften het fundament voor een nieuwe vorm van activistisch antiparlementarisme in Nederland. Aan de linkerzijde kwamen stromingen op die het parlementaire stelsel eveneens categorisch afwezen, maar deze waren toch van een andere orde. Waar voor anarchisten-groepen rond bladen als *Alarm* en *De Moker* de parlementair-democratische staat een autoritaire sta-in-de-weg voor hun specifieke vrijheidsopvatting was, vond men aan extreemrechtse zijde dit stelsel juist een beletsel voor de invoering van een heilzame autoritaire staat.

Niet alle verschijningsvormen van extreem rechts in deze jaren zijn hier, waar de focus op georganiseerd geweld ligt, relevant. De bekende

1 *Handelingen Tweede Kamer, 1922-1923, Aanhangsel 250.*

2 *Ibidem.*

3 Mann, *Fascists*, 93.

4 Hans Schippers, *Waarde bundelgenoot! Hugo Sinclair de Rochemont en Erich Wichman: radicaal fascisme in de twintiger en begin dertiger jaren* (scriptie Sociale faculteit Tilburg, 1973).

Erich Wichman geldt als de Nederlandse oerfascist. Hoe boeiend de figuur Wichman op zichzelf echter ook is, hij valt toch moeilijk met de voor het fascisme essentiële werkwijze in verband te brengen. Hij benadrukte dat een legitieme staat zich per definitie met geweld vestigt, en koketteerde graag met straatvechtersromantiek. Door in omfloerste bewoordingen over kennismakingen met “Mrs Smith & W.” en “Mijnheer Walther” te schrijven, suggereerde Wichman met vuurwapens in de weer te zijn.⁵ Als hyperindividualist was hij uiteindelijk toch weinig geschikt om effectief in een georganiseerd verband te functioneren. Weliswaar verwierf hij zekere faam met zijn luidruchtig optreden bij een VARA-uitzending vanuit het gebouw van de Vrije Gemeente aan de Amsterdamse Weteringschans. Hij veroorzaakte daar eigenhandig een opstootje waarin hij zelf een ontwrichte schouder opliep. Uiteindelijk was dat een eenmalige, individuele en vooral demonstratieve actie. Verder kwam zijn onbekookte dadendrang doorgaans het stadium van plannenmakerij niet te boven. Dat laat overigens onverlet dat verschillende militante fascistische stromingen hem postuum probeerden in te lijven.

In de liberale pers ontmoette Verviers met zijn retoriek inmiddels vooral scepsis. Vrees voor “de mogelijkheid van verspreiding op betekenende schaal van de verhitte denkbeelden des heeren Verviers in ons koele kikkerlandje” vond de *NRC* overdreven.⁶

Onder de noemer ‘actualisme’ verzamelden zich in de loop van de jaren twintig desondanks allerhande Mussolini-bewonderaars. Naast Verviers was een van de kopstukken dr. K.H.E. de Jong, eveneens privaattoecent in Leiden. In zijn boek over C.A.A. (Alfred) Haighton geeft G.J.G. de Gier een aantal citaten van De Jong. De classicus zei ter verduidelijking van zowel de benaming als het oogmerk van zijn stroming:

De naam ‘Actualisme’ duidt op actie, handeling, op het actueele d.w.z. hetgeen aan de orde van den dag is. Het actualisme beschouwt de daad als onze hoofdtaak, voornamelijk het juiste handelen naar den eisch van het oogenblik, het poneert, wijsgerig gesproken, het primaat van den wil. [...]

Het actualisme stelt zich voor Nederland het doel, dat het fascisme zich voor Italië heeft gesteld.⁷

5 Brief aan H.A. Sinclair de Rochemont, 26 augustus 1928, in: Erich Wichman, *Geest, koolzuur en zijk. Briefwisseling van Erich Wichman. Verzameld en toegelicht door F.J. Haffmans* (z.p. 1999) 254.

6 “Eerste Kamer”, *Nieuwe Rotterdamse Courant (NRC)*, 20 april 1923 (ochtendeditie).

7 G.J.G. de Gier, *Alfred Haighton. Financier van het fascisme* (Amsterdam 1988) 21-32.

Dat laatste bleek dan ook uit de ideologische hoofdlijn van deze stroming. Het streven was beperking van de parlementaire macht ten gunste van de regering, in het bijzonder de minister-president. Het ontstaan van het actualisme vond uiteraard niet in een vacuüm plaats, en is niet los te zien van het Leidse perspectief op het destijds levende cultuurpessimisme. De daar vooral door G.J.P.J. Bolland verwoordde en sterk antimoderne cultuurkritiek had een overwegend bespiegeld karakter, maar kreeg ook concrete gevolgen.

Hugues Alexander (Hugo) Sinclair de Rochemont studeerde in Leiden enige tijd indologie. Hij raakte sterk door Bolland beïnvloed en ging met name met diens antidemocratische opvattingen aan de slag. Het mede door Sinclair in januari '23 opgerichte Verbond van Actualisten (VvA) richtte zich sterk op Mussolini's Partito Nazionale Fascista (PNF), en spiegelde zich graag aan de successen van die partij. Kenmerkende standpunten waren "Gezag, geen meerderheid!" en "Sterk bewind: ware vrijheid!"⁸ Het Verbond presenteerde een programma dat onder meer gelijke rechten en plichten voor man en vrouw bepleitte. Voorts stipuleerde het: "Vrijwillige oefeningen in den wapenhandel onder de burgers dienen te worden aangemoedigd."⁹ De actualisten bepleitten een beroepsleger in plaats van dienstplicht, maar dat sloot particuliere initiatieven blijkbaar niet uit. Overigens distantieerde het Verbond zich officieel van Verviers waar het diens streven naar gewelddadige actie betrof.¹⁰

Het Verbond verwierf flink wat aanhang onder vooral jonge (onder-)officieren. In deze jaren klonk in veel Europese landen de roep om ontwapening. Daardoor schoven veel militairen haast vanzelf in de richting van het juist sterk tegen ontwapening gekante fascisme. De ook voornamelijk uit militairen bestaande CID zag in deze toenadering een risico voor het prestige van het officierskorps. Jongere officieren zouden zich, de gevolgen niet overziend, door de actualisten wellicht als werktuig laten gebruiken en zo hun beroepsgroep kunnen schaden.¹¹

Met name de jeugdige aanhang keek echter met ontzag en bewondering naar de resultaten van de Italiaanse 'squadre d'azione'. Deze knokploegen waren de opvolgers van de vooral uit oorlogsveteranen gevormde 'Fasci di combattimento'. De latere 'squadrismi', die de uiteindelijke opkomst van Mussolini begeleiden en faciliteerden, spraken elders in Europa zeer zeker tot

8 "Neo Fascisten onder Leidsche Studenten?", *Het Vaderland*, 4 mei 1923 (avondeditie).

9 Ibidem.

10 Naschrift redactie bij "De Haagsche Burgerwacht", *Het Vaderland*, 28 november 1923 (avondeditie).

11 CID, rapport 11052, 26 februari 1924, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie, Verbaalarchief (1853) 1915-1955 (1963), toegangsnr. 2.09.22, inv. nr. 16551, www.historici.nl.

de verbeelding. Zij bestonden nog steeds uit kernen van gedemobiliseerde militairen, maar aangevuld met vooral veel studenten uit de lagere middenklasse. De squadristi gingen de strijd aan met links. Met de oprichting van de PNF wist Mussolini deze vechtersbazen achter zijn programmatisch nauwelijks onderbouwde idee van een fascistische revolutie te krijgen. Hun knokploegencultuur kwam Mussolini en de zijnen daarna niet altijd meer even gelegen. Er bestonden dan ook zeker spanningen tussen de straat en de fascistische kantoren.¹²

De ambivalente relatie kwam onder zware druk te staan door de moord op de socialistische parlementariër Giacomo Matteotti in 1924. Even leek de affaire zelfs Mussolini's politieke einde in te luiden, daar mensen uit zijn directe omgeving betrokken bleken. Nadat de linkse oppositie uit protest tegen de moord het parlement verliet, kreeg hij van de koning de echter verstrekkende bevoegdheden die hem in staat stelden zijn dictatuur definitief te vestigen.

Het waren zowel de ongerustheid over linkse aspiraties als de algemenere wrevel over het parlementaire stelsel waar de Nederlandse geestverwanten zich in konden vinden. Hoewel zij zich spiegelde aan de zo bewonderde squadristi, wilden zij een oer-Hollandse variant daarop vormen. Hun voorman Sinclair de Rochemont schreef in 1923:

Hoog heerlijk verheffe zich Jong Hollands Vaan, diep-krachtig door-
dreune der Vaderen Erfdeel het groot geluid van plicht en vertrouwen.
Dan zal Jan Salie vlieden, Jan Kordaat zal stoer daar staan, strak en
zelfbewust, zinbeeld van Nederlands wilskracht.¹³

Sinclair greep terug op 19e-eeuwse figuren. Toch waren fascistten – Italiaans of Nederlands – zeker niet per definitie antimodern, zoals ook bleek uit het standpunt over de gelijkberechtiging van mannen en vrouwen. Hoewel de activiteiten van de actualisten vergeleken met die van de squadristi weinig om het lijf hadden, waren de heethoofden onder hen – wat Wim Zaal de ‘indiantjesfascisten’ noemde¹⁴ – wel degelijk bereid de binnenlandse vijand te lijf te gaan.

12 J. van Osta, “Nationalisme en fascisme in Italië” in: A. Bosch en L.H.M. Wessels (red.), *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa 1919-1989* (tweede uitgebreide druk, Nijmegen 1997) 300-314, aldaar 307-310.

13 Hugo Sinclair de Rochemont,? (‘Vraagtekenbrochure’), over doel en functie Verbond van Actualisten (1923), Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), H.A. Sinclair de Rochemont, inv. nr. 2.

14 Wim Zaal, *De Herstellers. Lotgevallen van de Nederlandse fascistten en van Wouter Lutkie's tijdschrift Aristo* - (Utrecht 1966) 36.

Onder de aanhangers van het Verbond bevond zich de gefortuneerde Alfred Haighton, die zich geroepen voelde de bewonderde Italiaanse geestverwanten te imponeren. Hij spelde een Italiaanse journalist sensationele verhalen op de mouw over een ware burgeroorlog die Nederlandse actualisten in 1919 tegen leninistische opstandelingen voerden. Hij bewees zijn Verbond met deze hersenspinsels geen dienst. De Nederlandse pers kreeg er vanzelfsprekend lucht van, en maakte korte metten met Haightons mystificaties.¹⁵ De fantasierijke Haighton bleef met zijn grillige gedrag de extreemrechtse stroming in Nederland overigens nog jarenlang hinderen.

Een complicatie die de organisatie doorlopend parten speelde was de spanning tussen theorie en praktijk. De voormannen zagen hun kranige uitspraken geregeld tot onwettige acties leiden. Hoewel zij voor die illegaliteit bevreesd waren, schreef Verbondssecretaris W.H. Snijders in een van zijn brochures:

Wanneer Troelstra of Wijnkoop het nogmaals zouden wagen om, als de revolutie aan de grenzen klopt, of in het land zelf den kop opsteekt, met onwettige middelen naar de macht te grijpen, zal hij ons, actualisten, gereed vinden, om dat met geweld te beletten.

Dan zullen wij het Vaderland verdedigen tegen den binnenlandschen vijand en zullen wij het gezwel mee helpen uitsnijden, tot er niets van overblijft.¹⁶

Tegelijkertijd was het Snijders die, tegen de zin van Haighton en Sinclair, geweld vanuit het Verbond van Actualisten tegenging.¹⁷

Verviers was een kamergeleerde die waarschijnlijk nooit in ernst heeft overwogen zelf tot het door hem gepropageerde geweld over te gaan, maar als theoreticus beïnvloedde hij gewild of ongewild onrijpere geesten. Die invloed omschreef de liberale pers als volgt: "De schaapskoppen die den heer Verviers nablaten, doen meer kwaad dan zij zelf weten, zij doen de terreurgedachte weer opleven bij de uiterste linkerkzijde."¹⁸ Deze impliciete miskenning van het geheel eigen gevaar dat aan het uiterst rechtse actualisme inherent was tekent de socialistenvrees van veel toenmalige liberalen.

15 "De fascistien in Nederland", *Het Vaderland*, 26 september 1923 (avondeditie).

16 W.H. Snijders, *Het Actualisme. Wat het is en wat het wil* (Leiden, z.j.) 28.

17 CID, rapport 12749, 16 april 1925, NL-HaNa, Justitie, 1915-1955, 2.09.22, inv. nr. 16567, www.historici.nl.

18 *De Vrijheid*, geciteerd in: "Gekkenhuis-product", *Het Centrum*, 19 mei 1923.

Verviers bekreunde zich waarschijnlijk niet om dergelijke nuances. Hij deelde wel de afkeer van alles wat marxistisch of anderszins links was. Zijn volgelingen kenmerkten zich door het daadwerkelijk streven naar een eigen machtspositie in het Nederlandse krachtenveld. Zij zochten in feite een vorm van legitimiteit parallel aan de staatsmacht. Verviers gaf daarvoor ook alle aanleiding. Hij suggereerde op 23 maart 1923, ook in *Katholieke Staatkunde*:

Men zou bijv. eens kunnen beginnen met een kleine operatie, zoals het optreden tegen godslasterende bijeenkomsten...of andere kleine hulpdiensten: ter bescherming der openbare orde bij groote rampen, werkstakingen e.d.¹⁹

Het zichzelf als maatstaf en legitimatie bij het eigen handelen nemen, en daarbij de rechtsorde negeren omwille van het hogere ideaal, was voor deze activisten heel gewoon. Zij volgden hiermee de Italiaanse voorlopers, de squadristi en de fasci di combattimento. Deze korpsen streefden een handelingsvrijheid na, die in Italië een tegenhanger in de reguliere troepen had. Het Italiaanse keurkorps de Bersaglieri, dat zijn oorsprong vond in de geringe solvabiliteit van de koning van Piemonte-Sardinië, kende een hoge mate van zelfstandigheid. Omdat het moeilijk was om zonder paarden – de koning miste de middelen om er een omvangrijke cavalerie op na te houden – nauwe verbindingen met het hogere kader te onderhouden, kregen de Bersaglieri grotere rantsoenen leeftocht en munitie. Zij moesten zichzelf langere tijd in het veld zien te redden. Mussolini diende in dit keurkorps.²⁰ De neiging om als kleinere eenheid autonoom te opereren, met geen of zeer gering contact met de hogere echelons, was behalve bij de squadri ook bij de Nederlandse extreemrechtse activisten aanwezig.

Het was de hoofdstad waar de actualisten een bij uitstek geschikte arena vonden. Bij de enige stembusgang waar hun Verbond meesmuilend aan deelnam, sloegen zij Amsterdam over. Voor het anderszins propageren van hun denkbeelden troffen ze hier evenwel toehoorders te over. Optreden tegen godslasteraars moest uiteindelijk nog een paar jaar wachten, maar de 'kleine hulpdiensten' bleken al vrij snel te realiseren. Bij gebrek aan rampen kozen de actualisten in de zomer van 1924 voor bemoeienis met arbeidsconflicten. Volgens tegenstanders wierf actualist D.P. (Piet) Manvis tijdens een staking bij de Sunrise Coal Company in Amsterdam-Noord

19 Aangehaald in De Jonge, *Crisis en critiek der democratie*, 69.

20 Monelli, *Mussolini*, 65.

werkwilligen,²¹ die vervolgens problemen kregen met de stakers.²² De communistische krant *De Tribune* bracht Manvis eveneens in verband met soortgelijke initiatieven bij een staking van bioscoop personeel.²³

Grotere bekendheid kregen de actualisten met hun actie bij de Amsterdamse machinefabriek Werkspoor. Aan de staking lag een al langer slepend conflict tussen arbeidersorganisaties en werkgevers ten grondslag, dat zich nog verscherpte doordat de Werkspoordirectie een loonsverlaging doorvoerde. De actualisten gingen opnieuw de strijd aan met de stakingsleiding door werkwilligen aan te werven. Ook trachtten zij de stakers bij huisbezoek tot andere gedachten te brengen. Berichten deden de ronde over van buiten de stad aangevoerde werkkrachten die met gecharterde bootjes naar de fabriek werden gevaren om confrontaties op straat te vermijden. *Het Vaderland* schreef over een mislukte vergadering in een café nabij de Munt. De actualisten wilden daar volgens de krant met werkwilligen bijeen komen, maar toen deze in de omgeving enkele postende stakers gewaar werden veranderden ze van gedachten. De vooruit betaalde zaalhuur stortte de caféhouder, die zei niet te weten met wie hij te maken had, volgens dit bericht in de stakingskas.²⁴ De actie raakte nog verder in het slop toen de werkwilligen niet gekwalificeerd bleken voor de te verrichten arbeid.²⁵ Toen Haighton zich realiseerde dat hij de arbeiders waar het om ging tegen zich innam, koos hij naar verluidt partij voor de stakers.²⁶

De werkwijze van de actualisten heeft duidelijke overeenkomsten met die van de Italiaanse squadristi. Ook deze deden alom hun best om stakingen, het strijdmiddel bij uitstek in de klassenstrijd, te breken. Zij haalden hier zelfs het misnoegen van dichter-fascist-soldaat Gabriele d'Annunzio op de hals, die hen van "agrарische slavernij" betichtte omdat ze zich als instrument van de bourgeoisie lieten gebruiken.²⁷

Oprichter en organisator Sinclair verbleef in deze periode veelvuldig in Amsterdam en zette daar een knokploeg op poten. Eerder dat jaar toonde hij, onbekend met diens status van "Berichtgever No. 8" van de CID, een gesprekspartner een stuk fietsketting dat hij steeds als wapen bij zich droeg.²⁸

21 Anti-actualistisch pamflet, BHIC, Sinclair de Rochemont, inv. nr. 7.

22 "Stakingsdelict", *Algemeen Handelsblad*, 19 februari 1925 (avondeditie).

23 "De actie in het amusementsbedrijf", *De Tribune*, 25 november 1924.

24 "Actualisten en stakers", *Het Vaderland*, 21 juni 1924 (avondeditie).

25 CID, rapport 12408, NL-HaNa, Justitie, 1915-1955, 2.09.22, inv. nr. 16562, www.historici.nl.

26 De Gier, *Alfred Haighton*. 37.

27 Franzinelli, "Squadrist", 94.

28 CID, rapport 11052, 26 februari 1924, NL-HaNa, Justitie, 1915-1955, 2.09.22, inv. nr. 16551, www.historici.nl.

Sinclair en zijn aanhang gingen in het voorjaar van 1924 de confrontatie aan met antimilitaristen, die in deze dagen ook flink aan de weg timmerden. Zoals gezegd had de pacifistische gedachte zich vooral in de voormalige oorlogvoerende landen verspreid. Toch hadden ook in het neutraal gebleven Nederland dienstweigering en antimilitarisme om zich heen gegrepen. De actualisten stelden daar het hunne tegenover.

Op 17 april 1924 waren enkele leden van de Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV) door de Amsterdamse rechtbank veroordeeld wegens aanzetten tot dienstweigering. 's Middags vielen actualisten een IAMV-bestuurder aan die op de Vijzelgracht pamfletten verspreidde. In de avond trokken zij onder aanvoering van Sinclair naar de door de IAMV belegde protestvergadering in het gebouw van de Handwerkers Vriendenkring. Volgens beweringen van een tweetal latere dissidenten waren "allen gewapend met stukken staaldraadkabel, velen hadden geladen revolvers in den zak."²⁹ Een van de actualisten had bovendien een flesje zwavelwaterstof bij zich, dat hij wilde gebruiken om de vergadering te verstoren. Hij goot het flesje leeg in de verwachting dat de stank de aanwezigen de zaal uit zou jagen. Een rondslingerende sigarettenpeuk veroorzaakte echter een steekvlam en een brandje.

De commotie was groot. De actualisten bleken nauwelijks minder geschrokken dan de bonafide bezoekers. Veel aanwezigen probeerden inderdaad halsoverkop de zaal te verlaten. Andere IAMV'ers trakteerden de actualisten op rake klappen. De voor het gebouw geposteerde politie drong direct naar binnen. Een koelbloedige agent schepte zijn pet vol zand en bluste daarmee het vuur. Negen actualisten werden linea recta naar het politiebureau overgebracht. Daar verscheen tegen middernacht een 20-jarige medestander die aanvankelijk had weten te ontkomen. Hij kwam nu zijn verantwoordelijkheid voor het gebeurde opbiechten.

De Centrale Raad van het VvA, waarin de bezadigde Leidse geleerden zitting hadden, toonde zich allerminst ingenomen met het eigendunkelijk handelen van een handjevol leden.³⁰ De wrijving tussen bestuur en basis openbaarde een kenmerk van de strijdgroepen dat zich ook in latere jaren nog regelmatig manifesteerde. Extreemrechtse activisten lieten zich zelden veel gelegen liggen aan de eigen leiding. In theorie bestonden er strakke hiërarchische structuren, maar de activisten en hun aanvoerders bepaalden

29 K. Hoogeveen en J. Schouten, *De bezem: de geschiedenis van het Actualisme onthuld, Aflevering 2. Het voorspel van het Werkspoorschandaal* (Den Haag z.j.) 9.

30 Ingezonden brief van de Centrale Raad van het VvA, *Het Vaderland*, 4 mei 1924 (ochtendeditie).

in de praktijk zelf hun doen en laten. De Centrale Raad stelde zich ondanks de afkeuring op het opmerkelijke standpunt dat het brandje per ongeluk ontstond. Critici wezen er op dat het meenemen van de zwavelwaterstof toch zeker niet per ongeluk gebeurde.³¹ De kennelijk goed ingelichte “Berichtgever No. 8” was er zeker van dat de afkeuring van de Centrale Raad slechts uit tactische overwegingen voortkwam.³² In ieder geval werd de verdachte, bezoldigd afdelingsadministrateur J.C. (Joop) Ordas, direct van zijn functie ontheven.³³

Er volgde een rechtszaak die draaide om een principieel punt: de vergadering van de IAMV was niet onwettig en dientengevolge had niemand het recht deze te verstoren. Ordas zei dat hij niet wist dat de vergadering toegelaten was, maar erkende verder het hem ten laste gelegde. Nadat een winkelier hem ook nog als de koper van het flesje zwavelwaterstof herkende was de zaak rond. Hij kreeg zestig gulden boete, subsidiair twintig dagen gevangenisstraf wegens overtreding van onder meer artikel 144.³⁴ Op dit artikel, dat het verstoren van een toegelaten vergadering door “wanorde en gedruisch” verbood, zou justitie in later jaren nog met wisselend succes een beroep doen.

Toen de IAMV enkele dagen na het incident een protestvergadering belegde, las de voorzitter een inmiddels binnengekomen dreigbrief voor. Volgens de voorzitter bevatte de brief onder meer de volgende passage:

De actualisten gelasten u alle actie voor uw roode ideeën en tegen het fascisme te staken. [...] We raden u dus dringend aan gevolg te geven aan onzen last, daar ge anders wel eens uit den weg geruimd kondt worden.³⁵

Hoewel hier ongetwijfeld de nodige grootspraak bij kwam kijken, is het citaat illustratief voor de sfeer waarin de actualisten hun actie wilden voeren. Ook uit andere plaatsen kwamen geluiden over schriftelijke bedreigingen door actualisten. Een zekere voorzichtigheid beperkte na het eerdere tumult desondanks de dadendrang. Kort na de IAMV-bijeenkomst kondigde Sinclair bij de Haagse geestverwanten aan dat hij met zijn Amsterdamse

31 Ingezonden brief van de Anarchistische Alarmgroep Den Haag, *Het Vaderland*, 7 mei 1924 (avondeditie).

32 CID, rapport 11052, NL-HaNa, Justitie, 1915-1955, 2.09.22, inv. nr. 16551, www.historici.nl.

33 Strafvonnissen 1924, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1920-1929, inv. nr. 67, rolnr. 1404.

34 Ibidem.

35 “Anti-militaristen en actualisten”, *Het Vaderland*, 24 april 1924 (ochtendeditie).

knokploeg naar een anarchistenvergadering met Anton Constandse zou komen. Dat deed hij ook, met enkele tientallen medestanders. Volgens geruchten had hij echter zorgvuldig een uur vertraging gearrangeerd, zodat de zaaleigenaar hem en zijn manschappen niet meer toeliet. Rivaliserende fascistische schreven hierover:

De heldenshare van Sinclair deed werkelijk, alsof ze nog binnen wou komen, maar werd natuurlijk buiten de deur gehouden. Daarover namen ze schrikkelijk wraak door met een ontzagwekkend geluid het Wilhelmus aan te heffen.³⁶

In deze beginjaren bleken remmingen, van welke aard ook, nog regelmatig sterker dan de martiale ambities. Retorische exercities bleven echter een constante richting aanduiden. De actualist Hettel Bruch bood voorzitter De Jong aan onder de titel ‘Bellicose meditaties’ een serie “rechts-radicalen en militaristische beschouwingen” te schrijven.³⁷ De eind '24 uit het Verbond geroyeerde Bruch was kennelijk weer in genade aangenomen, want al snel verschenen deze stukken inderdaad in het verbondsblad *De Vaderlander*.³⁸ Uit een van Bruchs artikelen sprak de hoopvolle verwachting dat

misschien, heel misschien [...] allerlei Hollandsche voorwerpen zullen gebruikt worden voor het doel waarvoor ze voorbeschikt zijn: [...] de banken van het Vondelpark om er knuppels van te maken; de gebouwen van “Het Volk” en “De Telegraaf” om er Paaschvuren van te stoken!³⁹

Het Verbond van Actualisten bleef tot het najaar van 1928 bestaan. Veel daadwerkelijk rumoer heeft het niet meer veroorzaakt. De vroegste fascistische konden in de Nederlandse situatie onmogelijk net zo te werk gaan als hun Italiaanse voorbeelden. Het in Nederland veel sterker gehandhaafde overheidsgezag speelde hierbij een belangrijke rol. Ook grote landschappelijke, infrastructurale en demografische verschillen stonden een getrouwe nabootsing in de weg. Voor zover mogelijk pasten ze echter wel vergelijkbare strijdwijzen toe. Franzinelli beschrijft hoe de squadri hun strijd mobiel

36 Hoogeveen en Schouten, *De bezem: de geschiedenis van het Actualisme onthuld*, Afl. 1. *Het Lotiscomannetje* (Den Haag) 6-7.

37 Bruch aan K.H.E. de Jong, 7 januari 1926, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), archief K.H.E. de Jong, inv. nr. 1.

38 Onder pseudoniem Hein Breuk, *De Vaderlander*, 15 januari 1926 e.v.

39 *De Vaderlander*, 19 januari 1926.

voerden. Zij konden zelf plaats en tijdstip van hun actie bepalen, terwijl de tegenstanders veel meer gebonden waren aan hun dorpen en wijken.⁴⁰ De eerste Amsterdamse fascistten probeerden eveneens groepsgewijze expedities buiten hun stad te ondernemen. De sterk gemobiliseerde guerillatechnieken van de Italianen evenaarden ze evenwel niet.

Onder leiding van oud-officier C.J. van Eijsden stapte een deel van de actualisten over naar het nieuwe Verbond van Nationalisten. Dit Verbond richtte in 1930 de Nationalistische Militie op als “militant instituut tegen het roode gevaar”.⁴¹ De regering stond deelname van militairen aan deze organisatie echter niet toe. Een luitenant van de Grenadiers protesteerde daar openlijk tegen en meende dat officieren het vaderland een dienst bewezen door de nationalistische jeugd te leren “waarom het gaat bij straatgevechten en hoe deze geleverd worden.”⁴² De luitenant vond echter geen gehoor. Integendeel, ook de benaming ‘Militie’ kon geen genade vinden, daar dit volgens de regering suggereerde dat de organisatie op enige wijze aan het reguliere leger was gelieerd.⁴³ Het nieuwe verbond herdoopte de militie tot ‘Nationalistische Garde’. De Nationalisten vormden evenwel vooral een fascistische en tegelijkertijd Oranjegezinde herenclub zoals er wel meer waren. De actualisten met een serieuzere actiebereidheid vonden elders onderdak.

Fascistenbond ‘de Bezem’ en de Algemeene Nederlandsche Fascistenbond

Binnen het VvA ontstonden geleidelijk problemen van verschillende aard. De spanningen tussen de radicale activisten en de meer burgerlijke leden was hierin een belangrijke factor. Toen de teloorgang van het VvA diensengevolge onvermijdelijk bleek, namen Sinclair en Alfred Haighton het initiatief tot het oprichten van Fascistenbond ‘de Bezem’.⁴⁴ Deze stap is op te vatten als een concrete poging van de activisten om zich van hinderlijke bemoeienissen van de gematigde leiding te ontdoen. Het bij de nieuwe organisatie behorende blad *De Bezem* prees zichzelf vanaf eind '27 in VvA-periodiek *De Vaderlander* aan. Sinclair had als algemeen secretaris

40 Franzinelli, “Squadrim”, 93.

41 *Handelingen Eerste Kamer, 1930-1931, Aanhangsel nr. 4.*

42 H.G. Cannegieter, *Helden in den dop. Nieuwe bijdragen betreffende onze moderne jeugd* (Baarn 1931) 29.

43 *Handelingen Eerste Kamer, 1930-1931, Aanhangsel nr. 7.*

44 L.M.H. Joosten, *Katholieken & fascisme in Nederland. 1920-1940* (Utrecht 1982) 252.

de feitelijke leiding van de nieuwe Fascistenbond. Een der medeoprichters was de volgens de CID “handige, doortastende, niet zeer betrouwbare, doch ongetwijfeld over sprekers-talenten beschikkende” Amsterdammer Jan Baars.⁴⁵ Baars had die onmiskenbare redenaarstalenten vooral tijdens zijn dagen als marktkoopman ontwikkeld. Hij begon zijn loopbaan als fascist-van-de-daad met propaganda onder werklozen. Met zijn medestanders ging hij de strijd aan met de linkse en destijds zeer actieve Werkelozen Agitatie Comités. In deze beginperiode was Baars nog onbekend. Toen hij eind '28 bij een stempellokaal in de Amsterdamse binnenstad een stevig pak slaag opliep was hij in de krantenberichten nog “de 25-jarige fascist B.”⁴⁶ In 1937 stelde Baars dat deze vechtpartij Erich Wichman inspireerde tot het in *De Bezem* afgedrukte gedicht “Het eerste bloed”.⁴⁷ Overigens is het, gezien de ondertekening van het gedicht met “H.”, aannemelijker dat de ook literair actieve Alfred Haighton dit gedicht schreef. Met Haighton lag ook Baars inmiddels echter overhoop, en bij Wichman probeerde iedereen die uiterst rechts stond aan te haken.

Door zijn krachtig aanvoorderschap, zijn vergaande actiebereidheid en het gemak waarmee hij als spreker optrad, klom Baars snel omhoog. Hij vond ook veel makkelijker aansluiting bij het proletarische bevolkingsdeel dan de elitaire burgerzonen Haighton en Sinclair. Het duurde niet lang voor zijn naam een begrip was. Baars zou als leider van de hoofdstedelijke afdeling van Fascistenbond ‘de Bezem’ op uiterst energieke wijze een van de meest in het oog lopende vertegenwoordigers van het Nederlandse fascisme worden.

Onder aanvoering van Baars werd nadrukkelijk en aanhoudend de confrontatie gezocht. Hij wist met zijn aanhangers het intensieve activisme geruime tijd vol te houden. In maart '29 drong een handjevol fascist door tot het in Carré gehouden SDAP-congres. De Belgische oud-minister Kamiel Huysmans hield daar een rede over de destijds moeizame relatie tussen België en Nederland. De fascist probeerden van meet af aan de sprekers te overstemmen. De politie zette hen er uit en nam en passant nog een gummistok in beslag. Een van de fascist, J.P van Kampen, beklaagde zich

45 CID, *Jaargang 1933. Overzicht No. 1. Geheim*, 2, Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 372 C.J.M. Ruys de Beerenbrouck, toegangsnr. 2.21.244, inv. nr. 113, www.historici.nl.

46 “Een kloppartij”, *Het Volk*, 27 november 1928.

47 Jan Baars, “Fascisten” op *de fascistenjacht. Open briefaan: Mr. J.W. Duys, ter voorlezing aan zijn bewonderaars Ir. A.A. Mussert, C. van Geelkerken en alle andere zedenmeesters* (Amsterdam z.j. (1937)) 24.

bij de politie over de SDAP'er L.J. van Looi die hem schopte.⁴⁸ Een jaar later was Van Looi volgens Meyer Sluysen ook degene die Wichman het gebouw van de Vrije Gemeente uitwerkte.⁴⁹ Van Kampen zal als NSB'er in volgende hoofdstukken vaker zijn opwachting maken.

Enkele van de gevoerde acties genieten meer bekendheid en zijn exemplarisch voor de extreemrechtse daadkracht van de late jaren twintig. Zo voerde een aantal Bezemfascisten in het voorjaar van 1929 een operatie uit die de bedoeling had de uitzending van de VARA op 30 april (toen nog 'prinsessedag') onmogelijk te maken. De vrij succesvolle sociaaldemocratische stroming bleef een belangrijk doelwit van de Baars-aanhanger. De operatie tegen de uitzending was meer op concreet resultaat gericht dan de puur demonstratieve actie van Wichman een jaar eerder. *Het Volk* publiceerde, naar verluidt op basis van het politieonderzoek, een uitgebreid artikel over de kwestie.⁵⁰ De actie was volgens het sociaaldemocratische dagblad voorbereid tijdens een aantal bijeenkomsten, onder meer in Amsterdam en Utrecht. Aan de laatste bespreking namen Sinclair, de kunstschilder Gerard Huijsser en de Utrechtse kunsthistoricus C.G. Labouchère deel. Bovendien was aanwezig, zo concludeerde volgens *Het Volk* de politie, de toen nog onbekende ambtenaar van de Utrechtse provinciale griffie Cornelis van Geelkerken, de latere tweede man van de NSB. Besloten werd kort voor aanvang de radiodraad door te knippen teneinde de gewraakte uitzending te verhinderen. Bij de uiteindelijke uitvoering lieten de Utrechtse samenzweerders verstek gaan, wat Sinclair hen ernstig kwalijk nam.⁵¹

De Amsterdamse deelnemers stonden die dag onder operationele leiding van de kantoorbediende M.H. Voogd, ook al een toekomstig NSB'er. Baars was, ondanks zijn eigen ontkenningen, volgens *Het Volk* en de politie eveneens bij de uitvoering aanwezig. Christiaan Couveld had zich aangemeld voor het daadwerkelijk doorknippen van de draad, omdat daarvoor in een paal moest worden geklommen en hij ooit acrobaat was. Bij vergissing knipte hij een onder spanning staande stroomdraad door. In de daaropvolgende commotie viel een toevallige passante van haar fiets en ontstond er

48 Rapporten J.D. Meijerplein, 3 maart 1929, mut. 11.00 v.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6042.

49 Meyer Sluysen, *Een klein mannetje met een klein potloodje. Impressies van 40 jaar VARA* (Amsterdam 1965) 24.

50 *Het Volk*, 2 juli 1929 (avondeditie), hieraan zijn de gegevens over de actie ontleend, tenzij anders vermeld.

51 Schrijven Sinclair, 2 mei 1929, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), DOC II 103.

volgens politie en justitie een gevaarlijke situatie. Het mislukken van hun actie drong pas tot de direct gevluchte fascistische door toen ze in een café zaten, en via de radio alsnog het begin van de VARA-uitzending hoorden. Vooral acrobaat Couveld was diep ontgoocheld.

Daarmee was de kous nog niet af. De politie spoorde de daders op, en Couveld kreeg wegens zijn aandeel in het gebeurde een gevangenisstraf van drie maanden.⁵² Baars nam, naast Alfred Haightons broer Willem en Piet Manvis, zitting in het 'Couveld-fonds Comité'.⁵³ Eind mei 1930 moest Couveld zich bij de rechtbank melden om de hem opgelegde straf uit te zitten. Zijn kameraden, waaronder het voltallige Comité en allen geüniformeerd, reden hem pontificaal in een met bezems en zwart-oranje linten opgetuigde auto naar het gerechtsgebouw aan de Prinsengracht.⁵⁴

Baars en zijn mannen, vrijwel allen gewezen actualisten, onderkenden de propagandistische waarde van de directe actie ten volle. Het schofferen van de socialistische omroep leidde in bredere kring tot leedvermaak. Na de VARA kwam de SDAP opnieuw aan de beurt. Tijdens de verkiezingscampagne van 1929 was er een actie die de geschiedenis inging als "de vuilspuiterij". Het waren opnieuw Baars, Couveld en Manvis die met enkele handlangers in actie kwamen. Omdat 'nachtsnorder' Manvis over een auto beschikte, verplaatsten zij zich sneller dan de surveillerende politie. Met behulp van een handbediende luchtpomp besmeurden zij diverse SDAP-reclameborden en het gebouw van *Het Volk* met een mengsel van carbo-lineum en vernis. De politie arresteerde later zes verdachten, en justitie stelde naar aanleiding van dit incident tegen twee van hen vervolging in. Tijdens de zitting verschenen deze twee, Couveld en zijn kameraad K.H.G. Spee, in zwart hemd.⁵⁵ Beiden kregen een gevangenisstraf van een maand. Bovendien moesten ze aan de SDAP schadevergoeding betalen.

De grote afkeer van marxisten en socialisten werd zoveel en zo vaak mogelijk in daden omgezet. 's Avonds na de verkiezingsdag 4 juli 1929 stond Baars met een groepje *Bezem*-colporteurs in de Amsterdamse binnenstad bij het gebouw van het *Algemeen Handelsblad*. Naar zijn zeggen waren er ook honderden leden van arbeiders-sportorganisaties aanwezig. Hij beschreef de sfeer aan zijn Utrechtse geestverwant Labouchère: "Jammer genoeg was er niemand welke ons een klap durfde te geven, anders waren zy van een

52 "Aanslag op een radiozender", *Het Vaderland*, 13 mei 1930 (avondeditie).

53 *De Bezem*, 30 mei 1930.

54 Rapporten Warmoesstraat, 26 mei 1930, mut. 10.40 v.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6964.

55 *De Bezem*, 20 december 1929.

koude kermis thuis gekomen.”⁵⁶ Baars beweerde te zijn vergezeld van een lijfwacht,

kerels als boomen [...] stonden gereed om op het eerste het beste signaal er op los te beuken. Maar ja, aan de Soci's is geen eer te behalen, we zullen het maar weer eens bij de Communisten probeeren, die durfden nog wel een robbertje te kloppen.⁵⁷

Deze brief toont Baars in optima forma, hoewel een bevestiging van zijn beweringen uit onafhankelijke bron ontbreekt. Een maand later liet Baars ‘amice’ Labouchère, aan wie hij al enige tijd zijn zielenroerselen toevertrouwde, weten dat hij plannen had om tot het Vreemdelingenlegioen toe te treden. Hij verwachtte niet zo'n avontuur te overleven, maar kon “dan toch nog eens knokken.”⁵⁸ Kennelijk kwam Baars op dit voornemen terug, maar een week later deelde hij wel een ander besluit mee. Zijn al langer sluimerende onvrede met het grillige gedrag van de labiele Sinclair had hem inmiddels doen besluiten zijn functie neer te leggen. Sinclairs manier van doen achtte hij wel geschikt voor een kwajongen, maar niet voor de algemeen secretaris van een serieuze politieke organisatie.⁵⁹ Baars had de geestesgesteldheid van Sinclair inmiddels kennelijk doorzien.

Er volgde een periode van onduidelijke en verschuivende allianties. Zoals bij kleine, radicale groepen wel vaker het geval, richtte de daadkracht zich al snel naar binnen. Begin 1930 raakte Couveld in Amsterdam slaags met enkele Sinclair-getrouwe ex-kameraden.⁶⁰ De gebroeders Haighton, Baars en Couveld presenteerden zich in een bijlage bij *De Bezem* als de “Chirurgen”.⁶¹ De suggestie van een mogelijk onaangename maar noodzakelijke ingreep was duidelijk. Beide kampen probeerden een zuivering in de gelederen door te voeren. In de zomer van 1930 trok een twintigtal Amsterdamse leden van “de zgn. ‘Bezem’-groep” met zwarte vlag en Oranjewimpel naar Zeeland, toen daar een van de periodieke demonstraties van ‘annexionistische’ Belgen dreigde.⁶² Welke factie hier het bedreigde vaderland vertegenwoordigde is niet bekend, maar zonder schisma waren het er wellicht meer geweest. Er verschenen vervolgens nog enige tijd twee *Bezems* naast elkaar. Sinclair

56 Baars aan Labouchère, 4 juli 1929, NIOD, DOC II 105.

57 Ibidem.

58 Baars aan Labouchère, 4 augustus 1929, NIOD, DOC II 105.

59 Baars aan Labouchère, 13 augustus 1929, NIOD, DOC II 105.

60 *De Bezem*, 28 maart 1930 (bijlage).

61 *De Bezem*, 21 maart 1930 (bijlage).

62 “De demonstratie op de Wester-Schelde”, *Vlissingsche Courant*, 28 juli 1930.

en Alfred Haighton hervonden elkaar om nieuwe conflicten aan te gaan. De voormannen kwamen uiteindelijk allebei in nationaal-socialistisch vaarwater terecht. Baars en zijn directe omgeving bleven de vroegere beginselen toegedaan.

Het doel was helder, wie de tegenstander was ook. Het blad *De Flits*, een uitgave van de op dat moment nog Baarsgetrouwe Fascistische Jongeren Bond (FJB), bracht een eigen tekst op de melodie van het populaire Italiaanse fascistienlied 'Giovinezza', met onder meer de passage:

Komt de roode burchten slechten
Dood aan Moscou's veile knechten.⁶³

Hoewel de ideologie binnen het fascistische milieu wel wat evolueerde bleek het antimarxistische element hier nog net zo prominent aanwezig als jaren eerder binnen het VvA. Ook daar gold als belangrijk punt de bestrijding van het "orde-ontwrichtende streven der socialisten en hunner geestverwanten."⁶⁴ De vergissing van Troelstra echode lang na.

Binnen de extreemrechtse stroming, en overigens niet alleen daar, leefde een idyllische perceptie van het ongecompliceerde buitenleven. Daar vond immers de productie van de meest elementaire levensbehoeften plaats. Ook de oude leidsman Verviers voelde zich op het platteland zeer wel thuis, en liefhebberde enige tijd met Frederik van Eeden in bucolische idealen. Het idee dat op het land eerlijker en natuurlijker leven mogelijk was liet onverlet dat ook de fascistten zich voornamelijk ophiielden in de steden. Deze steden waren hun voornaamste rekruteringsveld en bovendien hun actieterrein. Daarbij waren ook zij allerminst ongevoelig voor de gemakken en verlokkingen die de stedelijke leefomgeving bood. In de hoofdstad kwamen bovendien de belangrijke sociale knelpunten van die tijd het sterkst aan het licht.

Ondanks hun urbane gerichtheid waren Baars en zijn medestanders erg begaan met de bekommernissen van de Nederlandse boerenstand. De toestand van deze beroepsgroep was gedurende de latere jaren twintig dramatisch verslechterd. Baars en de zijnen hechtten vanuit economisch oogpunt grote waarde aan de agrarische bijdrage aan de nationale productie.

63 CID, rapport 24383, 6 januari 1931, met als bijlagen enige exemplaren van *De Flits*, NL-HaNa, Justitie, 1915-1955, 2.09.22, inv. nr. 16696, www.historici.nl.

64 W.H. Sniijders, *Het Actualisme. Wat het is en wat het wil* (Leiden, z.j.) 13.

Baars schijnt in het najaar van 1930 daadwerkelijk contact te hebben gezocht met het Kamerlid Arend Braat van de Plattelandersbond.⁶⁵ Hij meende immers dat boeren en stadsbevolking samen naar oplossingen voor de sociale problemen moest zoeken. In november 1930 nam hij vanuit die optiek dan ook zitting in een ‘Comité van Actie ter bestrijding van de land- en tuinbouwcrisis’.⁶⁶

Terwijl Baars op een vergadering van dit comité in de Haagse Dierentuin sprak, gaf ook een groep aanhangers acte de présence. Hoewel de voorzitter aangaf geen politiek en geen debat te willen verliep de vergadering rumoerig. Verslaggevers zagen een aantal geüniformeerde fascisten “militairement wegmarcheeren” en achterin de zaal, waar communisten zaten, weer opduiken. Direct kwam het daar tot gevechten. Zaalboden trachtten tevergeefs de partijen te scheiden. Even later verscheen de politie die bij een aantal fascisten slagwapens vond. Er waren volgens journalisten en bezoekers bij de fascisten ook revolvers gezien. Daar echter niet allen gefouilleerd werden bleef onduidelijk of die beweringen gegrond waren.⁶⁷ De fascisten toonden zich in de pers wel verontwaardigd over de aantijgingen inzake wapens.⁶⁸

De Amsterdamse inlichtingendienst kreeg een foto in handen die op deze dag werd gemaakt. Hierop poseerden een stuk of twintig krijgshaftig ogende en deels geüniformeerde fascisten voor de zaalingang. De dienst identificeerde een tiental Amsterdammers, waaronder Baars senior en twee toegewijde steunpilaren van zoon Jan. Dit namenlijstje biedt een zeldzaam inkijkje in de samenstelling van Baars’ hoofdstedelijke voorhoede. De foto toonde verder onder anderen nog Bertus Smit, die zich niet veel later als “de eerste nationaal-socialist” van Nederland zou profileren.⁶⁹

Een minder prominente verschijning in het gefotografeerde gezelschap was Nicolaas Marinus Meijer uit Weesp. Een paar maanden na de Haagse vergadering loste hij bij Diemen enkele revolvershots op de vader van een meisje waarmee hij, zijn huwelijks staat ten spijt, betrekkingen trachtte aan te knopen.⁷⁰ Zijn doelwit stelde hem echter met een ijzeren staaf buiten gevecht. Tegen Meijer bestonden inmiddels ook verdenkingen inzake een

65 CID, rapport 24383, 6 januari 1931, NL-HaNa, Justitie, 1915-1955, 2.09.22, inv. nr. 16696, www.historici.nl.

66 “De ontevredenheid te platten lande”, *Het Vaderland*, 28 november 1930 (avondeditie).

67 *Het Vaderland*, 28 november 1930 (avondeditie).

68 “De fascisten in den Dierentuin”, *Het Vaderland*, 30 november 1930 (ochtendeditie).

69 Rapport ID Amsterdam met foto, 14 juli 1931, NHA, Procureur-generaal Amsterdam, 1930-'39, inv. nr. 150.

70 Strafvonnissen 1931, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 69, rolnr. 1336.

De aanhangers van Baars bij de Haagse Dierentuin, november 1930. Nummer 6 is Jan Baars' vader Anton. Nummer 7 is de Weesperaar N.M. Meijer. Het tiental met kwartiermutsen is het Amsterdamse deel van het gezelschap. Nummer 11 is de latere nationaal-socialist Bertus Smit. (NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-'39.)

roofmoord in de buurt van Abcoude.⁷¹ Hoewel deze schietpartijen niets van doen hebben met het politieke programma dat hem en zijn vrienden in Den Haag voor ogen stond, geven ze te denken waar het de beschuldigingen over vuurwapenbezit bij de fascistten betreft. Meijer schopte het enkele jaren later in zijn woonplaats tot waarnemend groepsleider van de NSB.⁷²

Zoals bleek had Sinclair voorheen erg zijn best gedaan om een confrontatie met Constandse en zijn anarchisten te vermijden. Baars ging echter wel met Constandse in debat. Beiden bespraken in april '31, zij het vanuit wel heel verschillende uitgangspunten, de tekortkomingen van de democratie en de eventuele rol van de staat. De anarchist en de fascist bepleitten respectievelijk "vrije arbeiderscommunes" en de "moderneren gildenstaat".⁷³

Constandse herinnerde zich in 1974 van dit debat (dat hij toen ten onrechte in de periode 1927-'28 plaatste) vooral "dat de gelaarsde zwarthemden [...]

71 "Een nachtelijke overval met schietpartij", *Het Vaderland*, 20 april 1931 (avondeditie).

72 N.M. Meijer aan Mussert, 13 september 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 398.

73 "Vrij-socialisme of fascisme?", *Het Vaderland*, 9 april 1931 (ochtendeditie).

meer vrees toonden voor het aanwezige proletariaat dan zelfvertrouwen.⁷⁴ Of Constandses geheugen wat de houding van zijn opposenten betreft accuraat was laat zich bij gebrek aan bronnen niet meer vaststellen.

Zelfvertrouwen toonden de zwarthemden in ieder geval in mei '31. Toen deed zich de mogelijkheid voor om de oude suggestie van Verviers tot optreden tegen godslasteraars op te volgen. Plaats van handeling was opnieuw de Handwerkers Vriendenkring. De communisten organiseerden daar een meerdaagse verkiezingsbazar. Op deze beurs stond ook een kraam met "propagandamateriaal tegen den Godsdienst." Aanvankelijk gaven de fascistten slechts op straat voor het gebouw van hun misnoegen over het gepresenteerde blijk. Zij beperkten zich tot het colporteren met een anticommunistische brochure. De volgende dag kochten echter zo'n 25 fascistten een toegangskaartje. Vervolgens marcheerden ze rechtstreeks naar de stand van de 'godloozen', waar het al snel tot een woordenwisseling kwam. In de hitte van het debat werd de hele kraam ondersteboven gegooid. Een handgemeen met de aanwezige communisten volgde.⁷⁵ Bij de komst van de politie was de vechtpartij al ten einde.⁷⁶

Deze veldtocht tegen de 'godloozen' had niet al te grote gevolgen. Daar de Amsterdamse aanhangers van de Bezem doorgaans ook niet zo stichtelijk waren, was de verontwaardiging over de antireligieuze propaganda erg gezocht. Publicitair was het wel een succesvolle zet.

Twee maanden later hield de Amsterdamse FJB-voorzitter Andries Renema een lezing in een gebouw aan de Prinsengracht. Deze keer waren het antifascisten die besloten de boel op stelten te zetten. Het kwam tot een handgemeen tussen de jeugdige fascistten en hun al even jeugdige tegenstanders. Na afloop gooiden de antifascisten een aantal fietsen van FJB'ers in de gracht.⁷⁷

Baars en zijn mannen wisten de aandacht in ieder geval op zich gevestigd te houden. Een voormalig CID-informant omschreef jaren later hun operaties in Amsterdam en omstreken als "terreurstacties". Hij voegde daar aan toe: "De W.A.-geest was hier al in een nutshell aanwezig."⁷⁸ In die laatste

74 Anton Constandse, *De Alarmisten 1918-1933* (Amsterdam 1975) 15.

75 "Vechtpartij op een communistische verkiezingsbazar", *Het Vaderland*, 15 mei 1931 (ochtendeditie).

76 Rapporten J.D. Meijerplein, 14 mei 1931, mut. 1.00 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6044.

77 Rapporten Leidseplein, 17 juli 1931, mut. 9.50 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6146.

78 G.N. Westerouen van Meeteren, memorandum over Nederlands fascisme, rood genummerd 72-81, aldaar 73, NIOD, DOC II 229.

observatie schuilt zeker enige waarheid, al is het van belang op te merken dat deze na mei '45 is opgetekend. De perceptie van alle extreemrechtse groepen stond toen uiteraard geheel in het teken van de bezettingsgeschiedenis. Verder waren er tussen Bezem en WA vooral ideologisch gezien aanzienlijke verschillen. Voor de Bezem-aanhangers gold het primaat van de eigen, directe actie. De WA was althans in theorie een instrument in handen van de NSB-leiding. In de alledaagse realiteit sloot het optreden van de gewelddadige groepen uit de hoofdstedelijke NSB-afdeling echter wel degelijk goed aan op de Bezempraktijk.

In september '31 slaagden Baars en de zijnen er in een openbare vergadering op stelten te zetten. Baars sprak in *De Harmonie* aan de Rozengracht over werkloosheidsbestrijding en enkele tientallen communisten interrumpcerden. Volgens *Het Vaderland* waren het de communisten die met stoelen begonnen te gooien. Maar Baars schreef enkele jaren later in zijn eerder genoemde brochure enthousiast over de hier tentoongespreide "hogere balanceerkunst met de aanwezige stoelen",⁷⁹ op z'n minst de suggestie wekkend dat hij en de zijnen maar al te graag meededen. In ieder geval ging deze vergadering de geschiedenis in als 'het Stoelendebat'. In extreemrechtse kring bleef dit geruime tijd de courante term voor een vergadering waarin het aanwezige meubilair niet wordt gebruikt om op te zitten, maar om mee te gooien en te slaan. Alfred Haighton bracht naar aanleiding van deze avond de slagzin "zeg het met stoelen" in omloop.⁸⁰

Een volgende stap in de publiciteitscampagne zette Baars enkele weken later. De fascistische leider had een groot talent voor het leggen van rookgordijnen door feit en fictie onontwarbaar met elkaar te vervlechten. Nu maakte hij bekend dat hij over een belangrijk deel van het CPH-archief beschikte. Dit zou informatie over verschillende onverkwikkelijke zaken bevatten. De stukken zouden onder meer financiering vanuit het buitenland en cellobouw binnen economisch en militair belangrijke bedrijven aantonen. De buitenlandse subsidie zou ook moeten dienen voor het organiseren van internationaal gecoördineerde onlusten.⁸¹

Het CPH-bestuur ontkende aanvankelijk enig archiefmateriaal te missen. Baars lekte echter een en ander naar de pers. Journalisten die van deze documenten kennis namen kenden de meeste genoemde feiten al, en waren dan ook niet erg onder de indruk. Gek genoeg waren veel communisten dat wel. Als het ontvreemde materiaal inderdaad zo weinig om het lijf had,

79 Baars, "Fascisten" op de fascistenjacht, 24.

80 *De Bezem*, 18 mei 1935.

81 "Uit het communistisch archief", *Het Vaderland*, 24 oktober 1931 (avondeditie).

moesten juist zij dat weten. In verschillende steden belaagden communisten desondanks fascistische kopstukken in kennelijke pogingen de papieren te heroveren.

Ook in Amsterdam ontstond hierdoor eind oktober een grimmige sfeer. Eerst raakten fascistische propagandisten slaags in Amsterdam-West. Enkele dagen later ondervonden zij hinder bij hun colportage in de binnenstad en in de tram op weg terug naar 'Plan West'. Later in de avond liepen in de Marco Polostraat een honderdtal communisten bij 'het Huis van de Bezem' te hoop. De politie meende dat zij "een bezoek [...] met minder goede bedoelingen" bij de daar woonachtige Baars in de zin hadden.⁸² Een handvol agenten wist hen bijtijds te verdrijven. De commotie rond het CPH-archief ebde stilletjes weg, maar Baars slaagde er met de affaire wel in zichzelf en zijn organisatie opnieuw in het middelpunt van de belangstelling te plaatsen.

Het zat de fascistische beweging desondanks niet mee. Radicaal activisme vond naar verhouding in Nederland niet zo veel bijval. Naast Verviers toonden ook andere inheemse ideologen van extreemrechtse snit op zijn minst pragmatische ambivalentie tegenover geweld. Toch bleef een constante aanwas de fascistische stroming van nieuwe rekruten voorzien. Baars doorliep in de beste extreemrechtse traditie met gezwinde pas een groot aantal organisaties waar fusies en afsplitsingen dagelijkse praktijk waren. Een formatie van betrekkelijke stabiliteit en omvang werd de eind juni '32 door hem opgerichte Algemeene Nederlandsche Fascistenbond (ANFB).

Het was kort hiervoor dat zich binnen het extreemrechtse krachtenveld een scherpe scheiding der geesten voordeed. In het najaar van 1930 behaalde Hitlers NSDAP in Duitsland een eclatante verkiezingsoverwinning. Daarmee begonnen de Duitse nationaal-socialisten aan hun werkelijke opmars. Voor een groot aantal Nederlandse fascistische leidde dat in de loop van 1931 tot een grondige heroriëntatie. Een aanzienlijk kleiner deel van de fascistische beweging, waaronder voorman Baars, bleef de Italiaanse richting toegedaan. Door de groeiende populariteit van het Duitse nazisme nam de omvang en de werfkracht van deze stroming echter af.

Als spreker bleef Baars goede sier maken, waarbij hij aansprekende retorische vormen ontwikkelde. In 1932 zei hij op een vergadering:

82 Rapporten Willem Schoutenstraat, 3 november 1931, mut. 1.00 v.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 5916.

Ons land is niet meer het land van de With, Piet Hein en de Ruyter,
 maar Simon de Wit, Albert Heyn en de Gruyter; ons land wordt
 bestuurd door krentenwegers, grutters en sucadesnijders.⁸³

Van de sterk antikapitalistisch ingestelde toehoorders kreeg hij veel bijval. Overigens ging Arnold Meijer enkele jaren later met Baars' niet onaardige trouwvaille aan de haal. Later dat jaar vertrok Baars voor enige tijd naar zijn gidslan. Hij werd daar door Mussolini in audiëntie ontvangen. Die eer viel lang niet iedereen te beurt en Baars was er dan ook erg trots op. Binnen zijn diverse organisaties bestond altijd oppositie en rivaliteit, maar een flink deel van zijn aanhang droeg hem op handen. Hij was zeker bevattelijk voor het ontzag waarmee deze aanhangers hem bejegenden. Een enthousiast volgeling schreef zelfs een 'Baarslied', dat de leider bij vergaderingen op de wijs van "t Is plicht dat ied're jongen" werd toegezongen:

't Is plicht dat iedre Zwarthemd
 Jan Baars ter zijde staat
 En dat hij desnoods met zijn vuist
 Elk tegenstander slaat.
 Heil Baars, heil Baars }
 Voor 't Zwarte Front heil Baars } bis
 Elk Zwarthemd staat steeds voor hem klaar
 Met onverschrokken moed,
 Het Zwarte Front staat naast elkaar,
 Wij geven goed en bloed.⁸⁴

In het blad *De Fascist* riep Baars zijn volgelingen op om meer strijdlieparen te schrijven. Ook tegenstanders namen die oproep ter harte. Het pleit overigens voor Baars dat hij ook een door antifascisten geschreven contrafact in zijn blad opnam:

't Is plicht dat iedere **Roodhemd**
 Jan Baars naar het leven staat
 En hij desnoods met zijn vuist
 Zijn gore bek dicht slaat
Rood front, Rood front }

83 Rapport Inlichtingendienst over vergadering van 22 februari 1932, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 150.

84 Zaal, *De Herstellers*, 101.

't Fascisme in den grond } bis
 Elk Roodhemd staat steeds tegen hem klaar
 Met onverschrokken moed
 Het Roode front staat naast elkaar
 Zij nemen zijn goed en bloed ⁸⁵

Dit muzikaal-poëtisch tweegevecht toont in ieder geval onverbloemd aan dat beide kampen het gebruik van geweld als strijdmethode allerm minst afwezen. Zoals al bleek waren de fascist en onder leiding van Baars niet afkerig van een kloppartij op zijn tijd. Daarbij had Jan Baars het opperbevel over de Fascistische Stormafdeelingen (FSA), het weerkorps van de ANFB. Dit opperbevel was overigens nominaal; de feitelijke leiding berustte bij de reserve-kapitein A.C.J. Kouwenberg.⁸⁶ In deze organisatie wilde men jongens van minimaal achttien jaar tot krachtdadige fascist en opleiden. Volgens een van de deelnemers waren de leden “bijna zonder uitzondering” arbeiders, bovendien voor het merendeel werkloos.⁸⁷ Verder waren de FSA niet heel erg actief. Een van de belangrijkste wapenfeiten was de voorgenomen deelname aan de Vierdaagse van 1933. Uit de inschrijvingslijsten blijkt echter niet dat dit voornemen ook uitvoering kreeg. Toch vonden er van tijd tot tijd serieus bedoelde ‘velddienst oefeningen’ plaats, zoals in Den Haag in januari van dat jaar. De deelnemende fascist en trotseerden manhaftig de stromende regen. Het verslag van de exercitie toonde een zeker gevoel voor ironie: “Met ware heldenmoed baggerde men door de duimenhoge modder; een bij uitstek nationaal genoegen.”⁸⁸ In Amsterdam zijn de militante volgelingen van Baars mogelijk ook in een FSA georganiseerd geweest. Uit de bronnen blijkt daarvan echter niets. De hoofdstedelijke Baars-aanh ang had een geinstitutionaliseerde organisatievorm ook niet nodig. De ervaringen uit de Bezem-periode boden genoeg houvast.

Toen het op Italiaanse leest geschoeide fascist en in Nederland terrein verloor door de ‘germanisering’ van extreem rechts, raakte ook de beweging van Baars verder in het slop. Het is waarschijnlijk die omstandigheid die hem dwong tot atypische standpunten. In deze tijd deed hij dan ook een aantal van zijn meest opmerkelijke uitspraken. Duidelijk als altijd kwam

85 *De Fascist*, 30 juli 1932.

86 CID, *Jaargang 1933. Overzicht No. 4 Geheim*, 3, DNB, toegangsnr. 1.752.000.000 0117 ha 1.7/38, www.historici.nl.

87 Ingezonden brief L.K.A. Muysken, *Het Vaderland*, 30 maart 1933 (avondeditie).

88 *De Fascist*, 14 januari 1933.

wel zijn antimarxistische, antiparlementaire en zeer zeker gewelddadige instelling tot uiting.

In mei '34, toen zijn aanhang al niet veel meer voorstelde, bedreigde hij tegen beter weten in het politieke establishment. "We zullen ze krijgen. De kerels hebben we ervoor, de knokkers hebben we er voor en de wonderolie óók. Binnenkort gaat het los.", zei hij op een bijeenkomst in Den Haag.⁸⁹ Voor de groeiende neiging tot antisemitisme die extreem rechts begin jaren dertig kenmerkte bleef hij echter nagenoeg resistent. Alleen toen hij in zee ging met ex-communist, ex-NSB'er en nationaal-socialist in wording C. (Kees) Frenay zag hij zich kennelijk gedwongen diens inmiddels scherpe antisemitische koers te volgen. Frenay dreigde Baars voorbij te streven als extreemrechts volksmenner. Het is waarschijnlijk als gevolg van deze ontwikkeling dat ook Baars tot de uitspraak dat "een zeer groot percentage der Joden parasieten" zijn kon komen.⁹⁰ Toch, nuanceerde hij, "halen niet-Joden ook vele Jodenstreken uit en de rassenwaan en 't zuivere Ariërschap van de nazi's zijn een waan en verwekken het oorlogsgevaar der Duitse nazi's."⁹¹ Het was ook in retorisch opzicht niet Baars' meest glorieuze periode.

Sinds begin '34 woonde hij weer in zijn geboortestad Amsterdam om de opbouw van de ANFB nader vorm te geven.⁹² Die organisatie was op dat moment in feite al op sterven na dood. Zij ging vrijwel geruisloos op de Corporatieve Concentratie van professor F.C. Gerretson en jonkheer R.F. ('jonker Rob') Groeninx van Zoelen. Ook deze samenwerking was echter geen lang leven beschoren. Baars wilde uiteindelijk juist af van de verburgerlijkte elementen, de 'hoge hoeden' en meesters in de rechten. Zijn streven was een fascistische beweging waarvan de richting meer dan voorheen "extremistisch" zou zijn.⁹³ Dat werd de Nederlandsche Fascistische Beweging (NFB). Hiermee zette hij zich bovendien van meet af aan hardnekkig af tegen Mussert en diens NSB.

Niet lang daarna trok Baars zich uit het politieke activisme terug. Het bloed kruipt echter waar het niet gaan kan. Met een klein aantal getrouwen bezocht hij in Amsterdam nog regelmatig vergaderingen van linkse en rechtse organisaties. Hij stelde er een eer in vooral de NSB-sprekers met lastige vragen het vuur na aan de schenen te leggen. Bij een van deze gelegenheden werden Baars en de zijnen door de Mussert-aanhangers nog eens

89 "Baars biecht", *Het Vaderland*, 2 mei 1934 (ochtendeditie).

90 "Het Rev. Fascist. Eenheidsfront", *Het Vaderland*, 6 oktober 1934 (ochtendeditie).

91 *Het Vaderland*, 6 oktober 1934 (ochtendeditie).

92 CID, rapport 7113, NL-HaNa, Generale Staf, 1914-1940, 2.13.70, inv. nr. 1573, www.historici.nl.

93 CID, rapport 11494, 3, NL-HaNa, Justitie, 1915-1955, 2.09.22, inv. nr. 16790, www.historici.nl.

hardhandig de deur uitgewerkt.⁹⁴ In mei '36 belegde hij in Amsterdam nog één keer een eigen vergadering, waarin hij onthullingen over malversaties en misstanden binnen de NSB zou doen. In een later hoofdstuk zal blijken hoe een NSB-knokploeg dit gevaar in de kiem smoorde.

Tijdens de bezetting, toen grote aantallen fascistten zich het collaboratiemoeras in lieten lokken, maakte Baars zijn standpunt dat de vaderlandse zaak voorop stond waar. Naar eigen zeggen werd hij tijdens verschillende zittingen van de naoorlogse Bijzondere Gerechtshoven geprezen voor allerlei illegaal werk.⁹⁵ In ieder geval kreeg hij in 1982 het Verzetshedenkingskruis.⁹⁶

In het begin van de jaren dertig was in de Italiaans georiënteerde kringen kortstondig nog een Nederlandsche Corporatieve Staats Partij (NCPS) actief. Het was Bertus Smit die deze partij in september '31, dat is heel kort voor hij met de Nationaal Socialistische Arbeiders Partij (NSNAP) begon, het licht deed zien. De NCSP streefde naar “de corporatieve bouw van het economisch en staatkundig leven in de Nederlandsche Rijkseenheid”. De partij trachtte dit doel onder meer te bereiken door “het verschijnen in gesloten verband, waar dienstig voor de propaganda”.⁹⁷ Ook deze partij maakte zo een impliciete keuze voor een paramilitaire verschijningsvorm; een gesloten verband is immers alleen ‘dienstig’ als er fysieke confrontaties worden verwacht of gezocht. Overigens heeft de NCSP niet veel aan de weg getimmerd. Er zijn geen gegevens die wijzen op daadwerkelijk verschijnen in gesloten verband. Op de Nederlandse straten verdrongen de nationaal-socialisten de fascistten-oude-stijl in de volgende jaren vrijwel geheel.

In de vroegste periode van het fascisme in Nederland was de reactie in veel opzichten op zijn minst ambivalent. Kunstenaarskringen en bohemiens konden vooral sympathie opbrengen voor de non-conformistische, antiburgerlijke en vitalistische tendensen. Opvallend is dat de CID, organisatorisch ondergebracht bij de Generale Staf en goeddeels bestaand uit militairen, met argusogen keek naar de actualisten en hun pogingen vooral jonge officieren te rekruteren. Het politieke establishment had reserves tegen de drastische ingrepen die het fascisme voorstond, maar tegelijkertijd bestond onder de middengroepen een zekere mate van welwillendheid. De ontevredenheid met zowel de beginselen als de resultaten van de parlementaire democratie was groot, maar de stap naar het fascisme ging velen uiteindelijk toch te ver.

94 Wekelijksch Verslag Hoofdcommissaris Amsterdam, 16-22 december 1935, NHA, Procureur-generaal 1930-'39, inv. nr. 155.

95 Baars aan mr. Drabbe, 18 september 1950, NIOD, DOC I 47.

96 *Gedenkboek Verzetshedenkingskruis* (Alphen aan den Rijn 1985) 68.

97 Concept huishoudelijk reglement NCSP bij: CID, rapport 28195, NL-HaNa, Justitie, 1915-1955, 2.09.22, inv. nr. 16717, www.historici.nl.

Het is ook opvallend dat de groepen uit de beginjaren nog weinig blijk gaven van inspiratie door de toen al zeer actieve SA in Duitsland. Op termijn bleek de aantrekkingskracht van het Duitse nationaal-socialisme, inclusief bijbehorende Germaanse mystiek en op bloed en bodem gefundeerd etnocentrisme, voor de extreemrechtse Nederlander toch groot genoeg. Toenemende gewelddadigheid was een van de gevolgen. Deze Nederlander verloor zo wel de aansluiting met zijn gematigder landgenoten.

3 Koerswijziging

De wending naar Duitsland

Naarmate het Duitse nationaal-socialisme aan kracht won, liet ook extreemrechts Nederland zich daar meer door inspireren. De Jong ziet in het inleidend deel van *Het Koninkrijk* de opkomst van het nationaal-socialisme in Nederland door het verkiezingssucces van de NSDAP in 1930 als onvermijdelijk.¹ Deze visie vindt steun in het gegeven dat dit verschijnsel zich begin jaren dertig vrijwel overal in Noordwest-Europa voordeed. Een Zweedse fascist schreef ten tijde van deze transitie aan Nederlandse geestverwanten dat hij en de zijnen het nationaal-socialisme als de Germaanse vorm van fascisme adopteerden. Zij verruilden hun zwarte hemden voor bruine, en de romaanse roedenbundel voor het 'Arische' hakenkruis.²

Het laat zich moeilijk bepalen of de accentverschuiving van 'zwart' naar 'bruin' gevolg was van een weloverwogen keuze tussen twee politieke culturen. Hoewel het onjuist is om te denken dat de ideologie voor de vechtersbazen geen rol speelde, is het de vraag of er tussen die varianten wel een scherpe tegenstelling bestond. Het Duitse nationaal-socialisme was immers een ondersoort van het meer generieke fascisme zoals dat in Italië aan de macht was. Waarschijnlijk spiegelde de extreemrechtse stroming in de landen rondom Duitsland zich simpelweg aan het nabije succes, en was er sprake van een 'band wagon'-effect. Bevorderend voor de aantrekkelijkheid van het nieuwe Duitsland vanaf 1933 was de omstandigheid dat Hitler er sneller en beter in slaagde allerlei flankerende krachten te neutraliseren. Mussolini bleef in dit opzicht altijd schipperen tussen zijn veelvormige aanhang enerzijds en onder meer kerk en leger anderzijds.³

Met de verschuiving kwam het ook tot veranderingen in de toon van het discours. De filoloog Viktor Klemperer, die op beklemmende wijze de veranderingen vastlegde die het nationaal-socialisme in de Duitse taal teweegbracht, vergeleek Mussolini met Hitler. Hitler was in zijn opvatting een redenaar die vooral verkramppt schreeuwde, Mussolini daarentegen "schwamm doch immer im klingenden Strom seiner Muttersprache".⁴

1 L. de Jong, *Koninkrijk I. Voorspel*, 247.

2 Ongedateerd schrijven aan *De Bezem*, met verwijzing naar een brief van K. Konrad (± 1931), NIOD, DOC II 103.

3 J. van Osta, "Nationalisme en fascisme in Italië", 310-311.

4 Victor Klemperer, *LTI. Notizbuch eines Philologen* (Stuttgart 1975 (2007)) 74.

In ieder geval gaf de introductie van het racisme dat aan het nationaal-socialisme inherent was de politieke controversie in Nederland een grimmiger aanzien. De vraag is of de Nederlandse fascistten zich tot het nationaal-socialisme bekeerden omdat het antisemitisme hen aantrok, of dat zij het antisemitisme adopteerden omdat de nieuwe richting dat nu eenmaal meebracht.

Duidelijk is dat het zuiveringstreven van de fascistten zich als gevolg van deze ontwikkeling verengde. Waar voor de vroege fascistten de afkeer zich op de internationaal denkende socialistten en hun klassenstrijd toespitste, richtte deze zich later vooral op de als volksvreemd beschouwde joden. Dat wil zeggen: de focus verschoof van een primair ideologische naar een etnisch-religieus omschreven vijand. In de nationaal-socialistische perceptie waren de joden bovendien drijvende krachten achter zowel het internationale kapitaal als het marxisme, in weerwil van de grote tegenstelling tussen deze grootheden. Joden en marxisten werden zo tot een onlosmakelijk met elkaar verknoopt geheel teruggebracht. Volgens de typering van de journalist en predikant H.G. Cannegieter huldigden de radicaliserende extreemrechtse groepen de onjuiste mening “dat joden en marxisten de sprinkhanen zijn, die den wijngaard des Heeren verwoesten en die men derhalve moet uitroeien.”⁵ Zulke opvattingen maakten de gewraakte groeperingen meteen tot veroorzakers – en zelfs verpersoonlijking – van zowel het kapitalisme als van de gelijkelijk verfoeide klassenstrijd.

Voorbijgaand aan de patriottische opvattingen die onder een aanzienlijk deel van de Duitse joden leefden, kreeg de hele bevolkingsgroep op raciale gronden het odium van vaderlandsloosheid en onbetrouwbaarheid. Nationaal-socialisten elders namen deze reductionistische denkwijze van de Duitse geestverwanten over. Zo ontstond door deze ontwikkeling een duidelijker afgebakend vijandbeeld.

De opkomst van Mussolini en zijn zwarthemden in de vroege jaren twintig was met veel geweld gepaard gegaan. De eerder genoemde moord op Matteotti was hierin een van de vele dieptepunten. Nederlandse Mussolini-bewonderaars veroorzaakten eveneens incidenten, zij het van minder extreme aard. In het voorgaande hoofdstuk bleek dat in de hoofdstad vooral onder invloed van Jan Baars bij de aanhangers van het fascisme een activistisch element sterk aanwezig was. Baars' aanhangers hadden niet alleen de wens, maar ook de fysieke en mentale capaciteit om tot daden over te gaan. Binnen de fascistische organisaties zaten echter deels meer burgerlijke types, die aanvankelijk nog terugschrokken voor de consequenties van hun

5 Cannegieter, *Helden in den dop*, 19.

eigen radicalisme. Diegenen die zich bekenden tot de Germaanse variant legden die schuchterheid veelal snel af.

Andreas Werner werpt in zijn uit 1964 stammende dissertatie over de Duitse SA de vraag op in hoeverre de eerste stormafdelingen de fascistische squadri tot voorbeeld namen. Parallellen in sociale achtergrond van de deelnemers signaleert hij in ieder geval. Hij wijst daarbij op de grote aantallen officieren en academici in beide organisaties.⁶ De squadri propageerden geweld en pasten het toe, maar hun Duitse geestverwanten gingen op termijn toch aanmerkelijk verder. Voor echte nationaal-socialisten waren hardheid en meedogenloosheid noodzakelijk en deugdzaam. Zij voerden de fascistische basisbeginselen ter zake tot in hun uiterste consequentie door. Met een vernietigingsdrift als essentieel onderdeel van hun strijd, omarmden ze een nadrukkelijk nihilisme. De Duitse SA-pioniers ontleenden aan hun strijd toch duidelijk ook een existentiële ervaring. Naar aanleiding van een bloedige botsing met socialisten in Württemberg eind '22 schreef een SA'er in een verslag:

Wenn der Entscheidungskampf um Sein oder Nicht-Sein uns ruft, dann wollen wir alle nur eins kennen: Den Himmel über uns, den Boden unter uns, vor uns den Feind...⁷

De vroege SA verwachtte bij die eindstrijd tegenover de bolsjewisten te staan, maar ook de "jüdischen Terror" haalden ze er al bij.⁸ Met die combinatie was in hun ogen de grootste bedreiging die Duitsland, en daardoor de wereld, het hoofd moest bieden direct benoemd.

In Nederland vloeiden de gewelddadigheden in de beginfase van dit 'germaniseringsproces' met name voort uit interne conflicten binnen het extreemrechtse kamp. Dit had natuurlijk alles te maken met strijd om de hegemonie, maar het was ook inherent aan de opvattingen over daadkracht die binnen deze groeperingen leefden. Er waren in dit stadium ook wel verschillende botsingen met links, maar aanvankelijk werden vooral de onderlinge machtsverhoudingen vastgesteld. Opnieuw is het niet de bedoeling hier de complete genealogie van Nederlandse partijen en partijtjes in extenso uit de doeken te doen, maar om de ontwikkelingen enigszins in perspectief te plaatsen is het nodig een overzicht te geven.

6 Andreas Werner, *SA und NSDAP. 'Wehrverband', 'Parteitruppe' oder 'Revolutionsarmee'? Studien zur Geschichte der SA und der NSDAP 1920-1933* (Neurenberg-Erlangen 1964) 65-66.

7 Werner, *SA und NSDAP*, 62.

8 Werner, *SA und NSDAP*, 62.

De NSNAP'en

Enkele politieke partijen dankten in de vroege jaren dertig hun ontstaan aan een meer Duitse inspiratie. Op 16 december 1931 richtte een aantal aspirant-politici in het vervallen landhuis Binckhorst te Den Haag de Nationaal Socialistische Nederlandsche Arbeiderspartij (NSNAP) op. De hoofdmannen waren Bertus Smit en dr. Ernst Herman ridder van Rappard. Hun nieuwe partij richtte zich geheel op de Duitse NSDAP en haar Zweedse pendant NSSAP.⁹ *Het Vaderland* schreef over de nieuwe partij: "Eindelijk is dan na veel moeite het Hitlersche ei ook op Nederlandschen bodem gelegd en is men bezig het uit te broeden."¹⁰ Hoewel het de oprichters met de nationaal-socialistische eendracht ernst was, lag verdeeldheid direct op de loer.

Als 'Dritte im Bunde' trad Albert de Joode (die zich zoals bekend liever met de naam Van Waterland tooide) al snel tot de leiding toe. Gedrieën zetten zij een reeks van ontwikkelingen in gang die een voor Nederlandse begrippen hoge mate van georganiseerde gewelddadigheid met zich mee bracht.

Smit was in de jaren twintig een vurig esperantist geweest. Hij reisde ter promotie van die kunsttaal veel door Europa, en eenmaal in Italië raakte hij in de ban van het fascisme. Waarschijnlijk was het ook daar dat hij zijn nieuwe voornaam Adalbert verwierf. Ingevolge zijn in Italië opgedane politieke inzichten was hij aanvankelijk actief in de Mussolini-gezinde Bezemrichting. Binnen die kringen bleef hij tot najaar '31 actief. Rond die tijd wees Van Rappard, die aan zijn studentenjaren in Berlijn en München een Duitse oriëntatie overhield, hem echter op het nationaal-socialisme. Na grondige studie onderkende hij vervolgens het probleem van de "overheerschend op geld ingestelde Joodsche geest". Hierdoor waren volgens Smit "de Germaansche landen langzaam maar zeker vermaterialiseert (sic)."¹¹

Smit ontwikkelde dus vrij abrupt nationaal-socialistische denkbeelden en besloot deel te nemen aan het NSNAP-initiatief. Ondanks Van Rappards sturende invloed op zijn politieke ontwikkeling presenteerde Smit zichzelf als 'de eerste Nederlandsche Nationaal-Socialist'.¹² Vanwege meningsver-

9 "Een Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij", *Het Vaderland*, 17 december 1931 (avondeditie).

10 "Naar aanleiding van den Duitschen antisemitischen import", *Het Vaderland*, 16 januari 1932 (avondeditie).

11 "De Nederlandsche Corporatieve Staat Partij", *Het Vaderland*, 8 januari 1932 (avondeditie).

12 De Jong, *Koninkrijk I. Voorspel*, 249.

schillen over de aan te nemen houding tegenover de Duitse geestverwanten ontstonden binnen de NSNAP verschillende parallel functionerende groepen. Toen Smit eind '32 een bezoek aan zijn Britse evenknie Oswald Mosly aflegde, deed hij dat als partijleider.¹³

Smit ontpopte zich als een ijverig propagandist. Vaak ontmoette hij bij zijn publieke optredens geduchte tegenstand. Vanwege de machtsstrijd binnen de nationaal-socialistische stroming waren dat niet altijd politieke tegenvoeters. In het voorwoord van een door hem in 1943 geschreven geschiedenis van zijn partij verzuchtte Smit: "Het meerendeel van mijn energie moest ik echter gebruiken om mijn zogenaamde geestverwanten letterlijk en figuurlijk van het lijf te houden."¹⁴ Met zijn troepen leverde hij "zaalslag op zaalslag", en zijn lijfwachten, "schoon al even moedige en vasthoudende jongeren", konden niet verhinderen dat zijn opponenten hem dikwijls snel van het podium sloegen.¹⁵ Deze strijd om de hegemonie vond voor een groot deel plaats op Duits grondgebied. Dit vond zijn oorzaak in de omstandigheid dat de NSNAP-aanhang vooral bestond uit in Duitsland woonachtige – en vaak ook in Duitsland geboren – Nederlanders. Met name in de grensstreken, zoals in de steenkoolgebieden rond Aken en Eschweiler, waren zij te vinden. Ook de NSB had hier later enige aanhang, maar de meeste 'Duitse Nederlanders' kozen voor de radicalere NSNAP.

Dankzij de onberekenbare en gefortuneerde Alfred Haighton, die zichzelf begin '33 naast Smit in een leidende positie manoeuvreerde, kreeg de NSNAP de nodige financiële armslag. Haighton beargumenteerde zijn zwenking van de Latijnse visie op de natie naar de Germaanse expliciet in enkele artikelen in *De Bezem*. Zijn – volgens De Jonge onoprechte – verontwaardiging richtte zich op hen die in Nederland protesteerden tegen de antisemitische koers van het nieuwe regime in Duitsland sinds januari '33:

De Jood, die zich druk maakt over Jodenvervolging in een ander land dan het zijne, geeft daardoor blijk, innerlijk te behoren tot het *internationale* Jodendom en dus *niet* tot zijn 'eigen' land.¹⁶

13 "Adalbert Smit in het hoofdkwartier van Sir Oswald Mosly", *Het Vaderland*, 19 november 1933 (ochtendeditie).

14 Bertus Smit, typescript met verslag geschiedenis NSNAP, opgesteld in 1943, 1, NIOD, DOC II 557.

15 Smit, typescript, NIOD, DOC II 557.

16 De Jonge, *Crisis en critiek*, 134-136.

Haighton riep “het Jodendom in Nederland” op zich duidelijk van deze kritiek op een soevereine staat te distantiëren. Toen dat uiteraard niet gebeurde, legitimeerde hij daarmee zijn keuze voor het nationaal-socialisme.¹⁷

Tot Smits terugtreden zetten ze getweeën een van de afsplitsingen van de NSNAP voort. Smit liet zich verleiden tot een kortstondig uitstapje naar het ‘Verbond van Nationalisten’.¹⁸ Dit betekende een tijdelijke terugkeer naar Italiaans gerichte denkbeelden. Het blijkt dat ook de kopstukken in deze verwarrende periode meerdere ijzers in het vuur hielden.

Smits alliantie met Haighton bracht de NSNAP-de Bezem voort. De wonderlijke en controversiële combinatie van bezem en swastika maakte het mogelijk dat voor de Haagse partijburelen een gelegenheidscoalitie van jeugdige joden en al even jeugdige oude-stijl-fascisten te hoop liep. Beide groepen, later nog versterkt met toevallig passerende communisten, toonden zich gelijkelijk verontwaardigd toen de NSNAP’ers daar naast elkaar een hakenkruisvlag en een bezem uitstaken.¹⁹ De merkwaardige symbiose tussen de twee zo verschillende extreemrechtse symbolen voorspelde Cannegieter al enige tijd eerder in het hierboven aangehaalde boekje. Hij toonde zich bezorgd over de Nederlandse jeugd

die thans mede door onze schuld ronddooft als een armzalige Don Quichot, in zwart wambuis gekleed, met hakenkruisen geharnast en op haar Italiaanschen rossinant instuivend op joden, marxisten en andere windmolens, waarop zij in koortswaan haar bezemsteel richt.²⁰

Cannegieter karakteriseerde Haightons NSNAP-variant accuraat, maar de verbintenis tussen bezem en swastika was geen grote toekomst beschoren. Een weerkorps op SA-leest kwam er nog wel. Haighton liet het korps door Peek & Cloppenburg in passende uniformen steken. Hoewel hij er toch warmpjes bijzat, liep de betaling van de factuur op een deurwaarderskwestie uit.²¹ Volgens de sociaal-democratische pers had de Amsterdamse propagandaleider in de nazomer van 1933 een groot aantal uit het Haagse hoofdkwartier – het ‘Rijksheem’ – ontvreemde SA-pakjes onder zich.²² Of dat verband hield met de wanbetaling blijft vooralsnog onduidelijk. Verder werd er niet veel meer van dit SA-initiatief vernomen.

17 De Jonge, *Crisis en kritiek*, 135.

18 *Het Vaderland*, 22 februari 1933 (avondeditie).

19 “Rumoer om een hakenkruisvlag”, *Het Vaderland*, 30 april 1933 (ochtendeditie).

20 Cannegieter, *Helden in den dop*, 12.

21 De Gier, *Alfred Haighton*, 55.

22 “Zwendel-fascisten in Amsterdam”, *Het Volk*, 5 september 1933.

Smit timmerde met zijn nationaal-socialisme enkele jaren flink aan de weg. Na de moordpartijen onder de SA in Duitsland van 1934 verdween echter zijn onvoorwaardelijk vertrouwen in Adolf Hitler. Hij schreef een vlammend protest, wat hem in aanraking met de Nederlandse justitie bracht. Hitler was op dat moment immers nog een bevriend staatshoofd. Smit deed later nog wel van zich spreken, maar hij speelde geen rol van betekenis meer in extreemrechts Nederland.

Albert de Jooode was van huis uit journalist, onder meer bij *De Telegraaf*. Bij dit blad werd hij in 1931 wegens zijn toenmalige politieke activiteiten ontslagen. Politiek actief was hij overigens al langer. Zijn naam prijkte in 1924 op een door de CID opgestelde lijst van “meest vooraanstaande revolutionairen”. In die dagen was hij tweede secretaris van de links-radicalen Sociale Partij van Harm Kolthek.²³

De Jooode verdween als gevolg van de spoedige tweespalt al snel uit de nieuwe partij.²⁴ Vooral Smit stoorde zich aan De Jooode, die zich na zijn toetreden ten onrechte als oprichter begon te profileren. De Jooode bleef zichzelf beschouwen als Hitlers vertegenwoordiger in Nederland en startte februari '32 een eigen NSNAP-partijtje. Hiermee behaalde hij een twijfelachtig propagandistisch succesje door de zogenaamde ‘rel in Goch’. Mussert, ex-ARP-parlementariër C. van der Voort van Zijp en Van Geelkerken spraken in mei '33 namens de NSB de aldaar wonende Nederlanders toe. Een van De Joodes paladijnen, de voormalige Amsterdamse Baarsfascist A.A.M. (Nol) Peeters, slaagde er in zich met veel misbaar aan het hoofd van de aanwezige SA te stellen.²⁵ Geüniformeerd en gewapend drong hij met deze troepenmacht de zaal binnen. Vervolgens wist hij volgens een aanwezige verslaggever de NSB-leider en diens gezelschap – inclusief lijfwacht – te bewegen tot “terugtrekken op een wijze, die merkwaardig veel op een formeele vlucht geleek.”²⁶

De NSB was vanzelfsprekend niet erg ingenomen met deze aanval op de Leider en twee andere prominenten. In Amsterdam kreeg het incident nog onplezierige gevolgen voor De Jooode. Enkele dagen na het gebeurde wierp een aantal onbekenden de ruiten van zijn woning-annex-partijbureau aan

23 CID, naamlijst van Nederlandsche revolutionairen, 31 december 1923, 18, NL-HaNa, Justitie, 1915-1955, 2.09.22, inv. nr. 16549, www.historici.nl.

24 *Het Hakenkruis. Officieel Strijd-orgaan der Nationaal Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij*, 5 maart 1932.

25 “Even voorstellen: Peeters”, *Het Volk*, 15 mei 1933 (avondeditie).

26 “Een inbreker als gezagspaladijn” (ingezonden), *Het Vaderland*, 16 mei 1933 (avondeditie).

de Prinsengracht in.²⁷ Een politieagent die het zag gebeuren kon ondanks een snelle reactie geen van de daders achterhalen. Er is dan ook niets naders over hen bekend. Zeer aannemelijk is echter dat hier verbolgen Mussert-aanhangers aan het werk waren.

Veel schoot De Joode met het incident niet op. Zijn partijtje kreeg in Duitsland nog wel eens een vergaderzaal vol, maar binnen de Nederlandse verhoudingen stelde het niets voor. De verdere ontwikkeling volgde een voorspelbaar patroon: de aanhang raakte ontevreden over de geringe vorderingen van de aanvoerder. Met als gevolg dat deze met bekwame spoed buiten de deur werd gezet. De nog te bespreken majoor Kruyt volgde hem op.

De verschillende erfgenamen van de oer-NSNAP maakten langdurige en complexe fusie- en splitsingsprocessen door. Het uiteindelijke resultaat was een hele reeks partijen van die naam. Slechts een aantal daarvan zijn voor het hier behandelde thema het noemen waard. Dit betreft met name de varianten van Kruyt en Van Rappard.

De Joode modderde op zijn beurt nog geruime tijd voort. Hij trad in september '33 eveneens toe tot het fascistische Verbond van Nationalisten van C.H.A. van der Mijle en Van Eijsden. De Joodes omzwingingen binnen het extreemrechtse milieu hebben, evenals die van Smit, iets opmerkelijks. Beide voortrekkers van de nationaal-socialistische gedachte in Nederland behoorden tegelijk tot de zeer weinigen die nog in het succesjaar 1933 van een Duits-nazistische naar een fascistische organisatie op Italiaanse leest overstapten. Daarmee gingen zij tegen de heersende trend in. Het belang van de 'klassieke' fascistische organisaties nam in deze periode snel af. Ook al waren hun uitstapjes van korte duur, het doet de vraag rijzen hoe diep bij hen de nationaal-socialistische gedachte in feite zat.

De Joode wist Van der Mijle vervolgens weer mee te slepen in een even kortstondig avontuur met een Nederlandsche Nationaal Socialistische Partij (NNSP). Hij kreeg met deze partij bij de Amsterdamse gemeenteraadsverkiezingen van juli 1935 eenmalig zo'n 1700 kiezers achter zich.²⁸ Nog tijdens zijn lijsttrekkerschap voor de NNSP vormde hij alweer een Nationaal-Socialistische Partij (NSP). Veel resultaat boekte de NSP ook niet; in juni '35 trok een vergadering in Bellevue niet meer dan tachtig bezoekers.²⁹ De SA-initiatieven van deze restpartijtjes hadden al helemaal

27 Rapporten Marnixstraat, 18 mei 1933, mut. 10.15 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6349.

28 CID, *Jaargang 1936. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 21, Nationaal Archief, Den Haag, Kopiecollectie De Meijer, Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), toegangsnr. 2.04.53.21, inv. nr. 18, www.historici.nl

29 Rapporten Leidseplein, 25 juni 1935, mut. 11.00 n.m., SAA, Gemeentepolitie, inv. nr. 6165.

niet veel om het lijf. In maart '37 maakte De Joode opnieuw een eigenaardige ommezwaai: na gesprekken met vertegenwoordigers van Zwart Front trad hij tot de organisatie van Arnold Meijer toe. Ook deze overstap was echter weer van zeer korte duur. Zijn NSP-districtsleiders maakten bezwaar en floten hem terug.³⁰ Alweer rijst de vraag hoe ver het nationaal-socialistische engagement van De Joode werkelijk ging. Zijn herhaaldelijke flirts met organisaties die de meer 'volkse' interpretaties van het fascisme scherp afwezen suggereren beginselloosheid en politiek opportunisme.

Vervolgens werd er geruime tijd weinig van De Joode vernomen. Een paar van zijn aanhangers probeerden in juli 1940 vruchteloos een van de laatste vergaderingen van de Amsterdamse gemeenteraad tijdens de Duitse bezetting te verstoren.³¹ In september van dat jaar kwam zijn partijtje terug met een nieuw blad: *Dageraad der Volksbevrijding*. Deze titel zinspeelde ongetwijfeld welbewust op het beroemde geschrift van SDAP-kopstuk Willem Vliegen. De Joode was echter zo onvoorzichtig in zijn blad enkele voor NSB-leider Mussert krenkende passages op te nemen. Dit kwam hem op een huiszoeking en inbeslagname van de gehele oplage te staan. Tot overmaat van ramp verscheen twee dagen later een groep van zo'n 30 personen voor de deur van het hoofdstedelijke partijkantoor, die zonder veel omhaal alle ruiten insloegen.³² Zeer waarschijnlijk waren dit verontwaardigde NSB'ers. De beweging van Mussert zag in die dagen reële mogelijkheden een serieuze machtsfactor in Nederland te worden en liet zich niet door een vervelend klein broertje voor de voeten lopen. Zo leidde het schofferen van Mussert na meer dan zeven jaar opnieuw tot glasschade bij De Joode. Een tweede nummer van zijn nieuwe periodiek is nooit verschenen.

Van Rappard bleek ten lange leste de lachende derde. Bij de zich al snel na de oprichting manifesterende interne twisten werd hij volgens het partijblad geroyeerd.³³ Van de drie leiders zou hij op termijn toch degene met het meeste – hoewel ook kortstondige – succes blijken. Over het algemeen bleven ook zijn resultaten van beperkte betekenis. Aanvankelijk bewoog hij zich met zijn schaarse getrouwen vooral in de omgeving van Arnhem en Nijmegen. Daar kwam het verschillende keren tot botsingen met zowel politieke tegenstanders als politie. De NSNAP-van Rappard kreeg tegen het einde van de jaren dertig wel wat wind in de zeilen. Dit uitte zich niet

30 Correspondentie De Joode met A. Meijer, 10 maart, 10 april en 22 april 1937, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 391.

31 Politierapport 10 juli 1940, NIOD, Departement van Justitie, inv. nr. 405.

32 Verzamelrapport politie Amsterdam 15 sept. - 15 okt. 1940, NIOD, Departement van Justitie, inv. nr. 403.

33 *Het Hakenkruis*, 5 maart 1932.

zozeer in een noemenswaardige groei van de aanhang, maar veeleer in bereidheid en vermogen onder die aanhang om tot offensieve acties over te gaan. In 1938 besloot hij met zowel gezin als partijbureau naar de hoofdstad te trekken. De opvallende gevolgen van die stap zullen later nog uitvoerig aan de orde komen.

Naast deze drie voormannen is er nog een NSNAP-leider geweest die hier het vermelden waard is. Majoor b.d. C.J.A. Kruyt probeerde vanuit zijn woonplaats Heemstede met weinig succes zijn politieke aspiraties te verwezenlijken. Zijn ontwikkelingsgang was van liberaal naar fascist, en vervolgens naar nationaal-socialist.³⁴ Aan het eind van dit traject aangekomen, was hij de kwalificatie 'fascist' inmiddels als beledigend gaan opvatten. In die dagen was een dergelijk louteringsproces overigens niet zo ongewoon. Mussert en een groot aantal mindere goden maakten een vergelijkbare ontwikkeling door.

Begin 1933 werd Kruyt wegens "onorganisatorisch optreden" uit het Verbond van Nationalisten gezet. Naar verluidt was de openlijke aankondiging dat hij het weerkorps van het Verbond, de 'Nationalistische Garde', met ploertendoders wilde uitrusten hier debet aan.³⁵ Het Verbond had in augustus '32 na veel moeite een Koninklijke bewilliging op de statuten verworven. Groot was enkele maanden later de verontwaardiging bij de leiding toen de minister van defensie een maatregel nam die zowel het Verbond als enkele links-revolutionaire organisaties trof. Onder zulke precaire omstandigheden was een flagrante schending van de wapenwet uiteraard niet gewenst.

In de loop van datzelfde jaar bekeerde de majoor zich tot het nationaal-socialisme. Hij kwam na het gedwongen vertrek van De Joode aan het hoofd van diens partijtje te staan. Zoals al bleek trachtte De Joode op zijn beurt, om de eenheid in nationalistisch Nederland te bevorderen, aan te haken bij Kruyts vroegere Verbond van Nationalisten.³⁶ Als gevolg van dit stuivertje wisselen slaagde de majoor er in het leiderschap over een deel van nationaal-socialistisch Nederland aan zich te trekken. De Jong typeert Kruyts mentale staat het beste aan de hand van zijn plan de gehele bevolking van de West-Indische gebieden te vervangen door rasechte Nederlanders.³⁷

34 L. de Jong, *Koninkrijk I. Voorspel*, 250.

35 CID, rapport 96, 9 januari 1933, Nationaal Archief, Den Haag, Inspecteur der Burgerwachten, toegangsnr. 2.04.53.03, inv. nr. 13, www.historici.nl.

36 CID, *Jaargang 1933. Overzicht No.5 Geheim*, 20, DNB, 1.752.000.000 01 17 ha 1.7/38, www.historici.nl.

37 De Jong, *Koninkrijk I. Voorspel*, 250.

Gedurende enkele jaren stond de zonderlinge majoor aan het hoofd van een der inmiddels talrijke NSNAP's.

In Amsterdam werd Kruyts partijafdeling al snel een vergaarbak voor geroyeerde NSB'ers en andere politiek daklozen. Organisaties van deze signatuur trokken nu eenmaal veel querulanten en probleemgevallen aan. Het was veelal een combinatie van geldingsdrang en dadendrang die de zwerftocht van de ene partij naar de andere in gang zette. In tegenstelling tot zijn rivaal Van Rappard moest Kruyt het in de hoofdstad doen met aanhangers van gevorderde leeftijd: het merendeel was geboren in de negentiende eeuw.

Het voorjaar van 1934 gaf in de hoofdstad een dreigend schisma in de WA van de NSB te zien. De sociaaldemocratische pers beweerde dat daarbij de radicaalste factie in het geheim besprekingen voerde over toetreding tot het partijtje van Kruyt.³⁸ Onvrede met de te weinig antisemitische koers van de NSB zou daarbij de drijfveer zijn. Hoewel *Het Volk* dit soort berichten nog wel eens aandikte, is het scenario gezien de binnen de Amsterdamse WA levende sentimenten niet zo onwaarschijnlijk. Tot een substantiële aanwas van het ledental leidde het in ieder geval niet. Volgens de CID oversteeg het aantal aanhangers van Kruyt in Duitsland dat in Nederland ruimschoots.

Kruyt zag wel iets in een nationaal-socialistische dictatuur onder het Huis van Oranje. Daar waren wat hem betreft uiteraard geen verkiezingen voor nodig: "Ik werp mij op het officieren korps van het Nederlandsche Leger. Heb ik de officieren, dan heb ik het Leger vanzelf en de rest komt in orde."³⁹ Elders ontvouwde hij een iets andere, maar even bondige strategie:

Als ik 50.000 S.A. achter mij heb staan, moet H.M de Koningin het stuk teekenen, dat ik haar voorleg en dat doet zij ook. Dan kan het Hakenkruis overal vrij uitwaaien en dan is Nederland gered.⁴⁰

Twee jaar na deze dappere uitspraak deed de majoor alsnog aan de verkiezingen mee. Hij wist bij deze stembusgang zo'n duizend stemmen op zich te verenigen.⁴¹ In Amsterdam veroorzaakte de marginale Kruyt-aanhang in 1935 publieke verontwaardiging door op een schutting aan de Hoofdweg

38 *Het Volk*, 9 juni 1934 (avondeditie).

39 CID, rapport 19550, 8 april 1935, NL-HaNa, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1574, www.historici.nl.

40 CID, *Jaargang 1935. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties*, 14, NL-HaNa, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1574, www.historici.nl.

41 CID, *Jaargang 1938. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 35, NL-HaNa, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1580, www.historici.nl.

antisemitische leuzen te kalken. Ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de WA zouden Kruyt en zijn volgelingen geprezen worden wegens hun anti-joodse acties.⁴² Het was ook de enige verdienste die hen werd toegekend.

In zijn passages over “De NSNAP’en” stelt De Jong in *Voorspel*: “Wat deed de regering tegen hun drijven? Weinig. Zij hield de groepjes in het oog, de Centrale Inlichtingendienst zorgde voor de nodige rapporten.”⁴³ In een volgend hoofdstuk zal nog blijken dat in ieder geval wat betreft Van Rappard deze kritiek onterecht is: diverse kabinetsleden en de ambtelijke top van justitie deden wel degelijk meer dan rapporten lezen. De verschillende NSNAP-varianten spraken intussen niet op grote schaal tot de verbeelding. Kruyt hamerde sterk op de Nederlandse eigenheid, hoezeer zijn partijtje zich in ideologie en uiterlijk vertoon ook aan de Duitse NSDAP spiegelde. Vooral Van Rappard daarentegen zag volledige inlijving bij Duitsland als het enige zinvolle doel dat een nationaal-socialistische organisatie in Nederland kon hebben. Na de ‘Anschluß’ van Oostenrijk in 1938 kreeg hij in Amsterdam kleine, maar zeer actieve groepen warm voor dit streven. Zij kwamen met leuzen als “Met Hitler vrij; na Oostenrijk wij” voor de dag. Voor de autoriteiten was dat reden om vooral het streven van de NSNAP-van Rappard met argusogen te volgen, en waar mogelijk te dwarsbomen. Desalniettemin kregen ook de andere NSNAP’en regelmatig met repressie te maken.

Mussert en zijn NSB

Hoewel de wederwaardigheden van de NSB en de daaraan verbonden strijdgroepen in diverse eigen hoofdstukken nog ruimschoots aan bod zullen komen, is het nodig hier alvast een voorschot te nemen. Het gaat daarbij met name om de plaats en de rol van de NSB in de transitie van het rechts-extremisme van Italiaanse naar Duitse richting.

Toen de nieuwbakken NSB een Amsterdamse afdeling op poten zette, stapte een deel van hoofdstedelijke leden van Baars’ ANFB vrijwel direct over. Ook leden van de aan de ANFB gelieerde FJB traden rond eind april tot het nieuwe alternatief toe. Een aantal van deze overwegend jeugdige fascistische leden behoorden blijkens hun stamboeknummers tot de eerste honderd NSB-leden. Zij zetten de stap dus al ruim voor de groei van de NSB in een stroomversnelling terecht kwam. Toch is het niet aannemelijk dat voor deze

42 “Het W.A.-Strijdersteeken”, *De Zwarte Soldaat*, 7 januari 1943.

43 De Jong, *Koninkrijk I. Voorspel*, 251.

actiebereide enthousiastelingen het ideologische element van doorslaggevend belang voor hun beslissing was. Aan een consistente ideologie ontbrak het de NSB in de eerste periode überhaupt nog.

De overstap was veeleer een praktische oplossing voor een praktisch probleem. De organisaties van Baars vielen geleidelijk uiteen, en velen wisten niet goed waar zich nu bij aan te sluiten. Een ander deel van de Bezemaanhangers wilde van Baars af zonder voor Mussert te kiezen. Zij lieten zich het oorspronkelijk Belgische Verbond van Dietse Nationaal-Solidaristen (Verdinaso) van Joris van Severen binnenloodsen.⁴⁴ Evenals de NSB beoogde Verdinaso een samenvallen van de veronderstelde taalkundige met de staatkundige grenzen van de gezamenlijke Nederlanden. Dit streven was uiteraard niet zonder complicaties. Veel Nederlandse fascistten hadden ondanks hun grensoverschrijdende visie een problematische verhouding met de zuiderburen. Niet iedereen was de eerdere Belgische ambities ten koste van Nederlandse belangen vergeten. Hun lichtend voorbeeld Wichman trok in 1928 bij Hansweert ten strijde tegen een ‘annexionistische’ demonstratie van Belgen.⁴⁵ Ook Mussert keerde zich tegen de in zijn ogen funeste gevolgen van toegeven aan Belgische aanspraken. Hij dankte zijn reputatie immers vooral aan zijn actie tegen de aanleg van een kanaal op Nederlands grondgebied, een project dat ten faveure van Belgische belangen zou zijn. Hoe de nagestreefde Groot-Nederlandse natie precies tot stand moest komen bleef inmiddels in het vage. De meeste Nederlandse Dietsers hielden zich stil over de meer praktische kanten van hun streven, zoals welk koningshuis aan het hoofd van de verenigde staat moest staan.

Ondanks deze ambivalentie viel de Dietse gedachte in nationalistische en fascistische kring overwegend goed. Er was wel een zekere mentale lenigheid nodig om de Dietse gedachte alsnog met smeulende anti-Belgische sentimenten te verzoenen. Over het incorporeren van Dietse ideeën in het eigen politieke streven handelde het tweede programmapunt van de NSB. Aan de wat cryptisch geformuleerde zinsnede kon niemand zich een buil vallen, behalve wie er de wens tot kolonisatie van Vlaanderen in wilde lezen:

De verhouding tot de deelen van den Dietschen stam buiten het
Rijksverband, dient zooveel mogelijk te benaderen de verhouding
tusschen de deelen van het Rijk onderling.⁴⁶

44 A. van der Minne aan Sinclair de Rochemont, 16 januari 1933, BHIC, Sinclair de Rochemont, inv. nr. 74.

45 “De Belgische annexionisten op de Schelde”, *Het Vaderland.*, 11 juni 1928 (avondeditie).

46 NSB, *Programma* (Utrecht 1931) 4.

Mussert koos uit vooral pragmatische overwegingen voor de benaming ‘nationaal-socialistisch’. Die term was in het publieke spraakgebruik vanwege de Duitse ontwikkelingen op dat moment immers vrij courant. Zoals ook Robin te Slaa en Edwin Klijn in *De NSB* signaleren, gebruikte de beweging de begrippen nationaal-socialisme en fascisme onbekommerd door elkaar.⁴⁷ In januari ’33 bracht de beweging een en ander zo onder woorden:

Of onze beweging “nationaal-socialistisch” of “fascistisch” héét, is in **wezen** onverschillig. [...] Wij imiteeren niet het Duitsche Nationaal-Socialisme (we zijn b.v. niet anti-semietisch), en we importeeren niet kant en klaar het Italiaansche fascisme (we zweren b.v. geen eed van trouw aan een “duce”), maar we streven er naar de groote beginselen en hervormingsgedachten, die beide bewegingen gemeen hebben [...] in **Nederlandschen**, d.w.z. in onzen eigen nationalen geest te verwerkelijken.⁴⁸

Overigens zal in verdere hoofdstukken blijken dat het antisemitisme ook tijdens de beginjaren een belangrijke kracht was binnen de Amsterdamse afdeling van de NSB. In februari ’34 heette het met betrekking tot de terminologie:

De naam Nationaal-Socialist is verkozen boven Fascist, omdat hij zoo duidelijk weergeeft wat wij willen bereiken, n.l. dat de samenleving zich zal ontwikkelen in nationalen en socialen zin.⁴⁹

Het nationale betrof dan het “nationale gevoel” tegenover de medeburgers, het sociale of ‘socialistische’ zat in het streven naar “sociale rechtvaardigheid”.⁵⁰ In zijn rede van 3 januari 1934 omschreef Mussert zijn socialisme als niet-marxistisch, maar als “hebt Uw naasten lief als U zelve[n].”⁵¹ Ondanks de impliciete afwijzing van de termen ‘fascist’ en ‘fascisme’ ondertekenden de NSB-districtscommissaris en de Amsterdamse WA-luitenant een circulaire over de te houden ‘Kerstmarsch’ van 1934: “Met

47 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 24.

48 NSB, *Nationaal-socialistische (fascistische) staatsleer*. No. 3, 4.

49 NSB, *Actueele vragen* (Utrecht 1934) 9.

50 NSB, *Nationaal-socialistische (fascistische) staatsleer*, 4.

51 CID, rapport 7114, 9 januari 1934, NL-HaNa, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1573, www.historici.nl.

FASCISTENGROET".⁵² Die ondertekening was – zij het dat hier de specifieke NSB-toevoeging “Hou Zee” er nog achteraan kwam – al jarenlang courant in Italiaansgezinde extreemrechtse kringen. Volgens Havenaar gebruikte Mussert zelf de ondertekening ‘met fascistengroet’ tot de beweging op ‘Hou Zee’ overstapte, maar hij geeft een tijdspanne van ruim twee jaar aan waarin die omslag er moet zijn geweest.⁵³

Mussert zou krampachtig vasthouden aan het standpunt dat het nationaal-socialisme van zijn NSB een geheel eigen, Nederlandse variant vormde. Hij wilde zijn toekomstig Nederland echter wel ingebed zien in een herboren en post-liberaal Europa. Daarbij achtte hij zich toch vooral schatplichtig aan de Italiaanse fascistische leider:

Daarbij vergeten wij niet, dat het Mussolini is geweest met zijn zwarthemden, die de vlag van het Fascisme heeft geheschen [sic]. Uit eerbied voor dezen groten voorganger is de bovenste kleur van onze vlag **zwart**.⁵⁴

De NSB wilde naar eigen zeggen overigens niets liever dan de andere kleur in de vlag, het rood, met toestemming van het vorstenhuis veranderen in oranje.⁵⁵ Daarmee zou de NSB-vlag dan de kleuren hebben die ook de Bezemfascisten voerden. Verder verklaarden Mussert en de zijnen de specifieke nationale verschijningsvormen van de fascistische stroming niet vanuit de ideologie, maar vanuit de bijzondere omstandigheden in die landen. Vandaar dat in hun optiek het fascisme (of nationaal-socialisme) elders vormen kon aannemen, die in Nederland ondenkbaar waren. Kritiek pareerde de NSB met de suggestie dat de critici alleen deze bijzondere omstandigheden elders ten onrechte aan haar verweten,

alsof Hitler in Duitschland niets anders gepresteerd heeft dan den Joden het leven te vergallen, en alsof Mussolini niets anders deed dan met den Paus twisten over de afbakening van de grenzen tusschen het machtsgebied van den Staat en dat van de Kerk.⁵⁶

52 Rondschrijven NSB Gewest Amsterdam, voorin agenda 1934, SAA, feestgebouw Bellevue, inv. nr. 52.

53 Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit* (Den Haag 1983) 96.

54 NSB, *Actuele vragen*, 11.

55 NSB, *Actuele vragen*, 11.

56 NSB, *Actuele vragen*, 12.

De weinig consistente houding die Musserts beweging lang kenmerkte, ontging uiteraard ook de antifascistische tegenstanders niet. De voorzitter van de nog nader te bespreken Nederlandsche Beweging voor Eenheid door Democratie (EdD) schreef in 1938:

In Nederland hebben wij b.v. een *nationaal-socialistische* beweging, welke echter door een van haar meest gelezen auteurs in een boekje werd aangeprezen onder de vlag van “Het Nederlandsche Fascisme”. Als men in eigen kring het verschil dus praktisch blijkt te verwaarloozen, mogen wij het bij het bijzondere kader, waarin wij deze bewegingen zetten, ook wel doen.⁵⁷

Kiezen voor Italiaans of Duits wilde Mussert niet. Bij de ontwikkeling van de eigen opvattingen van de NSB liet hij, gezien de regelmatige koerswijzigingen, veel afhangen van de reacties van anderen. De Jonge toont in zijn *Crisis en critiek* aan hoe Mussert, zelf geen groot politiek denker, zijn theoretici jarenlang de gelegenheid gaf allerlei onderling conflicterende standpunten naar buiten te brengen.⁵⁸ Gezien de onduidelijke koers van de NSB was het gebruik van de concrete term ‘nationaal-socialisme’ in die eerste fase in feite oneigenlijk, en zette het veel radicalere elementen onder de fascistten van het eerste uur op het verkeerde been. Op hun beurt lieten deze NSB-leden zich doorgaans weinig aan het streven van hun Leider naar een eigen koers gelegen liggen. Mussert is van meet af aan in hoge mate een speelbal van zijn omgeving en zijn volgelingen geweest.

Toch toonde Mussert herhaaldelijk dat het hem ernst was met zijn visie op autonome nationale varianten van de fascistische gedachte. Zijn opvatting van een ‘Europa der volkeren’ was in het publieke optreden van de NSB wel degelijk zichtbaar. Bij de Landdag van 30 maart 1935, gehouden in het oude RAI-gebouw in Amsterdam, waren vertegenwoordigers van bevriende organisaties uit diverse landen aanwezig. De CID signaleerde afgevaardigden uit Italië, Noorwegen, Ierland, Frankrijk, Denemarken en Zwitserland. Hier gingen noordelijke en zuidelijke inzichten kennelijk harmonieus samen. Afgevaardigden van de NSDAP nam de dienst echter niet waar.⁵⁹

Mussert verklaarde ook zelf – weliswaar pas na mei ’45 – dat zijn keus voor de term ongelukkig was. Specifiek nationaal-socialistische punten bevatte

57 Faber, *Naar wijder horizon*, 4.

58 De Jonge, *passim*.

59 CID, rapport 19466, 8 april 1935, verslag Landdag NSB van 30 maart 1935, NL-HaNa, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1574, www.historici.nl.

zijn beginselprogramma volgens De Jonge evenmin.⁶⁰ Op het gebied van sociale voorzieningen en beperkingen in de economische vrijheid van het particuliere kapitaal stemmen weliswaar enkele punten enigszins overeen. Pas in de loop van de jaren dertig kristalliseerde zich binnen de NSB iets uit dat de indruk van een coherente ideologie wekte. Deze uiteindelijke vorming van eigen gedachtegoed lijkt eigenlijk vooral ingegeven door de wens de aansluiting met de aanhang niet te verliezen. De snelle groei die de NSB aanvankelijk doormaakte was strikt genomen dan ook onder valse vlag. Dat alles neemt niet weg dat op basisniveau de identificatie met de Duitse NSDAP, in weerwil van Musserts opvattingen dienaangaande, van meet af aan groot was. Met name de daadkracht, de actiebereidheid en het scherp omlinjende vijandbeeld van de Duitse broeders spraken bij de NSB-straatactivisten tot de verbeelding. Deze adoptie van NSDAP-mores was bij de NSB lang een bron van interne conflicten.

De NSB voer lang een vooral negatieve koers: tegen grootwinkelbedrijven, 'demo-liberalisme' en 'bonzendom', maar ook tegen het gebruik van de traditionele strijdmiddelen van de arbeidersklasse. Ondanks alles propageerde de NSB de klassenstrijd overstijgende idealen. Pas tijdens de Duitse bezetting kon de NSB-leiding een daadwerkelijk politieke positiebepaling niet langer uit de weg gaan. Toen bleek een levensvatbare Dietse staat inmiddels een gepasseerd station. Er bleef voor de NSB alleen de weg van steeds verdergaande collaboratie met de Duitse ambities over. Een van de conclusies uit de uitgebreide kritiek van ex-minister H.P. Marchant uit 1936 op de diverse brochures waarmee de NSB haar staatkundige gedachten naar buiten bracht luidde: "De kern van het Duitse en van het Dietse nationaal-socialisme is *dezelfde*."⁶¹ Marchant kenschetste hiermee de verschillen terecht als gradueel, en niet principieel.

Een artikel in de *Leidsche Courant* onderscheidde begin 1934 niet minder dan 31 fascistische organisaties die in Nederland sinds de oprichting van het Verbond van Actualisten het licht zagen.⁶² De snelle opkomst van de NSB droeg bij aan verdere verwarring binnen extreemrechts Nederland. Diegenen die zwaar tilden aan een orthodoxe navolging van het Italiaanse voorbeeld bleven de oude gedachten trouw. Dit waren er echter naar verhouding zeer weinig, en van de meesten werd niet veel meer vernomen. Voor de dakloos geraakte fascistten met een meer activistische instelling was het diffuse karakter van NSB juist aantrekkelijk. Een beweging waar

60 De Jonge, *Crisis en critiek*, 208.

61 Marchant, *Een staatkundige epidemie*, 98.

62 "De geschiedenis van het Fascisme in Nederland", *Leidsche Courant*, 10 maart 1934.

daadkrachtig enthousiasme ongehinderd door al te scherp omlijnende doelstellingen kon floreren, was net wat ze zochten. Hoewel het streven naar een vernieuwde sociale orde uiteraard een sterk ideologische component had, was bij de meeste weerkorpsleden daadkracht de belangrijkste drijfveer. De precieze invulling van de toekomstverwachting bleef ondergeschikt aan de wens er voor te vechten.

Een van de vroege toelopers in de Amsterdamse afdeling was de net achttienjarige Johan Dronkers. Deze jongeman kwam uit de FJB en zou in zijn nieuwe politieke onderkomen op verschillende manieren nog veel last veroorzaken. Hij schopte het binnen de NSB al snel tot functionaris, en trad vanaf begin mei '32 op als een van de kopstukken van de 'Jeugdgroep'. Deze groep was opgezet om hangjongeren-avant-la-lettre van de straat te houden, en ze onder meer door sport discipline bij te brengen. In deze groep verenigden zich in Dronkers' kielzog ex-FJB'ers en anderen die later tot de eerste kernleden van de WA en Nationale Jeugdstorm (NJS) zouden behoren. De overstap van Dronkers en de zijnen werd hen door de vroegere kameraden niet in dank afgenomen. Een medestander vroeg:

Ben jij nu in staat, oogenblikkelijk een knokploeg te formeeren? Want ik denk dat ons Bezempje nog wel eens pogen zal, jullie vergaderingen in de war te schoppen.⁶³

Deze ongetwijfeld goedbedoelde vraag geeft een fraai inkijkje in de manier van doen binnen het na-ijverige extreemrechtse milieu van die dagen. Hoewel gewelddadigheid in andere geledingen van de samenleving zeker niet afwezig was, was de bereidheid om elk in- of extern conflict met knokploegen en geweld te beslechten voor deze kringen tekenend.

Dat ondervond ook de Amsterdamse Bezemfascist J.N. Nugter. Nugter schreef ondanks zijn gevorderde leeftijd van 35 jaar regelmatig in het *Fascistisch Strijdblad voor de Jeugd*. In het maartnummer van 1932 verscheen van zijn hand een artikel over het fascisme in Europa. Daarin uitte hij zijn leedwezen over de tweespalt binnen die stroming met de verzuchting: "Oh splijtzam, oh sectarisme".⁶⁴ Zijn bekommernis had hem niet belet een maand eerder zelf tot de rivaliserende nieuwkomer toe te treden. Hij stapte in februari '32, net als veel van zijn geestverwanten, over van De Bezem naar de piepjonge NSB, terwijl hij eind april nog in *De Bezem* adverteerde met zijn handeltje

63 H.A.G. Muysers aan J. Dronkers 27 april 1932, NIOD, NSB, inv. nr. 1508.

64 *Fascistisch Strijdblad voor de Jeugd*, 18 maart 1932.

in Mussolini-portretten.⁶⁵ Na zijn transfer breidde Nugter zijn assortiment uit met andere Europese grootheden als Hitler en koningin Wilhelmina, en adverteerde daarmee in het eerste nummer van *Volk en Vaderland*.⁶⁶

Nu was hij in zijn eerdere organisatie ook functionaris, en hij regelde de overdracht niet naar behoren. Hij bleef in het bezit van diverse bescheiden, wat voor de achterblijvers uiteraard onacceptabel was. Dit leidde dan ook al gauw tot een bezoekje van drie Baars-adepten, waaronder diens vader Anton. De drie gaven hem, volgens Nugter in zeer dreigende termen, te verstaan zijn handelwijze af te keuren.⁶⁷ De politie was er – nog steeds volgens Nugter – voor nodig om de gemoederen te bedaren en Nugters veiligheid te waarborgen. Hij is in deze zelf vooralsnog de enige bron. Zijn beweringen zijn echter allesbehalve onaannemelijk. De harde hand was het sterkste argument dat in fascistische kringen kon worden gevonden. Bij talrijke conflicten met de communisten hadden de Baarsaanhangers zich niet kinderachtig getoond, ook niet als zij zelf klappen moesten incasseren. Het is niet verbazend dat zij bij onderlinge disputen eveneens losse handen hadden.

Uiteindelijk is de opkomst van de NSB, met name door de toetreding van veel voormalige Mussolini-adepten, tegelijkertijd zowel oorzaak als gevolg van de verschuivende ideologische oriëntatie van Italië naar Duitsland. Voor Mussert stond buiten kijf dat zijn beweging uiteindelijk de synthese van alle in Nederland werkzame fascistische krachten zou worden. Hij zei hierover in maart '33: “de samenwerking van alle fascistische groepen is op komst en geschiedt in den N.S.B.”⁶⁸ De NSB-leider bedoelde daarmee niet dat hij samenwerkingsovereenkomsten of fusiebesprekingen nastreefde. Hij zou zijn NSB groot maken, en de leden van andere organisaties zouden in redelijkheid moeten inzien dat toetreden de enige reële optie was. Zo ging het echter niet helemaal, en het zou nog tot de bezettingstijd duren voor het tot de gewenste synthese kwam.

Tussen Dietschland en het Dietsche Rijk: het Verdinaso

Naast de NSB waren er andere loten aan de Dietse stam die vanwege de inzet van een eigen weerkorps van belang zijn, zoals het Verdinaso. Dit

65 *De Bezem*, 29 april 1932.

66 “Foto's verkrijgbaar”, *Volk en Vaderland*, 7 januari 1933.

67 Schrijven J.N. Nugter, 16 februari 1932, NIOD, NSB, inv. nr. 1508.

68 “Nationaal-soc. Beweging in Nederland”, *Het Vaderland*, 14 maart 1933 (ochtendeditie).

was een creatie van enkele Vlaamse 'fronters' uit de Eerste Wereldoorlog, onder leiding van Van Severen. Het embleem van de organisatie bestond uit een cirkel met daarin een ploeg, een tandwiel en een zwaard. De voor de hand liggende symboliek liet zich uiteraard eenvoudig verklaren. De cirkel stond voor de autarkie, de destijds bij veel autoritaire denkers zo gewilde illusie van nationale zelfvoorziening. Die cirkel omsloot de ploeg, ofwel de landbouw en het tandwiel, de industrie. Boven deze twee torende het zwaard uit, als zinnebeeld van gezag, gerechtigheid en vooral ook van weerbaarheid.

Aanvankelijk Vlaams-nationaal, erg rooms en zeer antisemitisch, streefde Verdinaso globaal naar hereniging van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Deze gedachte leefde in bredere kringen van de samenleving, maar was bijzonder populair onder de extreemrechtse groeperingen. Geruime tijd was de precieze begrenzing van dit beoogde Dietsland binnen het Verdinaso de twistappel. Eerst wenste het Verbond hierin Vlaams-België, Vlaams-Frankrijk, Nederland (maar zonder Friesland) en de diverse koloniën te verenigen. Wrijving tussen op historische argumenten gebaseerde principes en 'realpolitische' inzichten deden de begeerde grenslijnen nogal eens schuiven. Mede door het besef dat Frankrijk nooit goedschiks tot gebiedsafstand zou zijn te bewegen, bleken onwrikbare standpunten uiteindelijk verrassend beweeglijk. Toen de onmiskenbaar met romaanse tendenties belaste leider Van Severen in 1934 zijn 'Bourgondische' zwenking maakte barstte de bom. Vierhonderdduizend Friezen, drie miljoen Walen en tweehonderdvijftigduizend Luxemburgers aan de periferie van de 'Dietsche volksstaat' werden met een pennestreek als lotsverbonden gemeenschappen ingelijfd.⁶⁹ De volksgenoten in de Franse departementen Nord en Pas de Calais liet Van Severen aan hun lot over. Het organische 'Dietschland' werd plotseling het geconstrueerde 'Dietsche Rijk', en bleek bij nader inzien heel Nederland, heel België, Luxemburg maar niet meer Vlaams-Frankrijk te omvatten. Dat ging veel flaminganten te ver.

Desondanks bleef een deel van extreem rechts de diets-solidaristische beginselen toegedaan. In Nederland was het Verdinaso behalve in Groesbeek, woonplaats van voorman Ernst Voorhoeve, vooral in katholieke studentenkringen gewild. Ook in Amsterdam was het merendeel van de leden student. Volgens het sociaaldemocratische colportageblad *Vrijheid Arbeid Brood* kreeg de organisatie er in juni '34, door een van de talloze conflicten in de plaatselijke NSB, ongeveer zestig leden bij.⁷⁰ Overigens

69 "Landdag van het Verdinaso", *Het Vaderland*, 5 augustus 1935 (avondeditie).

70 *Vrijheid Arbeid Brood*, 23 juni 1934.

distantieerde Van Severen zich nadrukkelijk van NSB en Zwart Front, die hij als restanten van het verfoeide ‘demo-liberalisme’ zag.⁷¹

Zoals elke zichzelf respecterende extreemrechtse organisatie richtte ook Verdinaso een weerkorps op. Nadat België in 1934 een ‘wet op de private militias’ invoerde, doopte men deze Dinaso Milities om tot de Dietse Militanten Orde (DMO). Algemeen leider was de Antwerpenaar Jef Missoorten. De leden beschouwden zich als de “orde van de apostels van de werving”. De Nederlandse afdeling veranderde eind '35, na bekendmaking van het ontwerp voor de Wet op de Weerkorpsen, uit voorzorg de naam in Dietse Propaganda Orde (DPO).⁷²

De Amsterdamse Verdinaso-afdeling en de bijbehorende DMO kwamen bijeen in het ‘Utrechtse Veerhuis’ aan de Achtergracht. De ironie wil dat de van joden zo afkerige dinaso's in dat lokaal de opvolgers werden van de revisionistisch-zionistische Betar. Na nog een aantal onfortuinlijke locaties te hebben bewoond, vestigden de dinaso's een Centraal Dinaso Tehuis aan de Nieuwe Nieuwstraat in de binnenstad.

De hoofdstedelijke dinaso's traden op diverse manieren naar buiten. Ook straatcolportage behoorde uiteraard tot de methoden. Vergeleken met hun kameraden in het Vlaamse stamland deden zij dat met opvallend weinig geweld. In een groot aantal Vlaamse steden en dorpen kwam het in de loop der jaren tot zeer hevige gevechten tussen dinaso's en tegenstanders. Daarbij maakten beide kampen gebruik van allerlei wapens, waaronder messen en revolvers. Er vielen dan ook geregeld zwaargewonden.

Uit een bewaard gebleven colportageschema blijkt dat de Amsterdamse dinaso's tussen 26 december 1934 en 6 februari 1935 dagelijks, behalve 's zondags, enkele uren colporteerden.⁷³ Ze deden dat bij het Centraal Station, de veerponten over het IJ, het Leidsebosje en in de Kinkerbuurt. Met name in deze buurt werd daarbij de aanwezigheid van de DMO vanwege de radicaal antifascistische inslag van de bevolking nodig geacht.⁷⁴ Het is opmerkelijk dat de dinaso's in de hoofdstad kennelijk meer dan zestig uur colportage, op meer dan veertig momenten en op minstens vier verschillende locaties konden voeren zonder ernstige problemen. De rapporten van de wijkbureaus Marnixstraat, Leidseplein, Warmoesstraat en Overtoom maken geen melding van enige wrijving. Hoewel in het politiearchief de rapporten van

71 “Landdag van het Verdinaso”, *Het Vaderland*, 5 augustus 1935 (avondeditie).

72 CID, *Jaargang 1937. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 24, NL-HaNa, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1579, www.historici.nl.

73 Colportageschema Verdinaso Amsterdam, NIOD, Verbond van Dietse Nationaal-Solidaristen, inv. nr. 4c.

74 Colportageschema, NIOD, Verdinaso, inv. nr. 4c.

enkele posthuizen ontbreken, en dus niet geheel valt uit te sluiten dat zich botsingen hebben voorgedaan, is het hier verantwoord een 'argument from silence' te hanteren. Als het tot serieuze incidenten was gekomen zou dat bij de wijkbureaus en in de kranten terug zijn te vinden.

Slechts één van deze gelegenheden liet concrete sporen na. De nieuwbakken DMO-commandant J.H.M. van der Horst werd op 2 februari 1935 in de Bilderdijkstraat aangehouden. Gehuld in onder meer een groen hemd, zwarte broek en bruine regenjas colporteerde hij met het clubblad.⁷⁵ Vanwege dit kostuum verbaliseerde de politie hem wegens overtreding van het nog nader te bespreken uniformverbod. Het regende in deze tijd processen-verbaal wegens dit artikel, en een enorm aantal rechtzaken was het gevolg. Ook de DMO-leider kwam voor het hekje te staan. Hij meende met zijn kleding niet strafbaar te zijn, daar zijn organisatie er geen officieel tenue op na hield. Zoals veel uniformkwesties verzandde de zaak in onduidelijkheden en haarkloverijen. Vrijspraak volgde, echter niet zonder advies van de rechter voortaan conventioneeler gekleed over straat te gaan. "Dat lijkt mij beter.", aldus de magistraat.⁷⁶

Als weerkorps raakte de DMO onontkoombaar verzeild in aan militievorming inherente dubieuze zaken, zoals de per definitie clandestiene wapenvoorziening. Met name Van der Horst en zijn voorganger W.J. de Rooij raakten geïmpliceerd in de zogenaamde traangasaffaire, die in 1935 de NSB in opspraak bracht. Zij kregen in februari van dat jaar van Dronkers een aantal in Den Helder gestolen gaspatronen. Volgens *Het Volk* maakte het besef met echt militair materiaal in de weer te zijn hen zo benauwd, dat ze de spullen ten einde raad in het water van de Lauriergracht gooiden.⁷⁷ De kwestie met de traangaspatronen zal later nog nader aan de orde komen.

In maart '34 richtte Missoorten de "VIe Compagnie der DINASO-Militie" op. Dit bestond uit een 1e peloton, afkomstig uit Amsterdam, Utrecht, Den Haag, Delft en Rotterdam, en een 2e uit Groesbeek en Nijmegen. In totaal had dit geografisch erg verstrooide gezelschap 73 leden.⁷⁸ Geen bijzonder indrukwekkend geheel dus. Het werd er mettertijd ook niet beter op: in de zomer van 1935 leverde de Amsterdamse afdeling nog welgeteld twee deelnemers.⁷⁹

75 Meldingsrapporten Marnixstraat, 2 februari 1935, mut. 4.00 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6357.

76 "Overtreding van het uniformverbod?", *Het Vaderland*, 8 mei 1935 (ochtendeditie).

77 "N.S.B.-secretaris verborg gestolen goederen", *Het Volk*, 16 december 1935 (avondeditie).

78 CID, rapport 11494, 14, NL-HaNa, Justitie, 1915-1955, 2.09.22, inv. nr. 16790, www.historici.nl.

79 Schrijven J. Missoorten, 12 juli 1935, NIOD, Verdinaso, inv. nr. 3e.

Begin '36, enkele weken nadat de regering het voorstel tot de Wet op de Weerkorpsen indiende, richtte een aantal leden van de Amsterdamse Verdinaso-afdeling de sportclub 'Sparta' op. De Inlichtingendienst Amsterdam beschouwde deze sportclub als het zoveelste gecamoufleerde weerkorps.⁸⁰ Het reglement stipuleerde dat de club niet deelnam aan wedstrijden en evenmin wenste toe te treden tot sportcentrales of bonden.⁸¹ Dat suggereert inderdaad dat de organisatie verborgen doelstellingen had. Tot de leden behoorde de instructeur van de Amsterdamse DPO, sportleraar J.R. Robert en plaatselijk hoofdman Van der Pas. Een andere deelnemer was de fotograaf J.B. Bickhoff, die in 1903 bekendheid verwierf met zijn foto's van Amsterdam ten tijde van de spoorwegstaking. Ook de Verdinaso-illustratoren Cornelis Teeuwisse en Sytze Henstra maakten deel van Sparta uit.⁸² Van verdere activiteiten van Sparta is niets gebleken.

Hoewel het Verdinaso niet veel met de NSB op had, zaten beide organisaties wel in hetzelfde vaarwater. Vanwege de noordelijke ligging van het doelgebied schurkte de manier van doen al haast vanzelf tegen de Germaanse, en daardoor onontkoombaar nationaal-socialistische mores aan.

Het staat ondertussen maar te bezien of in bredere kring überhaupt serieuze aandacht bestond voor de Nederlandse tak van de organisatie. De Dietse gedachte werd toch vooral in verband gebracht met weinig realistische politieke programma's in met name Vlaanderen, of met stokpaardjes van wereldvreemde kamergeleerden. In de praktische politiek liepen slechts weinigen heel expliciet met het Dietse streven in welomschreven vorm te koop. Ivo Schöffers omschrijft de Dietse notie binnen de NSB als programatisch vaag, en in feite slechts een liefhebberij van de leiding en een handvol leden.⁸³ De NSB pousseerde de Grootnederlandse gedachte dan ook op een wat voorzigtiger wijze, maar bij Mussert bleef het wel de hele tijd aanwezig.

Of in Nederland het begrip Verdinaso ooit zover doordrong dat ook duidelijk was waar het voor stond valt ernstig te betwijfelen. Wellicht is een notitie door zaalverhuurder Bellevue illustratief voor de toenmalige

80 ID Amsterdam, *Wekelijksch Overzicht*, 24 februari 1936, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 152.

81 CID, *Jaargang 1936. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 20, NL-HaNa, Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv. nr. 18, www.historici.nl.

82 ID Amsterdam, rapport 7 februari 1936, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-'39, inv. nr 152.

83 I. Schöffers, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht 1978) 62-63.

naamsbekendheid. Toen Van der Pas daar begin '39 – dat wil zeggen na zes jaar ijverige propaganda – een vergaderzaal boekte, noteerde men in de reserveringsagenda: “FERDINAZO”.⁸⁴ Tegen het eind van dat jaar besloot de leiding van de Nederlandse loot van Verdinaso met de Nederlandsche Volkspartij van onder meer ex-NSB-coryfee Gerrit van Duijl te fuseren tot het ‘Verbond van Nederlanders’.

De Amsterdamse dinaso's bleven gedurende de jaren dertig een bij tijden luidruchtig maar niet al te heldhaftig groepje vormen. Veel van hun energie besteedden zij aan onderlinge vetes. Nu deden rivaliserende groeperingen dat ook, maar bij de solidaristen kwam er van daadkrachtig naar buiten treden niet erg veel meer terecht. Pas tijdens de bezetting kwamen zij voor werkelijk principiële keuzes te staan. De organisatie als zodanig ging eind '40 op in de NSB, maar individuele leden bleken heel verschillende richtingen te nemen.

Gezagshandhaving

Voor de regering was de toename van het politieke radicalisme geen sinecure. Zij moest individuele grondrechten, democratische processen en openbare orde met elkaar in overeenstemming zien te brengen. Radicale groepen, niet in het minst die van rechts, oefenden toenemende druk uit op de maatschappelijke verhoudingen. De ideologische en vooral de praktische veranderingen van de vroege jaren dertig vroegen dan ook om nieuwe maatregelen. Om te beginnen verbood de minister van defensie in 1933 aan zijn personeel de participatie in weerbaarheidkorpsen van politieke organisaties. Een latere aanscherping bepaalde dat leden van rechtsrevolutionaire organisaties geen deel van de Vrijwillige Burgerwachten meer konden uitmaken. Het was geen specifiek tegen de NSB gerichte maatregel, maar de concrete aanleiding was wel het eerste publieke optreden van de WA. Voor leden van linkse groepen, waaronder de SDAP, gold zo'n maatregel al langer.

Nadere bepalingen lieten niet lang op zich wachten. In eerdere jaren werd er nog niet zo opgekeken van het handjevol fascistten dat het nodig vond in een eigen uniform aan het maatschappelijk verkeer deel te nemen. Sinds het midden van de jaren twintig kwam dat vrij geregeld voor. Ook bij andere politieke richtingen, met name de communistische RFS, raakte uniformdracht enigermate in zwang. Met de opkomst van de NSB en de

84 Agenda 27 maart 1939, SAA, feestgebouw Bellevue, inv. nr. 57.

NSNAP'en ontstond echter een sterk toegenomen uniformdichtheid. Talloze incidenten leidden tot wrevel daarover. Een van de volgende maatregelen waarmee de autoriteiten de ordeproblemen hoopten tegen te gaan was dan ook het uniformverbod. De regering sleepte de hiervoor benodigde wijziging van het Wetboek van Strafrecht in hoog tempo door de beide Kamers, waardoor de maatregel op 19 september 1933 in werking kon treden. Er leefden onder de parlementariërs verschillende bedenkingen, maar deze bleken niet onoverkomelijk. Over het algemeen vond het initiatief in de publieke opinie ruime bijval. *Het Vaderland* haalde instemmend een artikel uit de *Haagsche Post* aan, waarin stond:

De kanker van het radicalisme kon niet anders dan met chirurgische middelen worden bestreden en de Regeering heeft nu doorgetast, wij hopen nog bijtijds. Het dragen van politieke uniformen is [...] een pathologisch naäpen van een buitenlandsch ziekteverschijnsel door onevenwichtige elementen, die door middel van hun opdringerige reclamepakjes een macht willen suggereeren en het stadsbeeld misbruiken om er gratis in te adverteeren.⁸⁵

Het eenvoudig reduceren van de Nederlandse rechts-extremisten tot labiele navolgers van buitenlandse voorbeelden was overigens een onjuiste gevolgtrekking. In het toenmalig tijdsgewricht, onzeker en dreigend, was zo'n versimpeling echter niet verwonderlijk. Voor het overige was de observatie dat de groepen uniformdragers zich waar mogelijk gewichtiger maakten dan ze werkelijk waren juist.

Het artikel 435a verbood het dragen van opzichtige kledingstukken of onderscheidingstekens die uiting gaven aan een bepaald staatkundig streven. Een groot aantal processen-verbaal tegen aanhangers van alle denkbare richtingen was het gevolg. Toen er jurisprudentie ontstond namen de onduidelijkheden over wat nu wel en niet verboden was af, maar het artikel bleef politie en justitie veel werk bezorgen.

Voor al de NSB voelde zich benadeeld door het artikel, maar de Hoge Raad oordeelde in februari '35 juist het driehoekspeldje van die partij uiteindelijk niet opzichtig en dus toegelaten. Zwarte hemden moest de beweging echter bij haar publieke optreden missen. Naast fascist en nationaal-socialisten kregen onder meer SDAP'ers, Rode Valken en katholieke Graalmeisjes met het nieuwe wetsartikel te maken. De communistische RFS was al veel eerder

85 "Het uniformverbod", *Het Vaderland*, 29 juli 1933 (avondeditie).

uit het straatbeeld verdwenen. Het in artikel 435a bepaalde is overigens nog steeds van kracht.

De regering stelde verder vast dat “een min of meer militaire machtsontwikkeling van politieke richtingen naast het wettig gezag [...] in een geordenden staat niet kan worden geduld.”⁸⁶ Zij toonde daarmee duidelijk aan het weerkorpsgevaar te onderkennen. Voorlopig achtte zij echter het verbieden van alleen het uniform als uiterlijke verschijningsvorm voldoende. Dit standpunt zou op termijn toch niet houdbaar blijken. In 1932 bepleitte het SDAP-kamerlid Albarda, naar aanleiding van propaganda voor particuliere korpsen onder HBS'ers en gymnasiumleerlingen, een verbod op dergelijke organisaties. Dat voorstel haalde het niet, maar luttele jaren later ontmoette een soortgelijk wetsontwerp van regeringszijde binnen het parlement nog maar weinig principiële tegenstand. Desalniettemin was de totstandkoming van deze Wet op de Weerkorpsen een zware bevalling. Niet in de laatste plaats kwam dat door de gebrekkige omschrijving van wat een weerkorps is. Mede daardoor waren kunstgrepen nodig om Burgerwachten en BVL buiten schot te houden. Verder waren de reikwijdte en de precieze bedoeling van de wet vrij eenvoudig. Zij richtte zich niet tegen uniformdracht, en de term ‘uniform’ komt er ook niet in voor. Zij richtte zich zeker ook niet in het bijzonder tegen de NSB. De Wet op de Weerkorpsen was bedoeld om de vorming van *alle* particuliere strijdgroepen tegen te gaan. De genese van deze spraakmakende wet zal waar dat relevant is nader uiteengezet worden.

Eind juli 1933 publiceerde de regering een omvangrijke lijst van zowel linkse als rechtse organisaties waarvan zij het lidmaatschap onverenigbaar achtte met de positie van rijksambtenaar. Gemeentebesturen en provincies konden voor hun personeel andere regels hanteren. Ook dit zogenaamde ambtenarenverbod was geen rechtstreeks tegen de NSB gerichte maatregel. Op die eerste lijst kwam de NSB in het geheel niet voor. De lijst vermeldde wel de ANFB van Baars. Dit leidde weer tot grote verontwaardiging bij zijn sympathisant, de Utrechtse professor F.C. Gerretson, die verzuchtte:

Musserts N.S.B. thans geoorloofde vereeniging: de eenige die principieel revolutionair en gevaarlijk is, ondanks uiterlijke wettigheid. En de A.N.F.B. verboden [...] Hoe slecht zijn de departementen toch geïnformeerd.⁸⁷

⁸⁶ *Het Vaderland*, 29 juli 1933 (avondeditie).

⁸⁷ Langeveld, *Schipper naast God* (Amsterdam 2004) 45.

Toch kwam ook de NSB al snel op deze lijst terecht. De kopstukken Mussert en Van Geelkerken waren weliswaar ambtenaren, maar in dienst van de provincie Utrecht. Daarom konden ze aanvankelijk nog als zodanig aanblijven. De provincie was echter ook niet van hun politieke activiteiten gediend. Niet veel later moesten ze alsnog het veld ruimen.

In 1934 kwam vervolgens artikel 137 in het Wetboek van Strafrecht. De diverse geledingen van dit artikel verboden onder meer belediging van bevolkingsgroepen en van het openbaar gezag. Van dit artikel is in de betreffende jaren uitvoerig gebruik gemaakt. Politie en justitie zetten het met grote regelmaat in tegen uitgevers en verspreiders van extremistische en beledigende lectuur. Bovendien bestookten burgers en organisaties van vrijwel alle politieke en religieuze richtingen elkaar met klachten en aangiften ingevolge dit artikel. Er is natuurlijk een wezenlijk verschil tussen uitlatingen in woord of geschrift en georganiseerde geweldpleging. Toch waren de strijdvaardige weerkorpsleden over het algemeen ook de actiefste colporteurs en verspreiders van drukwerk, en betroffen zaken rond artikel 137 de facto veelal drukpersdelicten. Derhalve waren het vaak weerkorpsleden die door verspreiding van beledigend drukwerk met politie en justitie te maken kregen. Soms ook in combinatie met mishandeling of geweldpleging. Ook artikel 137 is tot op de dag van vandaag van kracht, zij het dat de strafbaarstelling van belediging van het openbaar gezag intussen is geschrapt.

Al deze maatregelen en hun gevolgen zullen in de komende hoofdstukken nog herhaaldelijk terugkeren. Het spreekt vanzelf dat het optreden van de weerkorpsen noodzakelijk tot reacties van het gezag moest leiden. Dat gezag, hoewel doorgaans nog belichaamd door ouderwets autoritaire houwdegens, ging waar mogelijk toch omzichtig te werk. Het was echter nog niet zo eenvoudig een gulden middenweg te vinden. De beperkingen die ambtenaren en militairen kregen opgelegd leidden her en der tot verontwaardiging. Zowel de extremistische organisaties als de Burgerwachten en de BVL verloren als gevolg van de maatregelen leden. Politieel optreden tegen echte uniformen ondervond niet zo veel weerstand, maar tegen zaken als speldjes, dassen en fietsvlaggetjes – op grond van hetzelfde artikel – des te meer.

Hoewel vanuit hedendaags perspectief veel op het beleid van de diverse kabinetten in de jaren dertig is aan te merken, lijkt de koers ten opzichte van antidemocratische groeperingen achteraf gezien helemaal niet zo onverstandig. Deze beleidslijn van repressieve tolerantie – gematigd waar mogelijk, hard waar nodig – kreeg vooral met het vorderen van de jaren dertig reliëf. In het bijzonder ten aanzien van een uiterst radicale splinter

als de NSNAP van Van Rappard bleek deze strategie uiteindelijk succesvol. Het is onverstandig voor dit soort complexe ontwikkelingen enkelvoudige verklaringen te zoeken, maar de gekozen beleidslijn droeg er ongetwijfeld aan bij dat geen van de extreemrechtse groeperingen op eigen kracht tot een serieuze machtsfactor kon uitgroeien.

Het Verdinaso en de NSNAP'en spelen – met uitzondering van de variant-Van Rappard – in het verdere betoog geen rol van betekenis meer. Verdinaso en de verschillende clubs van De Joode, Haighton en Kruyt zullen verder ter sprake komen op de plaatsen waar zij binnen de context van andere organisaties of ontwikkelingen relevant zijn. Eigen hoofdstukken krijgen zij evenwel niet. De paramilitaire formaties van de NSNAP-van Rappard, Zwart Front en met name de NSB spelen een dermate prominente rol, dat zij ook de leidraad vormen voor het vervolg. De wederwaardigheden van de aan deze organisaties verbonden weerkorpsen komen daarom wel in aparte hoofdstukken aan bod. Datzelfde geldt voor de Amsterdamse afsplitsingen van Van Rappards partij, die in de late jaren dertig en de beginfase van de bezetting zeer luid van zich lieten horen.

4 Weerbaarheid

De aanval als beste verdediging

Over de geschiedenis van de NSB is inmiddels veel bekend. Tegelijkertijd zijn er nog steeds veel verschillende opvattingen over hoe deze geschiedenis te interpreteren. Daar dit onderzoek niet specifiek over de NSB gaat kunnen die controverses goeddeels onbesproken blijven. Wel moet hier voor de goede orde een korte schets van het ontstaan van de NSB volgen. Een aantal ideologische en organisatorische aspecten komt daarin aan bod. Het accent zal uiteraard liggen op de specifieke rol van geweld in dit verband. Een recente en zeer uitgebreide beschrijving van de veelvormige eerste jaren van deze beweging is te vinden in het eerder genoemde *De NSB* van Te Slaa en Klijn. Het tweede gedeelte van dit hoofdstuk gaat specifiek over het doen en laten van de Amsterdamse 'Weerbaarheidafdeling', ofwel de WA, het weerkorps van de NSB. Daarin zal vooral de praktijk van die organisatie centraal staan.

Op 14 december 1931 richtte waterbouwkundig ingenieur Antoon Adriaan Mussert naar eigen zeggen de NSB op. Jaren later kwam Bertus Smit met de beschuldiging dat Mussert deze oprichting antedateerde om zijn beweging ouder, zij het slechts twee dagen, te laten lijken dan de NSNAP.¹ In de tijd dat NSB en NSNAP ontstonden, kende Nederland vele tientallen politieke partijen en vooral partijtjes. Deze versnippering leidde tot verwarring en wrevel bij grote delen van het electoraat. De parlementair-democratische gedachte was destijds allerm minst gemeengoed. Mussert behoorde zelf voorheen tot de liberalen, maar groeiende onvrede met de traditionele politiek bracht hem geleidelijk in fascistisch vaarwater. Uiteindelijk voegde hij zich met een eigen creatie in het overbevolkte politieke bestel. De gevolgen van deze stap zouden groot zijn.

Als tweede man kwam Cornelis van Geelkerken naar voren. Van Geelkerken had een halfhartige carrière achter de rug in de kringen rond Sinclair en Baars. Belangrijkste wapenfeit daarin was zijn onverwachte afwezigheid, tegen gemaakte afspraken in, bij de mislukte poging in 1929 om een VARA-uitzending te saboteren. Sinclair en Baars hebben het Van Geelkerken nooit vergeven. Overigens noemt de CID eind 1932 alleen Mussert en de gewezen antirevolutionair C. van der Voort van Zijp als leiders van de beweging.² In

1 Adalbert Smit, handschrift "Documentatie inzake de N.S.N.A.P.", 5, NIOD, DOC II 557.

2 CID, *Jaargang 1933. Overzicht No. 1. Geheim*, 9, NL-HaNa, Ruys de Beerenbrouck, 2.21.244, inv. nr. 113, www.historici.nl.

de bewaard gebleven rapporten valt de naam van Van Geelkerken voor het eerst in januari '34.³ Van Geelkerken antwoordde tijdens zijn naoorlogse proces op de vraag wanneer hij plaatsvervangend leider van de NSB werd: "Ach, dat is niet zo precies te zeggen, het ging vanzelf, het werd een soort gewoonterecht."⁴ Net als Mussert was hij provinciaal ambtenaar in Utrecht. Allebei kwamen ze door hun politieke activiteiten met hun werkgever in aanvaring. Beiden zouden begin '34 hun loopbaan deswege met het nodige aplomb opgeven, en beiden zouden dit jarenlang als een zwaar persoonlijk offer cultiveren. De partijpolitieke carrière bracht beiden in economisch opzicht voorlopig enkel voordelen. Hun functies bij Nenasu, uitgeverij van onder meer partijblad *Volk en Vaderland*, verschafte hen hogere inkomens dan het ambtenarenbestaan.⁵

Met de NSB leek er aan de uiterste rechterzijde van het politieke spectrum voor het eerst een ook op langere termijn levensvatbare partij van substantiële omvang opgekomen. Nauwelijks twee jaar na de start telde de partij zo'n dertigduizend leden. Van een dergelijk aantal konden de rivalen slechts dromen. De nationale gedachte, het autoritaire programma en de radicale leuzen spraken aanvankelijk toch veel mensen aan. Musserts beweging oefende met name een grote aantrekkingskracht uit op de aanhang van de vele groeperingen waarin de extreemrechtse Nederlander zich voorheen ophield. Die ontwikkeling leidde bij deze groepen dan ook tot grote afgunst. Sommige van de benadeelde organisaties vonden hun verdere bestaansrecht vrijwel alleen nog maar in de bestrijding van de nieuwkomer.

Intern was ook niet alles koek en ei. Juist de aanwezigheid van zoveel malcontenten uit andere organisaties zorgde voor een zurige sfeer binnen de beweging. In 1934 royeerde de partijleiding in het kader van een "grote schoonmaak" ongeveer drieduizend leden, dat wil zeggen zo'n tien procent van het totaal.⁶ Zo'n verwijdering was veelal overigens niet van lange duur. In veel gevallen bleek het voor de betrokkenen zeer eenvoudig opnieuw tot de beweging toe te treden. Verder kwam een aantal van hen, vaak ook niet voor het eerst, in een van de talloze andere extreemrechtse groeperingen terecht.

Vanwege het autoritaire karakter van de NSB ligt in de geschiedschrijving een sterk accent op de top van de beweging. Het uitgangspunt is doorgaans

3 CID, rapport 7114, 9 januari 1934, NL-HaNa, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1573, www.historici.nl.

4 "Van Geelkerken voor zijn rechters", *Dagblad voor Amersfoort*, 2 maart 1950.

5 Tessel Pollmann, *Mussert & Co. De NSB-Leider en zijn vertrouwelingen* (Amsterdam 2012) 67.

6 CID, *Jaargang 1934. Overzicht no. 3. Geheim*, 7, DNB, 1.752.000.000 01 019 ha 1.7/38, www.historici.nl.

dat het Hoofdkwartier de gang van zaken bepaalde. In theorie was Mussert ook de onbetwiste leider van de NSB. De praktijk was echter weerbarstiger. Over de aard en het karakter van de NSB-leider is veel geschreven. Tessel Pollmann bestrijdt het heersende beeld van Mussert als kleinburgerlijke onbenul, en ziet hem terecht als een van de ontwerpers van een “serieuze Nederlandse variant” van fascisme en nationaal-socialisme.⁷

De Mussert die in Pollmanns boek naar voren komt is inderdaad minder stereotype dan in eerdere geschiedschrijving gebruikelijk was. Een van de grootste problemen tussen top en basis van de NSB was toch in essentie een organisatorisch gevolg van Musserts karakter. In hoeverre hij een politicus of filosoof was staat open voor discussie, maar hij was uiteindelijk vooral een ingenieur. Dientengevolge bouwde hij zijn organisatie dan ook op als een mechaniek, met de leden als onderdelen en zichzelf als machinist. Mensen gedragen zich echter niet zo voorspelbaar als kogellagers, hefboomen of tandwielen. Illustratief voor Musserts tekortkomingen op dit gebied is een voorval op een partijbijeenkomst in Amsterdam. Hij sprak voor een volle zaal en stelde de retorisch bedoelde vraag: “Kameraden, zijn wij antisemieten?”⁸ Niet zozeer het enthousiaste gejuich dat volgde is veelbetekend, maar Musserts verbazing hierover. In de belevingswereld van Mussert was weinig ruimte voor reflectie op wat aan de basis van zijn beweging leefde. Ook in de geschiedschrijving is hier nooit veel belangstelling voor geweest. Gericht onderzoek naar de lagere strata van de NSB is een betrekkelijk recent verschijnsel.

Het feit dat het er binnen de autoritair ingerichte beweging zeer ongedisciplineerd en allesbehalve volgzaam aan toe ging, zal voor het verloop van de NSB-geschiedenis van grote betekenis blijken. De basis ervoer voldoende afstand tot het Hoofdkwartier om een grote eigenzinnigheid aan de dag te leggen. Ook op het Hoofdkwartier liepen veel mensen rond van wie de loyaliteit niet primair de Leider gold. Tweede man Van Geelkerken was er daar een van. Van Geelkerken was niet afkerig van intrige en manipulatie als dat zijn eigen machtspositie diende. De eigenaardige symbiose tussen deze twee tegengestelde naturen loopt als een rode draad door de gehele geschiedenis van de beweging. Er was veel openlijke en verborgen wrijving tussen Mussert en Van Geelkerken, maar tot een definitieve breuk kwam het pas tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog.⁹

7 Pollmann, *Mussert & Co.*, 25-27.

8 Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit*, 133, noot 6.

9 Jan Meyers, *Mussert, een politiek leven* (Amsterdam 1984) passim; Bart van der Boom, *Kees van Geelkerken, de rechterhand van Mussert* (Utrecht 1990) passim.

Alle problemen ten spijt kenmerkten de beginjaren zich als een periode van opgang. Een gestage groei van het ledental en een navenante toename van kringhuizen, suborganisaties, bladen en straatactiviteiten waren voor iedereen waarneembaar. De landdag van 1935 in de Amsterdamse RAI trok 16.000 bezoekers. Om ordeproblemen te voorkomen moesten de bezoekers zich groepsgewijs vanaf de verschillende stations langs vastgestelde routes naar het gebouw begeven. Vlaggen en vaandels dienden opgerold te blijven. Onder de buitenlandse gasten bevonden zich vooraanstaande geestverwanten zoals Vidkun Quisling uit Noorwegen en de Ierse generaal Eoin O'Duffy.¹⁰ Het succes van de bijeenkomst was groot, ondanks de tegenstand op straat en de restrictieve maatregelen van het gezag. Deze en talrijke andere propagandistische activiteiten lagen mede ten grondslag aan het grote succes van de NSB bij de Provinciale-Statenvoorverkiezingen van dat jaar. Landelijk stemde bijna acht procent van de kiezers op de kandidaten van Mussert. In Amsterdam was het percentage bijna elf.

De programmatische onderbouwing van wat Mussert en zijn medestanders in staatkundig opzicht voor ogen hadden is niet zo eenvoudig weer te geven. In het vorige hoofdstuk zijn deze ideologische onduidelijkheden al aangestipt. Mussert en de zijnen zetten de basisbeginselen van hun beweging uiteen in een vijftal brochures, die over een periode van enkele jaren verschenen. Tegenstanders wezen herhaaldelijk op de vele inconsistenties in deze geschriften. Onder andere de antirevolutionair J. van Westenbrugge en de vrijzinnig-democraat Marchant beschreven uitvoerig de dwaalwegen waarlangs de NSB-standpunten de openbaarheid vonden.¹¹ Van Westenbrugge meende dat er een vereenzelviging plaatshad van recht met macht, en daardoor kon men de nationaal-socialisten "overall zien optreden als verheerlijkers van *geweld*."¹² Die opvatting van Van Westenbrugge vond steun in *Brochure 3*, waarin de NSB stelde dat

als de machthebbers in den verstarden staat zich met conservatieve hardnekkigheid zouden verzetten tegen het nieuwe, dat de staatsidee zelf eischt, dan zou het noodwendig gevolg zijn, dat de machtige

10 CID, rapport 19466, 8 april 1935, verslag Landdag NSB van 30 maart 1935, 2, NL-HaNa, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1574, www.historici.nl.

11 J. van Westenbrugge, *De N.S.B. Een gevaar voor kerk en staat* (z.p. 1936) passim, en H.P. Marchant, *Een staatkundige epidemie. Het ziektebeeld van het Dietse nationaal-socialisme in Nederland* ('s-Hertogenbosch 1936) passim.

12 Van Westenbrugge, *De N.S.B.*, 5.

werkzame staatsidee haar zelfverwerkelijking tot betere vormen met geweld doorzet.¹³

Opvallend in deze formulering is dat niet de NSB, de nationaal-socialisten in het algemeen of desnoods het Nederlandse volk hardhandig orde op zaken zou stellen, maar een abstractie: 'de staatsidee'. Ondanks deze voorzichtigheid riep de passage hevige kritiek op. Mede daardoor werd de brochure in maart '36 vervangen door *Staatkundige richtlijnen der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland*, ofwel *Brochure V*. De vierde brochure, *Actuele vragen*,¹⁴ is niet van direct belang voor dit onderzoek, maar zal wel enkele keren ter sprake komen.

In het najaar van 1937 verscheen de NSB-publicatie *De bronnen van het nationaal-socialisme*. Dit geschrift, in 1941 in het 10-jarig gedenkboek opgenomen, formuleerde al langer binnen de beweging levende ideeën. Legitimatie van geweld werd hier in verband gebracht met het hoog in het vaandel gevoerde, maar nauwelijks onderbouwde weerrecht. Dit moest in de optiek van de NSB in plaats komen van de dienstplicht, die zij onder meer door de onwilligheid van veel rekruten als volstrekt ondoelmatig en zinloos beschouwde. Toekenning van het bedoelde weerecht aan daartoe waardig bevonden staatsburgers als alternatief was van meet af aan een programmapunt van de beweging.¹⁵ Zij knoopte hiermee aan bij het beginsel dat alle 'vrijgeborenen' zich tegen indringers mogen verweren:

Alleen in het brein van iemand, die zelf totaal ontworteld is, of door blinden haat beziel, kan het opkomen dit weerrecht aan vrijgeborenen te onthouden. Maar die moet er dan ook op voorbereid zijn eens te ondervinden, dat hij zich heeft blootgesteld aan den heiligsten toorn van den man, die zich in zijn eer ziet aangetast. Overal, waar het vaderland wordt aangetast in zijn grondgebied, in zijn natuurlijke rechten, in zijn taal, in zijn cultuur, staat de nationaal-socialist klaar om de verdediging op zich te nemen, om zijn geheele persoon in te zetten tot behoud van hetgeen behouden moet blijven.¹⁶

13 NSB, *Nationaal-socialistische (fascistische) staatsleer*. No. 3 (Utrecht 1933) 7.

14 NSB, *Actuele vragen*. *Brochure IV* (Utrecht z.j. (1934)).

15 NSB, *Programma* (Utrecht 1931) punt 7.

16 Mussert, A.A., "De bronnen van het Nederlandsch nationaal-socialisme" in: C. van Geelkerken ed., *Voor Volk en Vaderland. De strijd der Nationaal-Socialistische Beweging 14 december 1931- mei 1941* (z.p. 1941) 363-389, aldaar 379.

Toch was de NSB zeker niet alleen maar behoudend; zij wilde ook daadwerkelijk een en ander afschaffen. Het heersende parlementair-democratische staatsbestel, “dat goddelooze, uit Frankrijk geïmporteerde en voor ons wezensvreemde systeem”,¹⁷ kon geen genade vinden en diende onherroepelijk te verdwijnen.

Het autoritaire corporatisme dat de parlementaire democratie moest vervangen zou desnoods met harde middelen onderhouden worden. Van Westenbrugge: “Ze zullen “met straffe hand handhaven de solidariteit tusschen alle bevolkingsklassen. Daarbij zullen *harde klappen* moeten worden uitgedeeld naar vele kanten.” (II, p. 49.)”¹⁸ Wie geen deel had aan de door de NSB afgebakende nationale gedachte kon de nodige dwangmaatregelen tegemoet zien.¹⁹

In de eerste jaren wees de NSB verkiezingsdeelname van de hand. Mussert had aanvankelijk zijn koers zelf wellicht nog niet zo goed voor ogen, maar in zijn toespraken zinspeelde hij wel op een daadkrachtige aanpak. Zo zei hij in een vergadering tijdens de verkiezingscampagne 1933 tegen zijn aanhangers: “Wij zeggen stemt wie ge wilt, doch geef ons je hart, je geest en zoo noodig je vuist.”²⁰ Hiermee deed de NSB-leider een poging aan te sluiten bij de straatvechtersretoriek van fascistische leiders als Jan Baars.

Verdere verwijzingen naar gewelddadige tendensen, of naar de gang van zaken in Italië en Duitsland, waren doorgaans impliciet. Aan de wel zeer expliciete steun die Mussert gaf aan de Italiaanse agressie tegen Abessinië lagen duidelijke ethnocentrische en racistische gedachten ten grondslag. Hij riep tijdens de Abessijnse kwestie in een toespraak uit: “Moeten wij de negers en Arabieren helpen aan de vernedering van een blank volk?”²¹ Daar de blanke Italianen door grote bevolkingsaanwas volgens Mussert de keus hadden tussen “abortus of Abessinië”²² was deze gewelddadige expansie ten koste van het Afrikaanse land voor de NSB legitiem.

17 NSB, *Staatkundige richtlijnen der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland. Brochure V* (Utrecht 1936) 6.

18 Van Westenbrugge, *De N.S.B.*, 7.

19 L. de Jong, *Koninkrijk I. Voorspel*, 301.

20 CID, *Jaargang 1933. Overzicht no. 4. Geheim*, 7, DNB, 1.752.000.000 10 8 ha 1.7/38, www.historici.nl; *Het Vaderland*, 14 maart 1933 (ochtendeditie).

21 A.A. de Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1968) 116.

22 “De N.S.B. verdedigt Italië’s optreden”, *Het Vaderland*, 13 oktober 1935 (ochtendeditie).

Langzamerhand won bij de NSB toch de gedachte veld om de staatsmacht in Nederland via de stembus te veroveren. Het aanvaarden van die gedachte noodzaakte de NSB vervolgens tot het volgen van een legale strategie. In de brochure *Staatkundige richtlijnen* stelde de beweging:

Maar juist als Nationaal-Socialisten erkennen wij het overheidsgezag als zoodanig onvoorwaardelijk, wat beteekent dat wij door ons eigen principe verplicht zijn, slechts te strijden met door de wet toegelaten middelen.²³

Of deze uitspraken niet ook dienden om de voorstanders van een verbod de wind uit de zeilen te nemen is moeilijk vast te stellen. De oprechtheid van deze 'legaliteitstheorie' bleef in ieder geval jarenlang punt van discussie. Als Nederlandse representant van een ideologie die bij het verwerven van de staatsmacht elders zeer gewelddadig optreden niet schuwde, was de NSB met haar legale pretentie voor velen niet overtuigend. Naar aanleiding van het verbod aan rijksambtenaren om NSB-lid te zijn, zei Mussert op 3 januari 1934 in het Amsterdamse Concertgebouw: "Wij blijven volgen den legalen weg, omdat wij niet anders kunnen en niet anders willen."²⁴ Hij meende het zelf met zijn legale streven ongetwijfeld ernstig. Het staat echter vast dat een aanzienlijk deel van de NSB-aanhang dit standpunt geenszins deelde. Musserts legalisme stond immers op gespannen voet met de radicale opvattingen en de vechtlust die veelal, en met name in de steden, aan de basis van de partijafdelingen leefden. Hier lag dan ook de kiem van de grote interne spanningen die de partijleiding nog de nodige hoofdbrekens zouden bezorgen.

De 'Weerbaarheid'

Een cruciale ontwikkeling is de vorming van een partijmilitie binnen de NSB. Vanuit het perspectief van een fascistische organisatie in de zin van Manns definitie is zo'n onderdeel onmisbaar. Het mag dan ook niet verwonderen dat de NSB al in het eerste jaar van haar bestaan tot de opbouw van een dergelijk korps overging. Aan de oprichting van het weerkorps

²³ NSB, *Staatkundige richtlijnen*, 37.

²⁴ CID, rapport 7114, 9 januari 1934, 5, NL-HaNa, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1573, www.historici.nl.

ging een meer informele ‘weerafdeling’ op het Hoofdkwartier vooraf.²⁵ In november ’32 sprak Mussert vervolgens het concrete voornemen uit een weerbaarheidafdeling te vormen,²⁶ die de beweging moest beschermen tegen storing en aantasting van buitenaf. In het kader van die doelstelling vonden zij als colportagebeschermers en zaalwacht bij vergaderingen een taak. Daarnaast rekende de beweging op het propagandistisch nut van deze groepen:

Sterker dan redevoeringen en schrifturen dit doen, werkt op den buitenstaander het feit, dat er mannen gevonden worden, die bereid zijn hunne overtuiging openlijk te belijden en zoonoodig met hun lichaam te verdedigen.²⁷

Naast de WA waren ook de Reserve-WA, de Weeropleiding en het Motorkorps onderdelen van de ‘Weerbaarheid’. De reserve was bedoeld voor diegenen die aan de ‘Weerbaarheid’ wilden deelnemen, maar moeilijk konden voldoen aan de hoge beschikbaarheids-eisen die de reguliere WA stelde. Het Motorkorps had vooral logistieke functies. Na enige tijd klonken er zelfs stemmen om een WA-Ruiterkorps op te richten, wat aan tegenstanders de vraag ontlokte of dat ook moest dienen om de orde in vergaderzalen te handhaven.²⁸ De NSB maakte de ‘Weerbaarheid’ – voor zolang het duurde – een zelfstandig onderdeel van het Hoofdkwartier.²⁹

Aanvankelijk belastte de artilleriekapitein R.N. de Ruijter van Steveninck zich met de leiding van de WA. Hij was korte tijd inspecteur, maar als actief beroepsmilitair moest hij die functie wegens bezwaren van regeringszijde opgeven. De oud-overste van het koloniale KNIL Jan Hogewind volgde hem op. Hogewind trok begin ’33 enige aandacht met een causerie over zijn patrouille-ervaringen, compleet met lofreden op de guerrillastrategieën van Van Heutsz.³⁰ Onder zijn leiding moest de paramilitaire partijmilitie een effectief instrument in handen van de partijleiding worden. Het liep

25 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 168.

26 Peter Romijn, “Politiek geweld op straat. Succes en falen van de Weerafdeling van de NSB” in: C. Kristel ed., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (z.p. 2003) 94-115, aldaar 97.

27 *Wezen en doel der Weerafdelingen*, NIOD, NSB, inv. nr. 1005.

28 *Vrijheid Arbeid Brood*, 8 december 1934.

29 CID, *Jaargang 1937. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 2, NL-HaNa, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1579, www.historici.nl.

30 “Causerie van den heer J. Hogewind over patrouille ervaringen in Indië”, *Amersfoortsch Dagblad*, 23 februari 1933.

anders. Mussert omschreef doel en karakter van de nieuwe formatie in zijn “Maatregel van bestuur No. 7” als volgt:

1. Er wordt een nationaal-socialistische weerbaarheid ingesteld. Het doel dezer weerbaarheid is eenerzijds het ontwikkelen van het gevoel voor orde, tucht, eer en dienstbereidheid der jongere N.S.B.-leden, anderzijds het verhoogen van het weervermogen der Beweging tegenover personen en instellingen, welke haar aantasten.
2. Het optreden der weerbaarheid zal geheel in overeenstemming zijn met de wet; de weerbaarheid is niet bestemd voor militaire doeleinden.³¹

Mussert schetste een idealistisch en hooggestemd beeld van de partijmilitie die hem voor ogen stond. In zijn bijdrage aan de bundel ter gelegenheid van de zestigste verjaardag van de gewezen NIOD-directeur J.C.H. Blom zegt Peter Romijn: “Het doel van de WA was tweeledig: er moest werfkracht van uitgaan naar potentiële medestanders en daarenboven gewelddadige intimidatie naar politieke tegenstanders.”³² De praktijk van de WA toont aan dat dit beeld realistischer is dan dat van Musserts dienstvaardige jeugd. Vooral de gewenste orde en tucht waren binnen de WA van meet af aan ver te zoeken. Daar komt bij dat het tweede element dat Romijn noemt, intimidatie van tegenstanders, in de praktijk onmiskenbaar prevaleerde. Of de WA deze tweede doelstelling ook effectief wist te verwezenlijken staat overigens nog te bezien. Naast werving en intimidatie was bovendien provocatie nog een duidelijk oogmerk van de WA. De hogere regionen van de NSB onderschreven dit aspect over het algemeen niet. Het provocatieve element was ten dele ook juist voor het Hoofdkwartier bedoeld: de wens de eigen leiding tot meer radicalisme op te zwepen was in de straatactiviteiten duidelijk aanwezig.

In zijn vooral verkennende artikel benadert Romijn de WA aan de hand van de figuur Frans Dijkgraaf uit Theun de Vries’ novelle *WA-man*. Hij duidt in zijn tweede alinea meteen de zwakke plek van dat literaire werk aan: de CPN’er De Vries wringt zijn hoofdpersoon in de vorm die hij ingevolge de marxistische theorie wel *moet* hebben. Door die aanpak komen de karakteristieken van Dijkgraaf nogal eindimensionaal en karikaturaal naar voren. De Vries schreef zijn novelle bovendien naar aanleiding van

31 H. Schumacher, “Tien jaar W.A.,” in *Nationaal Socialistische Almanak 1943*, 91-107, aldaar 91.

32 Romijn, “Politiek geweld op straat”, 97.

het optreden van de WA in de eerste jaren van de bezetting.³³ Gekleurd door deze taferelen geeft de vertelling een vertekend beeld van de vooroorlogse WA en bevat zij onwerkelijke elementen, zoals het granaten gooien tijdens de meidagen.³⁴ Desondanks biedt de novelle een belangwekkend inkijkje in de psychosociale factoren die zeker bij een deel van de WA-lieden speelden.

In Romijns artikel ligt een expliciete nadruk op de keuze van de WA voor geweld als strijdmiddel in de Nederlandse politieke arena. Eerdere fascistische groepen maakten die keuze ook, maar slaagden er door hun geringere organisatiegraad veel minder in hun woorden in daden om te zetten. Romijn refereert aan Bloms opvatting dat het “burgerlijk cultuurpatroon” binnen de NSB in ieder geval tot 1935 domineerde.³⁵ De WA is evenwel niet te rekenen tot de door Blom bedoelde “overgangsgroepen”, die zich op het breukvlak tussen (gedeeltelijke) aanvaarding en volledige verwerping van dat cultuurpatroon bewogen.³⁶ De leden van de Weerbaarheid profileerden zich nogal nadrukkelijk vijandig tegenover de buitenwereld. Zij beschouwden de eigen organisatie als een gideonsbende, die alleen met volharding een kans van slagen had. Met het oog op de rol van fysiek geweld is een cruciale passage in Romijns artikel die waarin hij concludeert:

Wat de WA binnen de NSB radicaal en antiburgerlijk maakte, is echter niet zozeer een gearticuleerde politieke visie of positie binnen het nationaal-socialisme, maar veeleer de bereidheid om persoonlijk geweld tegen medeburgers te gebruiken om politieke doelen te bereiken.³⁷

Dat is juist, maar het zou een vergissing zijn te denken dat deze bereidheid eerst midden jaren dertig of zelfs pas tijdens de bezetting ontstond. Antiburgerlijke sentimenten waren vanaf het prilste begin binnen de NSB sterk aanwezig. De dragers van die sentimenten brachten deze mee uit de fascistisch georiënteerde voorlopers van Musserts beweging. Veel vroege NSB'ers, waaronder ook afdelingsfunctionarissen, kwamen voort uit kringen rond de antiburgerlijke radicaal bij uitstek: Jan Baars. Voor zover zij een ideologische vorming genoten was het daar, en niet aan de ‘fascistenscholen’ die de NSB later instelde.

33 http://www.volkskrant.nl/archief_gratis/article901784.ece/Het_WA-pak_deed_de_misère_verdwijnen (geraadpleegd 21 december 2009).

34 Theun de Vries, *WA-man* (Amsterdam 1982) 67-70.

35 Romijn, “Politiek geweld op straat”, 330, noot 56.

36 Romijn, 114.

37 Romijn, 114.

Onder Baars' invloed waren de avant-gardistische beginselen uit de tijd van Wichman binnen fascistische kringen gemeengoed geworden. Hij slaagde er alleen niet in zijn troepen de effectiviteit te geven die binnen de NSB wel mogelijk bleek. De oude straatvechtersmentaliteit werd vanwege de spectaculaire activiteiten die het gevolg waren een sterk in het oog lopende karakteristiek van de nieuwe beweging als geheel.

De WA was een extreemrechts geweldsinstrument bij uitstek. Voor de beweging was het vanzelfsprekend dat de leden met een ordehandhavende taak door uniformdracht herkenbaar waren, en zij zag daar niets provocerends in.³⁸ De formatie zocht de confrontatie met allerlei tegenstanders. Hoewel ze de WA'ers in de beginjaren bij deze botsingen vaker het voordeel van de twijfel gaven dan hun niet zelden linksgeoriënteerde opposenten, traden politie en justitie toch herhaaldelijk tegen hen op. De NSB-leiding wilde inmiddels tot iedere prijs de indruk vermijden dat de WA een ordinaire knokploeg was. De CID haalde in een rapportage over 1933 de door de NSB bepaalde WA-voorschriften aan:

Verzet U nooit tegen de politie, ook al zijt gij van meening dat de politie in het ongelijk is. [...] Voor de noodweer moogt ge U slechts van daartoe geëigende middelen bedienen. Het gebruik van wapens, boksijzers, ploertendooders, messen e.d. is verboden [...]³⁹

In een open brief aan de minister van defensie ontkende Mussert begin 1933 categorisch dat de WA over wapens beschikte:

In het hanteeren van schiet- of steekwapenen is nimmer geoefend, geweren of revolvers of andere militaire wapenen zijn niet in het bezit der weerbaarheid.⁴⁰

Musserts stelligheid bleek al snel misplaatst. De Amsterdamse politie doorzocht in juni '33 het kringhuis van de NSB aan de Spuistraat, tevens hoofdkwartier van de plaatselijke WA. Daarbij trof zij onder meer een klein model revolver en een – weliswaar niet geheel intact – legergeweer aan.⁴¹ Deze huiszoeking was het gevolg van enkele harde confrontaties die zich

38 "Onze apepakkies", *Volk en Vaderland*, 4 februari 1933.

39 CID, *Jaargang 1933. Overzicht no. 4. Geheim*, 7, DNB, toegangsnr. 1.752.000.000 01 17 ha 1.7/38, www.historici.nl.

40 "De Militairen en Weerbaarheidsorganisaties", *Het Vaderland*, 11 februari 1933 (avondeditie).

41 Rapporten Singel, 13 mei 1933, mut. 3.30 n.m., SAA, Gemeentepolitie, inv. nr. 6706.

sinds eind april in de Amsterdamse binnenstad hadden voorgedaan. De politie constateerde daarbij aan WA-zijde herhaaldelijk het gebruik van wapens. De Amsterdamse politie zou in de volgende jaren van WA'ers en hun medestanders regelmatig wapentuig, vooral slagwapens, in beslag nemen.

In de hoofdstad was er vanaf het begin een tegenstelling tussen de vrij gematigde partijtop en de radicale activisten aan de basis. Deze tegenstelling uitte zich vooral in de manier waarop de WA zich in de hoofdstad manifesteerde. Met het verschijnen van deze formatie wonnen de binnen radicale kringen populaire paramilitaire vormen snel terrein. De liberale pers meende in de zomer van 1933 nog dat die vormen bij de Nederlandse bevolking geen wortel zouden schieten:

Lust het thans een deeltje zijner zonen in welgesneden stormtroep-pakjes onze trottoirs te verlevendigen, zoo is dit een euvel, waaraan binnenkort een einde komt. Het is de waan van den dag, het onvermijdelijk gedoe van importeurs, die altijd alles “net als ginds” willen hebben, in een karakterloos, maar gretig Lilliput.⁴²

In tegenstelling tot de verwachting die *Het Vaderland* uitsprak zou vooral de WA zich langere tijd zeer energiek en hardnekkig tonen. De publieke aanwezigheid van partijuniformen verdween inderdaad snel. Dit gebeurde echter niet vanzelf, maar door overheidsmaatregelen. Bovendien zetten de korpsen hun straatactiviteiten na het uniformverbod in neutrale kledij onverminderd voort.

Benadrukt werd dat “Nimmer [...] de gedachte gekweekt [mag] worden dat onze W.A. een openlijke of heimelijke organisatie met militaire doeleinden zoude zijn.”⁴³ Desondanks bestond de organisatie voor een belangrijk deel uit (onder-)officieren en gewezen dienstplichtigen. Verder kende de WA een militaire bevelstructuur en was ze gericht op het in georganiseerd verband uitoefenen van – in theorie alleen verdedigend – geweld.

De WA had ondanks de omzichtigheid van het Hoofdkwartier in de beleving van veel NSB'ers wel degelijk een militaire status. Dat blijkt onder meer uit een rapport waarin een colportageleider zijn groep als bestaande uit deels WA, deels “geoefende burgers” omschrijft.⁴⁴ Daarbij heerste in het kringhuis aan de Spuistraat, in de beginperiode het hoofdkwartier van de Amsterdamse NSB, een duidelijke kazernegeest. Kringleider H.

42 “Kiezen of deelen”, *Het Vaderland*, 28 juli 1933 (avondeditie).

43 *Wezen en doel der Weerafdelingen*, NIOD, NSB, inv. nr. 1005.

44 Colportageverslag, 21 juli 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1510.

Reydon ontving in de nazomer van 1933 een door acht van zijn activisten ondertekende petitie met daarin de volgende passages:

Willen de samenkomsten in de Cantine van het Kringhuis niet ontaarden in flirtpartijen, dan achten wij het noodzakelijk, dat de toegang tot de cantine aan damesleden van de N.S.B. in den vervolge verboden zal worden. [...] Ondergeteekenden zijn het erover eens, dat de ernst der beweging ten zeerste door de aanwezigheid der dames geschaad wordt.⁴⁵

Twee van de ondertekenaars zijn met zekerheid te identificeren. Het zijn broers van destijds 18 en 19 jaar oud, die nog jarenlang binnen paramilitaire initiatieven van NSB-zijde actief bleven. De door hen voorgestane combinatie van soldateske en monastieke idealen was ook wel in andere fascistische groeperingen waarneembaar.

Direct na aanvang maakten de weerafdelingen landelijk een snelle groei door. Zo snel zelfs dat de noodzaak van een ledenstop dreigde. Het opleiden van geoefend kader en het opzetten van een doelmatige administratie kon de aanwas anders niet bijbenen.⁴⁶

Het is niet vast te stellen of het Hoofdkwartier uit pragmatische dan wel principiële overwegingen de nadruk legde op een niet-militair karakter van de partijmilitie. Te Slaa en Klijn menen terecht dat de regering een korps met de status van partijleger niet zou tolereren.⁴⁷ Stellig geloofde de NSB-leiding zelf in het belang van een eigen militie. In de Algemeene Raad van de NSB sprak dominee Van Duijl eind '34 de mening uit dat "de W.A. een inhaerent bestanddeel der Beweging, en als zoodanig dringend noodig is."⁴⁸ De problemen tussen de NSB-leiding en het weerkorps waren op dat moment al groeiende. Onder de gematigden streden de gevoelde noodzaak tot opbouw en de burgerlijke weerzin tegen daadwerkelijke inzet van het weerkorps om voorrang. Duidelijk is dat de deelnemers op straatniveau hun status van strijder voor de idealen van de NSB uiterst serieus opvatten, en van aarzeling om tot actie over te gaan was bij hen weinig sprake.

Door verschillende oorzaken zijn de beschikbare bronnen inzake de weerafdelingen nogal fragmentarisch en niet altijd eenduidig. Zo zijn bij de opheffing van de eerste WA eind '35 grote delen van de administratie en

45 Schrijven van acht colporteurs, 9 september 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1510.

46 Circulaire, 11 mei 1934, NIOD, NSB, inv. nr. 1046.

47 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 169.

48 Notulen Algemeenen Raad, 7 december 1934, NIOD, NSB, inv. nr. 276.

andere bescheiden vernietigd.⁴⁹ Bekend is in ieder geval dat Hogewind in april '33 bepaalde dat de hoofdstad zes tot acht 'wachten' van twaalf man elk moest krijgen.⁵⁰ Na aanvankelijke schommelingen lijkt die omvang in de loop van 1934 te zijn verwezenlijkt. Gewelddadige NSB-activisten waren echter niet noodzakelijk WA'ers. Bij de eigenlijke WA hingen nogal wat 'reservisten' rond, die ook wel mee uit vechten gingen. De hierboven genoemde "geoefende burgers", niet te verwarren met de formeel georganiseerde Reserve-WA, maakten van dit reservepotentieel deel uit. Deze complicatie maakt het onderscheid tussen WA en niet-WA diffuus. Hoewel er zeker betrouwbare documenten zijn die de personele samenstelling van de formele WA althans voor een deel inzichtelijk maken, blijft het trekken van scherpe grenzen riskant.

De primaire taak van de WA was het beschermen van colporteurs en propagandisten. In de praktijk ontstond al snel de situatie dat de WA'ers zelf als colporteurs optraden, en meteen de eigen bescherming op zich namen. Zij veronachtzaamden zo de verschillen in taakomschrijving die de onderscheiden functies met zich mee brachten. Bezien vanuit de doelstellingen werving, intimidatie en provocatie was een dergelijke combinatiestrategie van de WA zeer effectief. Binnen de door aanhoudende competentiestrijd geteisterde NSB leidde deze branchevervaging echter herhaaldelijk tot grote onenigheid.

Ondanks de bestaande onduidelijkheden over samenstelling en positie binnen de NSB is één ding over de WA zonder voorbehoud te zeggen: zij vormde tijdens haar bestaan het grootste, het best georganiseerde en zeer zeker het meest slagvaardige weerkorps. De geschiedenis van de 'Weerbaarheid' wijkt daardoor in diverse opzichten af van die van andere weerkorpsen.

Op 7 januari 1933 trad de nog jonge NSB op een landdag in Utrecht voor het eerst met haar WA naar buiten. Er traden bij die gelegenheid 32 WA'ers op de Mariaplaats aan. Zij stonden onder bevel van de Amsterdamse commandant Willem Arend Deterts. Op 24 november 1932 was deze reserveluitenant-ter-zee aanvoerder van de "ordewacht" bij een hoofdstedelijke NSB-vergadering.⁵¹ Hij behoorde dus werkelijk tot de allereerste WA'ers.

Voor de Landdag verzamelde zijn afdeling 's middags op het Amsterdamse Weesperpoortstation. Vandaar reisden zij groepsgewijs per trein naar Utrecht. De meergenoemde Dronkers zou zich aanvankelijk met zijn

49 De Jong, *Het Koninkrijk I. Voorspel*, 292.

50 Schrijven Hogewind, 12 april 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1509.

51 A. van der Minne aan Sinclair de Rochemont, 25 november 1932, BHIC, Sinclair de Rochemont, inv. nr. 74.

Jeugdgroep naar de orders van de WA-leider voegen, maar de eigengereide jongerenleider regelde toch liever een comfortabele autobus. Dit tot grote ergernis van de WA-commandant. Immers: “ordre, contre-ordre, désordre”, aldus Deterts.⁵² Dit eerste publieke optreden van de WA, dat door beginnersfouten ook al tot honende reacties uit het publiek leidde, stond daardoor direct in het teken van spanning en frictie binnen de eigen NSB-gelederen.

Luitenant-ter-zee Deterts was vanwege groot verlot tijdens zijn optreden bij de Landdag formeel geen militair. Enkele andere betrokkenen bij de partijbijeenkomst waren wel actieve militairen, zoals De Ruijter van Steveninck, die – hoewel in burger gekleed – de WA inspecteerde.⁵³ Minister van defensie L.N. Deckers sprak desgevraagd zijn afkeuring uit over het feit dat leden van de krijgsmacht tevens deelnamen aan politieke weerbaarheidorganisaties.⁵⁴ Het verbod op deze deelname, en dientengevolge het terugtreden van De Ruijter van Steveninck, liet dan ook niet lang op zich wachten. De minister kondigde deze maatregel, bekend als Legerorder 79, op 30 januari 1933 af.⁵⁵ De maatregel trof diverse organisaties van rechts, maar ook van links.

De NSB meende dat de reacties van het Utrechtse publiek aantoonde dat de misleide arbeiders nog niet beseften hoe belangrijk de eigen natie juist voor hen was. In de NSB-optiek konden zij immers alleen in die natie hun bestaan vinden, en was het door de socialisten beleden internationalisme voor hun belangen slechts een bedreiging. Er was volgens Mussert nog een lange weg te gaan voor zij tot dit fundamentele inzicht zouden komen. Naar aanleiding van de Landdag in Utrecht zei hij over de houding van de arbeiders jegens de NSB en haar weerkorps:

Zij zullen voorloopig met het opgehitste grauw onze jongens van de weerbaarheid hoonen; wij zullen dat verdragen zonder een spier van ons gezicht te vertrekken en voortgaan met ons pionierswerk.⁵⁶

Dit pionierswerk verliep ondertussen vooral door interne factoren moeizaam. Tussen Deterts en Dronkers boterde het ook na de landdag niet. Dronkers bleef Deterts met grote vasthoudendheid dwars zitten. De WA-commandant schreef half februari boos aan zijn superieur Hogewind

52 W.A. Deterts aan Dronkers 2 januari 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1509.

53 “Nationaal-Socialistische Landdag”, *Het Utrechtsch Dagblad*, 9 januari 1933 en “De nationaal-socialistische vergadering te Utrecht”, *Het Vaderland*, 8 februari 1933 (avondeditie).

54 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, Aanhangsel 123, vel 53.

55 “De Militairen en Weerbaarheidsorganisaties”, *Het Vaderland*, 11 februari 1933 (avondeditie).

56 *Het Vaderland*, 11 februari 1933 (avondeditie).

dat hij de stelselmatige tegenwerking van de “achttien-jarigen intrigant” inmiddels beu was.⁵⁷ Het was niet iedereen gegeven de slijtageslag die bij de positie van hoofdstedelijk NSB-functionaris hoorde te verdragen. Deterts trad terug als commandant, maar bleef formeel nog wel hoofd van de Amsterdamse WA. Die functie legde hij enkele maanden later echter ook neer. Naar eigen zeggen kon hij de taak niet met zijn werk combineren, voelde hij zich incapabel en was er bovendien de obstructie van zijn opponenten.⁵⁸ Achterklap in NSB-kringen maakte jaren later nog gewag van geruchten over drankmisbruik en homoseksualiteit die aan het vertrek ten grondslag zouden liggen.⁵⁹ Dronkers voelde zich in de slangenkuil van de Amsterdamse NSB-afdeling beter thuis. Toch moest hij de NSB niet lang na de Landdag gedwongen verlaten.⁶⁰ Dronkers zou na zijn roeyement aan een odyssee door radicaalrechts Nederland beginnen, en nog met grote regelmaat van zich doen spreken.

Na Deterts vertrek als actief commandant waren er kort na elkaar een aantal opvolgers. Bij gebrek aan bronnen is hier waarschijnlijk geen volledig overzicht van te geven. Tijdelijk aanvoerder was eerst H.J. Tempelaar, een kantoorbediende bij de KNSM. Tempelaar verbleef begin jaren dertig enige tijd in Medan, en had dus net als veel van zijn partij- en weerkorpsgenoten koloniale ervaring. In de nazomer kwam oud-beroepsofficier J.K.F. de Paauw aan het hoofd van de Amsterdamse WA te staan, die tot eind december aanbleef. Hij moest in november met twintig manschappen – de meest ‘decoratieve’ – opdraven voor Polygoon-opnames bij kringhuis Quatre Bras in Hilversum. Deze buitenopnames, waarin ook WA'ers uit Den Haag en Rotterdam figureerden, vonden plaats in weerwil van het enkele weken eerder ingevoerde uniformverbod. Kort voor deze opnames besloot de WA-leiding al De Paauw als commandant af te danken.⁶¹ In het najaar van 1934 nam een Utrechts WA-kopstuk de leiding van de Amsterdamse weerafdeling een paar maanden vanuit de Domstad waar.⁶² Dit commando-op-afstand was ongetwijfeld een formele kwestie. De Amsterdamse WA toonde zich in die periode heel goed in staat de eigen zaken te regelen.

Het in zeer hoog tempo verslijten van functionarissen bleef in de Amsterdamse NSB de regel. Daar bepaalde een hoge mate van onderlinge

57 Deterts aan Hogewind, 15 februari 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1509.

58 Deterts aan Reydon, 1 juni 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1510.

59 Rapport van NSB'er K.K. te Amsterdam over Deterts, 1937, BHIC, Zwart en Nationaal Front, inv. nr. 361.

60 Reydon aan Mussert, 7 maart 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1509.

61 Notitie over De Paauw, 11 november 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1006.

62 Circulaire, 12 oktober 1934, NIOD, NSB, inv. nr. 1046.

haat en nijd de gang van zaken. Kringleiders en andere functionarissen maakten elkaar het leven zuur, en waren doorlopend bezig hun posities ten koste van elkaar te vestigen, te consolideren of uit te bouwen. De leden, in de bijbehorende facties opgedeeld, lieten zich regelmatig in de talloze intriges meeslepen. Zij kwamen zo meer dan eens in een heuse carrousel van royement en wederopname terecht.

Onder hen trad al snel een jongeman naar voren die een bewonderenswaardige vaardigheid in het overleven van deze eindeloze reeks koningsmoorden en paleisrevoluties wist te ontwikkelen: de handelsagent, winkelbediende en – binnen de NSB – sportleider Walter Wittkamp. Zijn entree in de WA dateert waarschijnlijk van maart '33. In juni van dat jaar probeerde hij met enkele anderen, waaronder Dronkers en een leidend WA'er, kringleider Reydon van zijn troon te stoten. Dit kwam hem uiteraard op royement te staan. Korte tijd later werd hij evenwel, via Hogewind, alweer voorgedragen als luitenant in de plaatselijke WA.⁶³ Binnen die organisatie bleef hij, de formeel WA-loze periode tussen januari '36 en mei '40 inbegrepen, tot ver in de bezettingstijd actief.

Het zijn dergelijke voorvallen die illustreren hoe het weerkorps de gang van zaken binnen een beweging als de NSB in sterke mate bepaalde. Hoewel de NSB als organisatie een behoorlijk gemilitariseerd karakter had, voerden de WA'ers daarbinnen een strikt eigen gedragslijn door. Zij doorkruisten naar believen de officiële hiërarchie, en brachten de politieke organisatie van de NSB daarmee herhaaldelijk in grote verlegenheid.

Het is opvallend dat zich tussen de top van de Duitse NSDAP en het partijkorps de SA soortgelijke strubbelingen voordeden. In de zomer van 1928 ontstond een conflict tussen de Berlijnse SA en de partij. Aanleiding was de weigering om aan enkele SA'ers die wegens geweld terechtstonden vanuit de partij rechtsbijstand te verlenen. Een afvaardiging van de SA toog naar München, maar Hitler was niet bereid hen te ontvangen. Het weerkorps had zich in zijn ogen gewoon te voegen naar de besluiten van de partijfunctionarissen. De Berlijnse SA'ers weigerden vervolgens, twee weken voor een kritieke stembusgang, als zaalwacht bij partijbijeenkomsten op te treden. Zelfs de later zo gevreesde SS kon het bij een confrontatie met de bruinhemden niet zonder politiesteun af. Hitler zag zich uiteindelijk genoodzaakt persoonlijk naar Berlijn af te reizen om een werkelijk schisma te voorkomen.⁶⁴ Er is geen reden om te veronderstellen dat de Amsterdamse WA'ers hun Berlijnse broeders bewust navolgden, of zelfs maar bekend

63 Hogewind aan (Kringleider a.i.) Tussenius, 11 november 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1006.

64 Werner, *SA und NSDAP*, 477-484.

waren met dit voorbeeld. Blijkbaar was de eigenmachtigheid – of op zijn Duits ‘Selbstermächtigung’ – die uit de anekdote spreekt, wel iets dat binnen strijdgroepen van deze soort goed gedijde. De NSB was hier in tegenstelling tot de NSDAP niet voldoende tegen opgewassen.

Wittkamp was een bepalende factor binnen de WA en in het politieke straatleven van Amsterdam. Vanaf begin '33 was hij bij talloze grotere en kleinere incidenten prominent aanwezig. Hoewel hij gedurende vele jaren voor zijn tegenstanders een gevreesde verschijning was, kwam hij zelf lang niet altijd ongeschonden uit de strijd. Herhaaldelijk belandde hij als gevolg van de geleverde gevechten in het ziekenhuis. In april '36 meldde zijn schoonvader bij de politie zijn verdwijning, met vrouw en zootje nog wel. De schoonvader wist te vertellen dat politieke tegenstanders zijn schoonzoon vanwege diens NSB-activiteiten al langere tijd schaduwden, en hij vreesde nu ontvoering van het drietal.⁶⁵ De kwestie bleek uiteindelijk een storm in een glas water, maar het is wel illustratief voor het destijds heersende klimaat.

Tussen november '32 en de lente van het volgende jaar ontwikkelde de hoofdstedelijke WA zich geleidelijk. De nog jonge formatie kreeg het al snel hard te verduren. Eind maart '33 beveiligde de WA onder leiding van Deterts een NSB-vergadering in een hotel aan het Damrak. De vergadering zelf verliep rustig, maar bij gevechten na afloop liep Wittkamp een messteek op. Enkele weken later vond in Amsterdam een dagenlang aanhoudende reeks incidenten plaats. In Nederland wonende Duitsers hielden eind april en begin mei '33 een reeks bijeenkomsten rond de inmiddels door het nieuwe regime in hun land geannexeerde ‘arbeidersfeestdag’. Antifascisten liepen hierop bij de vergaderzalen te hoop om van hun misnoegen over de toestanden in het nieuwe Duitsland blijk te geven. Met name de boycot van joodse bedrijven en beroepspraktijken enkele weken eerder zette kwaad bloed. Herhaaldelijk verscheen bij deze protesten, al dan niet toevallig, de WA op het terrein. De WA'ers hielden vol dat ze slechts aan hun eigen colportage werkten, maar zich daarbij met allerhande tegenstanders geconfronteerd zagen.

Bij een van deze gelegenheden kwam Deterts, met twaalf van zijn manschappen vanuit het Kringhuis aan de Spuistraat op stap, in botsing met tegenstanders. Die protesteerden tegen een bijeenkomst van de ‘Ortsgruppe Amsterdam’ van de NSDAP in een café in de Voetboogstraat. In de Leidsestraat viel het publiek de WA aan, en op een van de bruggen kon Deterts maar ternauwernood voorkomen dat een motorrijder hem

65 Rapporten Marnixstraat, 27 april 1936, mut. 7.00 n.m., SAA, Gemeentepolitie, inv. nr. 6362.

ondersteboven reed.⁶⁶ Op het Leidseplein aangekomen hield de belaagde WA-kolonne het voor gezien. Bij het politiebureau vroeg Deterts assistentie, en de WA'ers keerden onder escorte huiswaarts.⁶⁷

In de omgeving van café 'Eik en Linde', waar de Deutsche Verein 'Gemutlichkeit' enkele dagen later de eerste mei in nieuwe stijl vierde, raakte eveneens een groepje gewapende NSB'ers slaags met het publiek. De aanwezige politie arresteerde er acht en nam van hen ploertendoders in beslag. Allen gingen voorzien van een proces-verbaal naar huis.⁶⁸ Eind april en begin mei waren Duitse en Nederlandse nationaal-socialisten op talloze plaatsen in Amsterdam met hun tegenstanders slaags. Bij deze gevechten vonden onder de tegenstanders diverse aanhoudingen plaats. Diverse Rijksduitsers en een enkele Nederlander protesteerden tegen de mishandelingen die hen ten deel vielen.

De incidentenreeks was volgens Reydon vooral gevolg van de onjuiste gedachte dat de NSB net als de Duitse NSDAP een antisemitisch karakter had. Reydon wilde met het Amsterdamse Opperrabbinaat in overleg treden om dit uit de wereld te helpen.⁶⁹ Twee weken later schreef hij echter een artikel over de "Joodsche terreur" in *Volk en Vaderland*. Hij maakte hier onder meer gewag van het incident met de motorrijder in de Leidsestraat. Zijn toon was inmiddels aanmerkelijk scherper, en hij richtte zijn pijlen nu op de linkse pers.⁷⁰ Overigens was de eerste veronderstelling van Reydon niet zonder grond. Aron Lisser, de belager van Deterts, verklaarde voor de rechter dat hij die avond verbolgen was over de nazistische bijeenkomst in de Voetboogstraat. Daardoor ontstak hij in woede bij het zien van de WA. De rechtbank veroordeelde hem wegens poging tot zware mishandeling tot zes maanden.⁷¹ Dit vonnis logenstrafte al in een vroeg stadium de binnen de NSB nog jarenlang gecultiveerde opvatting dat haar aanhangers onder het heersende bestel in feite vogelvrij waren.

Ondanks het niet-antisemitische standpunt van de NSB deden joodse leden al in 1933 onverkwikkelijke ervaringen op. De beweging van Mussert was nog geen anderhalf jaar oud toen een in Amsterdam-Zuid wonend

66 Strafvonnissen, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1931-'39, inv. nr. 90, volgnr. 2152.

67 Rapporten Leidseplein, 28 april 1933, mut. 10.00 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6149.

68 Rapporten J.D. Meijerplein, 4 mei 1933, mut. 12.00 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6049.

69 Reydon aan Afdeeling I, 3 mei 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1768.

70 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 253.

71 Strafvonnissen 1933, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1931-'39, inv. nr. 90, volgnr. 2152.

joods lid zich schriftelijk tot het Hoofdkwartier wendde. Hij was rond de incidenten met de feestende Duitsers binnen zijn NSB-kring met antisemitische uitingen geconfronteerd, zonder dat andere partijgenoten daar tegen protesteerden.⁷² Of en hoe lang de man na het incident lid bleef is niet bekend. In *Actueele Vragen* verwoordde de NSB de “verwerping van het z.g. rassenstandpunt” in de volgende passage:

Wij ontzeggen aan een ieder het recht om splijtzwammen in de natie van den geest te brengen, door zuiver nationaal voelende Nederlanders te keuren naar niet-Arisch d.w.z. Joodsch of Indisch bloed.⁷³

In dezelfde brochure vond echter direct een categorisering plaats. Daarin constateerde de NSB onder een deel van de joden een “uit rasdriften” voortkomende afwijzing van de Nederlandse nationale gedachte. Volgens de brochure plaatste deze categorie zich daardoor welbewust buiten de volksgemeenschap.⁷⁴ Dit bood een uitwijkmogelijkheid waar de radicalen binnen de beweging al op vooruitliepen voordat de brochure begin 1934 verscheen.

Vooralsnog lieten de Amsterdamse WA en hun medestanders zich door de tegenstand op straat niet afschrikken. Zij verspreidden met grote regelmaat kranten en pamfletten in Amsterdam. Omliggende plaatsen als Bussum, Weesp, Landsmeer en Zaandam behoorden eveneens tot het werkgebied. In deze plaatsen kwam het dan ook herhaaldelijk tot vechtpartijen, zowel bij colportage als bij vergaderingen. Op 7 juni 1933 belegde de NSB een vergadering in Bussum. Hogewind liet voor de beveiliging van een en ander per autobus twee dozijn Amsterdamse WA'ers aanvoeren.⁷⁵ De bijeenkomst liep mede dank zij hun aanwezigheid ernstig uit de hand. Ook de plaatselijke communisten die in de vergaderzaal hun strijdlieden aanhieven droegen bij aan het ontstaan van de onenigheid. “Als ze bij ons de internationale zingen, rammen wij hun koppen dicht”, tekende de Bussumse commissaris van politie na afloop uit de mond van een NSB'er op. De commissaris rapporteerde verder de vondst van een aantal identieke grenen knuppels, voorzien van nummers en blijkbaar uit een geordend arsenaal afkomstig.⁷⁶ Wie deze knuppels had meegebracht bleef echter onduidelijk. In de maand juli was Bussum nog enkele keren het toneel van harde botsingen.

72 Brief Bramson, 9 mei 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1509.

73 NSB, *Actueele vragen*, 27.

74 NSB, *Actueele vragen*, 28.

75 Hogewind aan de commandant WA, 1 juni 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1510.

76 Rapport CvP Bussum, 9 juni 1933, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 69.

Zo tekenden zich vanaf voorjaar 1933 langzamerhand de contouren van een zeer gewelddadige propagandaploeg af. Een enkel individueel geval illustreert de criteria bij de samenstelling van het korps goed. Toen in de zomer van 1933 de Groningse NSB'er Willem Knijpinga naar de hoofdstad vertrok, schreef een functionaris van zijn oude kring een brief aan zijn Amsterdamse evenknie. Hij drong er bij zijn collega op aan de nieuwkomer in Amsterdam niet met colportage of beschermingstaken te belasten, omdat deze vanwege zijn gebrek aan zelfbeheersing en tact zichzelf én de NSB daarmee slechts moeilijkheden kon bezorgen.⁷⁷ Enige weken later toonde Knijpinga hoe gegrond die vrees was door, ingezet als colportagebeschermer, omstanders met een ploertendoder te lijf te gaan.⁷⁸ Vervolgens ontving hij in december zijn aanstelling in de Amsterdamse WA.⁷⁹

In de loop van 1934 lukte het Wittkamp de operationele leiding van de hoofdstedelijke WA aan zich te trekken. Het was vooral onder zijn aanvoering, met tandartszoon F.N. Stevens als zijn rechterhand, dat de WA zich tot een groep geofende straatvechters ontwikkelde. Wittkamp maakte serieus werk van de werving:

Kameraad Witkamp van de W.A. won aller harten – en naar wy hopen ook de noodige aspirant-W.A.-ers, – door de wijze, waarop hij de vergadering mededeelde, dat hij nog maar al te best een paar mannetjes kan gebruiken.⁸⁰

Die oproep leidde tot twintig nieuwe aanmeldingen.⁸¹ Na enkele grondige selecties kromp hij de WA vervolgens in tot ongeveer 65 man, een omvang die nog iets kleiner was dan Hogewind een jaar eerder voor ogen stond. Het Amsterdamse NSB-blad *De Daad* tekende in mei 1934 de taakopvatting van de WA als volgt op:

Gij, voorhoede van Mussert, zult het eerste de Roode straatterreur hebben te weerstaan en U daartegen weten te VERDEDIGEN bij het onverbiddeijk voorwaarts gaan.⁸²

77 Schrijven van 5 augustus 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1510.

78 Rapporten Stadhouderskade, 23 september 1933, mutatie 9.00 n.m., GAA, Gemeentepolitie, inv. nr. 6882.

79 Aanstellingsbriefje W. Knijpinga, 6 december 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1006.

80 *De Daad. Kringblad van de Amsterdamsche Kringen van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland*, 19 april 1934.

81 *De Daad*, 19 april 1934.

82 *De Daad*, 3 mei 1934.

Belangrijke drijfveer voor de WA-inzet was de behoefte het beweerde marxistische monopolie op 'de straat' te breken. Enkele maanden later schreef een WA-leider in hetzelfde blad: "Volhardend, niets ontziend voorwaarts marcheeren is onze voorgeschreven plicht."⁸³ De toon was gezet, en de terminologie zou in WA-kringen courant blijven.

Rond de jaarwisseling 1934-'35 kreeg het vernieuwde 'Vendel Amsterdam' vaste vorm.⁸⁴ Door Wittkamps reorganisatie kwamen enkele tientallen straatvechters buiten het formele WA-verband te staan. Dat wil echter geenszins zeggen dat zij stopten met hun activiteiten. Veel NSB-aanhangers namen ook als niet-WA'er aan de gewelddadige initiatieven deel.

Het geconcentreerde vendel maakte zich inmiddels klaar voor verdergaande activiteiten. In Zaandam kwam het na enkele kleinere botsingen eind november '34 tot een ernstig treffen. Eind oktober opereerden de Amsterdamse WA'ers al eens met hun indringende methoden in deze stad. Bij die gelegenheid werden drie van hen in de overwegend links georiënteerde arbeiderswijk rond de Rosmolenstraat volgens een plaatselijke krant "op z'n allerhartelijkst afgeranseld."⁸⁵ Twee weken later waren ze er weer, en door een stevig politiegeleide bleven de gevolgen dit keer beperkt.

In de laatste nacht van november liepen de zaken in Zaandam echter flink uit de hand. Enkele tientallen, vooral Amsterdamse, propagandisten verspreidden 's nachts onder leiding van Wittkamp en Stevens drukwerk. De aanvoerders lieten de gealarmeerde politie weten "dat zij hun eigen paadje wel schoon zouden houden, en geen assistentie verlangden."⁸⁶ Het kwam rond de Rosmolenstraat tot onenigheid met omwonenden, waarbij over en weer klappen vielen en buurtbewoners de WA'ers met dakpannen bekogelden. Een van de verspreiders liep onder onduidelijk gebleven omstandigheden een zware, maar voorspoedig genezen hoofdwond op. Een Zaanse communist kreeg hiervoor zes maanden, op basis van verklaringen van onder meer het slachtoffer en de aanvoerders Wittkamp en Stevens. De getuigen beweerden met een bij dit soort onoverzichtelijke incidenten zeldzame eensluidendheid dat de Zaandammer hun kameraad met een stuk hout had geslagen. Volgens de verdachte waren eerder enkele verspreiders in opdracht van Wittkamp zijn woning binnengedrongen om de door hem geweigerde pamfletten alsnog af te leveren. Hij verklaarde deze verspreiders

83 *De Daad*, 13 september 1934.

84 'Naamlijst Kader W.A.' en 'Naamlijst W.A.' met datumstempel 5 januari 1935, NIOD, NSB, inv. nr. 1104.

85 *De Zaanlander*, 29 oktober 1934.

86 Nachtrapport 1 december 1934, mut. 1.00 uur, Gemeentearchief Zaanstad (GAZ), Gemeentepolitie Zaandam, inv. nr. 175, doosnr. 35.

uit zijn huis te hebben gezet, maar hij ontkende dat hij daarbij met een stok sloeg.

De ontlastende verklaring van een politieagent legde onvoldoende gewicht in de schaal. Het Gerechtshof bevestigde in hoger beroep de veroordeling, maar verminderde de straf omdat de WA door haar optreden het incident mede uitlokte.⁸⁷

Op achttien december bood de NSB met een vergadering in gebouw De Waakzaamheid "Volksgenooten uit de Zaanstreek" gelegenheid te protesteren tegen de mishandeling van de propagandist.⁸⁸ Enkele dagen voor deze vergadering kwam de WA de rekening alvast vereffenen. Onopgemerkt door de politie wisten ongeveer veertig Amsterdamse NSB'ers om een uur 's nachts opnieuw de buurt rond de Rosmolenstraat te bereiken. De buurtbewoners kregen daar dit keer, dankzij het wachtsysteem dat zij sinds de eerste botsingen onderhielden, snel lucht van. Ze konden echter niet verhinderen dat de aanvallers her en der ruiten ingooiden en dat twee buurtgenoten rake klappen opliepen.⁸⁹

Dit Zaanse offensief toont de dubbelzinnige positie van de Amsterdamse WA overduidelijk aan. Eind september had Hogewind aan zijn WA het "forceren" van colportage in als linkse bolwerken bekend staande buurten verboden. Hij oordeelde het "totaal nutteloos en schadelijk voor de N.S.B. op een dergelijke domme manier te trachten de "Roode buurten te veroveren".⁹⁰ Met het luttele weken later juist op deze wijze opereren in Zaandam zetten Wittkamp en Stevens de hoogstgeplaatste in de formele bevelstructuur van de WA behoorlijk in zijn hemd. In het KNIL bekleedde Hogewind de rang van luitenant-kolonel. Het is niet waarschijnlijk dat hij in die functie een dergelijke insubordinatie van een paar onderofficieren zou tolereren. Als inspecteur van de Weerbaarheid had hij met een andere realiteit te maken. Dat zijn verbod op zijn ondergeschikten in de WA weinig indruk maakte, is een duidelijke indicatie dat gehoorzaamheid aan de hiërarchie voor het weerkorps van Musserts beweging allerminst vanzelfsprekend was. Hogewind heeft zijn welwillendheid inzake Wittkamps terugkeer in de WA waarschijnlijk wel in stilte betreurd.

Mede door de incidenten in Zaandam deed de Amsterdamse WA-formatie de noodzakelijke ervaring op. Zo konden ze een volgende stap wagen.

87 Proces-verbaal van terechtzitting, NHA, Gerechtshof Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 21, volgnr. 734.

88 Oproep "Volksgenooten uit de Zaanstreek!", IISG, Fokke Bosman, inv. nr. 208.

89 *De Zaanlander*, 14 december 1934.

90 Schrijven Hogewind 21 september 1934, NIOD, NSB, inv. nr. 1510.

Volksgenooten uit de Zaanstreek!

Oordeelt zelf over deze ernstige mishandeling

Dwelan

Beseft dan, dat dit het resultaat is van
 jarenlange marxistische ophitsing
 tegen menschen, die ons volk willen bevrijden van innerlijke
 strijd en verdeeldheid, door een
 geordende sociale staat te vestigen op de
 grondslagen der christelijke levensbeschouwing.

PROTESTEERT

mede tegen deze terreur door op Dinsdag 18 December 1934 onze
Openbare Vergadering bij te wonen in het gebouw
 „de Waakzaamheid” te Koog aan de Zaan,
 des avonds te half negen.

De Algemeen Secretaris der Nationaal Socialistische Beweging
 in Nederland — C. van Geelkerken — zal hier het woord voeren.

Kaarten voor deze vergadering zijn verkrijgbaar bij: J. Woud,
 Nieuweweg 12, Wormer; D. Kan, Raadhuisstraat 19, Kooga/d Zaan;
 J. Smit, Oostzijde 117, Zaandam; Boekhandel De Monsees,
 Pieter Langendijkstraat 49, Amsterdam.

**Op het Kringhuis te Zaandam, Wilhelminastraat 9a,
 tel. 4868 en 's avonds aan de zaal.**

De Amsterdams-Zaanse NSB-activist F.W. Klinkum kwam eind '34 na gevechten in Zaandam in een plaatselijk ziekenhuis terecht, waar deze foto is gemaakt. (IISG, Fokke Bosman.)

Vanaf begin 1935 begonnen zij met het bewerken van het Blauwe Zand. Dit nieuwe tuindorp in Amsterdam-Noord had een bevolking die in meerderheid afkomstig was uit de meest miserabele krotten van de Amsterdamse binnenstad. De bewoners verwierven zich tijdens de zogenaamde 'julidagen'

van 1934, bekend geworden als het Jordaanoproer, vanwege het hardnekkig verzet tegen de politie een geduchte reputatie. Deze omstandigheid speelde ongetwijfeld mee bij het besluit om het Blauwe Zand, waar overigens ook vele niet-marxisten woonachtig waren, tot werkterrein te kiezen. Er was hen bijzonder veel aan gelegen de ondergraving van de natie, in de WA-optiek aan het marxistische internationalisme inherent, te keren. Opnieuw was de hier ontplooide werkwijze in directe tegenspraak met de instructies van WA-hoofdman Hogewind.

In de maanden februari en maart van 1935 bezocht de WA bij herhaling het Blauwe Zand om lectuur te verspreiden. Hun aantallen varieerden hierbij van 3 à 4 tot ruim 20. Vooral de grotere groepen opereerden gewoonlijk in een gesloten formatie. Het optreden verried steeds een goede geoefendheid en een zekere militaire ervaring. In een uitvoerig rapport beschrijft inspecteur van politie Ph.L.J. Reijninga, op 9 maart 1935 in opdracht van de hoofdcommissaris als waarnemer aanwezig, hoe de verspreiders zich door de buurt bewogen. Die dag raakte een groep van twintig colporteurs slaags met buurtbewoners en – althans volgens het rapport – talrijke van elders gekomen sensatiezoekers. Reijninga meldde in zijn rapport ook hoe de WA de politie op het verkeerde been zette en enige tijd willens en wetens ongeleid op de Waddenweg colporteerde.⁹¹ De inspecteur deed, ondanks zijn negatieve oordeel over de samengestroomde NSB-tegenstanders, zijn best een onpartijdig verslag te schrijven. Toch ging hij voorbij aan de betekenis van deze afleidingsmanoeuvre, waarmee de WA welbewust de mogelijkheid van een ongestoord treffen creëerde. Toen het politiedetachment arriveerde waren over en weer al harde klappen gevallen.

Het was inmiddels de vierde zaterdag op rij dat NSB-colporteers en WA'ers de buurt als doelwit hadden. Ook op weekdagen vonden er in deze periode incidenteel propagandistische activiteiten plaats. De colporteers zullen er niet van hebben opgekeken dat er van positieve belangstelling voor hun drukwerk nauwelijks sprake was. Een buurtbewoner stelde voor tijdens de colportage voor de eigen deuren te gaan staan en een ieder te beletten iets in de brievenbus te gooien.⁹² Veel andere bewoners van de wijk zagen meer heil in het aangaan van de directe confrontatie. Dat was de WA niet onwelkom. In een tijdsbestek van ruim drie weken kwam het in de buurt minstens zes keer tot flinke schermutselingen rond de colportage. Van de

91 Rapport inspecteur Ph. L. J. Reijninga, 12 maart 1935, SAA, Algemene Zaken, inv. nr. 4833, volgnr. 552b.

92 Ingezonden brief, *De Noord-Amsterdammer. Nieuws- en advertentieblad voor Amsterdam benoorden het IJ*, 27 februari 1935.

De WA verschijnt op het Blauwe Zand, 9 maart 1935. In de lichte coltrui aanvoerder Wittkamp. (NHA, Gerechtshof Amsterdam 1930-'39.)

botsingen op 9 maart zijn foto's gemaakt, waarvan een aantal in *Het Volk* verscheen. Door toeval bleven enkele duidelijke afdrukken bewaard.⁹³ Dit behoort tot het zeer schaarse beeldmateriaal dat van de vooroorlogse WA in daadwerkelijke actie bestaat.

Het communistische Tweede-Kamerlid C.J.P. (Kees) Schalker stelde vragen naar aanleiding van de reeks incidenten in Amsterdam-Noord. Hij hekelde zowel het optreden van de WA'ers als de speelruimte die zij kregen. De politie zette soms hele straten af ten behoeve van de versprei-

⁹³ Dossiers van strafzaken 1938, NHA, Gerechtshof Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 171, volgnr. 434. Dit betreft de zaak waarin Mussert en de Amsterdammer P. Melchers terechtstonden voor mishandeling over en weer. De kwestie komt in een later hoofdstuk aan de orde. De foto's uit 1935 zijn om onbekende redenen aan het dossier toegevoegd en daar door Jet Baruch van het Rijksmuseum teruggevonden.

De vechtpartij op de Waddenweg. De man met hoed en gummistok is inspecteur Reijnga. (NHA, Gerechtshof Amsterdam 1930-'39.)

ders. Justitieminister J.R.H. van Schaik stak bij zijn antwoord niet onder stoelen of banken dat hij de communisten verantwoordelijk hield voor de ordeverstoringen.⁹⁴ Ook NSB en politie schaarden alle tegenstanders zonder veel plichtplegingen onder de noemer 'communisten'.⁹⁵ Er namen ook daadwerkelijk veel communisten aan de straatacties deel, maar in de wijk was de weerstand tegen de NSB-propaganda toch breder.

⁹⁴ *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 1934-1935, Aanhangsel nr. 85.*

⁹⁵ Rapport Reijnga, SAA, Algemene Zaken, inv. nr. 4833, volgnr. 552b.

Een commentator schreef tijdens de incidentenreeks, hoewel wat zwaar aangezet, in niet onrealistische bewoordingen over het ontstane klimaat:

Niemand twijfelt er aan dat thans te Amsterdam bij de vele ontmoetingen tusschen de elkaar op leven en dood bekampende partijen, heden of morgen dooden zullen vallen. Het conflict spitst zich immers met den dag toe.

Aan de eene zijde is gezworen geen propaganda van den tegenstander in de volkswijken te zullen dulden; van de andere zijde is het parool uitgegeven: niets en niemand ontzien bij het doorzetten der colportage, zelfs eigen veiligheid niet.⁹⁶

Het Amsterdamse College van Burgemeester en Wethouders reageerde met een verbodsbepaling op de incidenten. In twee tuindorpen ten noorden van het IJ trad een tweeledig colportageverbod in werking. Ten eerste was het niet langer toegestaan met gedrukte of geschreven stukken te venten. Ten tweede mochten zulke stukken na twaalf uur 's middags niet op de openbare weg of in de huizen worden verspreid.⁹⁷ Het onderscheid betrof colportage met bladen en brochures die geld kostten en het verspreiden van gratis propagandamateriaal als pamfletten. De tweede bepaling had onbedoeld nog vervelende gevolgen voor krantenbezorgers en postbodes.

De NSB-colporteurs lieten zich door de tegenstand die zij opriepen vooral stimuleren. Het valt echter niet te miskennen dat ze ook zelf meer dan eens rake klappen opliepen. Na een van de herhaaldelijk terugkerende fouilleringen op wapens zei een van hen volgens de sociaal-democratische pers: "Wij hebben op het ogenblik nog geen wapens nodig [...] We kunnen het best zo af. De tijd komt wel dat we anders gaan optreden."⁹⁸ Die uitspraak liet onverlet dat journalisten bij beide kampen regelmatig het gebruik van slagwapens constateerden. Daarbij leerden de NSB-tegenstanders ook de later als koppelriemen bekende – en gevreesde – kledingaccessoires kennen. Dit waren in de zin van de wet weliswaar geen wapens, maar in handen van geoefende straatvechters bleken ze heel goed als zodanig bruikbaar.

In maart 1935 vond in het oude RAI-gebouw ook de grote NSB-Landdag plaats, waar het weerkorps zich vanwege het besloten karakter van de bijeenkomst in de zaal geüniformeerd kon manifesteren. Terwijl op straat

96 "Amsterdamsche Revue", *Schuitemakers Purmerender Courant*, 19 maart 1935.

97 *Gemeentebld van Amsterdam* 1935, Afdeling 3, volgnr. 83, 16 april 1935.

98 *Het Volk*, 11 maart 1935 (ochtendeditie).

de Amsterdamse politie, gebruik makend van sabels en vuurwapens, in gevecht was met het publiek vervulde de WA een strikt ceremoniële rol binnenskamers. In het kader van het strak geregisseerde en op uiterlijk vertoon gerichte evenement in de RAI paste het rituele WA-spektakel uitstekend. Zo'n 1200 WA'ers uit het hele land gaven hier acte de présence, en maakten met hun verschijning op de bezoekers grote indruk.

Voorafgaand aan de vergadering was de WA echter wel in burger op straat aanwezig. De CID rapporteerde enkele dagen eerder: "De persoonlijke veiligheid van Ir. Mussert loopt dit jaar meer gevaar dan den vorigen landdag."⁹⁹ Vanwege de inmiddels zeer brede tegenstand tegen de NSB, met Mussert uiteraard als boegbeeld, was dat ongetwijfeld een realistische veronderstelling. Op de bekende foto van Mussert die met WA-inspecteur Hogewind aan zijn zijde naar de RAI marcheert,¹⁰⁰ lopen vlak achter de Leider een aantal Amsterdamse WA'ers. Daar de politie die dag geen enkel risico nam en de antagonistische groepen zeer strikt gescheiden hield, was er voor hen geen aanleiding ter verdediging van hun voormannen in actie te komen.

Na Amsterdam-Noord verlegden de WA'ers het werkterrein naar de stadszijde van het IJ. Het zwaartepunt verschoof naar de Jordaan en de westelijke volkswijken. Deze wijken, met name de negentiende-eeuwse Kinkerbuurt en het wat nieuwere Bos en Lommer, waren spoedig het toneel van woeste taferelen. Een van de propagandatochten in die laatste buurt kreeg een zekere symbolische lading toen het in de Zeven Provinciënstraat tot een kort treffen kwam, waarbij een van de tegenstanders verwondingen opliep.¹⁰¹ Een aangehouden NSB'er werd later niet strafbaar bevonden wegens noodweer.¹⁰² Op de colportageavonden, vrijdag en zaterdag, bezorgden de botsingen de politie telkens veel werk. De strijdende partijen sloegen met vuisten en allerlei wapens op elkaar in.

Daags vóór het hierboven aangehaalde alarmerende krantencommentaar nam de 23-jarige Geert de Jonge deel aan een propagandatocht in de Kinkerbuurt. Hij was NSB-kringsecretaris en een actief colporteur. Na afloop van de tocht, zoals gebruikelijk rumoerig verlopen, vertrok De Jonge alleen per fiets naar huis. Een andere fietser viel hem aan, waarop een vechtpartij ontstond waar een groot aantal omstanders zich mee bemoeide. De Jonge

99 CID, rapport 19202, 26 maart 1935, NL-HaNa, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1574, www.historici.nl.

100 De Jong, *Koninkrijk I. Voorspel*, fotokatern tussen 276 en 277.

101 Rapporten Admiraal de Ruijterweg, 27 maart 1935, mut. 9.20 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 5857.

102 Register van strafzaken, NHA, Officier van Justitie te Amsterdam, 1930-'39, inv. nr. 15, volgnr. 1672.

rende weg, en kon ternauwernood voorkomen dat zijn achtervolgers hem over een brugleuning gooiden. Hij kreeg harde klappen en ontkwam aan verdere mishandeling door een melkwinkel binnen te vluchten. Inmiddels naderde de gealarmeerde politie, die De Jonge naar het nabijgelegen Wilhelmina Gasthuis bracht. De artsen stelden diverse verwondingen vast; zo was ondermeer zijn onderkaak op twee plaatsen gebroken.¹⁰³

De Jonges narigheid was daarmee nog niet ten einde. Medepatiënten waren snel op de hoogte van de oorzaak zijn verwondingen. De Jonge beweerde dat zij hem daar voortdurend mee treiterden. Ook verplegend personeel zou hem het leven zuur maken, onder meer door de VARA-radio aan te zetten toen hij te kennen gaf naar een kerkdienst te willen luisteren.¹⁰⁴

Hoewel het aannemelijk is dat zaalgenoten van De Jonge hun leedvermaak niet onder stoelen of banken staken, is dat van het ziekenhuispersoneel onwaarschijnlijk. De NSB-pers nam de kwestie echter hoog op, en weet een en ander aan het feit dat het een gemeentelijk ziekenhuis betrof. NSB-sympathisant en dominee A.G.H. van Hoogenhuyze trok zich De Jonges lot aan en regelde overplaatsing naar de nabijgelegen Diakonessen-Inrichting.

NSB-tegenstanders manipuleerden de beeldvorming rond het incident evenzeer. Een uit de Werklozen Strijd Comités voortkomende *Stempelkrant* beweerde dat De Jonge enkele dagen eerder bij de Admiraal de Ruijterweg een “moordaanslag” op een arbeider pleegde.¹⁰⁵ Nu was dat een groot woord voor het incidentje waarbij een mogelijk links georiënteerde stucadoor een schram aan de hand opliep. Daarbij was De Jonge blijkens de die avond opgemaakte politierapporten niet degene die deze verwonding toebrecht.¹⁰⁶ Uit niets blijkt dat hij zelfs maar bij het voorval aanwezig was. Beide incidenten passen goed in de lange reeks gewelddaden die in deze jaren de politieke strijd op straat kenmerkte. Voor de wijze waarop beide richtingen dienaangaande hun propaganda bedreven geldt hetzelfde.

Toen snelle resultaten van het politieonderzoek in de zaak-De Jonge uitbleven, voedde dit de verontwaardiging binnen de NSB. Verwijten aan het adres van de politie zijn in deze zaak echter niet terecht. De recherche van bureau Overtoom bleef aan de zaak werken, en op 11 en 13 mei volgde

103 Dossiers van strafzaken, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1931-'39, inv. nr. 222, rolnr. 2133.

104 “De “terreur” in het Wilhelmina-Gasthuis te Amsterdam”, *Het Vaderland*, 20 mei 1935 (ochtendeditie).

105 “Stempelkrant” in: Jeroen de Vries e.a. (ed.), *Tot de strijd ons geschaard. Beeldverhaal over het communisme in Nederland* (Amsterdam 1979) 68.

106 Rapporten Admiraal de Ruijterweg, 14 maart 1935, mut. 9.30 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 5857.

de arrestatie van twee buurtbewoners als verdachten van de mishandeling. De vijftiende volgden nog twee verdachten van medeplichtigheid.¹⁰⁷ De van de mishandeling verdachte F.H. Schutte bezwoer onschuldig te zijn. Zijn geloofwaardigheid nam echter af toen bleek dat hij zeer recent nog voor de politierechter stond wegens mishandeling van een andere NSB-colporteur in februari. Hij raakte toen bij de Nassaukade slaags met WA-kopstuk Teunis Zijlman.¹⁰⁸

Met veel moeite kreeg de recherche de zaak tegen Schutte en zijn medeverdachte Jan Immink rond. Inmiddels ontstond rond deze twee een uitgebreide solidariteitscampagne. Voor het proces ontving de president van de rechtbank brieven waarin werklozen- en andere comité's vrijlating van het inmiddels tot boegbeelden van het antifascisme uitgegroeide duo eisten.¹⁰⁹ In de zo dikwijls rumoerige Kinkerbuurt spanden sympathisanten een rood doek met de tekst "Immink en Schutte moeten vrij" over de straat. De brandweer moest er aan te pas komen om het verwijderen.¹¹⁰ Op de procesdag raakten buurtbewoners slaags met de politie. Ook in de omgeving van de rechtbank ontstonden vechtpartijen. Verdedigers waren Pieter van 't Hoff Stolk en Simon de Jong, rechtskundig adviseurs van de Internationale Roode Hulp (IRH).¹¹¹ Het openbaar ministerie eiste tegen Immink en Schutte een jaar gevangenisstraf, het vonnis luidde negen maanden.¹¹²

De zaak kreeg zelfs literaire gevolgen. Het toneelstuk 'Vrijheid', op 22 april 1936 onder regie van de NSB-dramaturg Adriaan van Hees in Krasnapolsky opgevoerd, bevat een scène die overduidelijk geïnspireerd is op de lotgevalen van de onfortuinlijke colporteur.¹¹³

Activisten van alle richtingen konden slachtoffer van geweld worden, en ook in niet-politieke context vielen klappen. Het belang van de kwestie ligt minder in het voorval zelf, dan in de wijze waarop de NSB De Jonge maakte tot prototypisch slachtoffer van het politieke straatgeweld van links.

Delen van de antifascistische beweging waren tot veel bereid als het er om ging de tegenstander uit de openbare ruimte te weren. Eind september

107 Rapporten Overtoom, 11-15 mei 1935, diverse mut., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6536.

108 Dossiers van strafzaken, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1931-'39, inv. nr. 222, volgnr. 2133. Het dossier inzake Zijlman is ingevoegd bij dat inzake De Jonge.

109 Dossiers, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1931-'39, inv. nr. 222, volgnr. 2133.

110 Rapporten Marnixstraat, 27 juni 1935, mut. 9.15 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6359.

111 CID, *Jaargang 1935. B. Linksche arbeiders-organisaties. Geheim*, 36, Nationaal Archief, Den Haag, Hoofdkwartier Veldleger, toegangsnummer 2.13.16, inv. nr. 951.

112 Dossiers, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1931-'39, inv. nr. 222, rolnr. 2133.

113 Synopsis "Vrijheid", SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4866.

'35 arriveerde de 46-jarige vertaler C.F. Boot na een tienjarig verblijf in Frankrijk in Amsterdam. De frontale aanvallen van Franse fascistengroepen op de staat maakten diepe indruk op hem. De als label omschreven Boot meende dit gevaar, dat hij ook in Nederland signaleerde, een halt toe te moeten roepen. Nadat hij eerder op de dag zijn twee uit Frankrijk meegebrachte vuurwapens op een passant met NSB-speldje richtte, schoot hij later in de middag van de dertigste bij het Centraal Station de *Volk en Vaderland*-colporteur L.H.G. Dassen met drie kogels neer. De kogels raakten geen vitale lichaamsdelen.¹¹⁴ Dassen had geluk en herstelde vrij snel. A.A. de Jonge schreef in 1968 over het geweld van antifascistische zijde:

Het is onhistorische wijsheid achteraf om de arbeiders te betuttelen, omdat zij 'zich niet hadden moeten laten provoceren': de veelal door jarenlange werkloosheid verbitterde en nerveus geworden mensen van die tijd waren nu eenmaal niet in een stemming, die bevorderlijk is voor koele zakelijkheid. En al mogen communistische voormannen de vechtpartijen hier en daar aangemoedigd hebben, in hoofdzaak waren zij toch uitingen van een gezond democratisch verzet tegen een gevaarlijke bedreiging van de vrijheid.¹¹⁵

Nu hebben die nervositeit en verbittering ongetwijfeld ook onder de NSB'ers geleefd. Het is waar dat velen in de Amsterdamse arbeiderswijken niet het risico wilden lopen dat de Duitse ontwikkelingen zich in Nederland zouden herhalen. Een dergelijke angst was destijds ook niet onbegrijpelijk. Toch tonen de lotgevallen van Geert de Jonge en Dassen wel aan dat de grenzen van wat "gezond democratisch" is te noemen licht werden overschreden.

Na de beperkingen aan de colportage in Amsterdam-Noord voerde het stadsbestuur eind augustus '35 in een aantal wijken in het westelijk gedeelte van de stad eenzelfde maatregel door.¹¹⁶ In de Kalverstraat, rond de Munt en zeer zeker in en om de Jordaan bleef de colportage de gemoederen verhitten. De laatstgenoemde wijk telde ook NSB-aanhangers onder zijn bewoners, maar over het algemeen hadden de licht ontvlambare Jordanezen weinig met de beweging van Mussert op. De buurt bleef in de NSB-retoriek jarenlang als archetypische 'rode' wijk fungeren. Een fraai stijlbloempje uit dit genre kwam in december '37 voort uit de Indische NSB. Die exotische afdeling valt weliswaar ver buiten het bestek van dit onderzoek, maar een spreker

114 Strafvonnissen 1936, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam, inv. nr. 127, rolnr. 1211.

115 De Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland*, 97-98.

116 *Gemeentebled* 1935, Afdeling 3, volgnr. 146, 20 augustus 1935.

schilderde in Batavia de Amsterdamse Jordaan als een van de locaties van de verwachte volkse herleving:

Wij zullen het door de luchten laten daveren tot de slaapmutsen van de onthitste, fatsoenlijk, vrekkige, democraten door de opendreunende vensterluiken steken; tot de droogstoppels als vette larven in paniek zich uit hun koffie- en suikerbalen wringen, tot de fatsoens-zatte ondermijners van ons Volk en onzen Volksgeest uit onze zeegaten zijn weggevlucht, tot de zwartroode stormvlag geezelend door de roode Jordaan trekt, en het oranje blanje bleu van de torens onzer Godshuizen het sein geeft: DAT DE ZIEL VAN ONS VOLK IS OPGESTAAN!¹¹⁷

De notie van de Jordaan als terrein van een bij uitstek klassenbewust en opstandig proletariaat had onmiskenbaar romantische trekjes, ook al hadden fascistien het er inderdaad niet makkelijk. In september '35 trok een zeventienkoppige colportageploeg in alle vroegte met hun propagandamateriaal de wijk in. Vrijwel direct ontstonden botsingen met buurtbewoners. In deze rumoerige omgeving was de politie altijd alert. De direct aanwezige agenten maanden de geheel met koppelriemen uitgeruste groep voor fouillering mee te lopen naar een nabijgelegen politiebureau. Daar kwamen slechts een nijptang en een fietspomp – geen wapens in de zin van de wet – te voorschijn. In de volgende uren zouden agenten echter nog her en der in de buurt, tot in de paraplubak in de vestibule van hun bureau, wapentuig vinden, waaronder een gummiknuppel en een dolk.¹¹⁸ De Jordaan bleef nog jarenlang object van grotere en kleinere bestormingen door de colporteurs. Dat bleef leiden tot confrontaties met buurtbewoners.

De in de pers als 'colportagerelletjes' betitelde incidenten verspreidden zich zo in hoog tempo over steeds grotere delen van de stad. Met name de linkse partijen en hun bladen verdachten de NSB'ers er van een algemeen colportageverbod te willen forceren, wat uiteraard ook grote gevolgen voor de andere politieke stromingen zou hebben. Vooral voor de SDAP was de gehele controverse nogal pijnlijk. De socialisten hadden in het verleden lang en hard gevochten voor colportagevrijheid. Meer dan eens kwamen ze met "gescheurde kleren terug of stonden zij bloot aan een regen van stenen [...]"¹¹⁹ Bij hun

117 Afschrift van vonnis in: CID, rapport 58606, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Koloniën, Geheim verbaalarchief 1918-1940, nummer toegang 2.10.36.051, inv. nr. 516, www.historici.nl.

118 Rapporten Marnixstraat, 9 september 1935, div. mut., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6359.

119 F. Domela Nieuwenhuis, *Van christen tot anarchist* (Amsterdam z.j. (1914)) 86.

strijd hadden zij zelfs wel gebruik gemaakt van georganiseerde strijdgroepen, die “met stokken gewapend” de colporteurs tegen aanvallen beschermden.¹²⁰ Nu wisten ze niet hoe de ongewenste nieuwe speler van het veld te weren.

Delen van de burgerij reageerden van meet af aan fel op het aanvankelijk geüniformeerde machtsvertoon van de WA. Dit verzet was de op geweld anticiperende WA niet onwelkom. Een zekere professionalisering bij hen leidde vervolgens weer tot meer tegenstand. Bescherming van propagandisten door WA of andersoortige ‘dekkingsgroepen’ kon niet verhinderen dat het verspreiden van NSB-materiaal dikwijls een riskante aangelegenheid was. Tegenstanders bleken meer dan eens bereid met de colporteurs en hun kort aangebonden beschermers op de vuist te gaan. Toch tastte dit de animo van de NSB-propagandisten niet aan.

De animo van de Amsterdamse politie om hen te begeleiden verminderde daarentegen wel. Het politiekorps constateerde bij herhaling dat de NSB’ers hun propaganda welbewust als aanzet tot vechtpartijen gebruikten. Deze vechtpartijen bezorgden hen handenvol werk. In de nazomer van 1935 had de korpsleiding hierover een onderhoud met de hoofdstedelijke ‘Stadsdiensten’ van de NSB. Hoofdcommissaris H.J. Versteeg gaf volgens *Volken Vaderland* in dit gesprek te kennen dat hij de inzet van “weermenschen” als voornaamste oorzaak van de talrijke incidenten zag.¹²¹ Zijn personeel kreeg dan ook opdracht hen in het vervolg zo nodig uiteen te slaan. Zowel de visie als het beleid van de hoofdcommissaris ondergingen dus een drastische wijziging. Verder stelde Versteeg tijdens dit gesprek volgens *Volk en Vaderland* tot twee keer toe: “De straat is van mij.” Hiermee betwistte hij de fundamentele aanspraken van de radicale NSB’ers, die hem dit vanzelfsprekend niet in dank afnamen. Het leverde hem van de zijde van het NSB-blad zelfs de onzinnige aantijging op “rood” te zijn.¹²² Er was geen enkele reden de Amsterdamse politiechef van sympathie voor socialisme of communisme te verdenken, maar Versteeg was niet de enige die dit verwijt van de NSB kreeg.

Tezelfdertijd bleek de leiding van de ‘Stadsdiensten’ niet blind voor de ongunstige toestanden binnen de WA. In een vergadering heette het: “De aandacht van de Kringleiders wordt erop gevestigd, dat zij goed moeten toezien, dat goede krachten naar de W.A. gaan en niet het uitschot.”¹²³ In de weken na het onderhoud met Versteeg vond in Amsterdam-Noord een groot aantal colportageacties zonder WA-inzet plaats. Doorgaans verliepen

120 W.H. Vliegen, *Dageraad der Volksbevrijding* (Amsterdam 1905) 77.

121 “Het colportage-verbod”, *Volk en Vaderland*, 21 september 1935.

122 *Volk en Vaderland*, 21 september 1935.

123 Verslag vergadering ‘Stadsdiensten’, 24 september 1935, NIOD, NSB, inv. nr. 1515.

die wel luidruchtig, maar gewelddadigheden bleven uit. De geleidelijke toeloorgang van een offensieve colportagemethode als propagandamiddel blijkt ook uit passages over de openbare orde in de opeenvolgende hoofdstedelijke jaarverslagen van 1934 tot en met 1937:

Tegen tal van ordeverstoringen moest de Politie krachtdadig optreden. In de meeste gevallen waren zij het gevolg van verzet tegen een demonstratief gevoerde propaganda voor een bepaalde politieke richting.¹²⁴

In het verslagjaar moest door de Politie tegen tal van ordeverstoringen krachtdadig worden opgetreden. Deze ordeverstoringen, in tal van gevallen in verband staand met verspreiding en colportage van politieke geschriften, droegen over het algemeen geen ernstig karakter.¹²⁵

In het verslagjaar moest door de Politie tegen een aantal ordeverstoringen, welke ondertusschen over het algemeen geen ernstig karakter droegen, krachtdadig worden opgetreden.¹²⁶

Ordeverstoringen, die een ernstig karakter droegen, kwamen niet voor.¹²⁷

Deze vermindering van ernstige botsingen rond de colportage impliceerde overigens geen werkelijke de-escalatie. Geweld vanuit Amsterdamse NSB- en WA-kringen veranderde veeleer van karakter, en vond – bijvoorbeeld in 1936 – meermalen buiten de gemeentegrenzen plaats. De laatste maanden van 1935 gaven al een duidelijke verschuiving naar andere actievormen bij de Amsterdamse NSB-radicalen te zien. Onder anderen kregen de gezinsplanners van de Nieuw-Malthusiaanse Bond, die gedurende de maand oktober bij de tentoonstelling 'De mens in wording' een korte film over geboortebeperving vertoonden, ongewenst bezoek. Op een van de laatste avonden verstoorden een tiental NSB'ers de bijeenkomst, waarna ontruiming van het zaaltje volgde.¹²⁸ Waarschijnlijk was de kritiek vanuit de Bond op Musserts uitspraken over de Italiaanse expansie in Afrika aanleiding tot dit optreden.

124 *Jaarverslag van Amsterdam* 1934, 83.

125 *Jaarverslag van Amsterdam* 1935, 75.

126 *Jaarverslag van Amsterdam* 1936, 113.

127 *Jaarverslag van Amsterdam* 1937, 73.

128 Stukken betreffende tentoonstellingen 1935, dossier 17268, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4778.

In dit verband deed de NSB-leider zijn eerder aangehaalde uitspraak over “abortus of Abessynië”. Met dit incident was de Bond overigens nog niet van de NSB-hinder af. Vier dagen later hield zij een vergadering in Krasnapolsky, waar de jurist Johan Valkhoff zo'n 750 bezoekers toesprak. Valkhoff was een van de duidelijkste critici van Musserts gewraakte uitspraak. Dat was hem nog niet vergeven. *Het Volk* drukte enkele weken een document af waar uit bleek dat de Amsterdamse WA haar leden mobiliseerde met strikt consigne om zich zonder enig kenteken te verzamelen in de nabijheid van de Dam.¹²⁹ Vandaar trokken ze naar het hotel en zetten de vergaderzaal vakkundig op stelten. Een vanuit bureau Warmoesstraat aangetreden politiemacht werkte hen na een kort treffen de zaal uit.¹³⁰

De eerste december van 1935 deed de Amsterdamse NSB vervolgens van zich spreken met een grootschalige actie waaruit eveneens een gewijzigde aanpak bleek. In de Stadsschouwburg voerde de Amsterdamsche Tooneelvereniging het toneelstuk ‘De Beul’ van de Zweedse schrijver Pär Lagerkvist op. Vanwege de antifascistische, en volgens sommigen godslasterende strekking drong onder meer de NSB aan op een verbod. De antirevolutionaire burgemeester Willem de Vlucht weigerde echter op voorhand toe te geven aan “een eventueel optreden van luidruchtige elementen.”¹³¹ In de pers werd het stuk, waaraan de bewerkers een zeer expliciete antinazistische wending gaven, zeer wisselend ontvangen.¹³² Geruime tijd vonden de voorstellingen ongehinderd doorgang, maar die zondagavond verstoorden groepen NSB'ers, waaronder de inmiddels beruchte WA-groep,¹³³ met hoesten, schreeuwen en ostentatief applaus de voorstelling. Zo'n 150 tot tweehonderd mensen werden door de politie verwijderd. In de zaal, in de vestibule en buiten op het Leidseplein braken vervolgens gevechten uit. Diverse ordeverstoorders, waaronder twee studenten, een secretaresse en een ex-agent van politie, werden aangehouden.¹³⁴ De secretaresse vond later haar echtgenoot onder de verstoorders van een filmpremière in februari '36.

Deze NSB-actie had een buitenlands voorbeeld. In Buenos Aires verstoorden aldaar woonachtige Duitsers in december '34 een antinazistisch

129 “Officiële rel der N.S.B.,” *Het Volk*, 18 december 1935 (avondeditie).

130 Rapporten Warmoesstraat, 29 oktober 1935, mut. 8.55 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6987.

131 Betsy Dokter en Carry van Lakerveld, *Een Kunstolympiade in Amsterdam. Reconstructie van de tentoonstelling D.O.O.D. 1936* (Zwolle en Amsterdam 1996) 10.

132 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 772-773.

133 H. Schumacher, “Tien jaar W.A.,” in *Nationaal Socialistische Almanak 1943*, 91-107, aldaar 95.

134 Rapporten Leidseplein, 1 december 1935, div. mut., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6158.

toneelstuk van Ferdinand Brückner.¹³⁵ Volgens L. de Jongs studie over de Duitse 'Vijfde Colonne' staken zij daarbij zelfs het theater in brand.¹³⁶ Zoverging de Amsterdamse WA in elk geval niet, hoewel incidentele pogingen tot brandstichting wel uit hun kringen voortkwamen. Bij de acties tegen 'De Beul' benadrukten de verstoorders nogal nadrukkelijk hun positie. Zij beschouwden hun optreden als gerechtvaardigd, aangezien de autoriteiten zich tegenover goddeloosheid en zedenverwildering nalatig toonden.

Mussert prees de bedrijvers van de incidenten in *Volk en Vaderland*.¹³⁷ De Leider was ongetwijfeld tevreden over het optreden tegen de gepercipieerde maatschappelijke en culturele verloedering. Het is echter maar zeer de vraag of zijn tevredenheid zonder bijmaak was. Het kan Mussert onmogelijk zijn ontgaan dat de voortvarende activiteiten van met name de Amsterdamse radicalen zowel binnen als buiten de NSB veel kritiek en weerstand opriepen. De bezwaren tegen het toneelstuk leefden in veel bredere kring, maar beduidend minder breed was de instemming met de verstoringen. Bovendien moet Mussert hebben beseft hoe riskant het was dat de WA'ers en hun medestanders niet alleen rechtsregels, maar ook de bepalingen van de partijleiding naar eigen goeddunken negeerden.

In de personele samenstelling van de Amsterdamse weerafdeling valt vooral in de beginjaren de grote deelname van handels-, kantoor- en bankbedienden op. Zij waren en bleven een dominante factor, ook nadat rond 1935 het aantal arbeiders in de traditionele zin van het woord toenam. Hogewind beweerde in de zomer van dat jaar in de Algemeene Raad zelfs dat zijn WA, die toen landelijk ongeveer 1200 man telde, voor tachtig procent uit arbeiders bestond.¹³⁸ De Amsterdamse werkelijkheid gaf toch een veel sterkere vertegenwoordiging van de (lagere) middenklasse te zien. Of Hogewind de samenstelling van zijn korps niet kende, de zaken bewust onjuist presenteerde of het begrip 'arbeider' nogal oprekte is niet duidelijk.

Het weinig proletarische karakter had destijds ook publieke bekendheid. Eind augustus '35 schreef een bewoner van de Willemstraat in de Jordaan een brief aan de burgemeester. De Willemstraat was een van de punten waar colportage van WA'ers veelvuldig tot geweld leidde. De anonieme bewoner vreesde dat het moment dat de antagonististen elkaar dood zouden slaan nabij was. "De Willemstraat" was volgens de briefschrijver van de communisten

135 "Politiek tumult in schouwburg te Buenos Aires", *Het Vaderland*, 18 december 1934 (avondeditie).

136 L. de Jong, *De Duitse Vijfde Colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Arnhem 1953) 40, www.dbnl.nl.

137 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 773.

138 Notulen 11 juli 1935, NIOD, NSB, inv. nr. 276.

even afkerig als van de NSB'ers. Naar zijn overtuiging zouden de laatsten het onderspit moeten delven, “daar dit meer kantoor heeren en dames zijn uit ge goede kringen”.¹³⁹

Nu was de NSB'er die kort daarvoor vlakbij de Willemstraat verwondingen opliep – dit zoveelste incident was waarschijnlijk aanleiding voor de brief – een bouwvakker.¹⁴⁰ Desondanks had de briefschrijver een punt: in WA-kringen waren vooral “kantoor heeren” sterk vertegenwoordigd. Hij vergiste zich echter in de veronderstelling dat de colporteurs niet tegen hun opposenten opgewassen zouden zijn. Hoewel ze regelmatig harde klappen moesten incasseren, wisten ze ook flink van zich af te slaan. Voor de WA'ers was het handhaven van de colportagepunten een essentiële stap in de strijd om de straat. Ze vochten er dan ook hard voor.

Voor veel WA'ers gold dat zij, of hun vaders, zich met de nodige moeite aan het klassieke proletariaat hadden kunnen ontworstelen. Ook waren er in ieder geval onder de aanvoerders van de hoofdstedelijke WA ook enkele sociale dalers. Wittkamp, Stevens en hun secondant G.A. van Dieren schopten het alle drie minder ver als hun vaders, die respectievelijk commissionair in effecten, tandarts en eigenaar van een grote horecazaak waren.

De gewezen *Telegraaf*-journalist Jan Spierdijk beschreef in zijn autobiografische *Jeugd vol verwachting* hoe hij in de jaren dertig als jongeling bij de Nederlandsche Lloyd op kantoor werkte, en daar enkele actieve NSB'ers als collega's had:

Kwam hij er niet uit, dan raadpleegde hij Daalder, de sous-chef aan zijn linkerkant bij het raam dat uitzicht bood op de kale achtertuinen. De sous-chef was een lijkbleke dertiger in een pak, dat hem niet zwart genoeg kon zijn, want hij was kringleider bij de NSB, maar daarover mocht binnen de kantoor muren niet gepraat, hoogstens gefluisterd worden. Tegenover hem en naast mij zat ook al een houzeeër, Bontjema, een lange, blonde WA-man, wiens benen naar marcheren stonden.¹⁴¹

In hoeverre Spierdijks karakterisering accuraat zijn – in naoorlogse belletrie komt obligaat dedain jgens NSB'ers en WA'ers vaker voor – is lastig

139 Anoniem schrijven, 26 augustus 1935, SAA, Algemene Zaken, inv. nr. 4848, volgnr. 146.

140 Rapporten Marnixstraat, 23 augustus 1935, mut. 8.45 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6359.

141 Jan Spierdijk, *Jeugd vol verwachting. Amsterdamse herinneringen 1919 - 1940* (z.p., z.j. (1994)) 166.

te bepalen. Beide mannen waren echter inderdaad lid van het WA-‘Vendel Amsterdam’ en van de nog uitvoerig te bespreken Wandelsportvereniging Amsterdam.¹⁴² Bovendien liep Th.G. Bontjema de Vierdaagse van 1934 met de sportclub van de Nederlandsche Lloyd.¹⁴³ In later jaren gaf hij de voorkeur aan wandelen met geestverwanten.¹⁴⁴ In het geval van de WA'er Pieter Daalder blijkt diens werkkring uit de bevolkingsadministratie: “kantbed Ned. Lloyd”.¹⁴⁵ Zo geven ook Spierdijks herinneringen enig reliëf aan de sociale achtergrond van Amsterdammers die in de WA participeerden.

Een ander opvallend verschijnsel in het radicale Amsterdamse NSB-milieu is de actieve deelname – ook vooral in de beginjaren – van een aantal joden. Ten slotte was een nadrukkelijk antisemitisme steeds binnen dit milieu aanwezig. Toch maakten enkele joodse NSB'ers ook deel uit van de weerafdelingen. Voorjaar 1934 ontstond hevige beroering door het aanstellen van een joodse WA'er tot onderluitenant.¹⁴⁶ Een deel van de manschappen gaf te kennen bij het handhaven van dit besluit uit de WA te zullen stappen. Een paar joden in de gelederen konden zij kennelijk aanvaarden, maar ze wensten geen bevelen van hen aan te nemen. Het is veelzeggend dat het opstandige deel van de WA onder aanvoering stond van Wittkamp, die rond deze periode de daadwerkelijke leiding van de formatie aan zich trok. De aanstelling werd volgens *Het Volk* door de plaatselijke NSB-leiding ingetrokken.¹⁴⁷ Op de ledenlijst van het door Wittkamp gevormde ‘Vendel Amsterdam’ stonden nog wel twee joodse WA'ers. Niet bij het kader, maar bij de gewone manschappen.¹⁴⁸

De meest in het oog lopende eigenschap van de WA bleef het aanvallende optreden. Vooral nadat Wittkamp en Stevens zich als aanvoerders ontpopten, vormde zich binnen de Amsterdamse NSB een gewelddadige voorhoede. Gevechten rond de colportage waren er al langer, maar vanaf medio 1934 werden deze stelselmatiger en effectiever georganiseerd, ondanks bezwaren van Hogewind. Daarbij behield deze groep geruime tijd het initiatief.

142 ‘Naamlijst Kader W.A.’ en ‘Naamlijst W.A.’ met datumstempel 5 januari 1935, NIOD, NSB, inv. nr. 1104 en ledenlijst Wandelsportvereniging ‘Amsterdam’, NIOD, NSB, inv. nr. 1108.

143 Registers van deelnemers aan de Vierdaagsche Afstandsmarschen 1934, Regionaal Archief Nijmegen (RAN), Koninklijke Nederlandse Bond voor Lichamelijke Opvoeding (KNBvLO), afdeling Nijmegen, inv. nr. 435.

144 Registers Vierdaagsche Afstandsmarschen 1937, RAN, KNBvLO, inv. nr. 450.

145 Gezinskaart S. J. Daalder (geb. 29 maart 1866), SAA, Bevolkingsregister duplicaatfilms gezinskaarten, gedigitaliseerde bestanden op www.stadsarchief.amsterdam.nl (22 april 2010).

146 CID, rapport 11494, 9, NL-HaNa, Justitie, 1915-1955, 2.09.22, inv. nr. 16790, www.historici.nl.

147 “Ruzie bij Mussert”, *Het Volk*, 9 juni 1934 (avondeditie).

148 ‘Naamlijst Kader W.A.’ en ‘Naamlijst W.A.’ met datumstempel 5 januari 1935, NIOD, NSB, inv. nr. 1104.

Het is duidelijk dat de Amsterdamse WA en haar hulptroepen zichzelf een beduidend ruimer activiteitenkader gunden dan hen volgens de eigenlijke taakomschrijving toekwam. De gevolgen daarvan waren niet onverdeeld gunstig. Velen die aanvankelijk neutraal of welwillend tegenover de beweging van Mussert stonden, keurden het onbekookte straatgeweld af. Politieke tegenstanders bleken vaak niet geïntimideerd, maar eerder tot meer tegenstand geprikkeld. De overheid had niet direct een passend antwoord klaar, maar bleek de grens tussen zelfverdediging en machtsvorming wel degelijk te bewaken. Ondanks de tomeloze inzet was de WA in meer dan een opzicht in een lastige positie terechtgekomen. In de eigen ogen waren de offensieve activiteiten de juiste route naar succes. Voor veel anderen, waaronder niet in de laatste plaats de eigen partijleiding, was de WA een uitgesproken kopzorg geworden.

5 Gedaanteverwisseling

De WA in vermomming

De overheid zag de ontwikkelingen rond de NSB-weerkorpsen met lede ogen aan. Het spreekt vanzelf dat de autoriteiten niet ingenomen waren met de toenemende initiatieven tot particuliere machtsvorming, ongeacht uit welke richting zij kwamen. Nederland kende weliswaar particuliere weerbaarheidorganisaties als de BVL en de gemeentelijk georganiseerde Burgerwachten, maar deze waren niet aan een specifieke partij gebonden. Bovendien hadden ze uitdrukkelijk tot doel het bevoegde gezag te ondersteunen. Het was de minister van defensie die over inzet van de BVL besliste, en de burgemeesters konden eventueel de Burgerwachten rekwireren. Onomstreden waren ze niet. Voor de marxist Sneevliet waren het steunpilaren van het fascisme, in het leven geroepen om “het verzet der arbeidersklasse in een bloedbad te verzuipen.”¹ De NSB’er Van Vessem hamerde er op zijn beurt op dat dit tegen zijn beweging gerichte privélegers in dienst van RKSP en ARP waren.²

De tendens tot eigenmachtige ordehandhaving was al geruime tijd groeiende. In de nazomer van 1932 wilden kringen rond Groeninx van Zoelen tijdens Prinsjesdag, door communisten tot ‘Roode Dinsdag’ geproclameerd, de Haagse politie ongevraagd bijstaan bij de ordehandhaving. Groeninx en zijn medestanders wilden met name voorkomen dat luidruchtige betogers de koningin tijdens haar rijtoer met spreekkoren zouden schofferen. Zij hadden het plan zich op strategische punten langs de route op te stellen, om eventuele initiatieven in die richting luidkeels te overstemmen. Anderen gingen vervolgens met het initiatief op de loop. Zij organiseerden verzamelplaatsen, deden voorstellen voor bewapening – stalen ploertendoders – en suggereerden ten onrechte de instemming van verschillende autoriteiten. Hoewel er niet veel van terecht kwam, veroorzaakte het voornemen opschudding. De toenmalige ondervoorzitter van de ministerraad D.J. de Geer (Christelijk-Historische Unie, CHU) antwoordde op Kamervragen naar aanleiding van de affaire:

¹ ID Amsterdam, rapport 2278, 2 augustus 1932, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-’39, inv. nr. 151.

² *Handelingen Eerste Kamer, 1935-1936*, 827.

Indien ooit particulieren eigenmachtig een gedeelte van de taak der politie zouden trachten op zich te nemen, dan zou het de taak der politie zijn, aan dit revolutionair optreden onmiddellijk een eind te maken.³

De Geer raakte hier natuurlijk een cruciaal punt: het geweldsmonopolie van de overheid was direct in het geding. Dit geweldsmonopolie maakte (en maakt) ordehandhaving tot een onbetwiste overheidstaak. Niet veel later richtte de NSB een eigen weerkorps op, dat de eigen verdediging van de beweging op zich moest nemen. De Geers uitspraak gold natuurlijk onverkort voor dit korps. Het beschermen van NSB-colporteurs tegen molestatie door tegenstanders was een zaak van de politie, en niet van de WA.

Het principe van gezagsgetrouwheid bracht met zich mee dat de NSB haar aanhangers instrueerde bevelen van politiezijde op te volgen. De positie die de beweging ten opzichte van de Amsterdamse politie innam was echter niet consequent, maar hing sterk af van hoe het optreden van dit korps uitpakte. *Volk en Vaderland* schreef begin 1935 naar aanleiding van de vele gevechten met tegenstanders in de hoofdstad: “De Amsterdamse politie doet wat zij kan, maar zij kan onmogelijk dergelijke dingen voorkomen en zij kan ook niet overal tegelijk zijn.”⁴ Na de Landdag in de RAI enkele weken later complimenteerde het blad het Amsterdamse politiekorps, en stelde dat het onder een nationaal-socialistisch bewind zou “worden gewaardeerd, gelijk het verdient.”⁵ Enkele maanden daarna kwam *Volk en Vaderland* daarentegen met de al eerder vermelde aantijgingen aan het adres van de ‘rode’ hoofdcommissaris Versteeg. In de daarop volgende jaren bleef de Amsterdamse afdeling dit refrein in diverse variaties herhalen. Eind mei '36 joegen politieruiters tijdens een rijtoer van koningin Wilhelmina een opdringerige demonstratie van radicale NSB'ers op de Dam uiteen. Het gevolg was dat zij, en bij uitbreiding het hele politiekorps, in het NSB-jargon voortaan als ‘de kozakken van Versteeg’ bekend stonden. Begin 1937 verzuchtte een NSB'er naar aanleiding van een opstootje: “Wij Amsterdammers zijn dan ook niet te benijden met onze roode politie [...]”.⁶ Toen kort daarna Mussert hoogstpersoonlijk in Amsterdam-Noord een onaangename – in een

3 CID, rapport 32937, knipsels e.d. over Roode Dinsdag, 16 september 1932, 17, NL-HaNa, Justitie, 1915-1955, 2.09.22, inv. nr. 16783, www.historici.nl.

4 “De bloedige terreur”, *Volk en Vaderland*, 9 maart 1935.

5 “De Landdag”, *Volk en Vaderland*, 6 april 1935.

6 *Arbeidsfront*, 5 januari 1937.

volgens hoofdstuk nader toegelichte – ervaring opdeed, nam de kritiek op het Amsterdamse korps nog eens toe:

In dit verband bezigde de heer Mussert scherpe uitlatingen aan het adres der politie in het algemeen en den Amsterdamschen hoofdcommissaris, den heer Versteeg, in het bijzonder en besprak de vermelde, door hem ondervonden “aanranding” te Amsterdam.⁷

De aanvankelijke welwillendheid jegens de sterke arm was niet vrij van opportunisme. Een belangrijk argument voor het onderhouden van een eigen weerkorps was dat de politie, als onderdeel van het ‘demo-liberale’ bestel, tekort schoot tegen de beweerde marxistische dominantie op straat. Deze kritiek ging er gemakshalve aan voorbij dat de politie, zoals ook al eerder bleek, gewelddadige tegenstanders zo mogelijk arresteerde. Deze werden door justitie meer dan eens tot forse straffen veroordeeld. Uiteindelijk bleef de verstandhouding tussen de NSB-activisten en de politie altijd een moeizame.

Ondanks het beginsel van het geweldsmonopolie was de regering aanvankelijk ambivalent tegenover de NSB-initiatieven tot eigen weerbaarheid. Wel werd aan militairen lidmaatschap van de WA, en later van de gehele NSB, verboden. De Jong stelt in deel 1 van *Het Koninkrijk* dat in de beginfase enkele honderden beroepsofficieren en onderofficieren “lid werden van de NSB, maar de meesten hunner bleven niet lid toen dit verboden werd.”⁸ Tezelfdertijd ontstond ophef over de aanwezigheid van fascistten in de BVL en de Burgerwachten. Er volgden dan ook al snel vergelijkbare regeringsmaatregelen ten aanzien van deze organisaties. Een groot aantal leden van BVL en Burgerwachten trad als gevolg daarvan uit de NSB. Daar staat tegenover dat ook meerdere NSB-sympathisanten de BVL en Burgerwachten verlieten.

Overigens waren er ondanks de scherpe overheidsmaatregelen ook later nog veel vooral gewezen militairen, waaronder ook (reserve-)officieren en onderofficieren, in NSB en WA te vinden. Vooral de onderofficieren, niet zelden reservisten, bleven nadrukkelijk een stempel op het weerkorps drukken. Zoals al bleek kondigde de regering in 1933, met het Duitse voorbeeld voor ogen, een uniformverbod af. Dit verbod betrof naast petten, hemden, beenkappen en laarzen onder meer ook vaandels, insignes en fietsvlaggetjes. Naarmate echter de ordeverstoringen en gewelddadigheden

7 “Landdag der N.S.B. op de heide te Lunteren”, *Leidsche Courant*, 18 mei 1937.

8 De Jong, *Het Koninkrijk I. Voorspel*, 280.

rond de NSB-colportage in aantal en omvang toenamen klonk de roep om verdergaande maatregelen luider. Tegen het eind van 1935 was het zover: de regering stuurde daadwerkelijk aan op een wettelijk verbod van particuliere weerkorpsen.

Begin december '35 dienden de ministers Colijn en J.A. de Wilde van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en Van Schaik van de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) een wetsontwerp in. De nieuwe wet beoogde zowel het oprichten en het ondersteunen van, als het deelnemen aan particuliere weerkorpsen strafbaar te stellen. De regering hoopte met deze Wet op de Weerkorpsen de talrijke ordeproblemen de kop in te drukken, en tevens een niet te miskennen gevaar voor het staatsgezag te bezweren. Het was immers gebleken dat de weerkorpsen zich niet tot de – op zichzelf al ongewenste – eigen bescherming en die van colporterende geestverwanten beperkten, maar daarnaast tot werkelijke machtsfactoren wilden uitgroeien. Agressie tegen onwelgevallige meningen toonden die machtswil ondubbelzinnig aan.

Binnen de NSB was de verontwaardiging over het wetsvoorstel vanzelfsprekend groot. De daar heersende overtuiging was dat deze wet uitsluitend de WA op de korrel nam. De regering benadrukte evenwel dat de wet bedoelde het staatsgezag “tegenover elk en een iegelijk” te handhaven.⁹ Onbehagen over de toenemende particuliere machtsvorming bestond in regeringskringen al langer. Het kwam volgens de autoriteiten bovendien steeds vaker tot “daadwerkelijke machtsontplooiing”.¹⁰ De gewraakte initiatieven waren van verschillende politieke stromingen afkomstig, maar het optreden van de WA maakte het probleem acuut. De WA plaatste zichzelf – en de NSB – op dusdanige wijze in de schijnwerpers dat een overheidsreactie niet kon uitblijven. Door de NSB- en de WA-leiding was deze ontwikkeling uiteraard wel voorzien, en zij anticipeerden er ook op.

In november '34 maakte de regering voor het eerst haar voornemen om tot deze wet komen bekend. Alle WA-commandanten kregen daarop van Hogewind opdracht hun eenheden om te vormen tot wandelclubs.¹¹ De instructie van Hogewind leidde tot het ontstaan van een groot aantal van deze clubs. Deze clubs dienden zich vervolgens allen aan te sluiten bij de Nederlandsche Wandel Organisatie (NWO).¹² Deze NWO profileerde zich als een neutrale sportorganisatie. Een Amsterdamse politiecommis-

9 *Handelingen Eerste Kamer, 1935-1936, Memorie van Antwoord, Bijlage 241.*

10 *Handelingen Tweede Kamer, 1935-1936, Memorie van Toelichting, Bijlage 241, ondernummer 3.*

11 CID, rapport 19260, 28 maart 1935, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1574, www.historici.nl.

12 CID, rapport 19260, www.historici.nl.

saris, waarschijnlijk K.H. Broekhoff, omschreef de NWO echter zonder enig voorbehoud als “een mantelorganisatie van de Weer Afdelingen der NSB”.¹³ De voorzitters van de aangesloten clubs ontvingen bij de agenda van de landelijke vergadering meteen per agendapunt een steminstructie. Na kennisneming dienden zij deze te vernietigen.¹⁴ Deze autoritaire wijze van besluitvorming sloot goed aan bij de binnen de NSB zo benadrukte geest van tucht en gehoorzaamheid, hoewel deze onder de NSB-wandelsporters allerminst vanzelf sprak.

De wandelsport, door de NWO opgevat als “de wijze van lopen met passen, waarbij voortdurend voetcontact met den grond behouden blijft”,¹⁵ was in die dagen in bredere kring een geliefde bezigheid. Talloze clubs organiseerden jaarlijks een groot aantal wandelmarsen. Bij die gelegenheden liepen ook neutrale clubs in het gelid, en droegen de wandelaars min of meer uniforme kleding. Dat maakte de wandelclubs voor de in de WA en aanverwante groepen georganiseerde NSB'ers tot een ideale camouflage. Toch was de sport meer dan alleen een dekmantel. Het was een integraal onderdeel van het hele pakket van nationalisme, militarisme en agressie, dat in radicaalrechtse kring opgeld deed. De schrijver Maurits Dekker haalde SA-sportleider Bruno Malitz aan, die stelde dat de nazi-sportactiviteiten waren gegrondvest op haat, jegens Napoleon en jegens Frankrijk.¹⁶ De Duitse politiek-sportieve opvattingen gingen terug op de beweging van ‘Turnvater’ Ludwig Jahn, die de clandestiene nationalistische oppositie tegen Napoleon via wandelmarsen en turnoefeningen organiseerde. Hoewel niemand openlijk aan die relatie refereerde, leefden er onder de NSB-wandelaars vergelijkbare sentimenten.

Naast de wandelclubs kwam in de loop van 1935 binnen de NSB het Gilde der Voortrekkers tot stand. Het gedenkboek *Voor Volk en Vaderland* uit 1941 omschreef deze organisatie als volgt:

Mannen en vrouwen die het nationaal-socialisme uitdragen op alle straten en pleinen van Nederland. Zij bijten het spits af en vangen de eerste slagen der terreur op.¹⁷

13 Schrijven van 30 juli 1935, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4765.

14 CID, rapport 19260, 28 maart 1935, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1574, www.historici.nl.

15 Technisch reglement NWO in rapport 12476, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4765.

16 Maurits Dekker, *Lauwerkrans en hakenkruis* (Amsterdam z.j. (1937)).

17 Van Geelkerken (red.), *Voor Volk en Vaderland*, 195.

De gebruikelijke bewondering die krachtdadigheid binnen de beweging afdwong blijkt ook hier. In de NSB-perceptie waren de Voortrekkers fiere propagandisten, die hoon en spot of erger trotseerden om hun politieke ideaal te verspreiden. Met een naamgeving die overduidelijk zinspeelde op de stamverwante Zuid-Afrikaanse boeren die het gevaar onbevreesd tegemoet traden, positioneerden de gildeleden zich duidelijk.

Met deze ook wel als ‘werkerskernen’ aangeduide gilden was binnen de organisatie voorzien in een lichaam dat zich helemaal op colportage en straatpropaganda richtte. De Voortrekkersgilden werden vanwege die specifieke taken een zeer belangrijke factor binnen dit propagandawerk. Net als de wandelclubs ontstonden ook deze kernen al vóór de weerafdelingen van het toneel moesten verdwijnen.

In de ‘moeilijke buurten’ verzorgden de gilden ook de riskante huis-aan-huisverspreiding. Binnen het gildeverband actieve ‘stootgroepen’, met een organisatiestructuur die zeer snelle mobilisatie mogelijk moest maken, ondersteunden hierbij indien nodig. Zij stonden wat opzet en doel betreft dus dicht bij de WA. In feite vormden zij een overgangsvorm tussen de colporteurs en hun beschermers, en formaliseerden zo de situatie die in de colportagepraktijk van het WA-tijdperk was ontstaan.

De CID, die goed was ingelicht en zonder twijfel over bronnen dicht bij het vuur beschikte, hield de gilden scherp in het oog. De dienst nam als “vrijwel vaststaande” aan dat de WA-leden, althans daar waar bedoelde gilden eind 1935 reeds actief waren, automatisch van de ene organisatie in de andere overstapten. Bovendien wist de dienst te melden dat de gilden incidenteel de meer standvastige vrouwen uit de beweging opnamen, juist om de verdenking tegen te gaan dat het hier een voortzetting van de WA betrof.¹⁸ Of er ook werkelijk vrouwen in de Voortrekkersgilden participeerden is moeilijk met zekerheid vast te stellen. Wel is zeker dat het aantal vrouwen uit de hoofdstedelijke NSB dat aantoonbaar deelnam aan ordeverstoringen en geweld op de vingers een hand te tellen is. Waarnemers van de CID constateerden bij een grote vergadering in de Amsterdamse Apollohal op 3 februari 1936 dat de ordedienst in de zaal geheel bestond uit “personen, die vroeger deel uitmaakten van de weerafdeeling.”¹⁹ Zij droegen daarbij insignes met een “vergulde leeuw”²⁰, het onderscheidingsteken van het gilde. Deze ‘klimmende leeuw’ sierde ook de omslag van de circulaire met

18 CID, *Jaargang 1936. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 10, NL-HaNa, Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv. nr. 18, www.historici.nl.

19 CID, *Jaargang 1936*, 10.

20 CID, *Jaargang 1936*, 10.

bepalingen en voorschriften die men aan de gildeleden uitreikte.²¹ Naleving van belangrijke instructies, zoals zelfbeheersing tonen bij confrontaties met tegenstanders, geen wapens dragen en politiebevelen stipt opvolgen, wilde de Voortrekkers nog wel eens moeilijk vallen. Een ‘Gildelied’ was er ook. De krijgshaftige slotregel zinspeelde op het Horst-Wessellied: “Gilde marcheert Hou Zee, de straten vrij”.²²

Het was snel duidelijk dat een zeer ruime Kamermeerderheid het door de regering voorgestelde wettelijk verbod van de particuliere weerkorpsen zou steunen. Dat was niet altijd van ganser harte. Dit bleek onder meer uit de woorden van CHU'er H.W. Tilanus, die bij de behandeling in de nazomer van 1936 zei:

Nu wil ik wel zeggen, dat ik van dit ontwerp geen al te groote verwachtingen heb. Meer verwachtingen heb ik van het terugkeeren van meer evenwichtige denkbeelden [...]²³

Tilanus gaf daarmee een kernprobleem van de koortsige tijdgeest vrij nauwkeurig weer. De verdere parlementaire debatten ter zake, die de gemoederen danig zouden verhitten, komen later nog aan de orde. De NSB kon zich als politieke beweging die een legale opvatting claimde uiteraard geen justitieel optreden tegen een suborganisatie veroorloven. Mussert wenste de komst van de wet dan ook niet af te wachten, en hief eigener beweging de weerafdelingen op. Hij maakte zijn besluit midden december bekend, en gaf er de voorkeur aan

den datum van opheffing der W.A. aan onszelf te houden, liever dan af te wachten, wanneer het der regeering believen zal, de wet van kracht te doen worden.²⁴

De daadwerkelijke opheffing van de WA bepaalde hij op 31 december 1935. Het is goed hier nog eens te bedenken dat de wet op dat moment nog niet aangenomen, laat staan van kracht was. De parlementaire behandeling moest zelfs nog beginnen, en daadwerkelijke invoering zou nog meer dan drie jaar op zich laten wachten. Musserts proactieve aanpak van de WA staat

21 NSB, *Gilde der Voortrekkers* (1935).

22 *De Loods*, 20 augustus 1936.

23 *Verslag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*, 1935-1936, 1937.

24 H. Schumacher, “Tien jaar W.A.” in: *Nationaal-Socialistische Almanak* (Utrecht 1943) 91-107, aldaar 95.

in opvallend contrast met zijn standpunt inzake de met ontslag bedreigde Burgerwachters een goed jaar eerder. Hij vond toen dat zij, daar hun NSB-lidmaatschap niets beschamends had, niet zelf op moesten stappen.²⁵ De Leider oordeelde het beter als zij aanbleven, en hun superieuren zo dwongen hen daadwerkelijk te ontslaan. Ook ten tijde van het ontslag van hem en Van Geelkerken als provinciaal ambtenaar dreef hij de zaak op de spits.²⁶ Een even principiële houding tegenover de aankomende wet was consistentier en misschien zelfs propagandistisch van nut geweest.

Onder de tegenstanders, met name ter linkerzijde, bestond nogal wat scepsis over de manoeuvre van de NSB. “Fascisten die hun knokploegen opheffen! Niemand die het gelooft”, schreef het *Afweerfront*, het blad van de ‘sectie Holland’ van de Internationale Rode Hulp. Ook zou, volgens het hier geciteerde dagblad *Het Volk*, een nieuwe organisatie ter vervanging van de oude WA al klaar staan.²⁷ Het blad doelde waarschijnlijk op de Voortrekkersgilden.

Op 26 december 1935 hield de WA, net als in de twee jaren daarvoor, haar ‘Kerstmarsch’. Deze wandeltocht was bedoeld als demonstratie van de discipline waarmee de NSB zich te pas en te onpas profileerde. Het evenement was dit keer tevens bedoeld als de formele beëindiging van het bestaan van het partijkorps. Voorafgaand aan de mars kwamen WA’ers en belangstellenden bijeen in de Apollohal. De twaalfhonderd deelnemers aan de mars stonden onder leiding van het Amsterdamse WA-kopstuk Van Dieren. Het traject lag geheel buiten de Amsterdamse gemeentegrenzen, omdat het gemeentebestuur geen vergunning voor de optocht verleende. Daarom moesten de deelnemers eerst in kleine groepjes het Amsterdamse grondgebied verlaten. Zij verzamelden zich bij café De Uitkijk in Amstelveen, en liepen vandaar naar Ouderkerk aan de Amstel en terug.²⁸ In 1934 verliep de tocht niet veel anders. Ook toen moesten de deelnemers zich in kleine groepjes over de gemeentegrens begeven alvorens zich tot grotere verbanden te verenigen.²⁹ Bij hun terugkeer ontbonden deze groepen zich weer, om in los verband naar feestgebouw Bellevue te trekken voor een afsluitende boerenkoolmaaltijd.³⁰ Enkele honderden sympathisanten

25 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 216.

26 Te Slaa en Klijn, *De NSB*, 361-362.

27 *Afweerfront tegen oorlog en fascisme voor hulp en verdediging*, januari 1936.

28 *Het Vaderland*, 27 december 1935 (avondeditie).

29 “Kerstmarsch der N.S.B.”, *De Telegraaf*, 27 december 1934.

30 Pamflet NSB Gewest Amsterdam, voorin agenda Bellevue, SAA, feestgebouw Bellevue, inv. nr. 52.

begroetten toen de deelnemers bij hun aankomst aldaar, midden in de stad, ongehinderd met luid ‘Houzee’-geroep.³¹

De WA sloot de mars van 1935 af met een groots opgezette ophefingsplechtigheid in de Apollohal. Ook hier moesten de lopers zich, na het ontbinden van de stoet, in kleine groepjes naar toe begeven. Door de strikte bepalingen van de Amsterdamse politie was zelfs de geringste vorm van demonstratie onmogelijk. Het oogluikend toestaan van toejuichingen, zoals een jaar eerder, was er dit keer niet bij.

Onder een groot deel van de WA'ers bestond wrevel over de houding van het Hoofdkwartier. De teleurgestelde – en veelal verbitterde – WA-mannen werden van hun eed aan Mussert ontslagen. Ze kregen als doekje voor het bloeden de mogelijkheid zich door een bijzondere, maar nogal betekenisloze gelegenheidseed aan hun Leider te binden. Mussert zou eigenlijk in persoon komen spreken, maar hij liet vanwege ziekte – volgens een krant een “ernstige influenza”³², volgens een andere “bronchitis gepaard gaande met hoge koorts”³³ – verstek gaan. Wellicht was hij ook echt ziek, maar het is verleidelijk aan zijn afwezigheid meer betekenis toe te kennen. Het opheffen van de WA schoot velen in het verkeerde keelgat, en het legaliteitsstreven van de NSB-leider werd in Amsterdamse kringen zeker niet alom gedragen. Bovendien bleef Mussert in penibele situaties wel vaker onzichtbaar.

Tijdens de plechtigheid in de Apollohal werden de honneurs in ieder geval waargenomen door gewestelijk commissaris Tjeerd van der Weide uit Overveen. Van der Weide sprak namens Mussert de verwachting uit dat eens de WA weer “in volle uniform, en met vliegende vaandels en slaande trommen”³⁴ door de Amsterdamse straten zou trekken. Deze optimistische verwachting zou binnen verschillende geleidingen van de NSB bijzonder hardnekkig blijken, maar werd pas tijdens de Duitse bezetting bewaarheid.

Wandelclubs

Uiteraard betrof het bevel om zich op de transformatie naar wandelclubs voor te bereiden ook de Amsterdamse WA. Dit leidde tot een grote toeloop op enkele reeds bestaande clubs. Er ontstond echter ook een aantal nieuwe

31 Rapporten Leidseplein, 26 december 1934, mut. 6.00 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6155.

32 *Het Vaderland*, 27 december 1935 (avondeditie).

33 *Amersfoortsch Dagblad*, 28 december 1935.

34 J.A.A. Aarse en B. Marinus, “*Hou zee kameraad!*” *Een documentaire over de NSB* (Amsterdam 1967) 88.

wandelsportverenigingen. Binnen dit geheel organiseerden zich behalve de officiële WA'ers veel meer actiebereide NSB-leden. Verschillende clubs organiseerden zich vooral binnen een bepaalde wijk. Hier ligt een overeenkomst met het beginsel dat de WA, zoals de vroegere schutterijen, een lokaal georganiseerde machtsfactor moest zijn.³⁵ Niet voor alle clubs geldt dat zij een vooral uit geweldplegers bestaand ledenbestand hadden. Ook hier was een onderscheid tussen enkele groepen die de harde kern vormden, en anderen die meer als hulptroepen dienden. Herhaaldelijk komen er wandelaars op de ledenlijsten van meer dan een club voor. Mogelijk hadden deze leden een intermediaire functie, maar concrete aanwijzingen daarvoor zijn er niet. Verder is van belang dat de burgemeester van Amsterdam vanaf eind 1934 aan NSB-gerelateerde clubs vrijwel altijd vergunningen voor het houden van optochten binnen de gemeentegrenzen weigerde. Meestal gebeurde dat mede door afwijzende adviezen van zijn politiekorps. Enkele Amsterdamse wandelclubs springen het meest in het oog.

Wandelsportvereniging 'De Driehoek' werd volgens het eigen briefhoofd al in mei '34, dus zeer ruim voor het daartoe strekkende bevel, opgericht.³⁶ Het is een club waarvan de ledenlijsten de nauwe band met het NSB-milieu duidelijk aantonen. De naam zinspeelde zonder twijfel op het vignet van de NSB, waarvan de driehoeksvorm zelf weer symbool heette te staan voor Nederland, gelegen aan de delta van grote Europese rivieren.

Op de ledenlijst stond een tiental vrouwen. Banden met het radicale activisme uit NSB-kring hadden de ongeveer 25 mannelijke leden overduidelijk. Voorzitter-secretaris J.F. Langewen probeerde in 1935 met een aantal kameraden, waaronder clubgenoten, brand te stichten in het portiek van het Amsterdamse Vrijheidsbond-kantoor.³⁷ Ook de clubadviseur C.F.W. Rohde, die ondanks zijn Duitse nationaliteit tot de NSB was toegelaten, nam aan die poging deel.³⁸ Rohde bracht het al in november '33 tot WA-luitenant, met het vooruitzicht stedelijk instructeur te worden. In datzelfde jaar kreeg Rohde van de politie, bij monde van commissaris Broekhoff, te verstaan dat hij zich als buitenlands staatsburger in Nederland van politieke activiteiten diende te onthouden. In 1935 dook Rohdes naam op in een onderzoek rond een schimmig complot om SDAP-kopstuk Henri Polak naar Duitsland te

35 Schrijven kringleider H. Reydon, 2 juni 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1508.

36 Schrijven H.J. Rijkenberg, 4 juni 1936, NIOD, Nederlandsch Sigaren Bedrijf De Driehoek, inv. nr. 6.

37 Rapport over Langewen, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4765; register van strafzaken, NHA, Officier van Justitie Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 15, volgnr. 3195.

38 Register van strafzaken, NHA, Officier van Justitie Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 15, volgnr. 3195.

ontvoeren. Uit een rapport in die zaak bleek dat de Amsterdamse recherche in de veronderstelling verkeerde dat Rohde zich aan Broekhoffs aanwijzing uit 1933 hield.³⁹

Het lid J.F.G. Janssens fungeerde in 1935 als commandant van een actief optredende WA-troep, die hij onder meer in het veld bracht om de eerder genoemde vergadering van de Nieuw-Malthusiaanse Bond in Krasnapolsky te verstoren.⁴⁰ Janssens was later ook bestuurslid van de nog te bespreken Wandelsportvereniging 'Amsterdam'. Ondanks de duidelijke relatie met de WA wist 'De Driehoek' in de zomer van 1936 toestemming te krijgen om een wandeltocht van de Amstelveenseweg te laten vertrekken.⁴¹

Wandelsportvereniging 'Centrum' zetelde in een NSB-kringhuis aan de Prinsengracht, wat de band met de beweging al direct onmiskenbaar maakte. De club werd opgericht in juni '35 en volgens voorschrift aangesloten bij de NWO. Een delegatie nam in de zomer van 1936 deel aan de 'Vierdaagse Afstandsmarschen' in Nijmegen. Onder de leden bevond zich de muzikant B.J. Krabbenbos, wiens muziekkorps 'Rex' (de naamsovereenkomst met de Belgische fascistclub van Léon Degrelle berustte volgens de initiatiefnemers op toeval) voor inspirerende deuntjes zorgde. Ook colporteur Geert de Jonge trad, hersteld van de gevolgen van zijn confrontatie met tegenstanders, tot deze vereniging toe. De club ondervond problemen toen zij vanwege de NSB-connectie geen vergunningen kreeg voor het houden van oefenmarsen. Leden van deze club namen herhaaldelijk deel aan activiteiten van Wandelsportvereniging 'Amsterdam'.

De leden van Wandelsportvereniging 'Oost' waren, op een enkeling na, afkomstig uit het oostelijke deel van Amsterdam, voornamelijk de Indische Buurt, Watergraafsmeer, Oosterpark- en Dapperbuurt. Zij hielden geregeld hun 'marschen', onder andere naar Schiphol, waarbij de deelnemers bij gelegenheid een rondvlucht boven de stad konden winnen. In de lente van '35 mocht de club soms nog wel van de Amsterdamse straten gebruik maken.

Clubvoorzitter en WA-man G.F.J. (Georg) Herlé trok in december '35 de aandacht van de politie toen hij aan het hoofd van een gesloten colonne van veertig man over de Middenweg marcheerde. Zij waren op weg naar het NSB-kringhuis aan de Hogeweg, en Herlé verklaarde desgevraagd dat het een training betrof. Daarom meende hij dat een vergunning niet nodig

39 Rapport Centrale Recherche, 22 juni 1935, SAA, Kabinet van de Burgemeester, inv. nr. 329, volgnr. 11186.

40 *Het Volk*, 18 december 1935 (avondeditie).

41 Aanvraag en rapport, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4766.

was. De politie oordeelde anders en ontbond de optocht.⁴² Overigens is het onwaarschijnlijk dat Herlé oprecht dacht dat hij zijn trainingsmars zonder vergunning kon houden. Voor alle sportevenementen, festiviteiten, reclamecampagnes en andere activiteiten op de openbare weg was een vergunning nodig. Het was enkele dagen vóór de van de hoofdstedelijke straten geweerde 'Kerstmarsch', en nauwelijks een week voor de opheffing van de WA. De NSB-wandelaars benutten elke gelegenheid om de grenzen af te tasten en zo mogelijk op te rekken.

In januari '36 organiseerde de club een feestavond die zo geslaagd was, dat financiële problemen het gevolg waren.⁴³ Diverse beruchte (ex-)WA'ers, alsook NSB-kringleider C.W. (Willem) Ongers waren lid. Met name Ongers, winkelier en reserve-officier, zal in de volgende hoofdstukken meer dan eens een rol spelen.

Wandelsportvereniging 'Amsterdam' (WSVA) nam een bijzondere positie in onder de clubs die in het NSB-milieu geworteld waren. De eerste levenstekenen vertoonde de club tijdens de Vierdaagse van 1934. Vrouwen, in de andere clubs doorgaans sterk in de minderheid, waren in dit gezelschap geheel afwezig. De leden woonden verspreid over de hele stad, en een klein aantal kwam uit aangrenzende plaatsen als Diemen, Duivendrecht en Amstelveen. De ledenlijst uit 1935, die blijkens de diverse adresgegevens waarschijnlijk uit de nazomer van dat jaar stamt, is identiek aan de ledenlijst van het 'vendel-Amsterdam' van de WA. Clubvoorzitter Van Dieren was van dat vendel de commandant, secretaris P.W. Vastenhout een van zijn luitenants. Penningmeester C. Michels was sinds maart '34 wachtmeester van de WA in Amsterdam-Zuid. Hij vestigde zijn reputatie bij de rumoerige colportagetochten op het Blauwe Zand en in de Jordaan. In de laatstgenoemde wijk was hij aanvoerder van de colporteurs die zich in september '35 op weg naar het politiebureau zo behendig van hun wapens wisten te ontdoen.⁴⁴ Ook het inmiddels onafscheidelijke duo Wittkamp en Stevens was lid van deze wandelclub. Door de gelukkig gekozen naam kon de oude afkorting gewoon in gebruik blijven. In de kop van het gestencilde clubblad prijkten de W en de A zeer groot. Die vormgeving liet aan duidelijkheid weinig te wensen over. Bovendien luidde de ondertitel: "marcheert met

42 Rapporten Linnaeusstraat, 22 december 1935, mut. 4.30 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6266.

43 Rapport 1 april 1936, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4766.

44 Rapporten Marnixstraat, 9 september 1935, diverse mutaties, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6359.

rustig vasten tred".⁴⁵ Deze allusie op het Horst-Wessellied kon alleen de wel zeer naïeve tijdgenoot ontgaan.

De deelnemers liepen de vele marsen, ook die van neutrale clubs, bij voorkeur in zwarte rijbroek en hoge zwarte laarzen, en met zwarte kwartiermuts. Deze uitmonstering stond op gespannen voet met de bepalingen van het uniformverbod. Voor de politie was het echter lastig om effectief op te treden. Het Openbaar Ministerie ging inzake het uniformverbod doorgaans behoedzaam te werk. Officier van justitie J.A. van Thiel liet begin '35 aan inspecteur Reijnga weten dat hij in het dragen van zwarte rijbroeken en dito laarzen bij een wandelmars geen overtreding van het uniformverbod zag. Bij een NSB-vergadering was diezelfde uitmonstering in zijn ogen echter wel strijdig met artikel 435a.⁴⁶

Het schemergebied rond de sportuitrustingen liet de politieke wandelaars zo toch wel wat armslag. De Amsterdamse wandelclubs maakten bij het ontwerpen van hun vlaggen dan ook volop gebruik van het feit dat het zwart en rood van de NSB ook de kleuren van het stadswapen waren. Bij de Vierdaagse van 1936 liepen de deelnemende clubleden in ieder geval wat neutraler gekleed mee.

Wandelsportvereniging 'Amsterdam' ging in de loop van 1937 sterk in omvang en activiteit achteruit. Blijkens de ledenlijsten waren er in 1938 slechts 23 leden, waar dat er in 1935 nog bijna 70 waren.⁴⁷ Deze wandelclub en een groot aantal van de leden zullen evenwel ook in verdere hoofdstukken nog regelmatig een prominente rol spelen.

Vanaf 1937 besteedden de Amsterdamse NSB-wandelclubs de organisatie van de Vierdaagse-deelname uit aan de speciaal daarvoor opgerichte Algemeene Vierdaagse Vereniging 'Generaal Karel van der Heijden'.⁴⁸ De vereniging was genoemd naar de KNIL-generaal Karel 'Eenoo' van der Heijden, die zich nog vóór Van Heutsz onderscheidde door het verwoesten van een groot aantal dorpen in Noord-Sumatra. Hij sloot zijn loopbaan af als commandant van het tehuis voor oud-militairen Bronbeek in Arnhem, en overleed in 1900.

45 CID, *Jaargang 1937. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 10, NL-HaNa, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1579, www.historici.nl.

46 Afschrift rapport, 22 maart 1935, "No. 2811/S 1936", SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4766.

47 Ledenlijst 1938, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4768; ledenlijst 1935, NIOD, NSB, inv. nr. 1108.

48 CID, *Jaargang 1937. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 10, NL-HaNa, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1579, www.historici.nl.

De vereniging stelde zich deelname aan de Vierdaagse door “Volksgeenooten” met gevoel voor tucht ten doel.⁴⁹ In de praktijk ging het dan wel om tot de NSB behorende volksgenoten. Het bestuur bestond uit een aantal voormalige WA'ers, die vrijwel allemaal ook in de besturen van wandelclubs zaten. Onder de vlag van ‘Karel van der Heijden’ liepen in de jaren 1937, 1938 en 1939 bij elkaar 106 personen met de Vierdaagse mee, 83 mannen en 23 vrouwen.⁵⁰

De van oud-WA'ers doortrokken club ‘De Driehoek’ veranderde in 1939 de naam in ‘Adjutant Koch’, blijkbaar ter nagedachtenis aan de onderofficier die in 1861 op Borneo het leven redde van – toen nog kapitein – Van der Heijden, maar er het eigen bij inschoot.⁵¹ De dankbare superieur liet later een marmeren tombe op Kochs graf plaatsen.⁵² Er zijn geen bronnen die uitsluitel geven over de motieven van de initiatiefnemers om hun organisaties naar deze militairen te noemen. Binnen de NSB was de steun voor het koloniale systeem evenwel onomstreden. Onder de aanhangers van sociaaldarwinistisch getinte gedachten kwam de fascinatie voor koloniale krijgsgeschiedenis en haar protagonisten op velerlei wijze naar voren. Zo ook onder de NSB-wandelaars.

Enkele andere clubs zijn verder nog het vermelden waard. In de zuidelijke stadswijk de Pijp was Wandelsportvereniging ‘Ruijsdael’ actief. De functies van voorzitter en penningmeester, merkwaardig genoeg in een persoon verenigd, waren in handen van H.E. (Hendrik) Koot. Deze zou op 11 februari 1941 bij de later te bespreken gewelddadigheden op het Waterlooplein dodelijk gewond raken. In november 1936 meldde de Amsterdamse politie in een rapport over de club: “Omtrent Hendrik Evert KOOT [...] is niet kunnen blijken dat hij lid is of is geweest van de N.S.B.”⁵³ Pas na zijn dood zou blijken dat hij dit wel degelijk was.⁵⁴ Muzikant en “Rex’-voorzitter Krabbenbos schreef in 1941 een treurdicht voor Koot.⁵⁵

Een marginaal groepje was ‘Jospotez’ (‘Jong en sportief tezamen’), geleid door een boerenzoon uit de toen nog agrarische Bijlmermeer die bij gelegenheid wel eens wat met *Volk en Vaderland* colporteerde. Door deze omstandigheid had de club de warme belangstelling van de autoriteiten. De

49 CID, *Jaargang 1937*, 10.

50 Deelnemerslijsten Vierdaagse Afstandsmarsen 1930-1939, RAN, KNBvLO, inv. nrs. 450, 458 en 465.

51 “Oost-Indië”, *Leydse Courant*, 17 februari 1862.

52 “Binnenland”, *Nieuwe Amersfoortsche Courant*, 23 december 1882.

53 Rapport 11 november 1936, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4766.

54 *De Zwarte Soldaat*, 6 februari 1942.

55 “Bij het doodenmasker van mijn kameraad Hendrik Koot”, *De Zwarte Soldaat*, 13 juni 1941.

voorzitter woonde weliswaar buiten de gemeentegrenzen, maar de andere bestuursleden waren Amsterdammers. Aangezien er verder geen erg sterke NSB-connecties waren, ondervond deze club bij activiteiten in Amsterdam van de kant van gemeente en politie weinig tegenwerking. In ieder geval mocht 'Jospotez' in de zomer van '36 een wandeltocht naar Ouderkerk en Diemen op de Middenweg beginnen en eindigen.

Wandelsportvereniging 'De Geuzen' was een initiatief waarmee NSB'er, ex-WA'er, technisch commissaris van de NWO en oud-onderofficier M.G.A.G. Regoor anderhalve man en een paardenkop uit Amsterdam-West wist te mobiliseren. Deze organisatie was volgens de politie "een onderafdeling van den kring No. 23 West-Overtoom der Nationaal Socialistische Beweging."⁵⁶ Regoor was een van de vele querulanten die zich in de Amsterdamse NSB wonderwel thuis bleken te voelen. Hij wist allerwegen voor problemen en tweedracht te zorgen. Dientengevolge werd hij in 1933, nog geen twintig jaar oud, uit de beweging gestoten. Niemand minder dan C.J. (Carel) Huygen bepaalde dat hij onder geen beding in de NSB mocht terugkeren, maar het lukte Regoor andere invloedrijke functionarissen tot zijn wederopname te bewegen.⁵⁷ Vervolgens verwierf hij posities in de plaatselijke NSB en de WA. Als voorman van 'De Geuzen' kondigde hij in het voorjaar van 1936 een tweetal marsen aan, waar de gemeente echter geen vergunning voor gaf. Regoor schreef als protest een pamflet, met daarin onder meer de volgende passage:

Maar wy gaan niet "op marsch" met Koos Vorrink of andere volks-misleidende, verjoodschte marxisten. Wy gaan op marsch achter de vlaggen van ons Vaderland. Wy marcheeren als kameraden tot heil van ons zelve en den geheelen Nederlandschen staat.⁵⁸

Hij liep hier flink vooruit op de in later jaren binnen de NSB courante retoriek. Toen Regoor zijn marsen ondanks alles wilde doorzetten bleek zijn geringe draagvlak in het wandelsportmilieu. NWO-voorzitter G.J. Pos had hem voorheen tegen allerlei aanvallen in bescherming genomen. Nu bleek de maat echter vol, en Regoor kwam in aanvaring met zijn eigen organisatie. Zijn initiatief stierf kort daarop een zachte dood. Niet veel later zou hij een tweede verwijdering uit de NSB ervaren.

56 Rapport 14 februari 1936, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4766.

57 Dossier over Regoor, Algemeen Toezicht Leden, NIOD, NSB, inv. nr. 2045.

58 Pamflet van M.G.A.G. Regoor, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4766.

Regoor was echter een volhouder in het fascistisch milieu. In 1938 behoorde hij, gewezen korporaal bij het 7e Regiment Infanterie, tot de aanvoerders van een onderofficierenbond.⁵⁹ Deze ‘Nationale Bond van Verlofs-Onderofficieren’ presenteerde zich als neutrale belangenbehartiger. Het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* citeerde het bondsblad, waarin de organisatie aankondigde liefhebbers van wandelsport, schermen en rijnsport te gaan samenbrengen. Tevens pleitte de bond voor schietoefeningen. Daarbij benadrukte *De Standaard* dat verschillende kopstukken banden met de NSB en de partij van Van Rappard hadden.⁶⁰ Deelname aan of ondersteuning van de Bond was kort daarvoor van regeringswege al aan militairen verboden.⁶¹

Rond 1935 kende de hoofdstad verder nog NSB-gerelateerde wandelclubs als ‘Ik wil’, ‘Biesbosch’, ‘Oranje-Zwart’ (de kleuren van de vroegere Bezemfascisten), ‘De Zwaluwen’, ‘De Sperwers’, ‘Wij lopen mee’ en ‘Amsterdam-Zuid’. Deze laatste club bestond volgens een politierapport voor een kwart uit NSB’ers. Dergelijke schattingen blijken achteraf vaak aan de voorzichtige kant, daar de rapporteurs van het lidmaatschap veelal niet zeker waren. ‘Amsterdam-Zuid’ kreeg in de nazomer van 1935 permissie om vanaf een vertrekpunt in de Pijp een mars te houden, met het eindpunt bij café ‘Schinkelhaven’ aan de Amstelveenseweg. De vereniging kon de penningmeester van ‘De Driehoek’ tot haar leden rekenen, waaruit opnieuw blijkt dat de leden van deze clubs niet erg eenkennig waren. Van de mannelijke leden die vereniging ‘De Zwaluwen’ in 1938 had, stroomden er het daaropvolgende jaar meerdere door naar de Amsterdamse Mussert Garde.

Een prominent man binnen het aan de NSB gelieerde wandelsportmilieu in Amsterdam was voormalig Burgerwachter en voormalig reserve-kapitein C.H.F. Schneider. Jaren achtereen was hij commandant van het contingent dat namens de Amsterdamse Vrijwillige Burgerwacht aan de Vierdaagse deelnam. In 1933 liep hij voor de laatste keer met de Burgerwachters mee, maar al niet meer als leider. Het daaropvolgende jaar bleek hij definitief overgestapt naar de NSB-wandelaars.⁶² Schneider maakte inmiddels deel uit van de WA, en dat maakte zijn positie binnen de Burgerwacht uiteraard precair. Hij bracht het tot hoofdbestuurslid van de NWO, en was in verschillende hoedanigheden betrokken bij de wandelsportverenigingen

59 “Bond van onderofficieren opgericht”, *De Telegraaf*, 14 juli 1938 (ochtendeditie).

60 *De Standaard*, 23 december 1938.

61 “Voor militairen verboden vereeniging”, *Het Vaderland*, 18 december 1938 (ochtendeditie).

62 Deelnemerslijsten Vierdaagse Afstandsmarsen 1930-1939, RAN, KNBvLO, inv. nrs. 420, 423, 427, 431, 435, 440, 445, 450, 458 en 465.

'Amsterdam', 'De Driehoek', 'De Zwaluwen' en 'Karel van der Heijden'.⁶³ Zijn transfer illustreert de keuze waar alle NSB-gezinde Burgerwachters destijds voor stonden. Net als een groot aantal anderen koos Schneider voor de NSB.

De NWO leidde als koepel van aan de NSB verbonden wandelclubs een moeizaam bestaan. De organisatie worstelde jarenlang met de reputatie van WA-dekmantel. Rechtskundig adviseur Egon von Bönninghausen verzochtte begin 1938 in een brief aan Van Geelkerken dat de Amsterdamse politie, en meer bepaald commissaris Broekhoff, het houden van marsen door NWO-clubs in de hoofdstad stelselmatig verhinderde.⁶⁴ Dit zou voor de komst van Duitse bezetting ook niet meer veranderen. Verder probeerde Broekhoff, die zelf een fervent wandelaar was, volgens Von Bönninghausen met een rivaliserende organisatie de meer weifelachtige verenigingen uit het NSB-milieu los te weken. Dientengevolge kampte de NWO met overlopers: diverse aangesloten verenigingen stapten over naar deze neutrale Nederlandsche Wandel Federatie.⁶⁵

De Voortrekkers

Naast de wandelclubs organiseerde de Amsterdamse NSB vanzelfsprekend ook de plaatselijke Voortrekkersgilden. Over de personele samenstelling van deze hoofdstedelijke gilden zijn niet veel concrete gegevens beschikbaar. Wel valt een en ander af te leiden uit zowel de NSB-pers als uit bladen van andere richtingen. Ook politie- en inlichtingendienstrappen werpen hier enig licht op. Aan welk voorbeeld de Amsterdamse Voortrekkers zich graag spiegelde bleek uit een passage in het eigen blad: "Weest indachtig aan het fiere woord van de lijfgarde van Napoleon: De Garde sterft, maar geeft zich niet over."⁶⁶

De functie van 'Centraal Gildeleider' in Amsterdam vervulde sinds 30 januari 1936 de eveneens als kringleider fungerende handelsagent K.F. (Karel) Kerkhoff. Het hoofdstedelijk gilde deed, zoals eerder bleek, op 3 februari 1936 tijdens een grote vergadering dienst als zaalwacht, en

63 CID, rapport 39000 over NWO, 16 december 1936, NL-HaNa, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1575, www.historici.nl; ledenlijst WSVa '38, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4768; CID, *Jaargang 1937. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 10, NL-HaNa, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1579, www.historici.nl.

64 Von Bönninghausen aan Van Geelkerken 28 februari 1938, NIOD, NSB, inv. nr. 142.

65 Von Bönninghausen aan Van Geelkerken 28 februari 1938, NIOD, NSB, inv. nr. 142.

66 *De Voortrekker, veertien-daagsche uitgave van de gilden der voortrekkers in Amsterdam van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland*, 1 mei 1936.

bestond volgens de CID geheel uit voormalige WA'ers.⁶⁷ Een paar weken later was er voor de gildeleden een vergadering in het kringhuis Overtoom. Het kledingvoorschrift liet aan duidelijkheid niets te wensen over: "zwart hemd verplicht."⁶⁸ Zwarte hemden werden in vechtlustige NSB-kringen in weerwil van het uniformverbod nog altijd graag gedragen, zij het in het openbaar doorgaans onder een regenjas. Ondanks de wisselvallige handhaving van dit verbod konden al te openlijke dragers van de gewraakte hemden wel een proces-verbaal tegemoet zien.

De eerder genoemde en ingevolge het op 1 juli 1935 uitgevaardigde gildestatuuut gevormde 'stootgroepen' waren ook in hoofdstad zeer actief. In de opzet van die groepen lag ook de voornaamste overeenkomst met de weerafdelingen, die immers in feite dezelfde kerntaak hadden. Helemaal nieuw waren de stootgroepen niet; een informele variant van deze organisatievorm was al langer in gebruik. De al langer in de praktijk beproefde 'dekkingsgroepen' beschermden vaak slechts drie of vier actieve colporteurs. Het was niet ongewoon dat een veelvoud aan beschermers zo'n groepje omringde. Het karakter van deze methode, die welbewust de tegenstanders tot verzet prikkelde, bood de beschermers de gelegenheid een onafzienbare reeks opstootjes en vechtpartijen te veroorzaken. Dat bleef zo tot de politie deze praktijk verbood. De eerdere observatie van de CID dat veel vroegere WA-lieden naar de Voortrekkersgilden overgingen, blijkt door de personele samenstelling en het vechtlustige optreden van die organisatie bevestigd.

In de loop van 1935 kreeg de inmiddels hechte en goedgetrainde WA-groep de beschikking over een ongebruikte brouwerijkelder aan de Weesperzijde, in de wandeling de WA-kelder genoemd. Voorheen kwamen zij samen in het NSB-'Stadshuis' aan de drukke Kerkstraat. De kelder bood door zijn ligging meer mogelijkheid tot onopgemerkt komen en gaan. Bijkomend voordeel was dat zij zich in een eigen lokaal eenvoudiger konden onttrekken aan bemoeienis van de doorgaans meer gematigde krachten in het partijkader.

In de kelder vonden van tijd tot tijd eedafleggingen en andere plechtigheden plaats. Hoewel het onjuist is de zwaarte van de ritualistiek te overschatten, droegen de enigszins plechtige eedafleggingen aan de gevoelens van saamhorigheid bij. De kernactiviteiten maakten het plegen van strafbare handelingen onontkoombaar, en een combinatie van onderling vertrouwen en interne tucht was voor het zelfbehoud onontbeerlijk. Belangrijker was de functie van oefenlokaal voor de diverse vechtsporten, en het marcheren en

67 CID, *Jaargang 1936. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 10, NL-HaNa, Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv. nr. 18, www.historici.nl.

68 *De Daad*, 16 januari 1936.

exerceren. Gewilde sporten waren worstelen, boksen, jiu jitsu en schermen. Het handhaven van een dergelijk trainingslokaal was voor de NSB na de formele opheffing van de WA uiteraard ongewenst. Van de partijleiding kwam dan ook de boodschap dat het afgelopen moest zijn met de WA-kelder. De ex-WA'ers doopten het lokaal om tot Oranjekelder en gingen verder op de oude voet. De 'Chef Stadsdiensten' kon of wilde niet ingrijpen en liet het erbij.⁶⁹ Het Hoofdkwartier bleek niet voor het eerst onmachtig haar gezag te doen gelden. Deze onmacht was gedurende de hele bestaansperiode een van de kernproblemen van de NSB. Na de plechtigheid in de Apollohal ging de NSB-leiding er evenwel van uit dat binnen de beweging geen weerkorps meer actief was. De standaards werden in het Utrechtse Hoofdkwartier bewaard en de uniformen verdwenen in de mottenballen, in afwachting van betere tijden.

Er is weinig reden voor twijfel aan de intentie van de NSB-leiding om de weerafdelingen daadwerkelijk op te heffen. De gehanteerde legaliteitstheorie, die in feite berustte op de aanname dat weldenkende Nederlanders in redelijkheid niet anders konden dan voor de NSB kiezen, doet nu uiterst naïef aan. Gezien het destijds tentoongespreide optimisme is het echter allerminst onaannemelijk dat de partijtop werkelijk verwachtte haar doel met wettige middelen te bereiken. Bovendien is het niet te loochenen dat de weerafdelingen, niet in de laatste plaats die in Amsterdam, aan de greep van de partijleiding ontglipt waren. De NSB spreidde bij het naderend verbod met graagte een demonstratieve verongelijkheid ten toon. Dit sloot goed aan bij het ten onrechte gecultiveerde beeld dat het politieke establishment de NSB met alle middelen bestreed, en gerechtvaardigde zelfverdediging stelselmatig frustreerde. Voor het Hoofdkwartier was het tevens een goede gelegenheid zich van een blok aan het been te ontdoen.

Dat alles laat onverlet dat de partijleiding de mogelijkheid openhield dit machtsapparaat naar behoefte te reactiveren. Zeker is dat de NSB een principieel belang hechtte aan een eigen weerkorps, maar dan wel een dat de interne gezagsverhoudingen respecteerde. Een voorlopige opschorting van concrete activiteiten ter zake de weerbaarheid bood de gelegenheid om door organisatorische maatregelen toekomstige problemen te voorkomen. De wandelclubs dienden als camouflage – en als wachtkamer. Hier konden de daadkrachtige partijleden in vorm blijven tot de leiding, die stellig op uiteindelijk succes rekende, hen voor het handhaven van haar gezag nodig zou hebben.

69 *Het Volk*, 31 juli 1936 (avondeditie).

De achilleshiel van dit plan was dat het Hoofdkwartier nog steeds meende de uiteindelijke gang van zaken binnen de NSB te bepalen. De partijtopy kon de weerbarstiger praktijk maar moeilijk aanvaarden. Diverse afdelingen bleken weinig geneigd zich door 'Utrecht' de wet te laten voorschrijven, en de Amsterdamse spande in eigenzinnigheid de kroon. In de hoofdstad bleven de kernleden van de WA als autonome groep bijeen. Zij lieten zich door een besluit van Mussert niet ontbinden, en behielden hun structuren, hun aanvoerders en – in ieder geval voorlopig – hun faciliteiten. Bovendien behielden ze hun dadendrang.

6 Volharding

Voorwaarts op eigen gezag

De formele opheffing van de WA bleek niet vanzelf het geweld van de Amsterdamse NSB-radicalen te beëindigen. De maatregel van het Hoofdkwartier leidde wel tot veel ontevredenheid binnen deze categorie. Zij stonden al langer op gespannen voet met de meer burgerlijke elementen, die de leidende kringen van de NSB domineerden. Toch was het electorale succes van 1935, ondanks alle onvrede met de gang van zaken, ook voor deze malcontenten een inspiratie. Zonder formele WA-verbanden waren zij onverminderd bereid tot handelend optreden. In weerwil van alle obstructie waren zij er van overtuigd dat de strijd hen vooruit bracht. Het jaar 1936 zou hen tal van gelegenheden bieden om die strijd, vaak in de meest letterlijke zin van het woord, te voeren. Het volgende overzicht van gebeurtenissen is zeker niet volledig, maar tekent wel de grote lijn.

Op 11 januari opende in de Kalverstraat een sigarenwinkel genaamd het Nederlandsch Sigaren Bedrijf 'De Driehoek' de deuren. Voor de radicalen was die opening een goed begin van het jaar. De oprichters speelden in de naamgeving een voor de hand liggend letterspelletje, zoals ook andere NSB-gezinde ondernemers en verschillende wandelclubs deden. Ook verwezen de oprichters van de winkel naar het driehoekig partijsymbool. De sigarenzaak was een initiatief van enkele gefortuneerde en de NSB-beginselen toegedane zakenlieden. De Amsterdamse Inlichtingendienst concludeerde dat beter gesitueerden binnen de NSB met dit initiatief werkloze kameraden aan werk hielpen en tegelijk de propaganda bevorderden.¹ Met die werkverschaffing brachten de oprichters de solidariteit tussen de klassen, een van de grondgedachten van het fascisme, dus in praktijk. De winkel verkocht overigens meer brochures, kranten, boeken en tijdschriften dan sigaren. Door die lectuur zou het bedrijf al snel in opspraak raken.

De opening was op een zaterdagmiddag, om half drie. Ter verhoging van de feestvreugde stak de nieuwe onderneming vlaggen uit. De in de smalle straat te hoop gelopen partijgangers hieven daarop het Wilhelmus aan. Vervolgens gelastte de politie hen in verband met het verkeer – de Kalverstraat was nog geen voetgangersgebied – uiteen te gaan. Uiteraard

¹ Rapport ID Amsterdam, 18 januari 1936, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 152.

ging dat niet zonder slag of stoot. Ook tegenstanders gaven acte de présence, en het bleef nog geruime tijd onrustig in de binnenstad.

Directe relaties tussen de winkel en de gewelddadige activisten zijn eenvoudig aanwijsbaar. Zo stond de beruchte knokploegleider Wittkamp er achter de toonbank. Zijn aanwezigheid leidde herhaaldelijk tot schermutselingen voor de winkeldeur. Daarnaast correspondeerde oprichter en directeur B.W. (Bob) Zijfers met een lid van de Wandelsportvereniging 'Amsterdam' over het huren van de als oefenlokaal gebruikte Oranjekelder.² Verder verscheen in de loop van de tijd een groot aantal wandelaars en andere radicalen op de verzendlijst van de winkel.³ Bovendien kwamen naast Wittkamp nog diverse andere personeelsleden door deelname aan radicale acties hardhandig met het gezag in aanraking.

Na de luidruchtige start volgden de eerste moeilijke momenten voor het bedrijf al snel. Eind februari stapte B. Boon-van der Starp, de echtgenote van het liberale Tweede-Kamerlid G.A. Boon, incognito naar binnen. Dit deed zij naar aanleiding van geruchten dat de winkel verboden nazistische lectuur verkocht. Inderdaad lukte het haar, door een met veel geheimzinnigheid omgeven transactie, een exemplaar van het antisemitische en daarom in Nederland omstreden blad *Der Stürmer* van Julius Streicher te bemachtigen. Zij deed daarvan direct aangifte.

Dit leidde tot een rechtszaak waarin winkelchef en partijspreker T.H. Buitenhuis zich voor de kwestie moest verantwoorden. Directeur Zijfers verklaarde dat de winkelbediende Wittkamp het blad geheel op eigen initiatief in het assortiment had opgenomen. Volgens Zijfers viel dat Buitenhuis niet aan te rekenen. Desalniettemin kreeg Buitenhuis een forse geldboete opgelegd. Daarnaast nam de kwestie elke twijfel aan de oogmerken van het bedrijf definitief weg.

Naar aanleiding van de *Stürmer*-affaire drongen meer gematigde krachten binnen de NSB bij Mussert aan op een expliciete verklaring, waarin hij elke band tussen de beweging en de winkel weersprak.⁴ Kort daarop distantieerde de partijleiding zich inderdaad van betrokkenheid bij de sigarenwinkel.⁵ Nauwelijks twee maanden na de opening had de winkel de NSB ernstig gecompromitteerd. Het bedrijf bleef overigens onbekommerd in *Volk en Vaderland* adverteren.

2 B.W. Zijfers aan J.A. Dijkstra, 24 mei 1936, NIOD, De Driehoek, inv. nr. 6.

3 Verzendlijsten 'Driehoek Nieuws', NIOD, De Driehoek, inv. nr. 14.

4 Correspondentie met Afdeling III, 9 maart 1936, NIOD, NSB, inv. nr. 435.

5 Correspondentie met Afdeling III, 16 maart 1936, NIOD, NSB, inv. nr. 435.

De Driehoek correspondeerde uitvoerig met geestverwanten in binnen- en buitenland. In de buitenlandse contacten bleek een voorkeur voor organisaties met een overwegend 'Noordse' en Germaanse inslag. Er waren banden met organisaties in onder andere Groot-Brittannië, Duitsland, Zweden, IJsland, Luxemburg en België, maar ook in Hongarije en Zwitserland.

Offensieve aspiraties bij de radicalen traden opnieuw aan de dag toen begin februari in Tuschinski de film 'Heldenkermis' ('La Kermesse Heroïque') van Jacques Feyder in première ging. Radicaalrechtse kringen zagen deze film, waarin de 17e-eeuwse inwoners van het Vlaamse stadje Boom binnentrekkende Spaanse troepen om de tuin weten te leiden, als een ernstige belediging van het voorgeslacht. Volgens het bestuur van de rechtsautoritaire Dietschen Bond werden "de Vlaamsche mannen voorgesteld als karakterloozen en lafaards, de vrouwen als sletten, die met den vijand boeleeren."⁶ Diets, nationalistisch en Groot-Nederlands denkenden liepen er dan ook massaal tegen te hoop. Overigens kwamen ook van links negatieve geluiden: de film zou passiviteit tegenover het nazisme propageren.⁷

Als gevolg van de ophef vooraf waren tijdens de première tientallen inspecteurs, agenten en rechercheurs in de bioscoop aanwezig. Ook commissaris D. Dijkstra van bureau Singel, hoofdcommissaris Versteeg en officier van justitie Van Thiel zaten in de zaal. Zowel tijdens de eerste als tijdens de tweede voorstelling ageerden in de zaal en de hal delen van het publiek luidruchtig tegen de film. In de loop van de avond verwijderde de politie zo'n twintig ordeverstoorders, die tijdens de voorstelling luidkeels van hun misnoegen blijk gaven. De hoofdcommissaris werkte een van hen eigenhandig de trap af. Binnen en buiten de bioscoop vonden meerdere aanhoudingen plaats.

De kous was hiermee echter nog niet af: ook de voorstellingen op de tweede avond verliepen allesbehalve rimpelloos. Al met al hield de politie in die twee dagen 58 ordeverstoorders aan. Onder hen bevonden zich sigarenwinkelier Zijfers, zijn procuratiehouder A.C. Meijer en twee als knokploegleiders bekende leden van Wandelsportvereniging 'Amsterdam', Michels en Stevens.⁸ Daarnaast werden de Driehoek-bedienden Wittkamp en J.P. van Kampen, de laatste ook nieuwbakken leider van de NSB-Stadsdiensten, naar het politiebureau gebracht. Van Kampen behoorde eind jaren twintig tot het actieve voetvolk van Jan Baars' Bezemgroep. Hij was hier overigens niet de

6 Schrijven aan burgemeester De Vlucht, 5 februari 1936, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4902.

7 "La kermesse heroique", *Classics 16mm filmcatalogus* (Amsterdam z.j.).

8 Rapporten Singel, 7 februari 1936, mut. 21.00 e.v., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6717.

enige afdelingsfunctionaris. Kringleider Gerrit Ponstein, ook al een gewezen Bezemaanhanger, en de Gildeleider J.J. van Staveren werden eveneens aangehouden. Uit niet-leidende, maar daarom niet minder toonaangevende NSB-kringen werd nog een handvol geroutineerde straatvechters, waaronder ook wandelaars, wegens ordeverstoring geverbaliseerd.⁹ Nogal wat ophef veroorzaakte de deelname van plaatsvervangend kantonrechter te Haarlem mr. Willem de Rijke. Deze deelname kostte hem zijn herbenoeming, maar als strafpleiter trad hij enkele weken later met succes in het krijt voor twintig verdachten die de film in Haarlem verstoorden.

Het grootste deel van de arrestanten was NSB-aanhanger, maar uit de verhoren en de gedragen insignes bleek dat zich onder hen ook leden van Verdinaso en van Zwart Front bevonden. Zoals de voormalige NSB-jongerenleider Dronkers, die het in 1933 WA-commandant Deterts en kringleider Reydon zo lastig maakte. Inmiddels was hij naar Arnold Meijers organisatie overgestapt. Dronkers stal tevens tijdens zijn diensttijd als onderofficier van de Kustartillerie in Den Helder onder meer wapenonderdelen en traan-gaspatronen.¹⁰ Begin 1935 stelde hij een deel van deze patronen aan NSB-secretaris Van Geelkerken ter hand.¹¹ Bij zijn aanhouding in Tuschinski bleek hij opnieuw in het bezit van verdachte gassen te zijn.

Ten slotte bleek bij de verstoringen betrokkenheid van leden van de NSNAP-Kruyt.¹² Een dergelijke eensgezindheid in extreemrechtse kring was een unicum te noemen. Bij de ongeregeldheden rond 'De Beul' speelde mogelijk nog een zekere impulsiviteit, maar een gemeenteraadslid stelde dat het rumoer rond 'Heldenkermis' welbewust was georganiseerd.¹³ Politiechef Versteeg sprak zelfs van een "evident [...] fascistisch complot".¹⁴

De overeenkomsten tussen de gebeurtenissen in de schouwburg en in de bioscoop, nauwelijks twee maanden na elkaar, waren niet te miskennen. *Het Volk* wees er op dat goeddeels dezelfde individuen verantwoordelijk waren voor de verstoringen van beide evenementen. In de volgende dagen ebden de protesten weg, maar Tuschinski prolongeerde de film zekerheidshalve niet.

Het gegeven dat de première uitgerekend in het filmpaleis van landverhuizer Abraham Tuschinski plaatsvond, beschouwden de Amsterdamse

9 Inlichtingendienst Amsterdam, 8 februari 1936, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-1939, inv. nr. 152.

10 "Diefstal van stafkaarten, gasmaskers, munitie", *Alkmaarsche Courant*, 3 juni 1935.

11 *Het Volk*, 16 december 1935 (avondeditie) en Baars, "Fascisten" op de fascistenjacht, 23-24.

12 Rapport hoofdcommissaris Versteeg, 15 februari 1936, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4902.

13 *Gemeentebblad* 1936 II, 355.

14 Rapport Versteeg, 15 februari 1936, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4902.

fascisten als bewijs van de ongebreidelde ‘verjoodsing’ van de stad. Dat bovendien het – volgens *Volk en Vaderland* joodse – personeel van de bioscoop met gummiknuppels rondliep was voor hen onverteerbaar.¹⁵ Op het nabijgelegen Spui verwijderde de politie een plakkaat met de tekst ‘Heldenkermis is Jodenkermis’ van een schutting. De actievoerders, van welke groepering ze ook waren, vonden elkaar in opvatting dat het vertonen van deze film in het grotere complot van het ‘jodendom’, met zijn warenhuizen, banken en bioscopen viel in te passen. De gematigdheid die Anton Mussert in de ‘jodenkwesitie’ zo graag in zijn beweging zag, was in de Amsterdamse afdeling in ieder geval opnieuw ver te zoeken.

De verstoorders ondervonden buiten de eigen kring weinig begrip. Het antirevolutionaire dagblad *De Standaard* hekelde weliswaar de vertoning van de film, maar de ordeverstoringen evenzeer.¹⁶ Na een voorvertoning voor gezagsdragers eind januari noemde hoofdcommissaris Versteeg de rolprent een “mooie film”.¹⁷ Hij omschreef de verstoorders als “botterikken, die gespeend bleken van ieder gevoel voor humor.”¹⁸ Naar het schijnt vond zelfs Joseph Goebbels het een goede film. Het verhaal wil dat hij bij de première in Berlijn, enkele weken na die in Amsterdam, erg hard gelachen heeft.¹⁹ Goebbels was dan ook geen Dietser.

Koos Vorrink, leider van de SDAP, schreef na die eerste twee tumultueuze dagen in *Het Volk*: “Hier staat onze Nederlandse volksgemeenschap tegenover naakte terreur van een bende geestloze, opgehitste fanatici.” Hij riep ieder “die zich in de komende dagen de weelde van een bioscoopbezoek kan veroorloven” op om de film te bezoeken, als getuigenis tegen deze “demonstratie van beschamende leeghoofdigheid”.²⁰ Vorrink toonde met zijn woordkeus meteen hoever de dominante stroming binnen zijn SDAP al van het vroegere internationalisme was losgeraakt.

Dat de diverse stromingen binnen het Nederlandse fascisme niet altijd zo eendrachtig waren bleek enkele maanden later eens te meer. Een van de grote concurrenten van de NSB op de extreemrechtse markt was sinds jaar en dag Jan Baars. Hij was midden jaren dertig echter uit de actieve politiek, en daarmee vrijwel geheel uit de publieke belangstelling verdwenen. Op de avond van 5 mei 1936 belegde hij toch nog eens een vergadering in Bellevue,

15 “Heldenkermis-met-den-gummiknuppel”, *Volk en Vaderland*, 15 februari 1936.

16 “De eer onzer Vaderen aangerand”, *De Standaard*, 7 februari 1936.

17 Margenotitie op brief filmdistributeur Tobis, 29 januari 1936, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4902.

18 Rapport Versteeg, 15 februari 1936, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4902.

19 Column J.B. Charles, *Vrij Nederland*, 11 september 1976.

20 *Het Volk*, 8 februari 1936 (ochtendeditie).

en wel om misstanden en knoeierijen binnen de NSB ter sprake te brengen. Baars beschuldigde een aantal NSB-functionarissen van verduistering van aanzienlijke bedragen ten nadele van hun beweging. Kopstukken uit de NSB zouden uitgerekend hem gevraagd hebben een en ander te onderzoeken, en te helpen met de zoveelste zuivering in de gelederen.

Nog voor de vergadering begon arresteerde de politie in de zaal een NSB'er die een ploertendoder uit zijn jaszak liet vallen.²¹ Daarmee bleek de toon voor het vervolg van de avond gezet. Baars kwam na zijn openingswoord met de geplande onthullingen niet ver. Enkele tientallen heethoofdige NSB'ers sloegen de zaal kort en klein, bekogelden de spreker met eieren en bestormden het podium. Ze gingen Baars te lijf met onder meer de brokstukken van een ter plekke kapotgerapte stoel.²² Een verslaggever schreef een deel van de aanwezigen een "min of meer knokploeg-achtig uiterlijk" toe, en meende dat al vooraf duidelijk was dat Baars zijn verhaal niet ongestoord zou kunnen houden.²³ "Inderdaad," zo stelde later een NSB-blad, "eenige Voortrekkers van de Kringen West-Centrum en Oost hebben doen blijken, dat ook aan ons geduld een einde komt."²⁴

Baars kon zichzelf bij het uitbreken van het tumult ternauwernood uit de voeten maken. Toen de aanwezige agenten hard ingrepen namen ook de aanvallers de benen. Nog voor zij goed en wel begon was de vergadering ten einde. De aktetas van een NRC-verslaggever werd en passant gestolen. Volgens *Het Volk* werd bovendien een in het publiek aanwezige vrouw door een NSB'er een aantal tanden uit de mond geslagen.²⁵ Deze krant was in de berichtgeving met betrekking tot de NSB niet altijd even zorgvuldig, en bevestiging uit andere bron is er vooralsnog niet. Vast staat wel dat het er hard aan toe ging. Een commentator schreef: "Amsterdam was op het stuk van openbaar vergaderen een ervaring rijker geworden."²⁶ De zaaleigenaar, ook een ervaring rijker, trok lering uit het verloop van deze avond. Bij een volgende tegen de NSB gerichte vergadering, belegd door de afvallige propagandist F.W. Wessels, stipuleerde de directie van Bellevue vooraf dat eventuele schade door vernieling voor rekening van Wessels zou komen.²⁷

21 Rapporten Leidseplein, 5 mei 1936, mut. 8.40 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6160.

22 "Politiek en eierstruif", *De Banier*, 6 mei 1936.

23 *NRC*, 6 mei 1936 (ochtendeditie).

24 *De Voortrekker*, 15 mei 1936.

25 *Het Volk*, 6 mei 1936 (ochtendeditie).

26 *Orgaan van de Nederlandsche Beweging voor Eenheid door Democratie*, 1 juni 1936.

27 Agenda 3 februari 1937, SAA, feestgebouw Bellevue, inv. nr. 55.

Als verslaggever van deze zaak is Baars natuurlijk geen onverdachte bron. Door zijn vele contacten in zowel fascistische (inclusief NSB-)kringen als bij de politie was hij wel altijd bijzonder goed geïnformeerd. Mede daardoor is de versie van de gebeurtenissen zoals hij die een jaar later in een brochure optekende zeker aannemelijk.²⁸ Baars citeerde in zijn epistel letterlijk uit rapporten die de ook in Bellevue aanwezige NSB-functionaris Willem Both ten behoeve van zijn partij opstelde.²⁹ Volgens Baars' brochure nam de politie Both tijdens de gewraakte vergadering tegen zijn eigen partijgenoten in bescherming. Daarbij kreeg Both twee weken na de vergadering in een kort briefje te verstaan dat de NSB geen prijs meer op zijn lidmaatschap stelde.³⁰ Welke rol Both in de kwestie precies speelde blijft onhelder, maar hij wekte door zijn contacten met Baars blijkbaar het misnoegen van zijn partijgenoten op.

Verder beweerde Baars dat de leiding van de hoofdstedelijke NSB de leden door circulaire in de kringhuizen uitdrukkelijk verbood zijn vergadering te bezoeken. Dat verbod werd op de dag zelf ingetrokken. De Amsterdamse propagandachef A.J. Knaap had aanvankelijk een aantal vertrouwelingen aan het werk gezet om de vergadering met traangas onmogelijk te maken. Dronkers, die inmiddels ruime ervaring met zulke stoffen had, zou daar ook nu voor zorgen. Hem was echter voorgehouden dat het tegen vergaderingen van 'de roeie' gebruikt zou worden. Alle loyaliteit jegens de NSB was bij Dronkers verdwenen toen hij in 1935 wegens de al genoemde wapendiefstal veroordeeld werd, terwijl Van Geelkerken de dans ontsprong.³¹ Hij doorzag de plannen jegens Baars en voorkwam levering. Daarom grepen zijn tegenstanders, aldus nog steeds Baars, terug op de beproefde methode van het zaalgevecht.

De recherche kreeg ook lucht van de traangaskwestie, maar voerde het onderzoek, als Baars' beweringen daarover althans juist zijn, niet erg zorgvuldig uit. Baars wist naar eigen zeggen zelf in Utrecht een paar betrokken militairen van de genie te traceren. Ook zij waren door de politie aan een verhoor onderworpen, maar hadden gezwegen. Het onderzoek liep uiteindelijk dood.³² Overigens is niet uit te sluiten dat Dronkers en de andere amateur-scheikundigen, inmiddels allen van NSB naar Zwart Front overgestapt, hun vroegere kameraden doelbewust een hak wilden zetten.

Los van de vraag of het betoog van Baars op alle punten juist is, toont het verloop en de nasleep van zijn vergadering dat de gewelddadige vleugel

28 Baars, *"Fascisten" op de fascistenjacht*.

29 Rapporten W. Both, NIOD, DOC I 2042.

30 Schrijven aan Both, 19 mei 1936, NIOD, DOC I 2042.

31 "Wat deed Van Geelkerken met traangas-patronen?" *Het Volk*, 16 december 1935 (avondeditie).

32 Baars, *"Fascisten" op de fascistenjacht*, 12-14.

van de Amsterdamse NSB geen kritiek of tegenwerking accepteerde. Als de omstandigheden het vroegen maakten de radicalen dat ook aan medestanders en plaatselijke functionarissen kenbaar.

Colportage

Bij dat alles werd ook de ouderwetse straatcolportage niet vergeten. Tenslotte lag hier ook een van de voornaamste taken van de Voortrekkersgilden. Het verspreiden van propagandamateriaal was voor allerlei politieke en levensbeschouwelijke stromingen een belangrijke activiteit. Vooral bij de NSB was het verspreiden van drukwerk een duidelijke vorm van propaganda-van-de-daad. Ondanks de vaak moeizame verhouding met de partijleiding was de werklust onder de Gildeleden groot. Het Amsterdamse Gilde hield half februari 1936 een vergadering in het Gebouw voor de Werkende Stand aan de Kloveniersburgwal. Deze bijeenkomst, waar Mussert in eigen persoon de zoveelste partijschoonmaak aankondigde, trok desondanks maar weinig bezoekers. Na afloop kwam het in de nabijgelegen Jodenbreestraat toch tot vechtpartijen.³³ De Amsterdamse Voortrekkers spraken het voornemen uit om zoveel mogelijk op vrijdagavond en zaterdagmiddag in deze omgeving te gaan colporteren.³⁴ Dit deden zij in het verleden al vaker, meer dan eens met botsingen als gevolg.³⁵ De keuze om op deze gevoelige tijdstippen – tijdens de sabbat – in het door vriend en vijand als ‘jodenbuurt’ beschouwde stadsdeel te opereren kan moeilijk als toevallig worden gezien. Het voornemen kreeg uitvoering, en zo raakte de eerstvolgende vrijdagavond een colportageploeg onder leiding van Stevens bij de Blauwbrug slaags met een aantal tegenstanders. Getuigen zagen de vechtenden messen en fietspompen hanteren, en beide partijen beschuldigden elkaar van mishandeling.³⁶

Naast de buurt rond het Waterlooplein hadden de NSB-colporteurs en hun aanvoerders nog wel meer territoriale wensen. Het zat hen nog steeds dwars dat ze in de Jordaan nauwelijks voet aan de grond kregen. Hoewel in het voorjaar ook het Blauwe Zand weer een paar keer doelwit was,³⁷ richtten de

33 ID Amsterdam, *Wekelijksch Overzicht*, 24 februari 1936, NHA, Procureur-generaal 1930-'39, inv. nr. 152.

34 *Wekelijksch Overzicht*, 24 februari 1936, NHA, Procureur-generaal, inv. nr. 152.

35 Rapporten J.D. Meijerplein, 9 augustus 1935, mut. 9.30 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6055.

36 Rapporten Singel, 21 februari 1936, mut. 8.30 n.m., ibidem, inv. nr. 6717.

37 “N.S.B. verspreidt in Tuindorp-Buiksloot”, *De Tribune*, 19 juni 1936.

activiteiten zich in toenemende mate op de Jordaan. Deze buurt stond, hoewel niet geheel terecht, bekend als 'rood'. Vooral de NSB had in de hier uitgebroken ongeregelde heden van juli '34 het bewijs voor een acuut bolsjewistisch gevaar gezien. De Amsterdamse NSB'ers maakten er een erezaak van om zich in de Jordaan te manifesteren. Daardoor was deze buurt ook in 1936 een voor de hand liggend doelwit van de Voortrekkers. Zij bedienden zich hier van leuzen als "Ondanks terreur, staat 't fascisme voor de deur" en, blijkbaar meer in het bijzonder voor de buurtbewoners bedoeld, "Weg met de roode honden".³⁸

In het voorjaar trokken de colporteurs op de vrijdagse colportageavonden opnieuw regelmatig de omstreden buurt binnen. Daarbij kwamen zij vooral tegenover de opgeschoten Jordaanjeugd te staan, die dan de gelegenheid te baat nam om oudergewoonte de straatverlichting te vernielen. De CPN en de aan die partij gelieerde Communistische Jeugdbond ondernamen verwoede pogingen, onder meer met behulp van pamfletten, de straatjeugd uit de buurt van vandalisme en geweld te weerhouden.³⁹ Hierbij speelde de ongerustheid over een mogelijk algemeen colportageverbod zeker een rol.

De Voortrekkers, die inmiddels vooral de colportageactiviteiten uitvoerden, bleven terugkomen. Gildeleider Kerkhoff gaf het goede voorbeeld en verspreidde hoogstpersoonlijk in de Westerstraat het NSB-drukwerk.⁴⁰ Met name in de maanden april en mei kwam het in de buurt verschillende keren tot felle botsingen. Toen NSB-colporteurs de eerste mei als aanleiding namen om met *Arbeidsfront* te leuren, bekogelden buurtbewoners hen op de Prinsengracht met straatklinkers. De NSB'ers lieten zich evenmin onbetuigd, en het bleef nog lang onrustig in de buurt. Gewonden aan beide kanten waren het gevolg.⁴¹

Begin juni introduceerde het Voortrekkersgilde een nieuwe strategie die uitstekend aansloot bij de tot dan toe gebruikte werkwijze. In de vroege ochtend van 4 juni verzamelden ongeveer honderd colporteurs zich bij de Westerkerk. Verspreid over drie groepen trokken zij de Jordaan in. Een toevallig passerende politieman rook onraad en sloeg op zijn bureau alarm. De buurtbewoners kwamen inmiddels hun huizen uit en de spanning steeg snel. Een verslaggever van *Het Volk* en verschillende voorbijgangers zagen bij de NSB'ers allerhande wapentuig. Op de brug bij de Leliegracht ging een drietal NSB'ers met de bekende koppelriemen als slagwapens het publiek te lijf. Een van de aanvallers kreeg daarop zelf klappen en moest zijn vermetel-

38 *Gemeentebld* 1936 II, 337.

39 Pamflet "Jordaanse jeugd" van CPN/CJB, maart 1936, SAA, Algemene Zaken, inv. nr. 4884, volgnr. 320.

40 Rapport ID Amsterdam, 3 februari 1936, NHA, Procureur-generaal, inv. nr. 152.

41 Rapporten Marnixstraat, 1 mei 1936, mut. 10.00 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6362.

heid met een bloedende hoofdwond bekopen. Een ambulance bracht hem naar het Binnen Gasthuis, waar een en ander bleek mee te vallen. Zijn twee kameraden hadden direct de benen genomen.⁴²

Een week later, opnieuw in de vroege morgen, was het tijd voor revanche. Dit keer wisten de colportageleiders via hun mobilisatiesysteem niet minder dan 250 man op de been te brengen. Hun komst was evenwel voorzien. Buurtbewoners hadden zich in groten getale op de straathoeken geposteerd. Een poging de smalle Nieuwe Leliestraat in te trekken liep al snel vast. Om een complete veldslag te voorkomen gelastte de politie de NSB'ers rechtsomkeert te maken. Met tegenzin gaven zij hieraan gevolg.

Eenmaal terug op de Westermarkt liep de zaak evenwel alsnog uit de hand. Nadat de politie opdracht gaf uiteen te gaan, gaf de colportageleider het tegenbevel bij elkaar te blijven. Verschillende colporteurs richtten bovendien ernstige dreigementen aan het adres van de aan hun kledingnummers herkenbare agenten. Met sabel en gummistok verdreef de politie de NSB'ers alsnog van de Westermarkt, zij het niet zonder moeite. Op de Keizersgracht ging een aantal NSB'ers nog een tegenstander te lijf, waarop de aanwezige politiemacht de groep definitief uiteen dreef.⁴³ Dat de NSB'ers zich dit keer ook tegen de politie keerden was een nieuw fenomeen, en bovendien volstrekt in tegenspraak met wat de Gildeleden was voorgescreven. Deze handelwijze kon opnieuw de eigen beweging alleen maar schaden, maar blijkbaar was dat geen beletsel.

Een week later breidde het college van B&W het in verschillende andere wijken al ingevoerde colportageverbod tot de Jordaan uit. Voortrekker en 'Heldenkermis'-verstoorder Van Staveren schreef enige tijd later: "Ondanks alles wat we daar hebben meegemaakt, betreuren we het dat, de colportage daar verboden is."⁴⁴ Hij verzweeg dat hij en zijn kameraden daar wel erg hun best voor hadden gedaan.

Escalatie: Abcoude en Utrecht

Ondanks de opheffing van de WA hielden de Amsterdamse straatvechters uit de NSB zich dus allesbehalve afzijdig. Niet alleen bleven ze in de eerste

42 "N.S.B. "colporteurde" weer", *Het Volk*, 4 juni 1936 (avondeditie) en meldingsrapporten Marnixstraat, 4 juni 1936, mut. 7.00 v.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6362.

43 "N.S.B.-strafexpeditie ging niet door", *Het Volk*, 11 juni 1936 (avondeditie) en rapporten Marnixstraat, 11 juni 1936, diverse mutaties, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6362.

44 J.J. van Staveren, typescript "Colportage-flits", Kerstmis '36, NIOD, NSB, inv. nr. 1507.

maanden van 1936 goed in vorm; gedurende zomer en herfst slaagden zij er in een flinke escalatie te bewerkstelligen. Twee ernstige en spraakmakende incidenten zijn in dit verband van cruciale betekenis. Hoewel processen-verbaal en andere belangrijke bronnen om uiteenlopende redenen verloren gingen, is het verloop van de gebeurtenissen aan de hand van perspublicaties, parlamentsverslagen en sporadisch politie- en justitiemateriaal nog goed na te gaan.⁴⁵ Het gaat hier om door NSB-aanhangers uitgevoerde operaties die een hoge mate van geoefendheid verlangden. Veelzeggend is dat een niet langer door de eigen NSB aangestuurde of gefaciliteerde groep dit zo effectief kon doen.

De NSB-afdeling Vechtstreek organiseerde op 18 juli 1936 een grote openluchtbijeenkomst in Maarssen. Mussert zou daar in eigen persoon komen spreken. Omdat brede kringen binnen de partij – en ook daarbuiten – rekenden op een groot succes bij de aankomende verkiezingen, was het enthousiasme onder de aanhangers groot. Dit enthousiasme was zelfs zo groot dat zij in de week voor die bijeenkomst de Rijksstraatweg tussen Amsterdam en Utrecht van de Duivendrechtse brug tot Zuilen (de autosnelweg bestond nog slechts op papier) beschilderden met de leuze “Mussert wint”. Politie en Rijksveldwacht patrouilleerden intensief om verdere beklad-ding te voorkomen, maar het was onbegonnen werk. Ondertussen werkte Rijkswaterstaat met man en macht om wegen, paden, muren en borden weer schoon te krijgen. In het geheel volgekalkte Loenen aan de Vecht zette de gemeente werklozen in om met staalborstels, wasbenzine en zoutzuur het schilderwerk te lijf te gaan.

Op vrijdagavond 17 juli kwamen in de Amsterdamse Transvaalbuurt twaalf mannen bij elkaar. Zij behoorden tot Afdeling VI van de Amsterdamse federatie van de SDAP, en wilden het hunne bijdragen aan het tegengaan van de NSB-propaganda. Zij hadden voor kwasten, witkalk en een vrachtwagen gezorgd.

Rond tien uur vertrokken zij uit Amsterdam naar Loenen. Daar keerden zij om waarna zij op de terugweg elke leuze “Mussert wint” van de toevoeging “nooit” voorzagen. Dat was nog een heel werk, want de NSB-aanhang had niet stilgezeten. Ze trokken schilderend langs de Kerklaan, Loenersloot en Baambrugge richting Amsterdam. Enkelen werden onderweg door surveillerende agenten bekeurd. Bij het Abcouder Meer aangekomen werd

45 Hierbij zijn gebruikt: *Het Volk*, *De Telegraaf*, *De Tribune*, *Volk en Vaderland*, *De Daad*, *Arbeidsfront*, *Vrijheid Arbeid Brood*, *Afweerfront tegen oorlog en fascisme*, *Utrechtsch Nieuwsblad* en *De Standaard*, alsmede van de jaargangen 1935-1936 en 1936-1937 van de *Handelingen Eerste Kamer* en *Handelingen Tweede Kamer*.

nog eens geschilderd. Tegen enen wilden ze verder rijden, maar werden op dat moment achterop gereden door een meerdere auto's en motorfietsen. De inzittenden van deze voertuigen, naar schatting 25 to 30 man, sloten de SDAP'ers in. Zij droegen de uitrustingsstukken waar WA'ers en Voortrekkers zich ondanks verbodsbepalingen waar mogelijk nog van bedienden: beenkappen, korte zwarte jassen en petten. Ze verloren geen tijd en zetten met allerhande slagwapens direct de aanval in.

Alle SDAP'ers liepen flinke klappen op, maar wisten uiteindelijk aan hun belagers te ontkomen. Alleen de 34-jarige Gerrit Worms was niet zo gelukkig. Hij kreeg een pak slaag, en werd in de sloot langs de weg gegooid. Vervolgens richtte de woede van de aanvallers zich op de vrachtwagen. Deze belande volledig vernield in dezelfde sloot.

De aanvallers hadden weinig tijd nodig. Nog geen vijf minuten na hun verschijning verdwenen zij met hoge snelheid in de richting waaruit ze gekomen waren. Via Nieuwersluis, Wilnis en Uithoorn wisten zij ongehinderd Amsterdam te bereiken. Een toevallig passerende fietser sloeg in Abcoude alarm. De beide veldwachters daar riepen, alvorens zelf poolshoogte te gaan nemen, eerst versterking op. De Rijksveldwacht kwam met een auto uit Loenersloot, de marechausseebrigade Watergraafsmeer stuurde drie motoren.

Op de plek des onheils was inmiddels revuedirecteur Meyer Hamel aangekomen. Deze was na een optreden in Utrecht met zijn gezelschap op weg naar huis. Temidden van de ravage trof hij de ontredde en druipnatte Worms aan. Hamel nam hem in zijn auto mee en bracht hem naar het Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis aan de Nieuwe Keizersgracht. De artiestenbus nam nog een aantal SDAP'ers mee naar Amsterdam. De aanvallers hadden, buiten de talrijke brokstukken van de vrachtwagen, geen noemenswaardige sporen achtergelaten. Alleen een gebroken biljartkeu getuigde nog van de gewelddadigheid van de aanval.

Het incident veroorzaakte grote ophef. Van diverse kanten – ook vanuit de eigen partij – kwam kritiek op de onbeholpen actievorm die de Amsterdamse SDAP'ers kozen. De disproportionele reactie wekte echter meer weerzin op. Vooral het strak georganiseerde karakter van de operatie en het buitensporige geweld zetten veel kwaad bloed. Niet voor het eerst waren vergelijkingen met het doen en laten van de SA in Duitsland te horen. Hoewel de politieke strijd in Nederland zich al langer verhardde, leek deze aanval een nieuwe fase in te luiden.

De NSB onthield zich aanvankelijk van commentaar. De partijtop zat zeker met de kwestie in de maag. De gehanteerde methode viel tenslotte moeilijk te rijmen met de zo vaak herhaalde verzekering de legale weg te

bewandelen. Daarbij was deze gebeurtenis onmogelijk als zelfverdediging te rechtvaardigen, en boven alles voedde het de nog altijd bestaande twijfel aan de opheffing van de weerafdelingen.

Ook de bladen van de beweging hielden zich op de vlakte. Pas twee weken later kwam *Volk en Vaderland* met de integrale overdruk van een voor de SDAP zeer onvriendelijk artikel dat de rooms-katholieke krant *Ons Noorden* over de kwestie schreef. In lijn met andere kritische reacties suggereerde dit artikel dat de SDAP'ers, door de NSB-propaganda te beschadigen, het geweld zelf over zich hadden afgeroepen.⁴⁶ Het schreeuwerige *Arbeidsfront*, voortkomend uit de radicalere delen van de NSB, kwam rond dezelfde tijd met een stukje van gelijke strekking. In de luttele regels die het telde werd zowel bevestigd als ontkend dat de aanvallers NSB'ers waren.⁴⁷

De marechaussee, van oudsher met het toezicht op de rijkswegen belast, verrichtte het strafrechtelijk onderzoek. Een niet onbelangrijk detail hierbij is dat het delict, hoewel op een steenworp afstand van het Utrechtse Abcoude, enkele tientallen meters voorbij de grens met de toenmalige Noord-Hollandse gemeente Weesperkarspel plaatsvond. Daardoor viel het onder de competentie van het parket te Amsterdam. Hoewel in het spraakgebruik van die dagen 'de overval te Abcoude' een begrip werd, spraken ambtelijke en politieke kringen daarom wel van 'de zaak-Weesperkarspel'.

Marechaussee en parket riepen uiteraard de hulp in van de Amsterdamse politie. De richting waarin de schuldigen gezocht moesten worden lag immers voor de hand, en in het Amsterdamse korps was zekere bekendheid met de vermoedelijke daders te verwachten. Op 23 juli gaf de Amsterdamse inlichtingendienst in het (niet teruggevonden) *Wekelijksch Overzicht* enige informatie hierover.⁴⁸ Er waren enkele kentekens van de gebruikte voertuigen bekend, en de slachtoffers legden uiteraard getuigenverklaringen af. Ook door de onvermijdelijke loslippigheid van enkele klaarblijkelijk betrokkenen kwam een aantal verdachten naar voren.⁴⁹

Alle verdachten bleven hun betrokkenheid echter ontkennen en direct bewijs ontbrak, zodat het onderzoek uiteindelijk weinig resultaat opleverde. Op 14 augustus stuurde de marechaussee het proces-verbaal naar de officier van justitie.⁵⁰ Hoofdverdachte W.F. (Willem) Uijleman maakte zich overigens nauwelijks een week daarvoor opnieuw schuldig aan mishandeling.

46 "Hazen-demonstratie", *Volk en Vaderland*, 31 juli 1936.

47 "Terreur", *Arbeidsfront*, 4 augustus 1936.

48 Schrijven minister van justitie, 27 juli 1936, NHA, Procureur-Generaal 1930-'39, inv. nr. 87.

49 "NSB-terreur in de hoofdstad", *Het Volk*, 31 juli 1936 (avondeditie).

50 Register van ingekomen en verzonden stukken, NHA, Officier van Justitie Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 40, volgnr. 2343.

In Paterswolde sloeg hij op 9 augustus een plaatselijk colporteur van *Vrijheid Arbeid Brood* met een stoel op het hoofd. De Groningse politierechter veroordeelde hem hiervoor tot tien gulden boete of tien dagen hechtenis.⁵¹

Terwijl minister Van Schaik, die onder grote druk van parlement en publieke opinie stond, later verklaarde dat de zaak grondig was onderzocht, schreef de officier begin oktober aan de procureur-generaal dat de resultaten van het vooronderzoek onvoldoende houvast boden voor strafvervolgning. De PG deelde die visie en eind november werd de zaak gesloten.⁵² Op dat moment hadden de Amsterdamse radicalen alweer een volgende geruchtmakende operatie uitgevoerd.

De Utrechtse afdeling van de vrijdenkersvereniging De Dageraad organiseerde op 26 oktober in het gebouw van de Nederlandsche Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, het NV-Huis aan de Oude Gracht, een openbare vergadering. Onderwerp was de Spaanse Burgeroorlog, die de gemoederen in het sterk gepolariseerde Europa al enkele maanden heftig beroerde. Als sprekers traden op de anarchist Albert de Jong en de voorzitter van de Vereniging Vrienden van de Sovjet-Unie (VVSU) Simon de Jong. Overigens was De Dageraad ondanks de actieve deelname van communisten allesbehalve een communistische organisatie.⁵³

Er waren zo'n driehonderd toehoorders in de zaal aanwezig toen de eerstgenoemde zijn voordracht begon. Ook andersdenkende aanwezigen beschouwden zijn historische uiteenzetting van de toestand in Spanje als kundig en informatief. Tijdens de voordracht kwamen er nog enkele tientallen mensen binnen, die verspreid in de zaal plaatsnamen. Daarna kwam de strafpleiter Simon de Jong naar voren. Deze was jood en communist, en verdedigde bovendien meer dan eens verdachten die met NSB-propagandisten en WA'ers slaags waren geweest. Dat maakte hem in die kringen allesbehalve geliefd. De "vertegenwoordiger van Sovjet-Juda", zoals *Volk en Vaderland* hem enkele dagen later aanduidde,⁵⁴ kwam met zijn toespraak dan ook niet ver. Na een signaal braken de laatkomers de zaal in een oogwenk af. Ze gooiden

51 Uittreksel strafvonnis, Groninger Archieven, Archief van de arrondissementsrechtbank Groningen 1838-1939, inv. nr. 466. Dat het slachtoffer van de mishandeling in die jaren met VAB colporteerde is een mededeling van de heer A. Odding van Historisch Centrum Ol Eel te Paterswolde, e-mail d.d. 30 oktober 2007.

52 Register van strafzaken, NHA, Officier van Justitie Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 19, volgnr. 3711.

53 J. Houkes, "'God is het kwaad.' Strijd tussen vrijdenkersvereniging De Dageraad en confessionelen" in: B. Gasenbeek, J. C. H. Blom en J.W.M. Nabuurs (red.), *God noch autoriteit. Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland* (z.p. 2006) 145-170, aldaar 154.

54 "De Dageraad kwam niet", *Volk en Vaderland*, 30 oktober 1936.

met voetzoekers, tomaten en eieren, en sloegen met spijkerlatten en knuppels om zich heen. Her en der in de zaal braken daarop hevige vechtpartijen uit. De NSB'ers bestormden het podium en vielen de aanwezige sprekers en bestuursleden aan. Bonafide vergaderingbezoekers kwamen de belagden te hulp, en daarmee was de chaos compleet.

De politie, met vijf man in burger toch ongewoon sterk aanwezig, was tegen dit geweld uiteraard niet opgewassen. Na het oproepen van versterking trokken zij zich terug in de smalle gang naast de zaal. In de consternatie sloten ze de buitendeur niet af, zodat alle aanvallers zonder veel moeite ontkwamen. Bij een poging een van hen staande te houden liep een agent flinke klappen op. Toen de versterking arriveerde waren alle aanvallers ongehinderd op weg naar hun verzamelpunt. Naar eigen verklaring ging dat met triomfantelijk gezang gepaard:

Fier klinken de strijdlieden tegen de gevels van de Oude Gracht:
 “Maar tegen de roode internationale verzetten wij ons steeds met hand en tand”. Het is geen frase geweest.⁵⁵

Hoewel de gevechten in de zaal inmiddels ten einde waren, verbood de verantwoordelijke inspecteur voortgang van de vergadering. Een groot aantal toch al boze bezoekers trok vervolgens de stad in. Bijna bestormden zij een bij de Stadsschouwburg geparkeerde bus, waarmee volgens geruchten de aanvallers waren gekomen. Zij kwamen er echter bijtijds achter dat deze bus bij een theatergezelschap behoorde en dus liep dit met een sisser af. Toch was het gerucht niet ongegrond. Er stond in ieder geval één autobus met een Noord-Hollands kenteken op het Wolvenplein geparkeerd. Een voorbijganger zag daar eerder die avond een groep mannen uit komen, die vervolgens een loods binnengingen. Deze bus vertrok nu ongehinderd richting Amsterdam. Na een telefoontje van de Utrechtse politie posteerden twee Amsterdamse agenten zich bij de Duivendrechtse brug. Zij konden deze bus tegen middernacht moeiteloos onderscheppen.

In de bus bevonden zich, buiten de chauffeur, 28 mannen. Zij waren gekleed in gedeeltelijke uniformen en vrijwel allemaal voorzien van koppelriemen. Ook troffen de agenten aan boord voetzoekers aan. De bus werd met inzittenden en al overgebracht naar bureau Linnaeusstraat, waar de wachtcommandant alle personalia noteerde.⁵⁶ Allen gaven toe in Utrecht

⁵⁵ *Volk en Vaderland*, 30 oktober 1936.

⁵⁶ Rapporten Linnaeusstraat, 26 oktober 1936, mut. 2.00 uur v.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6252.

te zijn geweest, maar ontkenden betrokkenheid bij enige geweldpleging. Zij verklaarden dat zij alleen naar Utrecht gingen omdat zij wel eens wilden horen hoe de vrijdenkers tegenover de toestanden in Spanje stonden.

Onder de inzittenden bevonden zich diverse wandelaars, waaronder voorzitter Herlé van de Wandelsportvereniging 'Oost'. Daarnaast zat een duo in de bus dat ook al in juni na een politiek geïnspireerde vechtpartij bij het Oosterpark naar hetzelfde bureau gebracht was. Zij bleken toen in het bezit van slagwapens te zijn.⁵⁷ Verder bevond zich onder de buspassagiers in ieder geval één – niet met name genoemde – verdachte van de overval bij Abcoude.⁵⁸ Bij dit initieel onderzoek bleek dat het vervoer geregeld was door kringleider Willem Ongers. Ook deze was lid van de wandelclub Oost. Ongers kwam tijdens de verhoren persoonlijk informeren of het nog lang zou duren, vanwege alle ouders, echtgenotes en verloofdes die zich zorgen om hun dierbaren maakten.⁵⁹

Deze overval was opnieuw een operatie die Mussert en zijn omgeving in grote verlegenheid bracht. Het *Utrechtsch Nieuwsblad* – met G.J. van Heuven Goedhart als hoofdredacteur – vroeg direct Musserts reactie, maar 'de Baas' hield zich onbereikbaar. Tweede man Van Geelkerken, van wie Jan Baars later beweerde dat hij de opdrachtgever van de overval was,⁶⁰ wilde wel zijn mening kwijt. Hij kon de gang van zaken niet goed- maar ook niet afkeuren. De regering diende een organisatie als De Dageraad volgens Van Geelkerken zo spoedig mogelijk te ontbinden. Hij achtte de vrijdenkerij in strijd met het karakter van het "Nederlandsche Volk", en dat legitimeerde het optreden van de aanvallers.⁶¹ Van Geelkerken kreeg al snel bijval van de recalcitrante NSB-dominee Van Duijl, die in een toespraak zei dat de Nederlandse Leeuw in Utrecht "goed gebruld" had.⁶²

De visie van prominente NSB'ers op De Dageraad sloot aan bij andere krachten die het op de vereniging voorzien hadden. Uit diverse kerkelijke en politieke richtingen kwamen geluiden die aanstuurden op overheidsmaatregelen tegen de vrijdenkers. Ook de NSB had een hevige afkeer van de organisatie. In juli, de zondag na de overval bij Abcoude, drong een groepje NSB'ers in Naarden het terrein binnen waar op dat moment Anton Constandse een vrijdenkersbijeenkomst toesprak. Ze verscheurden een vlag, waarop de vrijdenkers hen het terrein afsloegen.

57 Rapporten Linnaeusstraat, 18 juni 1936, mut. 9.55 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6252.

58 "N.S.B.-overval te Utrecht", *De Tribune*, 27 oktober 1936.

59 "Kringleider huurde hier een bus", *Het Volk*, 27 oktober 1936 (ochtendeditie).

60 Baars, "Fascisten" op de fascistenjacht, 22-23.

61 "Vrijdenkers door een troep N.S.B.-ers overvallen", *Utrechtsch Nieuwsblad*, 27 oktober 1936.

62 "De ordeverstoring in de vergadering van de Dageraad", *Leidse Courant*, 5 november 1936.

Tien dagen voor het incident in Utrecht publiceerde *Volk en Vaderland* op de voorpagina een artikel tegen de vereniging. Enkele dagen na die publicatie hield De Dageraad in Amersfoort ook een vergadering met de Spaanse burgeroorlog als thema.⁶³ Van NSB-zijde bleek daar geen bijzondere belangstelling voor. Bij de vergadering in Utrecht was die er wel. Hoewel de NSB de vrijdenkers bij elke gelegenheid vereenzelvigde met antireligieuze incidenten in Spanje en de Sovjet-Unie, is het toch niet aannemelijk dat het Hoofdkwartier bij deze overval betrokken was. In een volgend hoofdstuk zal blijken dat juist in deze periode de partijleiding al begonnen was het eigenzinnig en gewelddadig handelen aan banden te leggen.

Het onbekookte optreden van de groep Amsterdammers was echter een voldoende feit. Men trachtte daarom schade te beperken door de overval te incorporeren in de bredere coalitie die zich tegen de vrijdenkersvereniging keerde. De NSB bleek al langer te pogen zich daarbij aan te sluiten. In de ochtend van de 27e kreeg Eerste-Kamerlid M.V.E.H.J.M. (Max) graaf de Marchant et d'Ansembourg een telefoontje van 'Afdeling III', de propagandadienst van het Hoofdkwartier. De boodschap aan De Marchant was dat de vorige avond een vergadering van De Dageraad "op zeer afdoende wijze" was verstoord. Daaraan zou direct een "heftige campagne" tegen die vereniging worden vastgeknoopt, en de graaf werd geacht daar met vragen aan de minister aan bij te dragen.⁶⁴ Dat heeft de graaf ook gedaan, maar daar hij toch tot de 'nette heren' in de NSB behoorde valt te betwijfelen of hij er erg gelukkig mee was.

Als hoogtepunt van de agitatie tegen De Dageraad organiseerde de NSB een bijeenkomst in het Amsterdamse Concertgebouw. Hier sprak Van Geelkerken onder het motto: "Te wapen tegen de Dageraad". Ook Van Duijl voerde het woord. Hij had meer pretentie: "Voor God tegen Colijn" was zijn leuze.⁶⁵ De hele campagne had uiteindelijk een averechts effect. Ook confessioneel en conservatief Nederland zag toch liever niet dat de NSB over de vrijheid van vergaderen besliste. Zelfs minister-president Colijn, bepaald geen vrijdenkersvriend, zei in de Tweede Kamer:

Wij hebben gehad een vergadering in Utrecht, waarvan ik niet uitdrukkelijk hoeft te zeggen dat ze mijn sympathie niet heeft, maar die in elk geval in ons Staatsbestel recht heeft om ook niet te worden verstoord.⁶⁶

63 *Amersfoortsch Dagblad*, 17 oktober 1936 (onder "Diversen", blz. 4).

64 Schrijven van Afdeling III, 27 oktober 1936, NIOD, NSB, inv. nr. 1693.

65 *Algemeen Handelsblad*, 30 oktober 1936 (avondeditie).

66 *Handelingen Tweede Kamer*, 1936-1937, 350.

Hoewel Colijn in voorgaande jaren wel zeer dicht tegen ondemocratische principes aanschurkte, onderstreepte hij hier toch de grondbeginselen van de rechtsstaat. De Dageraad bleef bestaan, hoewel minister van binnenlandse zaken De Wilde de toch al geringe zendtijd van de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging introk. Dit besluit werd echter maar in zeer beperkte mate beïnvloed door de campagne van de NSB.⁶⁷

Het verslag van de gebeurtenissen in *Volk en Vaderland* en een artikel in het *Nationale Dagblad* maakten de toch al gênante positie nog pijnlijker. Opnieuw stelde de NSB-pers de zaak voor als een poging de christelijke waarden metterdaad te verdedigen waar de overheid het liet afweten. Juist onder veel christenen zette dit kwaad bloed. *Volk en Vaderland* deed met de mededeling dat de aanval was uitgevoerd door “wakkere mannen van allen stand”, waaronder “vele leden der N.S.B.” nog een schuchtere poging een breder draagvlak te suggereren.⁶⁸ Een paar maanden later, in de aanloop naar de verkiezingen, bracht de omstrede sigarenwinkel uit de Kalverstraat een nogal onsamenhangende brochure uit. Hierin stond een foto van het NV-Huis, waar volgens het accurate bijschrift een vergadering van De Dageraad “door N.S.B.’ers onmogelijk werd gemaakt.”⁶⁹

Volgens Jan Baars was de overval uitgevoerd door 52 man, deels diezelfde middag nog van straat geplukt en in het NSB-kringhuis in Oost geïnstrueerd.⁷⁰ Dat aantal komt wel overeen met verklaringen van ooggetuigen. Aangezien in de onderschepte bus 28 man zaten, is Baars’ uitspraak ook consistent met berichten dat *twee* autobussen de aanvallers naar Utrecht brachten.⁷¹ Als dat klopt is deze tweede bus onopgemerkt in Amsterdam teruggekeerd. Dergelijke details zijn bij gebrek aan bronnen echter niet meer op te helderen.

Twee weken na de overval was het NV-Huis toneel van een protestvergadering. In een overvolle zaal voerden onder meer Dageraadvoorzitter Jan Hoving en Eerste-Kamerlid voor de SDAP Piet Moltmaker het woord. Beiden waren op de bewuste avond aanwezig. Opnieuw bleek de brede steun die De Dageraad in deze kwestie kreeg. Buiten de beperkte kring van extreemrechts Nederland toonde vrijwel niemand begrip voor de handelwijze van de aanvallers. Zonder de gewelddadige versterking in het NV-Huis was het de NSB waarschijnlijk evenmin gelukt aan te haken bij de bestaande coalitie

67 H. Wijfjes, *Radio onder restrictie. Overheidsbemoëning met radioprogramma's 1919-1941* (Amsterdam 1988) 231.

68 “De Godloozen-actie”, *Volk en Vaderland*, 30 oktober 1936.

69 Driehoek-brochure *Einde der Democratie* (z.p., z.j. (1937)).

70 Baars, “Fascisten” op de fascistenjacht, 23.

71 “Autobussen door NSB-inspecteur besteld!”, *De Tribune*, 1 december 1936.

tegen De Dageraad, maar het incident maakte ongetwijfeld vele twijfelaars kopschuw. Nog geen drie maanden later organiseerde De Dageraad in Amsterdam weer een vergadering, opnieuw met Simon de Jong als spreker en Spanje als onderwerp. Deze werd te elfder ure afgeblazen omdat er bij zowel voor- als tegenstanders geen enkele belangstelling voor bestond.⁷²

Direct na de overval was er aanvankelijk veel kritiek op de Utrechtse politie. Een zwaarwegend punt was dat wellicht direct aanhoudingen mogelijk waren geweest als de agenten in het gebouw de buitendeur hadden gesloten. Dat de verantwoordelijke inspecteur het voortgaan van de vergadering na het verdwijnen van de aanvallers verbood, zette verder kwaad bloed. Bovendien was er in de ogen van de critici niet adequaat gereageerd op berichten dat de aanvallers zich in een loods op het Wolvenplein hadden verzameld. Pas dagen later was de politie daar gaan kijken, toen – volgens diezelfde critici – belastend materiaal allang opgeruimd was.

Moltmaker onderschreef deze verwijten maar ten dele. Hij was het principieel oneens met het besluit de vergadering verder te verbieden, maar de agenten in de zaal trof volgens hem geen blaam. Als ooggetuige van het gebeurde wist hij waar hij het over had. In de Eerste Kamer stelde hij vragen aan de minister van justitie. Deze antwoordde onder meer dat de politie het door de aanvallers gebruiken van de omschreven slagwapens niet had geconstateerd. Wel was het de minister duidelijk dat er hard aan toe was gegaan.⁷³

De Amsterdamse politie stelde uiteraard de persoonsgegevens van de aangehouden NSB'ers aan de Utrechtse ter beschikking. De recherche daar heeft hen zonder twijfel aan een nader verhoor onderworpen. Helaas is van het archief van de Utrechtse politie uit de vooroorlogse periode zo goed als niets bewaard gebleven. Ook bij het parket aldaar is geen relevant materiaal teruggevonden. Onder andere uit debatten in de Eerste Kamer is echter wel op te maken dat justitie er ook in dit geval niet in slaagde tegen deelnemers aan de expeditie verdere vervolging in te stellen. Minister van justitie Van Schaik zei naar aanleiding van opmerkingen over de zaak:

Een strafvervolging wordt ook vaak belemmerd door het feit, dat degenen die als helden in de vergaderingen optreden, ten einde de orde te verstoren, achteraf blijken hetzij onvindbaar te zijn, hetzij niet

72 Rapporten Warmoesstraat, 11 januari 1937, mut. 2.30 v.m., SAA, Gemeentepolitie, inv. nr. 6993.

73 *Handelingen Eerste Kamer, 1936-1937, Aanhangsel nr. 6.*

bereid zijn medewerking te verlenen om de zaak ook strafrechtelijk tot haar recht te laten komen.⁷⁴

Een van de meest opvallende elementen van deze gebeurtenissen is natuurlijk het gemak waarmee de bedrijvers van het geweld hun acties uitvoerden. In beide gevallen bleek het mogelijk de gekozen doelwitten onopgemerkt te naderen en aan te vallen, en bovendien ook weer ongehinderd van het terrein weg te komen. Tevens bleek het in beide gevallen voor politie en justitie onmogelijk individuele verdachten voor de rechter te brengen. Tot de basisvaardigheden van de deelnemers behoorde het zwijgen bij aanhouding en verhoor, althans het niet afleggen van bekentenissen of anderszins belastende verklaringen.

Radicalisme van onderop

De radicale vleugel van de Amsterdamse NSB bleek geheel eigen ideeën over de aanpak van de politieke strijd te hebben. Zij volgden het agressieve Duitse voorbeeld, hoewel Mussert meer dan eens benadrukte dat Nederlands nationaal-socialisme per definitie niet Duits kon zijn. De wandelcamouflage was weliswaar volgens opdracht aangenomen, maar in de loop van 1936 was het cosmetische karakter van die stap wel overduidelijk gebleken.

Met de komst van voorjaar en zomer brak voor de wandelclubs ook het marsseizoen weer aan. Door het beleid van politie en burgemeester zagen diverse clubs zich gedwongen hun marsroutes buiten de Amsterdamse gemeentegrenzen kiezen. In de landelijke buurgemeenten konden de clubs doorgaans hun tochten wel houden. Wandelsportvereniging De Driehoek slaagde er incidenteel wel in binnen de stadsgrenzen te lopen. De vereniging werd, zo schreef de voorzitter, door het publiek tijdens wandeltochten regelmatig aangezien voor “de clup fen de segarewinkel”. Daarom vroeg het bestuur van de club de gelijknamige winkel een prijs beschikbaar te stellen voor een geplande ‘marsch’ in juli.⁷⁵ Een antwoord is niet bekend, maar uit de brief blijkt opnieuw de gemoedelijke verstandhouding.

Onder auspiciën van Wandelsportvereniging ‘Amsterdam’ liep in juli ’36 een delegatie van zo’n 70 personen uit het hoofdstedelijke NSB-milieu met de ‘Vierdaagse Afstandsmarschen’ in Nijmegen mee. Deze deelname ontsnapte niet aan de belangstelling van de CID. De dienst bracht de leeuweninsignes

74 *Handelingen Eerste Kamer, 1936-1937, 239.*

75 Schrijven H.J. Rijkenberg, 4 juni 1936, NIOD, De Driehoek, inv. nr. 6.

Amsterdamse NSB-wandelaars bij de Vierdaagse van 1936. De foto verscheen op 31 juli in Volk en Vaderland, met het onderschrift "De Leeuwengroep passeert Groesbeek". (RAN, Koninklijk Nederlandsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding.)

die de lopers droegen opnieuw in verband met de Voortrekkersgilden. In dit contingent liepen ook leden van andere NSB-wandelclubs uit de hoofdstad, alsook de tamboers en blazers van 'Rex' mee.⁷⁶ Het rapport wees er verder op dat de groep opviel

door een sterk opgevoerde militaire tucht en houding, commando's werden onnoodig luidruchtig gegeven, terwijl de handhaving van een militaire discipline ook na de terugkeer in de rustverblijven zijn gehandhaafd.⁷⁷

De afvaardiging zou aanvankelijk onder leiding staan van ex-Burgerwachter en ex-WA-man Schneider, maar deze werd – naar verluidt wegens ziekte – vervangen door Teunis Zijlman.⁷⁸ Zijlman was betrokken bij Wandelsport-

⁷⁶ Deelnemers in groepsverband 1936, RAN, KNBvLO, inv. nr. 445.

⁷⁷ CID, rapport 39000 over Nederlandsche Wandel Organisatie, 16 december 1936, NL-HaNa, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1575, www.historici.nl.

⁷⁸ *De Daad*, 29 juli 1936.

In het midden vier Amsterdamse NSB'ers: halfzichtbaar in de camera kijkend 'Driehoek'-voorzitter H.J. Rijkenberg, met rechts van hem WA'er J.B. Mandema. Vervolgens voormalig Burgerwachter George Vonk. De vierde is onbekend. (RAN, KNBvLO.)

vereniging 'Amsterdam' en Vierdaagsevereniging 'Karel van der Heijden', en bovendien als ex-WA'er en colporteur een gelouterd straatactivist. Enkele maanden na het sportfestijn zou hij deelnemen aan de hierboven beschreven overval op De Dageraad.⁷⁹ Of Schneider echt door ziekte uitviel is onbekend. Ziekte als voorwendsel bij afwezigheid en plaatsvervangings was ook in het NSB-milieu niet ongebruikelijk. Wellicht was de dertiger Zijlman een betere reclame dan de vijftiger Schneider.

Ondanks de niet te loochenen frictie tussen het Hoofdkwartier en de radicalere elementen uit de hoofdstad werd de groep aan het eind van de vierde dag in het Nijmeegse kringhuis door Mussert persoonlijk gehuldigd. De feestvreugde hield aan na terugkeer in de hoofdstad. In een door extreemrechtse habitués gefrequentieerd café aan de Ceintuurbaan werden de wandelsuccessen uitbundig gevierd. Op sportgebied ging alles dus wel naar wens. De aanwezigheid van nogal wat wandelaars bij de beschreven

⁷⁹ Rapporten Linnaeusstraat, 26 oktober 1936, mut. 2.00 uur v.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6252.

reeks incidenten toont echter aan dat zij zich ook nadrukkelijk bezighielden met activiteiten van een minder sportief karakter.

De NSB-leiding was zeker ongelukkig met het autonome en vaak gewelddadige optreden van de radicalen. In een kennelijke poging dit tegen te gaan was de eed waarmee een nieuw lid 'trouw' aan de Leider beloofde al in de loop van 1935 uitgebreid met 'gehoorzaamheid'. Vooral binnen de hoofdstedelijke verhoudingen was dat laatste echter problematisch. De geringe invloed van de partijleiding trad hier in 1936 op pijnlijke wijze aan de dag. Aanvankelijk kon alleen de in Amsterdam gevestigde en met de propaganda belaste Afdeling III enigszins sturend optreden.

De personele bezetting van deze afdeling was echter in ruime mate verknoot met het plaatselijke straatvechtermilieu. Later zou deze Afdeling III, dan onder de tucht van 'Utrecht' gebracht, alsnog alle zeilen moeten bijzetten om de ongewenste ontwikkelingen te keren.

Bij het bezien van de activiteiten van de propagandisten rijst de vraag naar hun drijfveren. Duidelijk is dat er een kern bestond van gelouterde en enthousiaste straatvechters, van wie de gedrevenheid moeilijk alleen uit een politieke overtuiging is te verklaren. De talrijke incidenten waar zij vanaf ongeveer 1934 vaak aanwezig waren, hadden echter wel politieke achtergronden. Sociaal-economische factoren zijn niet altijd eenduidig aan te wijzen. Het is zeker dat het straatvechtersmilieu, toch vooral bestaand uit kantoorklerken, ook te maken had met (periodieke) werkloosheid. Hun beroepsactiviteiten kenden wel enige diversiteit, en vrijwel geen enkele beroepsgroep ontkwam aan achteruitgang. Van de 28 arrestanten na de vergadering in Utrecht waren er op dat moment tien werkloos.⁸⁰ Zeker is in ieder geval dat geweld integraal deel van hun levensstijl was.

De NSB gaf zich zeer veel moeite om zich als een weliswaar antiparlementaire, maar toch verantwoordelijke en fatsoenlijke politieke groepering te positioneren. De daden van de straatvechters riepen in de publieke opinie evenwel vooral associaties op met de alom verafschuwde SA-brutaliteiten in Duitsland.⁸¹ Het optreden van de hier beschreven groep bracht de eigen beweging objectief gezien alleen maar schade toe. Het is eigenaardig dat mensen die zichzelf afficheerden als de NSB, haar Leider en haar beginselen volledig toegedaan zo handelden.

De verklaring moet worden gezocht in het feit dat de onvrede over de koers van Mussert in de Amsterdamse afdeling grote vormen had aangenomen. De Leider fungeerde als boegbeeld, maar in de dagelijkse

80 Rapporten, 26 oktober 1936, SAA, Gemeentepolitie, inv. nr. 6252.

81 O.a. het artikel "Barbaren", *Het Volk*, 18 juli 1936 (avondeditie).

praktijk trok men zich weinig van hem aan. Musserts aarzeling om de toenemende antisemitische tendensen te volgen speelde bij de eigen koers van de hoofdstedelijke NSB-kringen zeker een grote rol. Weliswaar sprak de Amsterdamse kringleider J.W. de Ruiters zich nadrukkelijk tegen die tendensen uit,⁸² maar hij kreeg daarmee niet veel handen op elkaar. Volgens de CID kwamen er begin 1936 uit de hoofdstad signalen die wezen op het gevaar dat op korte termijn “groepen N.S.B.-ers tot molestpleging tegen de Joden zullen overgaan.”⁸³

In deze periode schoof de gehele NSB op in een ‘volkse’ en onmiskenbaar op Duitsland georiënteerde bloed-en-bodemrichting. De intrede van de uitgesproken nazi M.M. Rost van Tonningen in de gelederen was daarvan, zoals De Jonge in zijn dissertatie uit 1968 al schrijft,⁸⁴ niet zozeer oorzaak als wel een duidelijk symptoom. Aan deze radicalisering droegen de Amsterdamse radicalen vol overtuiging bij. In hun wereld, die op ruime afstand stond van het Hoofdkwartier en het middenkader, gedijde dit proces goed. Die ontwikkeling kwam echter niet uit de lucht vallen. Het was er een die al sinds het prilste begin van de NSB gaande was.

De ontwikkelingen die zich in 1936 voltrokken oefenden grote invloed uit op de NSB. De gewelddadigheid van de Amsterdamse ex-WA veroorzaakte grote onrust. Veel propagandistische waarde had het niet; het maakte veeleer ernstige kritiek los. Het ongeloof aan de bewering dat de WA was ontbonden groeide, en met name de overvallen bij Abcoude en in Utrecht waren scharniermomenten in dit proces. Het zijn de meest sprekende voorbeelden van het volkomen eigenmachtig optreden van de radicale Amsterdamse NSB-vleugel. Voor de NSB-top was deze eigenmachtigheid een aanhoudende bron van zorg, temeer omdat de legaliteitspretentie er ernstig door onder druk kwam te staan. Het Hoofdkwartier werd herhaaldelijk aangevallen op de spanning tussen de legale theorie en de gewelddadige praktijk. Ondanks een zekere radicalisering van de gehele NSB leidde dat toch tot een verder toenemende wrijving tussen top en basis. Mede door de naderende verkiezingen van 1937 zag de partijtop zich genoodzaakt tot verdere maatregelen. Om succesvol te zijn vereisten deze maatregelen verschuivingen in de interne organisatie van het Hoofdkwartier en grote inspanningen van verschillende functionarissen.

82 De Jong, *Het Koninkrijk I. Voorspel*, 298.

83 CID, *Jaargang 1936. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 14, NL-HaNa, Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv. nr. 18, www.historici.nl.

84 De Jonge, *Crisis en kritiek*, 230.

7 Tegenstand

Politieke en publieke respons

Een gewelddadige overname van de politieke macht door de nationaal-socialisten lag in Nederland, anders dan in verschillende andere Europese landen, niet voor de hand. De elders zo tumultueuze eerste decennia van de twintigste eeuw verliepen hier vrij rustig. De gewelddadige groepen die desondanks vooral in de jaren dertig ook in Nederland opkwamen, veroorzaakten daarom nogal een schok. In de politieke en publieke reacties op die initiatieven lag het accent vooral op de NSB. Er waren weliswaar meer kapers op de kust, maar de NSB was in de jaren dertig de belangrijkste en aanvankelijk ook succesvollere representant van dit streven. Hoewel de NSB door het legale streven van het Hoofdkwartier lange tijd op twee gedachten hinkte, twijfelden weinigen aan de intenties die de aanhangers ten toon spreidden. De toenemende agressie vanuit de beweging baarde de tegenstanders de nodige zorgen, mede door het veronderstelde 'on-Nederlandse' karakter ervan.¹ Het herhaalde optreden van de WA en aanverwante NSB-straatvechters leidde tot veelvormige tegenstand. Deze tegenstand, voor zover van politieke organen en publieke dan wel publicitaire fora afkomstig, vormt het thema van dit hoofdstuk.

Regering en parlement

In de beginjaren leidde het optreden van de WA meermalen ophef in het parlement. De WA was weliswaar niet het eerste korps van dit soort, maar de formatie timmerde wel nadrukkelijker aan de weg dan haar voorgangers. Direct na de eerste publieke verschijning op de Landdag van januari '33 waren er vragen over de militaire status van de voormannen Deterts en De Ruyter van Steveninck. De eerste was die dag formeel geen militair, de tweede was in burger gekleed.² Minister Deckers meende dat het uit 1931 daterende verbod aan militairen tot deelname aan de Nationalistische Militie impliciet voor alle vergelijkbare korpsen gold. Nu bleek dat niet iedereen diezelfde gevolgtrekking maakte waren aanvullende maatregelen

1 "Opstand der horden", *Eenheid door Democratie*, 1 augustus 1936; *Handelingen Eerste Kamer*, 1936-1937, 229.

2 *Handelingen Tweede Kamer*, 1932-1933, Aanhangsel nr. 145.

nodig.³ De al genoemde Legerorder 79 liet dan ook niet lang meer op zich wachten. Enkele hierboven al beschreven maatregelen, het uniformverbod en de beperkingen voor ambtenaren, kwamen in hetzelfde jaar tot stand. Daarmee waren de problemen echter nog geenszins bezworen. Vragen van parlementariërs over de WA en andere NSB-initiatieven kwamen met regelmaat aan de orde.

Begin '34 stelde SDAP-Kamerlid Albert van der Heide vragen naar aanleiding van geruchten dat de WA zich heimelijk bewapende. Minister Colijn antwoordde dat daar na onderzoek niets van was gebleken. De activiteiten van het weerkorps beperkten zich volgens de bewindsman tot boksen, wandelen en andere sporten.⁴ Van der Heides partijgenoot Henri Polak kwam tezelfdertijd met vragen over de status van de WA. Polak was van mening dat de NSB met de WA een particuliere legermacht organiseerde, en wilde weten hoe de minister daar uit oogpunt van rust en orde tegenover stond. Justitieminister Van Schaik antwoordde dat bij de WA “voorshands” niet van een militaire organisatie sprake was. Volgens de minister zag de leiding van de NSB streng op het ongewapende karakter van de WA.⁵ In de nauwelijks vijftien maanden die de WA op dat moment bestond, was er alleen al in Amsterdam een hele reeks incidenten waarbij de politie van WA'ers wapens in beslag nam.

Een goed jaar later was het de communist David Wijnkoop die bij de regering de “voortdurende bewapening” van NSB en WA ter sprake bracht. Opnieuw reageerde Van Schaik met de vaststelling dat onderzoek ter zake geen resultaat had. Wel wist hij van “incidenteel geknoei” met vuurwapens, tegen de uitdrukkelijke wil van de NSB-leiding.⁶ Hoe incidenteel dit geknoei was is onzeker, maar in het Amsterdamse kringhuis aan de Kerkstraat – het ‘Stadshuis’ – arresteerde de politie in februari '35 inderdaad enkele lieden die revolvers aanboden.⁷ Enkele dagen eerder nam de recherche bij de gewezen WA-aanvoerder Tempelaar thuis een automatisch FN-pistool en 32 scherpe patronen in beslag.⁸ Deze inbeslagname hield verband met de door Dronkers veroorzaakte ‘traangasaffaire’, die zich vooral afspeelde onder Amsterdamse (ex-)NSB'ers die inmiddels meer tegen Zwart Front

3 *Het Vaderland*, 8 februari 1933 (avondeditie).

4 *Handelingen Tweede Kamer*, 1933-1934, Aanhangsel nr 82.

5 *Handelingen Eerste Kamer*, 1933-1934, Aanhangsel nr. 4.

6 *Handelingen Tweede Kamer*, 1934-1935, Aanhangsel nr. 111.

7 Rapporten Stadhouderskade, 8 februari 1935, mut. 3.30 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6886.

8 Dag- en nachtrappen van de recherche aan het hoofdbureau, 2 februari 1935, mut. 8.00 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 3205.

aanleunden. De recherche hield aanstichter Dronkers ruim een week eerder dan Tempelaar aan.⁹ Van de diverse wapens die in dit circuit circuleerden, kwam een substantieel deel bij de NSB terecht. Of er een verband bestond tussen het pistool van Tempelaar en de aanbiedingen in het Stadhuis is niet bekend. Een en ander duidt echter wel op een streven naar wapenbezit onder de NSB-aanhang. Dat dit tegen de wil van de NSB-leiding gebeurde staat wel vast. Dronkers kreeg bij Van Geelkerken aanvankelijk nog een lauwwarme reactie los voor zijn bewapeningsinitiatieven, maar toen het er op aan kwam trok de algemeen secretaris de handen van zijn jonge bewonderaar af.¹⁰ Mede als gevolg van deze bittere ontgoocheling stapte Dronkers definitief naar Zwart Front over.

In stukken van NSB en WA ligt vaak de nadruk op het ongewapende karakter van het weerkorps. De WA'ers waren daarover bepaald niet enthousiast, en de praktijk wees uit dat het Hoofdkwartier in de Amsterdamse afdeling nu eenmaal niet zo veel had in te brengen. Een WA-geschiedschrijver suggereerde jaren later dat tegenstanders midden jaren dertig pakketjes met wapens bij de kringhuizen lieten bezorgen. Om de NSB in diskrediet te brengen, aldus deze schrijver, stuurden ze er vervolgens de politie op af.¹¹ Dat scenario paste uiteraard in het denken over een veronderstelde 'demoliberaale' samenzwering tegen de NSB, maar hield tegelijk een duidelijke vervalsing van de eigen geschiedenis in. De WA en haar satellieten bestonden voor een groot deel uit mensen voor wie wapenbezit geen ongewone zaak was.

Naar aanleiding van de incidenten begin 1935 op het Blauwe Zand stelde het communistische Kamerlid Schalker aan de minister van justitie vragen over het optreden van de WA.¹² In augustus van datzelfde jaar deed de socialist Van der Heide dat naar aanleiding van berichten dat, ter vervanging van de WA, inmiddels een nieuwe organisatie in de steigers stond. De SDAP'er doelde waarschijnlijk op de Voortrekkersgilden. Het was voor de tijdgenoten ook niet eenvoudig om de complexe en ad hoc gestuurde ontwikkelingen rond de NSB-formaties te overzien, laat staan deze goed te begrijpen. De nog steeds lankmoedige Van Schaik verklaarde in zijn antwoord dat de "troepen" – op wie de minister precies doelde was niet duidelijk, maar de woordkeus is veelbetekenend – naar een zeer sterke discipline streefden.

9 Idem, 23 januari 1935, mut. 12.15 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 3205.

10 "Wat deed Van Geelkerken met traangas-patronen?", *Het Volk*, 16 december 1935 (avondeditie) en Baars, "Fascisten" op de fascistenjacht, 23-24.

11 H. Schumacher, "Tien jaar W.A.", 93.

12 *Handelingen Tweede Kamer*, 1934-1935, Aanhangsel, nr. 113.

Van Schaik wilde wel aannemen dat ze bedoeld waren als verdedigingsmiddel, maar ze konden volgens de minister “vroeg of laat wellicht een ruimer arbeidsveld vinden.”¹³

Enkele weken later verzuchtte tweede man van de NSB Van Geelkerken dat bij de WA “de discipline nog ver is te zoeken”.¹⁴ Het is opvallend dat opvattingen van zowel de bewindsman als de NSB-secretaris precies tegengesteld waren aan wat hun functies zouden doen vermoeden. Met zijn zinsnede over een mogelijk ‘ruimer arbeidsveld’ liet de minister zien niet geheel gerust te zijn op de gang van zaken. Zijn aanvankelijk vrij coulante houding draaide onder invloed van de verdere gebeurtenissen echter aanzienlijk bij.

Na de overval bij Abcoude kwam SDAP-fractie leider Albarda met drie schriftelijke vragen. Twee daarvan betroffen feitelijke details van het incident, zoals de beweerde uniformdracht van de daders. De derde vraag kwam tot de kern van de zaak en luidde:

Wil de minister bij het onderzoek, dat ongetwijfeld naar de toedracht van deze zaak wordt ingesteld, ook doen nagaan, hoe het mogelijk is, dat een groep leden der N.S.B., die in auto's en op motorrijwielen aanrukte, in de nacht werd geformeerd en of hieruit moet worden afgeleid dat de N.S.B. op een of meer plaatsen weercorps-afdelingen gereed houdt, die in korte tijd kunnen aanrukken om geweld te plegen?¹⁵

Albarda ging er ten onrechte van uit dat de daders in directe opdracht van de partijleiding handelden. Desondanks was zijn vraag uiteraard van groot belang. Het antwoord van de minister kwam niet verder dan een bevestiging van wat al bekend was, en besloot weinig zeggend met:

Gezien het stadium, waarin het onderzoek thans verkeert, is het nog niet mogelijk, omtrent de bijzonderheden, welke in de gestelde vragen worden ter sprake gebracht, met eenige zekerheid mededeelingen te doen.¹⁶

Daar bleef het bij, want justitie kwam er niet uit en de zaak kreeg geen verder vervolg. Vervolgens stelde Albarda's partijgenoot Theo van der Waerden

13 *Handelingen Tweede Kamer, 1935-1936, 195.*

14 De Jong, *Het Koninkrijk I. Voorspel*, 290.

15 *Handelingen Tweede Kamer, 1935-1936, Aanhangsel nrs. 193 en 205.*

16 *Handelingen Tweede Kamer, 1935-1936, Aanhangsel nrs. 193 en 205.*

vragen na de overval op de vrijdenkers in Utrecht. Het is niet verrassend dat Van der Waerden kwam met een vraag die in wezen dezelfde was als die van Albarda:

Is de minister bereid te onderzoeken in hoeverre verband bestaat tusschen den bekenden georganiseerden overval bij Abcoude in den nacht van 17 op 18 Juli l.l. en deze geweldpleging en aanslag op het vergaderrecht te Utrecht, en of hier sprake is van een speciale organisatie tot het bedrijven van terreur tegen andersdenkenden?¹⁷

Van het verband tussen dit incident en andere gewelddaden waren inmiddels velen overtuigd. De actieve (ex-)WA'ers genoten doorgaans een behoorlijke publieke bekendheid. Veel Amsterdammers kenden Wittkamp, Stevens en veel van hun manschappen van naam en van gezicht. Het ontging politie, inlichtingendiensten en journalisten evenmin dat bij de vele incidenten steeds dezelfde individuen hun opwachting maakten. Voor strafrechtelijke of politieke doeleinden waren die observaties echter niet direct toepasbaar. De zich afwachtend tonende minister hield zich dan ook, niet geheel onbegrijpelijk, op de vlakte. Hij antwoordde:

Dat tusschen het gebeurde in de Dageraadsvergadering te Utrecht en den overval te Weesperkarspel in Juli l.l. verband zou bestaan is tot dusver niet gebleken, behoudens dan in dezen zin, dat tusschen beide gebeurtenissen een zekere verwantschap niet te miskennen valt. In beide gevallen toch heeft men te doen met soortgelijke zeer laakbare handelingen, welke door de daders blijkbaar als oorbare strijdmethoden werden beschouwd. Eenig gegeven, dat er op zou wijzen, dat een speciale organisatie tot het bedrijven van terreurdaden zou bestaan, is er niet.¹⁸

Over dat laatste dachten diverse Kamerleden heel anders. Weliswaar betrof het hier geen formeel, door de partijleiding aangestuurd NSB-onderdeel. Toch was het zonneklaar dat een uit NSB-kringen voortkomende organisatie door verregaande gewelddadigheid tegenstanders kon en wilde intimideren. Uit de reactie van de minister blijkt wel dat zijn oordeel over de gebeurtenissen aan het verschuiven was.

17 *Handelingen Tweede Kamer, 1936-1937, Aanhangsel nr. 39.*

18 *Handelingen Tweede Kamer, 1936-1937, Aanhangsel nr. 39.*

Ondertussen sleutelde het kabinet verder aan de Wet op de Weerkorpsen. Hoewel het voorstel daartoe eind '35 werd ingediend, bepaalden de gebeurtenissen die later plaats hadden de behandeling in sterke mate. In de Tweede Kamer kwamen in dit verband de incidenten in Tuschinski en de kloppartij op de vergadering van Jan Baars herhaaldelijk ter sprake. De behandeling van het wetsontwerp was hier al achter de rug toen de Amsterdamse straatvechters in Abcoude en Utrecht andermaal hun onverminderde slagkracht toonden. Tijdens de debatten in mei brak alleen W.M. Westerman van het aartsconservatieve Nationaal Herstel een lans voor de onbaatzuchtigheid van de WA:

Intusschen, Mijnheer de Voorzitter, ik geef toe dat de weerafdelingen van de N.S.B. één grote fout hebben gemaakt. Zij hebben bij haar leden aangekweekt een geest van zelfopoffering, van tucht, van discipline [...] In Nederland mag zoovast van alles worden gepredikt, behalve tucht. Dat zou de individueele vrijheid, de individueele bandeloosheid maar in gevaar brengen.¹⁹

Gezien de tegenstand en agressie die de NSB ten deel viel vond Westerman het oprichten en inzetten van de weerafdelingen een acceptabele en zelfs noodzakelijke vorm van zelfverdediging. Westerman miskende dat de weerafdelingen de hooggestemde beginselen al heel snel achter zich hadden gelaten. Hij kreeg ook weinig bijval.

De regering gaf er herhaaldelijk blijk van geloof te hechten aan de NSB-verklaringen over het opheffen van de WA. Zoals gezegd twijfelden diverse Kamerleden wel aan de juistheid van die beweringen. Een wonderlijke paradox deed zich voor: juist vanwege die twijfel kon minister Van Schaik zich verheugen in een zeer brede ondersteuning van dit wetsontwerp. Een hoofdelijke stemming in de Tweede Kamer bleek overbodig. Alleen de CPN'ers De Visser en Schalker, en de RSAP'er Sneevliet spraken zich tegen het wetsontwerp uit.

In september '36 kwam het wetsvoorstel in de Eerste Kamer. De leden van dat gremium hadden inmiddels kunnen zien waartoe de opgeheven WA zich bij Abcoude nog in staat had getoond. Het was de SDAP'er Maurits Mendels die de vinger op de zere plek legde:

Relletjes komen in bewogen tijden vaak voor, maar ik vraag mij af: waar komen 's nachts om 3 uur en op een verlaten weg bij Abcoude

19 *Handelingen Tweede Kamer, 1935-1936, 1940.*

ineens 30 flinke, van slaanwerktuigen voorziene N.S.B.-ers vandaan?
Die grijpt men niet uit de lucht.²⁰

Hij constateerde dat er ondanks ontbinding van de WA nog een organisatie bestond, “niet tot afweer, maar tot aanval.”²¹ Daar het gerechtelijk vooronderzoek geen resultaat opleverde, was de betrokkenheid van de verdachte NSB'ers niet onomstotelijk te bewijzen. Dientengevolge deed NSB-senator A.J. van Vessem de vraag van Mendels eenvoudig af met de woorden: “Dit verhaal doet mij uiterst fantastisch aan. Mij ontbreken alle inlichtingen hieromtrent.”²² Een dergelijke opstelling was voor de NSB-top in de pijnlijke kwestie de enige mogelijke strategie. Veel soelaas bood zij echter niet. De voortdurend benadrukte intentie slechts legale wegen te bewandelen verloor onmiskenbaar aan overtuigingskracht. De gewelddadige elementen in de NSB hadden in dit stadium reeds het nodige gedaan om elk voorbehoud tegen het weerkorpsverbod weg te nemen. Ook de Eerste Kamer ging zonder hoofdelijke stemming met het voorstel akkoord. Alleen Van Vessem zag de wet als een uitzonderingsmaatregel tegen de NSB en was daarom tegen.²³

Tijdens de algemene beschouwingen aan het begin van het parlementaire jaar 1936-'37 en bij het vaststellen van de justitiebegroting, kwamen de spanningen in het land weer ter sprake. Diverse leden van de Tweede Kamer uitten kritiek op de onmacht van justitie. De sociaal-democraat L.A. Donker sprak van “voortdurende verschijnselen van georganiseerde particuliere machtsvorming, vergezeld van daden van individuele en collectieve terreur.” Naar zijn opvatting gaf *Volk en Vaderland* in het artikel van 30 oktober 1936 impliciet toe dat de NSB de hand in de aanval op de vrijdenkersvergadering had. Donker wees hierbij behalve op Abcoude en Utrecht ook op een incident in Den Haag, en het verstoren van ‘De Beul en ‘Heldenkermis’.²⁴

De liberaal Boon, wiens echtgenote de *Stürmer*-verkoop in de Amsterdamse sigarenwinkel wereldkundig maakte, haalde in dit debat eveneens Abcoude en Utrecht aan:

Er worden een aantal pootige lieden geëngageerd, die kabaal gaan maken, met voorwerpen gaan smijten, gaan vechten en die dan het

²⁰ *Handelingen Eerste Kamer, 1935-1936, 833.*

²¹ *Handelingen Eerste Kamer, 1935-1936, 833.*

²² *Handelingen Eerste Kamer, 1935-1936, 837.*

²³ *Handelingen Eerste Kamer, 1935-1936, 837.*

²⁴ *Handelingen Tweede Kamer, 1936-1937, 437.*

succes hebben, dat zij er uitgezet worden [...] Men kan mij niet aan het verstand brengen, dat al die mensen, die daar in Abcoude en in Utrecht aan den gang zijn geweest, onnaspeurbaar waren.²⁵

Dat waren ze ook niet. In die twee specifieke zaken waren ruim dertig verdachten met naam en toenaam bekend. Boon raakte een essentieel punt: de overheid schoot ernstig tekort in het opsporen en vooral in het vervolgen van de steeds driester optredende geweldplegers. Daarmee was ook de geloofwaardigheid van het staatsgezag direct in het geding.

De CPN'er Schalker bekritiseerde daarnaast de in zijn ogen te ruime marges waarmee Kamer en kabinet het begrip 'extremisten' gebruikte. Die kritiek was niet verwonderlijk, daar Schalker zijn eigen partij uiteraard niet als extremistisch zag. Diverse andere stromingen zagen communisten en fascistten wel degelijk als even extreem, en wilden beiden de voet dwars zetten. Schalker paste de term 'extremisme' principieel uitsluitend toe op de NSB en andere extreemrechtse groepen. Inzake de nachtelijke overval op de SDAP'ers meende hij dat de autoriteiten de ernst van de zaak niet voldoende onderkenden. Hij verweet politie en justitie dat zij genoegen namen met de ontkenningen van de daders.²⁶ De minister van justitie bestreed dat, en zei daarover onder meer:

Voor wat betreft het gebeurde nabij Abcoude, kan worden medege-
deeld, dat een grondig politiair en justitieel onderzoek in zooverre
geen resultaat heeft gehad, dat het niet mogelijk is gebleken ten
aanzien van ook maar één van de personen, van wie vermoed wordt,
dat zij bij den overval betrokken zijn geweest, doch die zulks unaniem
ontkennen, het bewijs van schuld te leveren. De voornaamste getui-
gen, de personen tegen wie de aanval gericht was, waren niet in staat
eenige verdachte als dader van bepaalde strafbare handelingen aan te
wijzen of (behoudens een verklaring van één getuige) zelfs maar als
deelnemer aan den aanval te herkennen.²⁷

Een groot aantal parlementariërs nam aan de debatten deel. Hoewel er flinke onderlinge verschillen waren, was de bezorgdheid over de politieke situatie algemeen. Volgens Pieter Zandt van de orthodox-protestantse

25 *Handelingen Tweede Kamer*, 1936-1937, 461.

26 *De Tribune*, 21 november 1936.

27 *Handelingen Tweede Kamer*, 1936-1937, Bijlage A, nr. 9.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), die een geheel eigen invalshoek koos, leverde het geweld in Utrecht

een duidelijk bewijs [...], hoe geheel verkeerd de stellingen van de antirevolutionairen en Christelijk-historischen wel zijn, waarin zij de vrijheid bepleiten, dat de atheïst, de deïst en de pantheïst vrijelijk hun gevoelens mogen propageeren.²⁸

Tijdens de debatten, enkele weken na de gebeurtenissen in Utrecht, zei minister Van Schaik naar aanleiding van uitspraken van onder meer Schalker:

Ongetwijfeld oefent de N.S.B. op het oogenblik een zekeren druk uit, die vaak op de grens is van het oorbare en toelaatbare, om een zacht woord te gebruiken.²⁹

Al met al was er forse kritiek op de regering. De ernst van de situatie drong uiteindelijk wel degelijk tot Van Schaik door. In zijn Memorie van Antwoord gaf hij daar met de volgende uitspraak blijk van:

Intussen is uit de gebeurtenissen, evenals uit een aantal recente gevallen van ordeverstoring bij voorstellingen en vergaderingen, duidelijk geworden dat althans een aantal aanhangers van de Nationaal Socialistische Beweging voor openlijk – en zelfs georganiseerd – terroristisch geweld niet meer terugschrikt.³⁰

De minister bleek zijn standpunt drastisch te hebben gewijzigd. Zijn veranderde opvattingen zouden ook tot aanscherping van het beleid leiden. Dat deed echter niets af aan het feit dat de NSB-geweldplegers in en om Amsterdam jarenlang vrijwel straffeloos opereerden.

Pers en publieke opinie

Buiten kringen van regering en parlement leefden uiteraard ook allerlei opvattingen over het WA- en NSB-geweld. Voor kranten en weekbladen waren de gewelddadige incidenten uiteraard niet te miskennen nieuwsfeiten. De

²⁸ *Handelingen Tweede Kamer*, 1936-1937, 466.

²⁹ *Handelingen Tweede Kamer*, 1936-1937, 509.

³⁰ *Handelingen Tweede Kamer*, 1936-1937, Bijlage A, nr. 9.

meeste bladen beperkten zich echter niet tot feitelijke berichtgeving. Liberale bladen als *NRC*, *Algemeen Handelsblad* en *Het Vaderland* verzetten zich vanuit hun traditie tegen de antiliberaal opvattingen van de NSB en andere fascistische organisaties. Het waren de dagbladen *Het Volk* en *De Tribune* die de ontwikkelingen nader duiden aan de hand van sociaal-democratische respectievelijk communistische beginselen. De socialistische pers, met name *Het Volk*, beschikte over medewerkers met een goed inzicht in de samenstelling en organisatie van de gewelddadige NSB-groepen. Het blad slaagde er ook meer dan eens in de hand te leggen op interne documenten van de NSB en de WA, en publiceerde die ook.³¹ Beide bladen berichtten uitvoerig over de vele extreemrechtse initiatieven, zeer zeker als deze gericht waren tegen de eigen aanhang. Dit deden zij al sinds de eerste fascistische acties zich midden jaren twintig voordeden. Ervaringen van buitenlandse – vooral Duitse en Oostenrijkse – geestverwanten kwamen daarbij ook met regelmaat aan de orde.

Naar aanleiding van de aanval bij Abcoude pakte *Het Volk* in de berichtgeving flink uit. Nu richtte het geweld zich hier natuurlijk ook direct tegen partijgenoten. Al voor het ochtendgloren had de krant een verslaggever en een fotograaf ter plaatse. Ook ging er direct een verslaggever naar het ziekenhuis waar op dat moment SDAP'er Worms nog aan zijn verwondingen werd behandeld. De ochtendeditie, die luttele uren later verscheen, bracht een eerste artikel over het incident.

In de volgende dagen en weken bleef vooral de sociaal-democratische en communistische pers hameren op de betrokkenheid van de NSB-top. Voor hen stond als een paal boven water dat dergelijke operaties alleen op direct bevel van het Hoofdkwartier plaatsvonden. Niet iedereen onderschreef die veronderstelling. "De leiding van de N.S.B. zal het wel niet goedkeuren", zei behandelend officier van justitie Lucas de Blécourt hierover eind juli in *Het Volk*. De Blécourt had daar ongetwijfeld gelijk in, maar de SDAP-krant oordeelde zijn zienswijze fout. "De N.S.B. vindt elke vorm van terreur nodig en geoorloofd.", aldus het dagblad.³² *Vrijheid Arbeid Brood* onderschreef de mening van *Het Volk*. VAB besteedde regelmatig aandacht aan het doen en laten van de Amsterdamse WA. Ook incidenten in het Haagse Duindorp, vergelijkbaar met die op het Blauwe Zand, kwamen ter sprake. Onder redactie van Meyer Sluysen verwierf het blad, door NSB'ers *Verspreid Alleen Bederf* genoemd, zich een twijfelachtige reputatie door voor Nederlandse begrippen dubieuze methoden te gebruiken. Zo haalden medewerkers regelmatig

31 O.a. in *Het Volk*, 25 juli 1935 (avondeditie) en 18 december 1935 (avondeditie).

32 "NSB-terreur in de hoofdstad", *Het Volk*, 31 juli 1936 (avondeditie).

bij partijfunctionarissen en NSB-gebouwen de vuilnisbakken leeg. Ook gebruikte de redactie regelmatig informatie die rancuneuze (ex-)leden of gedwarsboomde (aspirant-)functionarissen uit NSB-kringen leverden. Mogelijk kwamen compromitterende documenten op deze wijze ook bij *Het Volk* terecht. De oplage van 150.000 exemplaren per week was voor die tijd enorm hoog. Terecht is wel eens de vraag gesteld of die ook allemaal werden verkocht.³³ Het blad had wellicht propagandistische waarde, maar de betrouwbaarheid van de informatie was niet zelden discutabel. Niet alleen tegenstanders uitten wrevél over de redactionele aanpak, ook critici uit eigen kring spraken van “journalistiek, die onze beweging ontsiert.”³⁴

Een artikel over de aanval bij Abcoude kreeg de kop: “Het schuim der natie ontwaakt!”³⁵ Iets zakelijker was de toon van de berichtgeving na de overval op De Dageraad. Nu luidde de kop: “Waakzaamheid is geboden!” Het artikel zette de recente ontwikkelingen op een rijtje, en bracht de overval in Utrecht ook in verband met andere gewelddaden, met name die bij Abcoude. Het blad behoorde tot die organen die uiterst kritisch waren over het politieoptreden die avond. De kritiek op het besluit van de Utrechtse politie om het voortgaan van de vergadering te verbieden was ook terecht. Deze handelwijze maakte het verhinderen van onwelgevallige bijeenkomsten tenslotte wel heel eenvoudig, en hield daarom een ernstige bedreiging van het recht op vrije vergadering in.

VAB meende dat de politie, die blijkens de aanwezigheid van vijf rechers kennelijk problemen voorzag, effectievere maatregelen had moeten treffen. Het is echter maar de vraag of de Utrechtse politie werkelijk wist dat er iets van dit kaliber aanstaande was. Verder beweerde het blad dat enkele arrestanten voor diverse andere feiten nog “enige maanden” te goed hadden.³⁶ De paar dagen hechtenis die twee van hen nog moesten uitzitten voor nogal onbeduidende vergrijpen, rechtvaardigden echter geenszins wat het colportageblad hier suggereerde. Dit in het opsporingsregister gesignaleerde tweetal werd voor de tenuitvoerlegging van de bedoelde vonnissen ook direct vastgehouden.³⁷ Overigens laat dit alles onverlet dat in ieder geval tien van de 28 aangehouden NSB'ers al eerder met politie dan wel justitie in aanraking kwamen, voor kwesties variërend van geweld en

33 Hans Mulder, *Een grote laars, een plumpe voet. Nederland en de Nazi's in spotprent en karikatuur 1933 - 1945* (Amsterdam/Brussel 1985) 27.

34 Ingezonden brief van G. Visser, *De Sociaal-Democraat*, 25 mei 1935.

35 *Vrijheid Arbeid Brood*, 1 augustus 1936.

36 *Vrijheid Arbeid Brood*, 7 november 1936.

37 Rapporten Linnaeusstraat, 26 oktober 1936, mut. 2.00, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6252.

wapenbezit tot steunfraude. Desondanks bleek uit de toon van *VAB* dat de berichtgeving een duidelijk programmatische ondertoon had.

Na de verstoorde vrijdenkersvergadering publiceerde het liberale *Utrechtsch Nieuwsblad*, onder hoofdredactie van Van Heuven Goedhart, vele reacties op het gebeurde. De redactie vroeg direct na de overval tevergeefs Musserts commentaar. Daarop ontspon zich in de krant alsnog een publieke discussie. Deze spitste zich vooral toe op de pogingen van NSB-zijde om de operatie een christelijk cachet te geven. Een belijdend protestant, tijdens de vergadering aanwezig, stelde in een ingezonden brief dat de avond

zonder eenige anti-godsdienstige uitlating [was] verlopen, [...] wat dan ook de hééle zaal met mij kan bewijzen, óók dat lafhartige stelletje N.S.B.'ers [...]. Enfin, we weten het verdere verloop van deze "zendingsavond der N.S.B.", geloovigen en ongeloovigen moesten de zaal verlaten.³⁸

De briefschrijver hekelde vooral de huichelachtigheid waarmee de NSB'ers voor de godsdienst in krijt beweerden te treden. Een week later publiceerde de krant een uitvoerige analyse van de blijkbaar veranderde opvatting van de legaliteitstheorie binnen de NSB. Tot dan toe had de NSB altijd benadrukt de wetten van het land te respecteren. Nu suggereerde de NSB-pers dat de aanvallers het recht hadden die wereldse wetten te negeren zodra deze strijdig waren met wat zij zagen als de 'Goddelijke' wet.³⁹ Deze gedachte, aldus het *Utrechtsch Nieuwsblad*, zou de NSB-aanhang ten onrechte "nader brengen tot de aanvaarding van gewelddaden die, wijl 'in Godes naam' bedreven, 'legaal' zijn." De krant omschreef dit als "quasi-Christelijke anarchie".⁴⁰ Het straatvechtersmilieu gaf er zelf nooit blijk van zich bijzonder veel gelegen te laten liggen aan christelijke waarden. Geloofwaardig waren de rationalisaties vanuit Hoofdkwartier en NSB-pers dan ook niet. De pogingen om de reputatieschade te beperken hadden een nogal gezocht karakter.

Alleen *Volk en Vaderland* en het sinds begin november onder redactie van Rost van Tonningen verschijnende *Nationale Dagblad* propageerden het krampachtige NSB-standpunt. De doorgaans zeer radicale kringbladen als *De Daad* en *De Loods* hadden inmiddels ten gunste van Rosts dagblad het veld moeten ruimen.

38 "Schrijvende lezers", *Utrechtsch Nieuwsblad*, 7 november 1936.

39 *Volk en Vaderland*, 30 oktober 1936 en *Het Nationale Dagblad*, 3 november 1936.

40 "De 'legaliteitstheorie' der N.S.B.", *Utrechtsch Nieuwsblad*, 14 november 1936.

Een van de initiatieven dat individuele burgers rond de bestrijding van fascisme en nationaal-socialisme verenigde was het 'Comité van Waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen'. Het in juni '36 opgerichte Comité was voor een belangrijk deel links georiënteerd. Een kleine doorbraak was de toetreding van de eigenzinnige criminoloog en sociaal-democraat W.A. Bongers. Hij trotseerde daarmee de SDAP-doctrine die deelname aan niet-partijgebonden organisaties afwees. De aanwezigheid van communisten in het Comité was voor de sociaal-democraten toch al een struikelblok. Onder de bestuursleden bevonden zich de schrijver Menno ter Braak, dominee J.J. Buskes, de historicus Jan Romein en UN-hoofdredacteur Van Heuven Goedhart. Tot de vroege medewerkers behoorden de katholieke journalist Anton van Duinkerken, en de juristen Leo Polak en Johan Valkhoff. Deze laatste sprak oktober '35 de vergadering van de Nieuw-Malthusiaanse Bond in hotel Krasnapolsky toe op het moment dat enkele tientallen WA'ers die verstoorden.⁴¹ In een latere fase leidden interne meningsverschillen tot het vertrek van een groot aantal medewerkers.⁴²

Het Comité publiceerde onder meer over de verhouding tussen het nazisme en de kerken, cultuur en vrijheid, en het antisemitisme in Nederland. Over dit laatste onderwerp bracht het Comité een grondig gedocumenteerde brochure uit. Hierin stelde het Comité verschillende uitingen van verbaal en fysiek geweld aan de orde. Met name de antisemitische en gewelddadige tendensen in de Amsterdamse NSB-afdeling veroordeelde het Comité scherp.⁴³

De oprichting van de 'Nederlandsche Beweging voor Eenheid door Democratie' (EdD) was in juni '35. Directe aanleiding was het succes van de NSB bij de Statenverkiezingen eerder dat jaar. Na de latere opkomst van het overwegend linkse Comité van Waakzaamheid groeide EdD ook tot alternatief voor deze organisatie uit. EdD omvatte een zeer divers gezelschap, dat zich verenigd wist in de steun aan grondwet en parlementaire democratie. Gevolg van deze verscheidenheid was dat ook deze organisatie in de loop van haar bestaan niet vrij van interne spanningen bleef. Het was verder een zeer vaderlandslievend geheel, dat een sterk nationaal sentiment allerminst afwees. Ook EdD wilde bouwen aan de "zedelijke kracht en de eenheid van ons volk."⁴⁴ Dictatoriale methoden wees de organisatie bij dit streven

41 "Vergadering verstoord", *Het Volk*, 30 oktober 1935 (ochtendeditie).

42 Jeroen Corduwener, *Riemen om de kin! Biografie van mr. dr. Gerrit Jan van Heuven Goedhart* (Amsterdam 2011) 125.

43 Comité van Waakzaamheid, *Antisemitisme en Nationaalsocialisme in Nederland* (Assen 1936) passim.

44 Eenheid door Democratie, *Democratie of dictatuur?* (z.p., z.j.) 5.

echter categorisch af: “Daarvoor is geen “leider”, geen verdachtmaking van anderen en geen knoet noodig.”⁴⁵ De organisatie is vanwege haar verzet tegen de ontbinding van het gemeenschapsleven wel gekenschetst als het “democratisch spiegelbeeld van de NSB”.⁴⁶

Met de ondubbelzinnige omarming van de parlementaire democratie plaatste de organisatie zich onvermijdelijk tegenover de NSB, maar ook tegenover het communisme. EdD verweet het Comité van Waakzaamheid dat zij zich slechts tegen het extremisme van een zijde keerde. De participatie van marxisten in het Comité was voor EdD onverteerbaar.⁴⁷ Ondanks dit gedeelde anticommunisme was de SDAP aanvankelijk zeer terughoudend jegens EdD, maar toen bleek dat de RKSP haar leden geen actieve deelname toestond veranderde dat.⁴⁸ Begin '37 trad de SDAP-parlementariër dominee Van der Heide zelfs tot het hoofdbestuur toe.⁴⁹ Het aangaan van allianties was voor verschillende antifascistische organisaties in deze jaren geen sinecure. Onderling wantrouwen maakte het soms zelfs geheel onmogelijk. Hoewel EdD strikt genomen ook geen liberale organisatie was, traden wel een groot aantal liberalen en vrijzinnig-democraten toe.

Door de NSB-pers werd EdD zonder veel omhaal geplaatst in de sfeer van internationaal, door joden gedomineerd kapitaal. Het doorgaans nogal platvloerse *Arbeidsfront* karakteriseerde de organisatie als volgt:

Tegen Mussert is de leuze,
E.D.D. heeft weinig keuze,
Vele leden zijn geen geuzen,
Dat is zichtbaar aan de neuzen!⁵⁰

Nog jaren later debiteerde Mussert in een toespraak zijn favoriete grap over EdD: de naam van de organisatie deed hem denken aan “eerlijkheid door diefstal”.⁵¹

45 *Democratie of dictatuur?* (z.p., z.j.) 5.

46 Frits Rovers, “Naar wijder horizon. De Nederlandse Beweging voor Eenheid door Democratie, de crisis van de westerse cultuur en het verlangen naar een nieuwe Gemeenschap, 1935-1940” in: E. Jonker en M. van Rossum ed., *Geschiedenis en cultuur. Achttien opstellen* (Den Haag 1990) 131-139, aldaar 137.

47 *Eenheid door Democratie*, 16 januari 1937 en 27 maart 1937.

48 P.J. Knegtmans, *Socialisme en democratie. SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939* (Amsterdam 1989) 183.

49 *Leidsch Dagblad*, 5 januari 1937.

50 *Arbeidsfront*, 19 januari 1937.

51 “Rede van den Leider der N.S.B. Ir Mussert”, *Leidsche Courant*, 14 december 1942.

Ondanks het sterke anticommunisme nam het blad van EdD, eenvoudig getiteld *Eenheid door Democratie*, vooral de NSB en haar aanhang stelselmatig op de korrel. Het typeerde de NSB-ideologie als “Rubberknuppel-socialisme”⁵² en de Voortrekkers die de vergadering van Jan Baars onmogelijk maakten als “Lombroso-klantjes”.⁵³ EdD maakte dankzij een blijkbaar aansprekende campagne en in weerwil van alle problemen een voorspoedige groei door. Binnen twee jaar trad, kort voor de verkiezingen van 1937, het twintigduizendste lid toe. Dit groeitempo leek sterk op dat van de NSB.

In tegenstelling tot het Comité van Waakzaamheid, dat vooral publiceerde en studiegroepen opzette, was EdD ook activistisch van aard. Propagandisten van de organisatie hielden zich, net als de onfortuinlijke SDAP'ers op de Rijksstraatweg, bezig met het aanpassen van de NSB-reclame. Van NSB-affiches die Mussert omschreven als “den man zonder wien Nederland geen toekomst meer heeft” plakten zij de ‘z’ af.⁵⁴ EdD zag de noodzaak ‘de straat’ bij de bestrijding van dictatoriale krachten te betrekken, zonder daar daadwerkelijk een machtsstrijd aan te gaan. De EdD-voorzitter en theoloog Heije Faber schreef enkele jaren na de oprichting:

Zonder in uitwassen te vervallen – “Eenheid door Democratie” heeft er zorgvuldig voor gewaakt niet in relletjes te worden gewikkeld, geen “afweercorpsen” te hebben e.d. – is men toch langzamerhand den tegenstander op zijn eigen terrein tegemoet getreden.⁵⁵

De strategie wierp vruchten af. Door binnen het raamwerk van het bestaande parlementaire bestel politieke vernieuwingen na te streven bood de organisatie aan velen een alternatief voor de NSB. Dit alternatief kwam in feite neer op een voor veel antifascisten aanvaardbaar nationalisme. Een paar dagen voor de verkiezingen adverteerde EdD met een stemadvies: “Gij gaat stemmen? Dat is braaf, Maar Stemt Uzelve niet tot Slaaf”.⁵⁶ Dat EdD deze advertentie in *Het Volk* kon plaatsen, toont nogmaals aan hoezeer de sociaal-democratische terughoudendheid tegen de organisatie was afgenomen.

52 “Het knuppeltje”, *Eenheid door Democratie*, 1 januari 1936.

53 *Eenheid door Democratie*, 1 juni 1936.

54 D.J. Elzinga en G. Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918-1998* (Amsterdam/Antwerpen 2002) 70.

55 Faber, *Naar wijder horizon*, 209.

56 *Het Volk*, 22 mei 1937 (avondeditie).

Edd concentreerde zich in de periode tussen de verkiezingen van '35 en '37 sterk op de acute bedreiging die van de NSB uitging. De verwachting was evenwel dat de democratische krachten sterk genoeg zouden zijn deze dreiging te weerstaan. Het blad van de organisatie beschreef een gesprek tussen een Edd'er en een scepticus. De laatste verwachtte dat Mussert na de verkiezingen in het parlement kansloos zou blijken en voor de keus zou staan

het zaakje te liquideeren of er een robbertje om te vechten. *Tien tegen één, dat hij het laatste zal prefereeren.* Nu begrijp ik niet, wat jelui daar tegenover wilt stellen. Zijn je leden ingedeeld in wandelclubs? Leeren zij paard rijden, boksen, worstelen, schieten, hardlopen? Leeren zij gehoorzamen en bevelen? Is E.d.D. bezig haar eigen weercorpsen te maken, die straks in staat zijn de ploegen van Mussert in bedwang te houden? Als je dat niet doet, moet je mij eens vertellen hoe je je uit de nesten denkt te houden, als straks het spelletje begint.⁵⁷

De Edd'er meende echter dat een revolutionair optreden van de NSB nog minder kans van slagen had dan het volgen van de legale weg. Hij achtte de NSB-leiding voor zo'n machtsgreep eenvoudig niet capabel. De NSB zou daarnaast de voor een dergelijke poging noodzakelijke steun van het leger ontberen, en bovendien direct Burgerwachten en BVL tegenover zich vinden. In de Edd-optiek diende een ieder die het wettig gezag in het geval van dreigend oproer wilde steunen, dan ook tot die organisaties toe te treden.⁵⁸

Het waarschijnlijk fictieve tweegesprek toont duidelijk aan dat binnen Edd bezorgdheid bestond over eventuele avonturen van de Mussert-aanhang. Die bezorgdheid klonk ook door tijdens een bijeenkomst in mei '36. Voorzitter Faber liet bij zijn toespraak in Krasnapolsky onder grote bijval een ongewoon militant geluid horen: "En als met praten niets te bereiken is, zal het tegen Mussert heeten: tot weerziens op de barricade! (l u i d a p p l a u s)." ⁵⁹ Uit beide citaten blijkt boven alles dat bij de Edd'ers gerede twijfel aan de legale pretentie van de NSB leefde.

In het heetst van de campagne, slechts enkele weken voor de verkiezingen, wisten een paar Amsterdamse NSB'ers nog een opstootje te verwekken op een aldaar gehouden Edd-vergadering. Deze vond plaats in hetzelfde

57 *Eenheid door Democratie*, 15 augustus 1936.

58 *Eenheid door Democratie*, 15 augustus 1936.

59 "Eenheid door Democratie", *Algemeen Handelsblad*, 13 mei 1936 (ochtendeditie).

RAI-gebouw aan de Ferdinand Bolstraat, waar Mussert twee jaar eerder zijn glorieuze landdag had gehouden. De bijeenkomst trok vanwege de door velen als ernstig beschouwde politieke situatie in het land een groot publiek. De strijd was fel, en de kloof tussen de NSB-aanhang en vele andersdenkenden was dieper dan ooit tevoren. Na afloop zongen de aanwezigen, zoals gebruikelijk, staande het Wilhelmus. Bij veel partijen en groeperingen, inclusief de NSB, behoorde dat tot de vergaderoutine. Een drietal NSB'ers, twee mannen en een vrouw, deed dat echter volgens eigen partijgewoonte met geheven rechterarm. Dat leidde tot grote commotie onder de EdD-aanhangers. Voordat de aanwezige ordecommissarissen konden ingrijpen kregen de drie, naar zij zelf beweerden van "enige joden", flinke klappen. De eveneens parate politie wist verdere vijandelijkheden te voorkomen.⁶⁰

De linkse partijen in het defensief

Het optreden van de NSB had een grote invloed op het gehele politieke bestel in Nederland. De gewelddadigheid van de radicalen voegden daar nog een extra dimensie aan toe. Van de talloze botsingen die hier het gevolg van waren, ondervonden de linkse partijen veel last. Een gesloten blok vormden deze partijen ondertussen allerminst. Er waren ter linkerzijde zeer grote onderlinge meningsverschillen. De sociaal-democraten hadden zich tot loyale aanhangers van de parlementaire democratie ontpopt. Zij leefden dan ook in onmin met de communisten, die de oude beginselen van de klassenstrijd trouw bleven. De communisten deden in de loop van de jaren twintig en dertig, mede onder invloed van de onstuitbaar lijkende opkomst van het fascisme, verwoede maar vruchteloze pogingen de sociaal-democraten tot samenwerken te bewegen. Deze pogingen wakkerden slechts het wantrouwen van de SDAP-leiding aan.

De SDAP had zich in de loop der jaren een stabiele positie binnen het Nederlandse politieke bestel verworven. Een ambivalente reactie van de partij op de mouterij op de 'Zeven Provinciën' zorgde voor een kleine terugval. De vroegere vijandigheid van de gevestigde partijen was echter drastisch afgenomen. Scherpe kritiek op het nazi-regime in Duitsland kwam de partijbladen nog wel enkele keren op justitieel ingrijpen te staan. Voor het overige wilde de partij de politieke strijd 'niet met de wapenen der barbaren' voeren, ook niet de strijd tegen de dreiging van uiterst rechts.

60 Rapporten Pieter Aertszstraat, 27 april 1937, mut. 12.00 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6638.

Jan Baars beweerde eind jaren twintig dat hij in Amsterdam met zijn mannen tegenover leden van de aan de SDAP gelieerde NASB had gestaan. Die durfden toen volgens Baars de confrontatie niet aan.⁶¹ Waarschijnlijker is dat zij zich simpelweg niet tot een vechtpartij wilden laten verleiden. De partijleiding wees in die jaren gewelddadig optreden van burgers tegen fascistische opposanten immers van de hand. Het partijblad *De Sociaal-Democraat* schreef in 1935:

Als inderdaad het fascisme anders gaat optreden, *met geweld* tracht te bereiken wat het langs andere weg niet bereiken kan, dan is er slechts één macht die dit kan weerstaan en dat is *het georganiseerde staatsgezag*.⁶²

Ook *Het Volk* riep partijgenoten en medestanders herhaaldelijk op zich niet tot geweldpleging aan te laten zetten. De SDAP rekende zich tot de gevestigde en fatsoenlijke partijen, en wilde zich niet tot de methoden van het fascisme verlagen. Tegelijkertijd waren er binnen de partij krachten die er minder genuanceerde standpunten op na hielden.⁶³ Delen van de SDAP-aanhang toonden zich wel degelijk voorstander van een meer militante houding jegens de NSB'ers.

Enig rumoer veroorzaakte de SDAP'er G. van den Bergh bij zijn inauguratie tot hoogleraar staatsrecht. Hij behandelde het vraagstuk hoe een democratie zich kon verdedigen tegen diegenen die haar met wettige middelen wilden vernietigen. Van den Bergh beschouwde een dergelijk streven strijdig met de goede zeden, net zoals het streven om op wettige wijze de slavernij te herstellen dat zou zijn. Kern van zijn betoog was het argument dat gelijkheid voor de wet eerbied voor de essentie van dit principe impliceert.⁶⁴ Een en ander kwam volgens een commentator kort samengevat op de volgende paradox neer:

De spreker komt zoo tot de conclusie: dat de democratie de machtsmiddelen der dictatuur mag aanwenden voor één enkel doel, namelijk tot verdediging *tegen* de dictatuur.⁶⁵

61 Baars aan Labouchère, 4 juli 1929, NIOD, DOC II 105.

62 *De Sociaal-Democraat*, 8 juni 1935.

63 Zie hoofdstuk 1.

64 "Zelfverdediging der democratie", *De Groene Amsterdammer*, 10 oktober 1936.

65 *De Groene Amsterdammer*, 10 oktober 1936.

Binnen de SDAP heerste verdeeldheid over Van den Berghs standpunt. Critici van de SDAP buitten die onderlinge meningsverschillen op hun beurt weer zo grondig mogelijk uit. Ondanks alle tumult bleef de partijtop uiteindelijk aan het oude standpunt vasthouden. Daar hoorde ook bij de onwenselijkheid van eigenmachtig handelen bij. Het was dan ook enigszins gênant dat de bij Abcoude zo mishandelde partijgenoten zich in feite bezondigden aan het soort handelingen dat de SDAP zelf herhaaldelijk veroordeelde: het aantasten van de propaganda van anderen.

Jan Duys, SDAP-kamerlid sinds 1909 en in 1932 een van de initiatiefnemers van het eerste wetsvoorstel tegen particuliere milities, keerde zijn partij in 1935 de rug toe. Het volgende jaar publiceerde hij een brochure waarin hij de SDAP en andere linkse partijen van terreur tegen de NSB betichtte.⁶⁶

Vier dagen na de NSB hield ook de SDAP in juli '36 een grote vergadering in Maarssen. Zo'n vijftienhonderd aanhangers kwamen hier op af. De SDAP-afdelingen in de Vechtstreek organiseerden deze bijeenkomst om het 'Plan van de Arbeid' te ondersteunen. De sociaal-democraten voerden sinds het begin van het jaar een intensieve propaganda voor dit economisch hervormingsplan. Koos Vorrink sprak de vergadering toe, en stond in zijn toespraak uitvoerig stil bij de geruchtmakende overval op de Amsterdamse partijgenoten enkele dagen eerder. Doorgaans was Vorrink zeer gebeten op de communisten, en liet hij geen gelegenheid onbenut om hen over een kam te scheren met de NSB. Een aanwezige verslaggever van *De Tribune* noteerde naar aanleiding van deze toespraak echter: "In zijn rede deed hij geen enkele aanval op de communisten, hetgeen ons slechts kan verheugen."⁶⁷

Onder prominente SDAP'ers bestond overigens geen consensus over de ten opzichte van het communisme aan te nemen houding. De criminoloog Bonger trad zoals gezegd toe tot het Comité van Waakzaamheid, waarvan ook marxisten deel uitmaakten. Vorrink en andere SDAP-kopstukken voelden zich, ondanks hun aanvankelijke terughoudendheid, uiteindelijk meer aangetrokken tot EdD.⁶⁸ De SDAP liet uiteindelijk de lang gekoesterde weerstand tegen niet-partijgebonden organisaties varen.

De reeks pogingen van de communisten om een eenheidsfront te vormen bleef echter zonder resultaat. Na een periode van polarisatie waren vanuit de Komintern instructies tot zo'n eenheidsfront gegeven. In Spanje en Frankrijk kwamen zulke constructies ook daadwerkelijk tot stand. Er

66 J.E.W. Duys, *Democraten op fascistenjacht* (Den Haag 1936).

67 "Een meeting in Maarssen", *De Tribune*, 23 juli 1936.

68 C.H. Wiedijk, *Koos Vorrink. Gezindheid, veralgemening, integratie: een biografische studie (1897-1940)* (Groningen 1986) 269-270.

waren binnen de SDAP wel voorstanders, maar hun invloed was uiterst beperkt. De neiging van de sociaal-democraten om zich geheel in de eigen zuil op te sluiten nam maar heel langzaam af. Op een 'Plandemonstratie' in Amsterdam zei Vorrink in januari '36:

Evenwel tegenover de vloedgolf der barbarij, tegenover de gewelddaanbidding, de slavengeest der tirannie, die Europa bedreigt, hebben wij ons te bezinnen op wat het uur aan daadwerkelijke samenwerking verlangt.⁶⁹

Vorrinks biograaf stelt echter vast dat zijn houding tegenover de communisten desondanks principieel afwijzend was:

Had Vorrink vanaf 1920 de communisten vanwege hun praktijken bestreden, vanaf 1930 keerde hij zich tegen elke vorm van samenwerking met hen omdat zij volgens hem 'de democratie' verwierpen, een dictatoriale gezindheid hadden.⁷⁰

Het diepe wantrouwen jegens de communisten bleek ook uit de opvatting van *Het Volk* dat zij het eenheidsfront slechts zagen als middel om de SDAP "in verwarring te brengen en te ondermijnen."⁷¹

Op afdelingsniveau, waar sociaal-democraten en communisten naast politieke tegenstanders ook buurtgenoten waren, lag de tegenstelling minder scherp. Het Amsterdamse SDAP-gemeenteraadslid J.W. Mathijssen onderschreef beweringen van de CPN dat communistische kaderleden zich vaak grote moeite gaven hun aanhang van confrontaties met NSB'ers te weerhouden.⁷²

Onder de SDAP-aanhang veroorzaakte het geweld inmiddels erg veel onrust. Met het naderen van de verkiezingscampagne nam deze onrust toe. De scherpe escalatie indachtig was er voor de actieve SDAP'ers alle reden voor bezorgdheid. Partijafdeling V uit Rotterdam vroeg derhalve het bestuur in het najaar van 1936 alle afdelingen zo snel mogelijk richtlijnen te verstrekken over de te volgen handelwijze bij fascistisch geweld. Het Dagelijks Bestuur reageerde afhoudend: "Besloten wordt de afdeling te berichten, dat te zijner tijd bij het geven van instructies aan de afdelingen

69 *Het Volk*, 14 januari 1936 (ochtendeditie).

70 Wiedijk, *Koos Vorrink*, 212.

71 *Het Volk*, 22 juli 1935 (avondeditie).

72 *Gemeentebled* 1936 II, band 2, 345.

hiermee rekening zal worden gehouden.”⁷³ Deze nogal lauwe reactie doet vermoeden dat de partijleiding de ongerustheid aan de eigen basis op zijn minst onderschatte.

De communisten beschouwden zich als de natuurlijke vijand van fascist en nationaal-socialisten. Verschillende andere antifascistische stromingen bekeken hen evenwel met onverholen argwaan. Deze argwaan leefde vooral sterk binnen het kader van de SDAP, en nam door het aandringen van de CPN (tot medio 1935 Communistische Partij Holland (CPH) geheten) op een eenheidsfront alleen maar toe. Nu waren de Amsterdamse communisten zelfverzekerd genoeg om het desnoods alleen tegen de WA op te nemen. Toch sloten zich in de praktijk – ook zonder eenheidsfront – meestal anderen bij hen aan. Dat bleek begin 1935 op het Blauwe Zand, en bij een fletse reprise van die gebeurtenissen een jaar later. Binnen de communistische gelederen was er echter ook terughoudendheid. Al te voortvarend optreden tegen provocerende NSB'ers kon de CPN immers in een precaire positie brengen. Bij ernstige onrust moesten ook de communisten serieus rekening houden met een mogelijk verbod. Voorzichtig navigeren was daarom geboden.

Daags voor het incident bij Abcoude trachtte de CPN nogmaals de SDAP tot een eenheidslijst te bewegen. De communisten vonden vanwege de verkiezingsdeelname van de NSB een “nieuwe strijdformatie” noodzakelijk. Deze zou moeten voorkomen dat de verdeeldheid onder de tegenstanders de NSB tot voordeel strekte.⁷⁴ De reeks incidenten sinds Vorrinks toespraak in januari veranderde bij de introverte SDAP niets aan de visie op wat op het vlak van samenwerking noodzakelijk was. Dat bleek toen de volgende dag het SDAP-bestuur met de enigszins hooghartige afwijzing van het voorstel kwam. Juist door het optreden van fascist in de verkiezingsstrijd achtte het bestuur samenwerking met communisten minder dan ooit mogelijk. Voor de SDAP-leiding was er geen wezenlijk verschil tussen fascisme en communisme. Bovendien hadden de communisten de SDAP zo vaak de inbedding in het politieke establishment verweten, dat de sociaal-democratische voormannen de lijmpogingen nu ongeloofwaardig achtten. “De CPN moge ook bedenken, dat het de SDAP niet aan eergevoel ontbreekt”, schreef het partijbestuur dienaangaande. Weer een dag later plaatste *De Tribune* deze reactie in de zaterdageditie, naast het nieuws over de NSB-aanval op de SDAP'ers.⁷⁵

73 Notulen van het Dagelijks Bestuur van de SDAP, 13 oktober 1936, IISG, SDAP, inv. nr. 216.

74 “De C.P.N. doet voorstel aan de S.D.A.P.”, *De Tribune*, 16 juli 1936.

75 “Ons voorstel tot samenwerking en eenheidslijst”, *De Tribune*, 18 juli 1936.

De Tribune, 31 oktober 1936, naar aanleiding van de aanval in Utrecht. Het citaat uit de NSB-brochure *Staatkundige richtlijnen* dient om het geweld uit die beweging te karakteriseren.

Tribune-redacteur Ko Beuzemaker zag de eenheidslijst vooral als “aan-trekkingscentrum” voor de middenklassen, omdat juist zij anders aan het fascisme dreigden ten prooi te vallen.⁷⁶ De houding van de SDAP miskende volgens Beuzemaker het gevaar dat de NSB niet alleen voor de arbeiders, maar voor de gehele samenleving vormde.

Vergelijkbare geluiden kwamen van de ‘sectie Oosterpark’ van de CPN, die naar aanleiding van die gebeurtenis op grote schaal een manifest verspreidde. Alle betrokken SDAP’ers waren uit deze wijk en de aangrenzende Transvaalbuurt afkomstig. Dit speelde zeker een rol in de publicitaire nadruk die dit manifest kreeg. In dit pamflet kwamen opnieuw de over-

76 “Waarom een eenheidslijst?”, *De Tribune*, 22 juli 1936.

eenkomsten met het SA-geweld in Duitsland en de wenselijkheid van een eenheidslijst naar voren.⁷⁷

Wellicht had de SDAP één dag later een andere afweging gemaakt. Het zo opvallend *niet* aanvallen van de communisten door Vorrink in zijn rede van 22 juli kan een blijk van twijfel zijn geweest. Toch bleef de SDAP-top, eenmaal weer wat bekomen van de schrik, in hun afwijzende houding volharden.

Ter linkerzijde was er nog de RSAP onder leiding van Henk Sneevliet. De RSAP was principieel tegen het weerkorpsverbod. De partij stelde dat het proletariaat de strijd tegen het fascisme op eigen kracht moest voeren, en wantrouwde de regering-Colijn. Uit de onderzochte bronnen is niet gebleken dat de partij zelf direct doelwit is geweest. De aanhangers hebben zich echter zeker onder degenen bevonden die de confrontatie met de NSB'ers aangingen.⁷⁸ Bij colportagerumoer weerhielden kaderleden van de CPN niet alleen de eigen aanhang, maar ook heethoofdige RSAP'ers regelmatig van geweld tegen politie en WA.

De confessionelen

Bij de confessionele partijen leefden nogal uiteenlopende visies op de problematiek van het groeiende fascisme. De antirevolutionairen stonden niet zonder meer afwijzend tegenover de opkomst van rechtsautoritaire organisaties. Zij keerden zich uiteraard wel tegen subversieve en onchristelijke tendensen bij deze stromingen. Die waren er bij de NSB in overvloed. In antirevolutionaire kringen wees men het programma van de NSB dan ook als on-Bijbels en gezagsondermijnd af. De antirevolutionairen hielden zich bovendien het liefst ver van de schreeuwerige vormen van activisme die onder radicale NSB'ers gewoon waren. Het beproefde principe dat de eigen kracht in het isolement lag deed nog steeds opgeld. De meningsverschillen leidden een enkele keer tot botsingen. Een van de Amsterdamse NSB-radicalen noemde jaren later, naast SDAP'ers en communisten, de "fel-christelijken" als hardnekkige en regelmatig tegenstanders tijdens de straatgevechten van de jaren dertig.⁷⁹

In Amsterdam waren de NSB'ers zeer gebeten op ARP-burgemeester De Vlugt. Zoals bekend weigerde hij eind 1935 het controversiële toneelstuk

⁷⁷ *De Tribune*, 22 juli 1936.

⁷⁸ *Handelingen Tweede Kamer*, 1934-1935, 779.

⁷⁹ Armando en H. Sleutelaar, *De SS'ers. Nederlandse vrijwilligers in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1967) 92.

'De Beul' te verbieden. Kort daarna steunde hij hoofdcommissaris Versteeg bij diens krachtdadige aanpak van de 'Heldenkermis'-verstoringen. Ook in de kwestie rond de 'kozakken van Versteeg' bij het koninklijk bezoek in mei '36 steunde De Vlucht zijn hoofdcommissaris zonder reserve, en nam hij ondubbelzinnig stelling tegen de NSB-acties. Bovendien probeerde de burgemeester met zijn colportagebeleid de provocateurs en de herrieschoppers in hun mogelijkheden te beperken, en meestal waren dat de NSB'ers.

Deze verweten hem op hun beurt vooral zijn goede verstandhouding met de joodse bevolkingsgroep. De Vlucht omschreef Amsterdam eens als het 'Jeruzalem van het Westen'. "Weet iemand groter hoon dan onze stad te vergelijken met het Jeruzalem dat Gods gezalfde verwierp?", was de verontwaardigde reactie van het doorgaans toch weinig stichtelijke Amsterdamse NSB-blad *De Daad*.⁸⁰

Uiteindelijk kreeg ook de ARP, in Oud-Vossemeer op Tholen, in april '37 te maken met uit de NSB afkomstige herrieschoppers op een vergadering. Volgens persberichten waren deze behalve uit Zeeland ook afkomstig uit Rotterdam en Amsterdam. Deze berichten sluiten aan bij CID-rapporten over groepen NSB'ers die tijdens de campagne uit de grote steden het land in trokken.⁸¹ Op de vergadering in Oud-Vossemeer sprak de Enkhuizer dominee B.E.J. Bik. Een jaar eerder zei Bik tijdens een bijeenkomst in Santpoort: "Een Fatsoenlyk mensch doet een wit hemd aan, geen zwart."⁸² De dominee had zich met deze en andere uitspraken in NSB-kring niet geliefd gemaakt. De hele avond verliep rumoerig, en tijdens het debat brak een vechtpartij uit. Ook antirevolutionairen, volgens het eigen dagblad "tot het uiterste door de N.S.B.-ers getergd",⁸³ namen daaraan deel. Een van hen sloeg een Amsterdamse NSB'er, de 'Heldenkermis'-verstoorder Anton Essink, tegen de grond.⁸⁴

Het Volk concludeerde dat ook in streng-protestantse kring de afkeer tegen de "fascistische import" toenam, en dat zonder het optreden van NSB'ers "in ons land politieke handtastelijkheden allengs vrijwel ondenkbaar [schijnen] te worden." De krant toonde zich verbaasd over dit handgemeen tussen "zeer rechtsen" en NSB'ers, en besloot met de vermaning aan allen de NSB slechts met "de wapenen des geestes" te bestrijden.⁸⁵ De situatie dat aanhangers

80 *De Daad*, 12 december 1935.

81 CID, *Jaargang 1937. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 6, NL-HaNa, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1579, www.historici.nl.

82 Verslag van anoniem NSB-lid, 1 maart 1936, NIOD, NSB, inv. nr. 435.

83 *De Standaard*, 7 april 1937 (ochtendeditie).

84 *De Standaard*, 7 april 1937 (ochtendeditie) en *Volk en Vaderland*, 9 april 1937.

85 *Het Volk*, 7 april 1937 (avondeditie).

van twee vrij grote partijen op de rechtervleugel elkaar te lijf gingen en waarna van links matigende geluiden klonken, deed zich niet vaak voor.

Na lang delibereren keerden de rooms-katholieke bisschoppen zich begin 1936 tegen de NSB. Zij bepaalden dat priesters de gelovigen die “in belangrijke mate” steun aan de NSB gaven van de sacramenten moesten uitsluiten.⁸⁶ Deze formulering liet ruimte voor interpretatie, maar de impliciete afwijzing van de NSB-beginselen was onmiskenbaar. Als gevolg van de moeizame verstandhouding was binnen de NSB het ressentiment jegens de RKSP zeer groot. De katholieken waren binnen de hoofdstedelijke politieke verhoudingen niet erg activistisch in hun optreden. Zij zijn dan ook vrijwel niet herkenbaar aanwezig bij de talrijke botsingen. In het zuiden van het land waren er wel daadwerkelijke confrontaties tussen katholieke tegenstanders en waarschijnlijk even katholieke NSB'ers. Dat valt echter buiten de geografische grenzen van dit onderzoek. Wel zal in een volgend hoofdstuk blijken dat het NSB-Hoofdkwartier een dreigend bezoek van Wittkamps mannen aan een katholieke vergadering in de omgeving van Amsterdam maar net kon voorkomen.

Het liberalisme versus het radicalisme

Onder de verschillende richtingen binnen het liberalisme was de afkeer van de NSB over het algemeen groot. Toch had een zeker deel van de NSB-aanhang een liberale achtergrond. Ook coryfeeën als Mussert en Van Vessem waren ooit lid van de Vrijheidsbond. Er waren in liberale kring meer mensen die naar de NSB neigden, zij het niet altijd van ganser harte. In een beschouwing over de verkiezingen van 1937 werd een kleine werkgever aangehaald die zich jarenlang tot de progressieve liberalen rekende. Inmiddels zag hij zich echter gedwongen tot een heroverweging:

Als de liberale partij zich niet vierkant tegenover de hervormingswoede durft stellen, stem ik een volgenden keer op Mussert. Niet op Colijn. Mijn vrouw heeft dat al gedaan, maar ik kan daartoe niet best komen, na de gevechten die wij zooveel jaren tegen Kuypers geleverd hebben. Ik stem dan maar op Mussert.⁸⁷

Ondanks de raakvlakken waren ook de liberale organisaties niet gevrijwaard van aanvallen uit NSB-richting. Een vergadering van de Amsterdamse

⁸⁶ De Jong, *Het Koninkrijk I. Voorspel*, 321.

⁸⁷ F.W.J. Drion (red.), *Vaderlandsche Jaarboeken 1937 (Zeist 1938)* 72.

afdeling van de Vrijheidsbond eindigde in april '35 met het verwijderen van een aantal NSB'ers die zich misdroegen. Afdelingsvoorzitter Abraham Asscher betitelde hen daarbij – wat prematuur – als landverraders. Deze NSB'ers waren op hun beurt boos dat zij met behulp van een gummiknuppel uit de zaal waren gezet.⁸⁸

Naar aanleiding van de geruchtmakende *Stürmer*-verkoop in de sigarenwinkel belegde de Vrijheidsbond op 4 maart 1936 een door 1400 mensen bezochte protestvergadering in Bellevue. Afdelingsvoorzitter K. Jansma en de Kamerleden W.C. Wendelaar en Boon spraken de vergadering toe. Er was ook een groot aantal NSB'ers in de zaal aanwezig. Deze manifesteerden zich vooral aan het eind van de avond op voorspelbare wijze. Bij het gebruikelijke zingen van het Wilhelmus bleken een paar groepjes NSB'ers in de zaal hun bekende groet te brengen. Dat leidde tot schermutselingen, die de aanwezige politie snel beëindigde. Ook in de omgeving van het gebouw had de politie enige moeite voor- en tegenstanders uit elkaar te houden. De rust keerde echter snel terug. Het meest bijzondere aan de avond was dat de politie een vrouwelijk NSB-lid als verdachte van mishandeling aanhield.⁸⁹

Onder de arbeiders was de aanhang van de liberalen gering. Het is dan ook niet waarschijnlijk dat bij de talloze confrontaties in de volkswijken het aantal liberalen onder het publiek van enige betekenis was. Wel kwamen er in mei '36 veel liberalen op de besproken vergadering van Jan Baars af.⁹⁰ Kennelijk stelden zij belang in de financiële vuile was van de NSB. Vanuit de NSB volgden aantijgingen dat zij de instigatoren en financiers van Baars' vergadering waren. Hoewel dat uiteraard niet geheel valt uit te sluiten, zijn er geen nadere aanwijzingen voor. De boeking van de zaal stond op Baars' naam, de huur van zestig gulden was ook door hem voldaan.⁹¹ De aanwezige liberalen waren, evenals de andere niet-NSB'ers, bij het tumult afzijdig gebleven.

In het volgende hoofdstuk komen de stappen aan de orde die de NSB-leiding nam ter beteugeling van de Amsterdamse aanhangers. Deze hielden direct verband met de naderende verkiezingen van mei 1937. De gevolgen van het straatgeweld ondervonden de tegenstanders van de NSB, maar troffen zeer zeker ook de beweging zelf. Voor de eigen partij waren de gevolgen zelfs buitengewoon groot.

88 De Jong, *Het Koninkrijk I. Voorspel*, 273.

89 Rapporten Leidseplein, 4 maart 1936, mut. 11.10 en 11.30 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6159 en *De Tijd*, 5 maart 1936.

90 *De Voortrekker*, 15 mei 1936.

91 Agenda 5 mei 1936, SAA, feestgebouw Bellevue, inv. nr. 53.

8 Krachtmeting

Het Hoofdkwartier grijpt in

Het NSB-gedenkboek *Voor Volk en Vaderland* uit 1941 stelde vast dat de campagne voor de verkiezingen van mei '37 in feite al vijftien maanden daarvoor van start ging.¹ Omdat de NSB bij de provinciale verkiezingen van 1935 een eclatant succes behaalde, waren de verwachtingen voor deze stembusgang zeer ruim tevoren hooggespannen. NSB-kringen ontplooiden daarom al in een vroeg stadium voorbereidende activiteiten. De bewering in het gedenkboek is dan ook niet zonder grond. Een aanzienlijk deel van de radicale Amsterdamse NSB-aanhang wierp zich vol overgave in deze begin 1936 uitgebroken strijd.

De NSB rekende na het eerdere succes opnieuw op een grote overwinning. In januari '36 sprak Van Geelkerken de verwachting uit dat zijn partij vijftien zetels zou behalen.² Anderen waren nog optimistischer en voorspelden tot 25 zetels.³ Vanwege het grote aantal gewelddadigheden was het legaliteitsstreven van het NSB-Hoofdkwartier evenwel ernstig in diskrediet geraakt, en dat dreigde schadelijk uit te pakken voor het imago van de beweging. Het doen en laten van de radicalen was immers in directe tegenspraak met de door het Hoofdkwartier beleden beginselen. Musserts leiderschap ten spijt bleek de aanhang alles behalve volgzaam. De lotgevallen van de zo autoritair georganiseerde NSB zijn in opvallend hoge mate bepaald door de gedragingen van de basis. De interne moeilijkheden bleven uiteraard niet onopgemerkt. Zo wees de CID er op dat de NSB-leiding ongelukkig was met de gebeurtenissen rond de vertoning van 'Heldenkermis', maar deze domweg niet kon voorkomen.⁴

Vooraf in linkse kringen leefde de gedachte dat Mussert en andere NSB-kopstukken de directe aanstichters van het geweld waren. Hoewel begrijpelijk vanwege het in theorie autoritaire 'top down'-karakter van de beweging was dat een onjuiste visie. De NSB-leiding liet haar onmacht in deze ook niet aan de buitenwereld blijken. Daarbij is het zonneklaar

1 C. van Geelkerken (red.), *Voor Volk en Vaderland*, 193-194.

2 CID, *Jaargang 1936. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 5, NL-HaNa, Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv. nr. 18, ook op www.historici.nl.

3 De Jong, *Het Koninkrijk I. Voorspel*, 342; *De Vrijheid voorgestreeën. Gedenkschrift ter gelegenheid van het eeuwfeest van de kiesvereniging "Nederland en Oranje" te Amsterdam. 1851-1951* (Amsterdam 1950) 73; Drion, *Vaderlandsche Jaarboeken 1937*, 79.

4 CID, *Jaargang 1936. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 5, NL-HaNa, Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv. nr. 18, ook op www.historici.nl.

dat politieke bewegingen nooit een volledige greep op hun aanhangers hadden. Het is volstrekt onaannemelijk dat Vorrink of anderen in de SDAP-leiding opdracht gaven tot de schildertocht in de Vechtstreek. Dat de NSB-top bevel tot de strafexpeditie tegen deze schilderploeg gaf is al even onwaarschijnlijk gebleken. De gang van zaken bij die expeditie paste echter volledig bij de gebruikelijke soevereine handelwijze van de Amsterdamse NSB-radicalen. De partijleiding had achteraf de handen vol aan de schadelijke gevolgen van dit eigenmachtig optreden, te meer nu de NSB hierdoor de gunst van de kiezer dreigde te verliezen. Ook de grotere politieke thema's, zoals het zeer omstreden standpunt inzake Abessinië speelde daarin beslist een rol. De buitengewoon felle aanvallen op zowel Colijn als de RKSP ook. Toch riepen de gewelddadigheden binnenslands eveneens veel negatieve reacties op. Daarbij was de vraag of Mussert persoonlijk opdracht tot die handelingen had gegeven nauwelijks van belang. Onder de vlag van de NSB werd ernstig geweld gepleegd; een groot deel van de bevolking keurde dat af en gaf bovendien de leider de schuld. Ook Mussert en zijn medestanders op het Hoofdkwartier realiseerden zich terdege dat de altijd al rumoerige Amsterdamse afdeling hoogst ongewenste activiteiten ontplooiden. Met tucht en discipline als kernwaarden van de NSB konden zij dit subversieve gedrag onmogelijk accepteren. Het werd dus hoog tijd voor een serieuze poging om greep op de ontwikkelingen te krijgen.

Gezagsherstel

Ruim voor de incidenten bij Abcoude en in Utrecht begon de partijtop aan het herstel van zijn gezag. Met name de eerder genoemde en nog altijd aan de Amsterdamse Oranje Nassaulaan gevestigde propagandadienst Afdeeling III deed hierbij dienst. In februari '36 was de toenmalige leider F.E. Farwerck naar de wat stoffiger Afdeeling I (organisatie en statistiek) weggewerkt. Van Geelkerken nam de leiding over.⁵ Hij had sinds jaar en dag informatiebronnen in alle geledingen van de NSB, en wist als geen ander wat er speelde. Hij maakte daar ook zonder schroom gebruik van.

Van Geelkerken onderwierp de organisatiestructuur van de beweging aan een nadere inspectie. Zijn Afdeeling III benaderde de voormalige WA-inspecteur Hogewind over de positie van de wandelclubs binnen

5 CID, *Jaargang 1936. Jaarbericht A*, 4, www.historici.nl.

de partijconstellatie. De onduidelijke status van de clubs blijkt uit het antwoord:

Kameraad, In antwoord op bovenaangehaald schryven bericht ik U, dat voorzoover my bekend, wandelclubs geen officiële instelling zyn. Wel waren er W.A. wandelclubs, die onder my ressorteerden, doch sinds de opheffing van de W.A. bemoei ik my hier ook niet meer mede. Met nationaal socialistische groet, Hou-Zee
b/a J. Hogewind (onleesbaar, secretaris)⁶

Wie zich nog wel met de wandelclubs bemoeide bleef dus in het midden. Kennelijk wist niemand wat de formele status van de op bevel van het Hoofdkwartier in het leven geroepen clubs was. De radicalen betreurden deze onduidelijkheid ongetwijfeld niet; zij gingen nog steeds zoveel mogelijk hun eigen gang. Hun bewegingsvrijheid was in het vroege voorjaar van 1936 nog steeds groot. Duidelijk was echter dat de partijtop die speelruimte ging inperken.

In juni '36 verplaatste Van Geelkerken de Afdeling III naar Utrecht. Mogelijk bleef een deel van de werkzaamheden in Amsterdam, maar alle correspondentie liep voortaan via de burelen aan de Utrechtse Maliebaan. Deze centralisatie diende ongetwijfeld efficiëntiedoelen, maar paste tegelijkertijd geheel in het streven om de hoofdstedelijke autonomie in te dammen. Opheffing van de lokale Amsterdamse Propagandakamer was een van de eerste stappen. A.J. Knaap, de chef van deze Kamer en als zodanig nog door de 'oude' Afdeling III aangesteld, verloor zijn functie.⁷ Nu het er om ging het feitelijke gezag van het Hoofdkwartier te verzekeren nam de bereidheid om eigenzinnigheid op plaatselijk niveau te tolereren drastisch af.

Enkele weken later vond in Amsterdam de tentoonstelling 'D.O.O.D.' (De Olympiade Onder Dictatuur) plaats. Deze tentoonstelling was bedoeld als tegenhanger van en protest tegen de onder toezicht van het naziregime gehouden 'kunstolympiade' in Berlijn.⁸ Een groot aantal binnen- en buitenlandse kunstenaars werkte er aan mee. Protesten van de Duitse consul leidden tot bemoeienis van de plaatselijke autoriteiten. Politiefunctionarissen bekeken de tentoonstelling nog voor de opening, en rapporteerden aan

6 Schrijven aan Afdeling III, 16 maart 1936, NIOD, NSB, inv. nr. 435.

7 Schrijven 29 juni 1936, NIOD, NSB, inv. nr. 438.

8 Dokter en Van Lakerveld, *Een Kunstolympiade in Amsterdam*, 12.

hoofdcommissaris Versteeg: “de kans op ordeverstoringen door andersdenkenden is o.i. niet denkbeeldig.”⁹

Ook Van Geelkerkens Afdeeling III vreesde dat Amsterdamse partijgenoten het expositiegebouw zouden aanvallen. De eerder genoemde De Ruiter, inmiddels districtsleider, kreeg van de propagandadienst de mededeling “dat zulks onder geen omstandigheid mag geschieden en dat elk voornemen onmiddellijk den kop moet worden ingedrukt.”¹⁰ De Ruiter was naar Amsterdamse NSB-maatstaven een gematigd man, en hij kon blijkbaar voldoende gezag doen gelden. De tentoonstelling bleef ongemoeid. Wel werd de rector van het ‘Amsterdamsch Lyceum’, dr. C.P. Gunning, als lid van het comité van aanbeveling in een pamflet aangevallen. Een fictief ‘Intellectueel Comité van Waakzaamheid tegen het Communisme’ betichtte de rector van communistische gezindheid.¹¹ Deze aantijging getuigde van al even weinig realiteitszin als de soortgelijke beschuldiging aan het adres van hoofdcommissaris Versteeg een jaar eerder.

Kort na de ophef rond deze tentoonstelling kreeg het Hoofdkwartier via sigarenwinkel De Driehoek bericht van een geplande vergadering in Bakkum. De bekende radiospreker pater Henri de Greeve zou daar als spreker optreden. De Greeve droeg in zijn publieke optreden de groeiende weerzin van de rooms-katholieke zuil jegens de NSB nadrukkelijk uit. De plompverloren mededeling dat uitgerekend de beruchte knokploegleider Wittkamp over twintig toegangskaarten beschikte, in feite de aankondiging van een ‘stoelendebat’, viel op het Hoofdkwartier verkeerd. Daar wist men maar al te goed hoe broos de verhouding van de NSB met de kerken en het gelovige bevolkingsdeel was. Ondanks de toegenomen verbale vijandigheid tussen de NSB en de katholieke kerk wilde de partijleiding rechtstreekse confrontaties liefst vermijden. Een zaalgevecht waarbij de populaire pater in het gedrang kwam was het laatste dat het Hoofdkwartier kon gebruiken. Een uitdrukkelijk verbod om in Bakkum actie te gaan voeren, telefonisch aan de sigarenwinkel overgebracht, bezwoer het gevaar.¹² Het zegt intussen veel over de interne toestand van de NSB dat zij de eigen leden tot de orde moest roepen via een bedrijf waar Mussert zich eerder expliciet van distantieerde.

Mede door al deze interne wrijving is het niet aannemelijk dat een volgende operatie, die tegen De Dageraad in Utrecht, van tevoren met het

9 Rapport 31 juli 1936, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4788.

10 Schrijven van Afdeeling III, 12 augustus 1936, NIOD, NSB, inv. nr. 440.

11 Pamflet, 29 augustus 1936 en toelichtend schrijven, 7 september 1936, NIOD, NSB, inv. nr. 441.

12 Margenotitie op ongedateerd schrijven, NIOD, NSB, inv. nr. 441.

Hoofdkwartier is besproken. De kans dat Van Geelkerken vooraf met een zo riskante onderneming zou instemmen was volgens de inschatting van de Amsterdamse vechtersbazen uiterst klein. De propagandaleider hield misschien wel van een gokje, maar niet als de kansen op succes gering en de risico's groot waren.

De bedrivers beoordeelden de overval in Utrecht en de nasleep daarvan zelf echter niet negatief. Dat bleek in december, toen opnieuw problemen dreigden. Op de veertiende van die maand had de NSB in Amsterdam een grote vergadering gepland, met Mussert als beoogd spreker. De CID achterhaalde plannen "in de kringen dergenen, die voorheen ten deele tot de z.g. Weer-Afdeeling behoorden, te Amsterdam" om hiervoor op spectaculaire wijze reclame te maken. De plannenmakers dachten daarbij aan iets "in den geest van de verstoring van de "Dageraads"-vergadering te Utrecht".¹³ Het oog viel op een tentoonstelling van de gehate VVSU aan de Plantage Middenlaan. De politie trof vervolgens maatregelen waardoor dit plan geen doorgang vond, maar de inlichtingendienst verwachtte dat nu objecten elders in de stad – of daarbuiten – doelwit konden worden.¹⁴

Daar de vernieuwde Afdeeling III het beteugelen van de radicalen grondig aanpakte, ligt het voor de hand dat ook de zeer goed geïnformeerde Van Geelkerken lucht van dit voornemen kreeg. Met de onverkwikkelijkheden rond de Dageraad nog vers in het geheugen hielden de interne inlichtingendiensten van de NSB de vinger ongetwijfeld beter aan de pols. Er was de partijleiding immers alles aan gelegen de laatste maanden voor de verkiezingen verschoond te blijven van onaangename verrassingen. Een herhaling van de Dageraad-affaire kon onder de toch al weinig gunstige omstandigheden rampzalig uitpakken. Hoewel er verder geen concrete bewijzen voor bestaan, is het aannemelijk dat ook in dit geval het Hoofdkwartier ingreep.

Het is onmiskenbaar dat de Amsterdamse radicalen na hun spectaculaire acties terrein verloren. Langzamerhand kreeg het Hoofdkwartier meer greep op de gang van zaken. *Volk en Vaderland* van 4 december 1936 drukte, tussen de vele andere, één annonce af met een in het licht van deze krachtmeting intrigerende inhoud. De tekst, geïllustreerd met een sfeervol plaatje uit de Amsterdamse binnenstad, luidde: "Slechts een weg leidt tot de A'damsche N.S.B.-ers. En die loopt over **Volk en Vaderland.**" In aanmerking genomen

13 CID, rapport 39180, 1 december 1936, Nationaal Archief, Binnenlandse Zaken, Kabinet, 1814-1949, toegangsnr. 2.04.26.02, inv. nr. 760, www.historici.nl.

14 CID, rapport 39180, www.historici.nl.

dat *Volk en Vaderland* altijd als spreekbuis van het Hoofdkwartier fungeerde, gaf het blad hier voor de goede verstaander een onmiskenbare boodschap af.

Hoewel het eigenmachtig optreden van de Amsterdammers lange tijd weinig tot niets in de weg was gelegd, bleken beperkende maatregelen uiteindelijk toch mogelijk. De krachtmeting viel uit in het voordeel van de 'legalisten' in de partijtop. Weliswaar radicaliseerden rond het midden van de jaren dertig grotere delen van de NSB, maar het Hoofdkwartier kreeg de ongeleide projectielen in de hoofdstad wel onder controle. Dat er dienstengevolge wel degelijk iets veranderde zag ook Piet Moltmaker. Refererend aan de gebeurtenissen bij de Dageraad-vergadering in Utrecht zei hij begin maart '37 in de Eerste Kamer: "Den laatsten tijd vinden dergelijke ordeverstoringen niet meer plaats, maar dat zal wel weer volgens een bepaald parool zijn."¹⁵ Met die uitspraak gaf hij impliciet te kennen dat ook hij meende dat de NSB-leiding het al dan niet toepassen van geweld bepaalde.

Bij de traditionele 'Kerstmarsch' deed zich in december '36 nog een opvallende wijziging voor. In voorgaande jaren was er bij organisatie en leiding, ondanks tegenwerking van autoriteiten, steeds een prominente rol voor kopstukken uit Amsterdamse WA- en wandelsportkringen. Dit jaar echter had alleen districtsleider De Ruiters de touwtjes in handen. Wel signaleerde oud-inspecteur Hogewind tot zijn tevredenheid een groot aantal bekende gezichten uit de voormalige WA. Mussert prees in de deelnemers een geest van volharding "in weerwil van mistig weer en zure politieagenten."¹⁶ Die agenten hielden inmiddels zeer strikt de hand aan de bepalingen van het uniformverbod. "Een onnoozel koppelriempje kon zelfs geen genade vinden.", mokte de NSB-pers.¹⁷

Alle deelnemers werden ten slotte opgeroepen gehoor te geven aan de wens van de Algemeen Leider, dat zoveel mogelijk NSB'ers aan de volgende Vierdaagse zouden deelnemen. Mussert wilde dat om "door gezamenlijke deelname, onzen zin voor eenheid te demonstreeren."¹⁸ Het organiseren hiervan werd, zoals hiervoor al bleek, kerntaak van de door oud-WA'ers gedomineerde vereniging 'Karel van der Heijden'.¹⁹ Ook dat wijst er op dat de NSB-top zijn voorvechters wel aan banden legde, maar hen niet en bloc uit de beweging wilde stoten.

15 *Handelingen Eerste Kamer, 1936-1937*, 229.

16 Rapport in dossier 21887, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4623.

17 "Kerstmarsch in den mist", *Volk en Vaderland*, 1 januari 1937.

18 CID, *Jaargang 1937. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 10, NL-HaNa, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1579, www.historici.nl.

19 Rapport over Algemeene Vierdaagsche Vereeniging 'Karel van der Heijden', SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4767 en hoofdstuk 5.

Aanscherping

Het Amsterdamse politiekorps had in 1935 de houding jegens WA en aanverwante organisatievormen in korte tijd drastisch gewijzigd. Bij het Openbaar Ministerie kon een koerswijziging evenmin uitblijven. Het bleek namelijk zeer moeilijk om NSB-radicalen wegens geweld te vervolgen. Onomstotelijk bewijs ontbrak veelal, en de verdachten ontkenen stelselmatig. De uitvoerige rapporten die inlichtingendiensten opstelden boden hier geen soelaas. Zij brachten de organisaties en structuren in kaart, maar leverden zelden een bijdrage aan de opsporing en vervolging van individuele daders. Dit onvermogen leidde tot grote maatschappelijke onvrede.

Soms voorzagen burgers justitie van al dan niet bruikbare en soms opmerkelijke informatie. Op 22 juli 1936 ontving de officier van justitie in Amsterdam een brief van de procureur-generaal. Deze had van ene Christiaan Lyesen vernomen dat “door het Weerkorps van de Nat. Soc. Beweging wordt geoefend in kelders der ‘Heineken’s Bierbrouwerij’.”²⁰ De PG vroeg daar nadere inlichtingen over. De officier speelde dit verzoek door aan de Amsterdamse hoofdcommissaris, die na onderzoek binnen zijn korps meldde daar niets van te weten. Dat was strikt genomen juist: de bedoelde groep oefende immers in een andere, niet meer als zodanig functionerende brouwerij. Desondanks moet de politiechef door de rapporten van zijn eigen inlichtingendienst heel goed hebben begrepen op welke situatie de melder doelde. Ook de PG nam kennis van deze rapporten, zodat zich hier blijkbaar een ambtelijke rituele dans voordeed. Begin maart '36 ontvingen beide gezagsdragers immers een rapport over de oefenkelder, waaruit gezien de volgende passage bekendheid bleek met wat daar gebeurde:

Uit goede bron is vernomen, dat de ex-WA, welke tot nu toe oefende in de kelders der v.m. Beiersche Bierbrouwery aan de Weesperzyde, alhier, op last van de leiding, deze oefeningen aldaar heeft moeten staken, daar de kelders thans bestemd zijn voor den NATIONALE JEUGD STORM.²¹

Deze jeugdorganisatie van de NSB stond, evenals de propaganda-afdeling, onder leiding van Van Geelkerken. Het aan de straatvechters ontnemen van

²⁰ Register van ingekomen en verzonden stukken, NHA, Officier van Justitie Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 40, volgnr. 2228.

²¹ ID Amsterdam, *Wekelijksch Overzicht*, 2 maart 1936, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 152.

faciliteiten paste geheel in de campagne van Van Geelkerken en zijn Afdeling III, zoals die hiervoor is beschreven. Uit de woordkeus in het hierboven geciteerde rapport blijkt dat de kelder in ieder geval nog twee maanden na de WA-opheffing als oefenlokaal diende. Er zijn echter tevens bronnen die er op duiden dat de ex-WA'ers de kelder ook in de maanden daarna bleven gebruiken.²² Het is niet duidelijk waarom de hoofdcommissaris zo ontwijkend reageerde op de vraag van de officier. Uiteraard had hij geen juridisch instrumentarium om concrete stappen tegen het gebruik van de oefenkelder te nemen. Mussert had zijn weerkorps weliswaar opdragen de formele verbanden op te heffen, maar op dat moment verbood nog geen wet hen om zich op eigen houtje te organiseren. Hier is slechts speculatie mogelijk, maar wellicht wilde de politiechef, alvorens in de politiek delicate kwestie ophef te veroorzaken, afwachten of de maatregelen van de NSB-leiding resultaat zouden hebben.

Los van het feit dat hij de verkeerde brouwerij noemde, blijft het een intrigerende vraag hoe Lyesen – een 83-jarige, gereformeerde ex-onderwijzer uit Beverwijk – aan zijn kennis over het Amsterdamse WA-oefenlokaal kwam. Wat er in deze kelder gebeurde was immers niet aan de grote klok gehangen. Ruim een week na de brief van de procureur-generaal schreef *Het Volk* voor het eerst over de gang van zaken in de voormalige brouwerij.²³ In ieder geval had Lyesen kennelijk besloten dat hij zijn kennis met de autoriteiten moest delen. Mogelijk had hij dat zelfs al eerder gedaan, en meenden deze autoriteiten nu dat dit nader onderzoek behoeft. Gezien de grote onrust na het geweld bij Abcoude enkele dagen eerder zijn beide mogelijkheden plausibel. Hoe het ook zij, het geeft aan dat er door de actuele ontwikkelingen onrust ontstond, die ook tot activiteit leidde. Met hun opzienbarende operaties plaatsten de radicalen zich onvermijdelijk in de schijnwerpers. In voorgaande jaren hadden zij in de strijd met hun voornamelijk linkse opponenten herhaaldelijk het voordeel van de twijfel genoten. Dat bleek onder meer uit het hardhandige politioptreden dat vooral hun tegenstanders vaak ten deel viel. Zij overspeelden echter met grote voortvarendheid hun hand. Ook de aanvankelijk terughoudende autoriteiten was het inmiddels ernst.

De minister van justitie besloot uiteindelijk de gewelddadigheden te beteugelen. Hij maakte tenslotte deel uit van het kabinet-Colijn, dat gezagshandhaving als een van de speerpunten van het regeringsbeleid

22 *Het Volk*, 31 juli 1936 (avondeditie) en Zijfers aan Dijkstra, 24 mei 1936, NIOD, De Driehoek, inv. nr. 6.

23 *Het Volk*, 31 juli 1936 (avondeditie).

had. De toenemende kritiek vanuit parlement en samenleving noodzaakte hem tot actie. Na de overval op de vrijdenkers kwam er daarom gericht beleid van de grond. Via de procureurs-generaal instrueerde Van Schaik de parketten om bij problemen rond vergaderingen “zoo streng mogelijk en met gebruikmaking van alle in aanmerking komende middelen” in te grijpen.²⁴ Artikel 144 van het Wetboek van Strafrecht verbood het *verstoren* van een toegelaten openbare vergadering. De minister wees daarnaast op de mogelijkheden van de artikelen 141 en 143, die geweld in vereniging en het *verhinderen* van vergaderingen strafbaar stelden. Toepassing van deze laatste artikelen maakte ook zwaardere straffen mogelijk. Verder drong de minister er op aan verdachten zo mogelijk snel te berechten, en dan een “gevoelige vrijheidsstraf te requireeren.”²⁵

Het justitiële apparaat diende de vervolging dus creatiever aan te pakken. Het probleem bleef echter dat het vervolgen van (ex-)WA'ers meestal in het geheel niet van de grond kwam. Juist dat was een kernpunt van de kritiek die diverse parlementsleden uitten. Desondanks was dit een concrete stap om het straffeloos plegen van politiek geweld eindelijk tegen te gaan.

Deconfiture

Hoewel de verkiezingen van mei '37 hun schaduw zeer ver vooruit wierpen, ging de werkelijke campagne in de eerste maanden van dat jaar van start. De NSB beschouwde alle andere partijen als één gesloten ‘Volksfront’. Met deze negatief bedoelde kwalificatie verwees de beweging uiteraard naar de verfoeide samenwerkingsverbanden in Frankrijk en Spanje. Zij karakteriseerde de verkiezingsstrijd verder als een tegenstelling tussen “de Politieke Partijen tegen het Nederlandsche Volk vereenigd in de N.S.B.”²⁶ Een aanzienlijk deel van het electoraat bleek dat toch heel anders te zien.

Over de campagne hing de schaduw van de voorgaande jaren. Aan de NSB kleefde onmiskenbaar de lucht van agressie en geweld. Verandering in de wijze van optreden kon daar niet veel meer aan veranderen. De CID signaleerde in maart '37 binnen de NSB nog steeds een “revolutionnaire strooming”,²⁷ maar de extreme gewelddadigheid van het voorgaande jaar

24 Rondschriften, 6 november 1936, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 32, volgnr. 1661.

25 Rondschriften, NHA, Procureur-generaal, inv. nr. 32, volgnr. 1661.

26 Aarse en Marinus, “*Hou zee kameraad!*”, 104.

27 CID, *Jaargang 1937. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 4, NL-HaNa, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1579, www.historici.nl.

nam flink af. Demoralisering als gevolg van de houdgreep die het Hoofdkwartier op de hoofdstedelijke radicalen had weten te verkrijgen speelt hierin uiteraard een rol. Zij schikten zich noodgedwongen in de disciplinerende waaraan de partijtop hen onderwierp. Overigens bood dat een enkeling persoonlijk voordeel. Zo mocht 'Stadsdiensten'-leider Van Kampen, in februari '36 vanwege de 'Heldenkermis'-incidenten nog door de politie aangehouden, samen met Van Duijl en Van Geelkerken de verkiezingsactie gaan leiden.²⁸ Ook van kringleider Ongers, met stamboeknummer 444 een zeer vroeg lid en door Mussert eens geprezen als oudste adverteerder in de partijbladen,²⁹ zal nog blijken dat hij bijtijds het juiste kamp koos.

Begin 1937 vertoonde het radicale deel van de Amsterdamse NSB'ers dus vooral een ander gedragspatroon dan voorheen. Voor enkelen bleek de macht der gewoonte desondanks te groot. 'Abcoude'-verdachte Willem Uijleman stompte in januari bij een Amsterdams stempellokaal een medewerkloze die spotte met de verkiezingskansen van de NSB in het gezicht. Deze mishandeling kwam hem opnieuw op een veroordeling te staan.³⁰ Er bleven met enige regelmaat botsingen tussen NSB'ers en tegenstanders plaatsvinden, maar ze stelden naar verhouding niet zo veel meer voor. Alle aandacht was nu gericht op de verkiezingen.

De dertigste januari hield het Amsterdamse Voortrekkersgilde een proefmobilisatie die de organisatoren als zeer succesvol beschouwden. Zo'n 300 leden reageerden op de oproep en kregen opdracht in de binnenstad te colporteren. Het zwaartepunt lag in die laatste maanden op het zo massaal mogelijk verspreiden van propagandamateriaal. De campagne stond onder invloed van het groeiende 'bloed en bodem'-sentiment binnen de NSB in het teken van de 'wolfsangel'. Dit runenteken appelleerde aan de in populariteit toegenomen Germaanse mystiek en werd op grote schaal verspreid.

Ook in de hoofdstad brachten de verspreiders het symbool op alle mogelijke manieren onder de aandacht. Met behulp van sjablonen en stempels werden muren, schuttingen en verkeersborden van wolfsangels voorzien. Met figuurzagen vervaardigde wolfsangels hingen in bomen en dreven op theekisten geplakt door de grachten. Zelfs koffers met aan de onderkant een stempel dat bij neerzetten een wolfsangel of een leuze op het wegdek drukte deden dienst. Met deze wel zeer bewerkelijke methode viel het plaatselijk

28 CID, *Jaargang 1937. Jaarbericht A*, 5, www.historici.nl.

29 *Weest op uw hoede! Feiten en gegevens over doel en streven der N.S.B. verzameld door den persdienst der Nederlandsche Beweging voor Eenheid door Democratie* (Utrecht 1937) 47.

30 *Strafvonnissen 1937*, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1931-'39, inv. nr. 142, volgnr. 1992.

verbod op het 's nachts meevoeren van verf, kwasten en plakmiddelen te omzeilen. De CID maakte melding van deze koffers,³¹ en de Amsterdamse politie trof ze ook werkelijk aan.³²

De inventievere propagandavormen roepen in sommige gevallen associaties op met de dertig jaar later furore makende methoden van Provo. De wijze waarop NSB-propagandisten de spot met de liberalen dreven is daar een illustratie van. Zaterdagmiddag 3 april 1937 liep in de binnenstad een met hoge hoeden, pandjesjassen en aangeplakte baarden uitgedost groepje rond. Zij droegen borden met de tekst: "Wij zijn de jonge liberalen". Dit was blijkbaar een toespeling op het oudemannen-imago van de liberalen, en meer bepaald van de 'jong-liberale' stroming. Deze stroming onderscheidde zich van de meer op economische 'laissez-faire'-principes gerichte 'oud-liberalen', en ijverde lang voor algemeen kiesrecht en sociale wetgeving. Inmiddels behoorde de jong-liberale groepering tot de consequente bestrijders van de NSB. De vertoning was inhoudelijk weinig sterk, maar vergeleken met de methoden van voorheen zeer onschuldig. Het geven van vertoningen zonder vergunning was evenwel in strijd met de Algemene Politieverordening, en dus volgde aanhouding. Hierbij kwam de politie in ieder geval één oude bekende tegen: banketbakker A.J. Hanenberg nam vijf maanden eerder ook deel aan de aanval op De Dageraad. De rekwisieten werden in beslag genomen.³³

Half april betrokken de inmiddels creatiever geworden straatvechters een voorstelling van de populaire goochelaar Raffael Chefalo in het Grand Theater in de campagne. Een vrijwilliger uit het publiek kwam na een verdwijntruc met een 'Mussert wint'-plakkaat weer tevoorschijn. Dit tot grote woede van goochelaar, theaterdirecteur en publiek. Deze vrijwilliger en tevens fanatiek NSB'er M.F. Scheeres liep met deze ordeverstoring een proces-verbaal en veroordeling op.³⁴ Als deelnemer aan gewelddadige colportage in de Jordaan³⁵ en aan de expeditie naar de Dageraadvergadering³⁶ was hij tot dan van veroordelingen verschoond gebleven. Later in de

31 CID, *Geheim Overzicht no. 2. Jaargang 1937*, 7, NL-HaNa, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1579, www.historici.nl.

32 Telegram 27 maart 1937, 16.05 uur, dossier "V9/'37, plakken", SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4989.

33 Rapporten Singel, 3 april 1937, mut. 3.20 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6721.

34 Mededeling 2850, 27 augustus 1937, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4855.

35 Rapporten Marnixstraat, 11 april 1936, mut. 6.45 v.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6362.

36 Rapporten Linnaeusstraat, 26 oktober 1936 (mut. 2.00 v.m.), SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6252.

campagne viel hij terug in oude gewoonten, zoals bleek toen de politie hem aanhield omdat hij bij een vechtpartij een gummiknuppel hanteerde.³⁷

Twaalf propagandisten trachtten een week voor de verkiezingen op hun beurt het verbod op spandoeken en tekstborden te omzeilen door elk een bord met één letter mee te dragen. Op het Muntplein vormden zij daarmee demonstratief de tekst “Stemt Mussert”. Ook deze propagandapoging kon bij de inmiddels kort aangeboden Amsterdamse politie geen genade vinden.³⁸ Onder de twaalf bevond zich een drietal bezoekers van de feestavond van Wandelsportvereniging ‘Amsterdam’.

Deze vereniging, zoals in een vorig hoofdstuk bleek geruime tijd voorhoede van het gewelddadig NSB-activisme, hield op 3 april 1937 in gebouw De Werkende Stand een drukbezochte feestavond. Over deze avond schreef de Amsterdamse Inlichtingendienst een uitvoerig rapport. Als ceremoniemeester trad Teunis Zijlman op. Zijlman was tevens bestuurslid van wandelclub ‘Karel van der Heijden’, leider van NSB-kring Surinameplein, commandant van de Vierdaagse-delegatie in juli ’36 en inzittende van de autobus die de politie na de Dageraadvergadering onderschepte. Ook was hij een doorgewinterde colporteur met ruime ervaring in het politieke straatgeweld.³⁹ Zijn Vierdaagse-rivaal Schneider en het vroegere WA-kopstuk Van Dieren ontvingen deze avond het erelidmaatschap. In zijn dankwoord toonde Van Dieren het onuitroeibare WA-optimisme: “De W.A. is weg, niet waar, want zij is verboden,” – om die overigens feitelijk onjuiste mededeling moesten de aanwezigen hartelijk lachen – “maar de tijd nadert, dat de W.A. met vlag en wimpel voorop door de straten van Amsterdam trekt.”⁴⁰

Zijlman ontving “namens eenige sportvrienden” en uit handen van Wittkamp een sigarettenkoker met inscriptie. Onder de feestgangers bevonden zich talloze colporteurs en colportrices uit alle delen van de stad. Veel van hen namen ook zeer actief deel aan de op dat moment lopende campagne. Verder waren er wandelaars en wandelaarsters van diverse verwante verenigingen. Zeer nadrukkelijk present was een groot aantal activisten dat zich in de loop der jaren bij allerhande straatrumoer verdienstelijk maakte.

37 Rapporten Marnixstraat, 20 mei 1937, mut. 6.30 v.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6366.

38 Rapporten Singel, 7 mei 1937, mut. 9.30 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6721.

39 Dossiers inzake G. de Jonge, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1931-’39, inv. nr. 222, volgnr. 2133.

40 Rapport/ledenlijst WSV ‘Amsterdam’, 9 april 1937, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4767.

De rapporteur van de inlichtingendienst schreef: "Het overgrootste deel der aanwezigen bestond uit ex-W.A.-mannen."⁴¹

In de maanden maart, april en mei verbaliseerde de Amsterdamse politie een groot aantal politieke activisten, vrijwel uitsluitend NSB'ers, voor clandestien plakken en kladden. Een flink aantal van deze NSB'ers droeg voorheen hun overtuiging liever met de vuist uit. Tijdens de lopende campagne bleek, hoewel zij ook enkele keren reclame van andere partijen vernielden, een duidelijke voorkeur voor zachtere methoden. Eigengereid waren zij evenwel nog als vanouds. Hoofdcommissaris Versteeg schreef een kleine twee maanden voor de verkiezingen aan burgemeester De Vlugt:

Alle politieke partijen houden zich thans nagenoeg geheel aan het verbod van plakken en kalken op daartoe niet aangewezen plaatsen. Alleen de N.S.B. trekt zich hiervan niets aan.⁴²

Versteeg gaf de burgemeester in overweging slechts dan campagnefaciliteiten te verlenen als

de leiding der N.S.B. -- zoo die er inderdaad is en zij daartoe in staat blijkt -- zorg drage, dat dit clandestien plakken en klodderen een einde neme.⁴³

De hoofdcommissaris gaf in dit advies duidelijk blijk van scepsis omtrent het overwicht van de NSB-leiding op de straatactivisten. Overigens waren voordeur en gevel van Versteegs woning ongeveer een jaar eerder doelwit van NSB-wildplakkers, naar aanleiding van het optreden van de politie-ruiters op de Dam bij het koninklijk bezoek.⁴⁴

Naarmate de verkiezingen naderden nam de spanning toe. Gedurende april en begin mei colporteerden NSB'ers zeer veel op het Blauwe Zand, wat bij de meeste buurtbewoners nog steeds niet in goede aarde viel. Ondanks de grote frequentie was ook daar de inzet nu toch wat sleets. Wel verscheen kort voor de verkiezingen Mussert in eigen persoon in de buurt. Het was zijn bedoeling enkele daar wonende aanhangers, wegens hun NSB-sympathieën door de buurt lastig gevallen, een hart onder de riem te steken.

41 Rapport/ledenlijst, SAA, Gemeentepolitie, inv. nr. 4767.

42 Schrijven van 6 april 1937 in dossier "V9/37, Overschot", SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4989.

43 Schrijven 6 april 1937, SAA, Gemeentepolitie, inv. nr. 4989.

44 Stukken betreffende 'Zanghulde', SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4571.

Hem vergezelden slechts zijn chauffeur en zijn 'hoffotograaf' J.C.M. Otto.⁴⁵ Er ontstond al snel een opstootje, waarbij Mussert zijn beroemd geworden rijzweeje hanteerde. In het daarop volgende rumoer loste de chauffeur een revolvershot. Mussert zocht daarop, bekogeld met straatstenen en in een deerlijk gehavende auto, een goed heenkomen.

De resultaten van het bliksembezoek waren niet om over naar huis te schrijven. De politie verhoorde zowel diverse buurtbewoners als Mussert inzake openlijke geweldpleging. Berthus Zoutberg, de door Mussert bezochte partijgenoot, verschanste zich na afloop met de oudste kinderen in zijn woning. Daar waren inmiddels al meerdere ruiten ingeworpen. Zijn vrouw zocht met de jongsten haar toevlucht in het door geestverwanten gedreven hotel 'Neutraal' aan het Damrak.⁴⁶ De nasleep van de kwestie bracht Zoutberg nog meer ellende. Nadat verschillende tegenstanders in verband met de incidenten veroordeeld waren, kreeg hij van hun vrienden nog een flink pak slaag.⁴⁷ De rechtbank ontsloeg Mussert ter zitting van rechtsvervolging.⁴⁸ Zijn opponent Piet Melchers moest tot na de oorlog wachten voor een rechtbank zijn veroordeling nietig verklaarde.

De scherp tegen de NSB agerende bevolking van het Blauwe Zand was voornamelijk links georiënteerd. Toch waren hier zeker ook andere richtingen vertegenwoordigd. Bij het incident rond Mussert blijkt deelname van in ieder geval één katholieke gelovige. Deze hield zijn reactie wel verbaal: hij riep naar eigen zeggen "Vrijheid voor Kerk en Staat" naar de NSB-leider, toen deze de woning van Zoutberg verliet.⁴⁹ De reputatie van de toenmalige buurt als unaniem communistisch bolwerk is niet terecht. Er was verder evenmin betrokkenheid van de in deze buurt zo beruchte Amsterdamse NSB'ers bij Musserts bezoek. Behalve in de periodieke achterhoedegevechten speelden de hoofdstedelijke militanten geen gewelddadige rol van betekenis meer.

Medio april maakte de NSB haar kandidatenlijst bekend. Op de twaalfde plaats prijkte de naam van kringleider en winkelier Willem Ongers.⁵⁰ Volgens de toenmalige prognoses bood die plaats reële kans op een zetel.

45 *Het Vaderland*, 19 september 1937 (avondeditie). De term "hoffotograaf" gebruikte de verdediger van een van de verdachte anti-NSB'ers tijdens een op de incidenten volgend proces.

46 Rapporten Mosplein (Adelaarsweg), 14 mei 1937, div. mut., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6479.

47 "Communisten mishandelen een N.S.B.'er", *De Telegraaf*, 1 oktober 1937.

48 Strafvonnissen 1938, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1931-'39, inv. nr. 148, volgnr. 298.

49 "De gebeurtenissen op het 'Blauwe Zand' voor de Rechtbank te Amsterdam", *Het Vaderland*, 16 september 1937 (avondeditie).

50 *Volk en Vaderland*, 12 april 1937.

Dat Ongers een verkiesbare plaats verwierf toont aan dat ook hij zich inmiddels voldoende aan de lijn van het Hoofdkwartier conformeerde. Op de vrijdagavond voorafgaand aan de verkiezingen nam hij deel aan een colportagetocht door de Transvaalbuurt. Een dergelijke activiteit in deze wijk op een sabbatavond was ongetwijfeld niet toevallig. Hoewel de vele joodse inwoners overwegend niet zeer vroom waren, leidde dit optreden toch tot grote verontwaardiging. Ongers overwoog na de luidruchtig verlopen avond nog een aanklacht tegen een buurtbewoonster die zijn partijleider beledigde.⁵¹ Hij zag hier toch maar van af. Nog meer publieke belangstelling voor de gebeurtenissen van die avond zou ook niet tot voordeel van zijn partij strekken.

Zoals bekend liepen de verkiezingen van 1937 voor de NSB op een regelrecht fiasco uit. Daags na de verkiezingen opende het NSB-dagblad met de kop: "In ons isolement ligt onze kracht".⁵² Dat klinkt niet erg geloofwaardig voor een partij die zich gedurende de maandenlange campagne het vuur uit de sloffen liep. Er lag op de drukkerij ongetwijfeld ook een triomfantelijker zetsel klaar.

De winst van 1935 liep drastisch terug, van 294.000 stemmen naar 171.000. Deze waren goed voor slechts vier zetels. De hoop van kringleider Ongers om zijn toonbank voor een Kamerzetel te kunnen verruilen bleek ijdel. Willem de Rijke, de ook verkiesbare gewezen rechter-plaatsvervanger die aan de ordeverstoringen in Tuschinski meedeed, haalde het evenmin. Mussert zag van zijn zetel af, wat ex-minister Marchant overigens al voorspelde.⁵³ Ook Van Geelkerken nam geen zitting in het parlement. Meer dan zes jaar later zou in de inmiddels gelijkgeschakelde pers de bewering opduiken dat kortzichtigheid van het electoraat het verlies veroorzaakte. Volgens deze opvatting verloor dan ook niet de NSB deze verkiezingen, maar het Nederlandse volk.⁵⁴ Grote winnaar was inmiddels Colijn. Deze politicus was allerminst onomstreden. Hij beseftte ook terdege dat de op hem uitgebrachte stemmen niet alleen van "waschechte A.R." afkomstig waren.⁵⁵ Desondanks is de flinke winst uiteraard wel een indicatie voor het vertrouwen dat hij onder grote groepen kiezers genoot.

Onder de tegenstanders was de vreugde over de uitslag groot. Met een optocht door de Transvaalbuurt droegen zij de NSB feestelijk ten grave,

51 Rapporten Linnaeusstraat, 21 mei 1937, mut. 11.05 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6269.

52 *Het Nationale Dagblad*, 27 mei 1937.

53 Marchant, *Een staatkundige epidemie*, 14.

54 "Mussert of Moskou", *Amersfoortsche Courant*, 13 december 1943.

55 "Amsterdam viert verkiezingsuitslag", *Nieuwe Leidsche Courant*, 27 mei 1937.

waarbij de vooral uit SDAP'ers bestaande 'rouwstoet' het aan de stok kreeg met de politie. In de binnenstad verbaliseerde de politie een groot aantal verkopers van spottende rouwkaarten. Er gold immers nog steeds een colportageverbod. Het uiten van vreugde over de verkiezingsuitslag was evenmin zonder andere risico's. Motoragenten brachten bij bureau Singel een viertal NSB'ers binnen die twee feestvierders te lijf waren gegaan. Onder de vier bevonden voormalig WA'er F.A.M. Steinbrückner en de 'Heldenkermis'-verstoorder C.M. Poldner.⁵⁶ Beiden namen meer dan eens onder bevel van WA-luitenant Stevens aan NSB-acties deel. Ook in andere delen van de stad raakten NSB'ers, vaak uit WA-kringen, slaags met het publiek. Op diverse plaatsen ontstonden opstootjes, waarbij ontgoochelde NSB'ers slaags raakten met tegenstanders.

Oorzaken

Geschiedschrijvers wijzen verschillende oorzaken aan voor de grote achteruitgang die de NSB midden jaren dertig ervoer. In zijn werk over het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis acht Ivo Schöffer enkele daarvan vooral van belang. Schöffer noemt onder meer wrevel over het negatieve antiparlementaire gedrag van de antidemocratische krachten. Dit verenigde de democraten, en leidde tot de campagnes van met name Edd. Ook het economisch beleid van Colijn en het relatieve herstel dat hierop volgde, speelde volgens Schöffer een rol.⁵⁷ Verder noemt hij de maatregelen die de autoriteiten tegen extremistische stromingen namen, die hij overigens als "eenzijdig" omschrijft. Hij doelt in de eerste plaats op het uniformverbod en het ambtenarenverbod, welke in zijn visie tegelijkertijd echter een zeker martelaarschap opriepen en zo de weg naar collaboratie vergemakkelijkten.

Van nog groter belang acht Schöffer echter internationale ontwikkelingen. De koers van nazi-Duitsland en de territoriale agressie van Italië, in combinatie met Musserts Abessinië-standpunt, maakten volgens Schöffer potentiële kiezers kopschuw. Bij het electoraat ontstond de gedachte dat

⁵⁶ Rapporten Singel, 28 mei 1937, mut. 4.10 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6721.

⁵⁷ I. Schöffer, *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (Utrecht 1978) 65.

Mussert meer expansieve misstappen van zijn gidslanden zou goedpraten. Aldus zou de afkeer van de NSB toegenomen zijn.⁵⁸

Schöffers visie is meer dan eens onderschreven, en de door hem naar voren gebrachte factoren zijn natuurlijk relevant. Wel is het de vraag hoe zwaar ze moeten wegen, en of er niet ook heel andere omstandigheden een rol speelden. De nadruk ligt sterk op geopolitieke en macro-economische omstandigheden. Meer alledaagse observaties van het electoraat zijn in dit perspectief afwezig.

Het negatieve gedrag van de NSB'ers in vertegenwoordigende lichamen leidde inderdaad tot veel verontwaardiging. De antirevolutionair Christiaan Smeenk noemde al zeer kort na de bevrijding het “onwaardig spel met onze constitutionele instellingen” eveneens als zwaarwegend bij de neergang van de vooroorlogse NSB.⁵⁹ Ook kende Smeenk de dynamiek in nazi-Duitsland een rol toe.⁶⁰ Wat dat betreft stemt zijn visie met die van Schöffers overeen. Op vooral één belangrijk punt verschillen zij echter. Smeenk signaleerde terecht dat de vooroorlogse autoriteiten geen stappen tegen Musserts beweging in het bijzonder namen,⁶¹ ook al riep de NSB destijds om het hardst van wel. De door Schöffers gesignaleerde eenzijdige “bewust-wettelijke isolering”⁶² van de NSB vond inderdaad niet plaats. De NSB kon onder het gehate ‘demo-liberale’ stelsel vrijelijk vergaderen, publiceren, kandidaten stellen en aan verkiezingen deelnemen.⁶³ Incidentele stappen tegen de NSB-pers vonden plaats na concrete drukpersdelicten. Bovendien stond de NSB hierin niet alleen. Zo kregen onder andere de bladen *Zwart Front*, *Het Volk* en *De Tribune* ook met justitie te maken. Alle maatregelen die de NSB in enig opzicht belemmerden, hinderden evenzeer vele andere organisaties – zowel linkse als rechtse. Het is waar dat het optreden van NSB en WA een aantal problemen acuut maakte, maar het is niet zo dat de regering tot uitzonderingsmaatregelen tegen hen overging.

Tegen de opvatting van Schöffers en diens nadruk op de invloed van regeringsmaatregelen pleit ten slotte nog dat de specifiek door hem genoemde maatregelen allebei uit 1933 dateren, en dus ook al werkzaam waren toen de NSB in 1935 haar grote succes behaalde. Blijkbaar weerhield het verbod op NSB-lidmaatschap voor ambtenaren en het uitbannen van publiek

58 Schöffers, *Het nationaal-socialistische beeld*, 65.

59 C. Smeenk, *Onze volksvrijheden. De hoofdbeginselen der Nederlandsche Grondwet* (Kampen 1946) 12-13.

60 Smeenk, *Onze volksvrijheden*, 12-13.

61 Smeenk, *Onze volksvrijheden*, 7-8.

62 Schöffers, *Het nationaal-socialistische beeld*, 51.

63 Smeenk, *Onze volksvrijheden*, 7-8.

uniform- en vlagvertoon in dat jaar de kiezers nog niet van een stem op Musserts kandidaten.

De top van de beweging zocht zelf de oorzaak van het echech in eigen fouten. Een CID-rapport stelt daarover: “Openlijk werd erkend, dat men veel te fel en te agressief was opgetreden en daardoor heel Nederland tegen zich had gekregen.”⁶⁴ Of de NSB-leiding ook het door de aanhang gepleegde straatgeweld tot deze agressie rekende maakt het rapport niet duidelijk. A.A. de Jonge noemt in *Het nationaal-socialisme in Nederland* de “opzettelijke ordeverstoringen” wel als oorzaak van de teruggang van Musserts stembusresultaat.⁶⁵ Het ligt vanwege de loop der gebeurtenissen ook zeker voor de hand.

Mussert schreef het verlies zelf hoofdzakelijk toe aan het Abessinië-standpunt.⁶⁶ Toch is het maar de vraag in hoeverre dat standpunt voor de Nederlandse publieke opinie een verrassing was. Gezien zijn langjarige bewondering voor het doen en laten van de Italiaanse leider was nauwelijks te verwachten dat Mussert expansieve avonturen van Mussolini principieel zou afwijzen.

Een belangrijke oorzaak van de neergang moet, ook op grond van het bovenstaande, gezocht worden in de gewelddadigheid. De hierdoor ontstane grote maatschappelijke onrust had grote invloed op het verkiezingsresultaat van de NSB. Velen hadden de beweging vooral gezien als een krachtig pleitbezorger van een ordelijk Nederland. Het gegeven dat aanhangers van de beweging de orde in datzelfde Nederland stelselmatig verstoorden eiste zijn tol. De omslag in de opvatting van het electoraat enerzijds en van de Amsterdamse en de nationale overheid anderzijds, liep vrijwel synchroon. In 1933 en '34 verweet men het straatgeweld vooral aan de communisten, die inderdaad vaak hard tegen NSB en andere fascistische groeperingen leer trokken. Vanaf 1935 en vooral na de escalatie in 1936 verschoof die mening. Duidelijk werd dat de NSB het gezag dat ze over de gehele natie verlangde in eigen kring niet eens effectief kon uitoefenen.

Het electoraat uit de traditionele zuilen was overwegend honkvast. Ook de afwijzing van de NSB door de kerken zal veel kiezers uit het confessionele segment van een stem op Mussert hebben weerhouden. De EDD-activiteiten waren natuurlijk ook reacties op de gepleegde gewelddaden, en niet alleen op als abject beschouwde meningen. In de geschiedschrijving ligt de

64 CID, *Jaargang 1938. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 3, NL-HaNa, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1580, www.historici.nl.

65 A.A. de Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland*, 126.

66 Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit*, 113, noot 39.

nadruk echter op de scheiding der geesten die de opkomst van met name extreem rechts veroorzaakte. Een en ander is het gevolg van de overwegende belangstelling voor de ideologische aspecten van vooral de vooroorlogse NSB. Aandacht voor de praktische toepassing van die gedachtewereld betreft vooral de sterk door collaboratie gekleurde oorlogsjaren. Hierdoor hebben ook de verklaringen voor de nederlaag van 1937 een hoofdzakelijk ideologisch karakter. De ideologie speelde ongetwijfeld een rol, maar voor een belangrijk deel was de teruggang meer te wijten aan gedrag dan aan gedachten.

Tijdgenoot F.J.W. Drion, van anarchist via socialisme tot een liberaal standpunt gekomen, rekende het verlies vooral de persoon Mussert aan. Hij plaatste de kern van het probleem al in de tijd dat Mussert tijdens de campagne tegen het door minister H.A. van Karnebeek gesloten Belgisch traktaat voor het eerst de publieke arena betrad. Dit in 1925 gesloten verdrag moest dienen om België en Nederland nader tot elkaar te brengen. Musserts verzet hiertegen was uiteindelijk dan ook schadelijk voor beide landen, en in de ogen van Drion maakte dit hem een slecht leider voor het Nederlandse volk.⁶⁷ Voor een zelfverklaard Dietser – Mussert zou het Groot-Nederlands ideaal wel hardnekkig maar niet al te nadrukkelijk blijven belijden – was zo'n nationaal-Nederlandse positie inderdaad opmerkelijk. Drions redenering mag plausibel zijn, inmiddels verklaart ook hij daarmee niet waarom de NSB aanvankelijk dan zoveel won.

Motieven voor veranderend stemgedrag bij de zwevende kiezers van zo lang geleden zijn natuurlijk moeilijk vast te stellen. Het is echter onaannemelijk dat er geen verband was tussen de afgenomen steun voor de NSB en het geweld dat onder de vlag van die partij plaatshad. Bij de verkiezingen van 1937 liep ook in Amsterdam het aantal stemmen op de NSB sterk terug, al was dit procentueel iets minder dan elders. In dat jaar telde de Amsterdamse kieskring 449.009 stemgerechtigden. Van de bijna 41.000 hoofdstedelijke NSB-stemmers in 1935 keerden ruim 16.000 zich twee jaar later van Mussert af. Piet Moltmaker bleek het verband tussen het geweld en de teruggang ook te zien, toen hij enkele maanden voor de verkiezingen in de Eerste Kamer de mening uitsprak dat de NSB juist door het jarenlange geweld van de aanhang “auf dem Weg zurück” was.⁶⁸

Het politieke geweld had vooral voor de NSB zelf grote gevolgen. De legale strategie van de partijleiding dwong haar uiteindelijk de confrontatie met de eigen aanhang aan te gaan. Slechts met grote moeite kreeg de partijleiding

67 F.J.W. Drion, *Vaderlandsche Jaarboeken 1937* (Zeist 1938) 79-80.

68 *Handelingen Eerste Kamer, 1936-1937*, 229.

greep op de activiteiten van de Amsterdamse afdeling. Het waren echter niet alleen interne kwesties die een rol speelden. De afwijzende houding van een groot deel van de bevolking bracht de NSB-aanhangers eveneens in een zekere mate van isolement. Bovendien kwamen zowel burgers als autoriteiten in toenemende mate tegen het NSB-geweld in het geweer. De marges waarbinnen de radicalen konden opereren werden daardoor allengs smaller.

Door de verkiezingsnederlaag zakte de NSB – althans voorlopig – weg in een kwijnend bestaan. Het introverte karakter van de partijcultuur, waarin rancune en frustratie al langer hoogtij vierden, nam toe. NSB-wandelclubs bleven bestaan, maar die ontplooiden geen politiek-gewelddadige activiteiten van enige betekenis meer. Het duurde enige tijd voor de agressie vanuit Amsterdamse NSB-kringen – en vanuit enkele nog extremere organisaties – weer oplaaide. Bij de NSB had men de hoop op electoraal succes toen al lang laten varen. Pas na de Duitse inval zou de NSB, na een machtsstrijd waarvan de uitslag geruime tijd onzeker was, een politieke factor van (nog altijd beperkte) betekenis worden.

In de loop van 1937 kwam de ontwikkelingsgang van het paramilitaire radicalisme binnen de Amsterdamse NSB voorlopig vrijwel tot stilstand. In het volgende hoofdstuk speelt het rivaliserende Zwart Front de hoofdrol. Gezien de frequente interactie tussen de twee organisaties en hun strijdgroepen zal de NSB in dat hoofdstuk echter geenszins afwezig zijn.

9 Opstandigheid

Arnold Meijers Zwart Front

De tegenstelling tussen de Italiaans georiënteerde organisaties enerzijds en de op Duitsland gerichte anderzijds kwam in een eerder hoofdstuk al ter sprake. Een strikt onderscheid tussen de twee is niet altijd houdbaar. Dit komt duidelijk naar voren in het geval van Arnold Meijers Zwart Front. Hier moet de aandacht vooral gericht zijn op de paramilitaire en gewelddadige initiatieven die uit Zwart Front voortkwamen, maar het is nodig vooraf de organisatie als zodanig kort te schetsen. Zowel de organisatie als haar leider waren sterk op Italië, Mussolini en ook op de kerk van Rome gericht. Deze oriëntatie was voor Meijer altijd erg belangrijk. In 1938 stuurde de jonge Amsterdamse jurist Abraham Zeegers een paar artikeltjes naar het blad *Zwart Front*. Hij had zijn pennenvruchten van het pseudoniem ‘Lictor’ voorzien. Hier was Meijer blijkens zijn reactie zeer mee ingenomen:

Gaarne had ik, dat U als pseudoniem de naam “Lictor” zoudt willen blijven gebruiken. Zonder uw tegenbericht zullen wy uwe artikels steeds met “Lictor” onderteekenen.¹

Zeegers reageerde laconiek: “Als U het graag met “Lictor” onderteekend ziet kunt U uw gang gaan. Veel kan ’t mij niet scheelen.”² Voor Zeegers was het kennelijk geen punt van gewicht. Dat was het voor Meijer wel; een ‘Lictor’ als scribe in zijn blad verleende daaraan een klassiek-Romeins cachet. Dit is maar een voorbeeld van de wijze waarop de gewezen seminarist Meijer zijn bewondering voor de oude vormen in zijn revolutionaire beweging wilde incorporeren.

Desondanks is Zwart Front niet eenduidig als Italiaans gerichte beweging te kenschetsen. Volgens A.A. de Jonge is de voornaamste karakteristiek van Zwart Front dat de organisatie zich als beweerd fakkeldraagster van het oorspronkelijke fascisme tegen het nationaal-socialisme afzette, maar tegelijk probeerde dit in radicalisme te overtreffen.³ Vanuit dit perspectief nam Zwart Front een middenpositie in tussen de ‘klassieke’ fascist en de later opgekomen nationaal-socialisten. Mede hierdoor, en omdat de

1 Meijer aan Zeegers, 12 juli 1938, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 426.

2 Zeegers aan Meijer, 19 juli 1938, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 426.

3 A.A. de Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland*, 60.

Amsterdamse afdeling een bijzondere en nog goeddeels onbekende ontwikkeling doormaakte, krijgt Zwart Front hier een eigen hoofdstuk.

Nadat de Bezemstrooming uiteen viel, zetten diverse losse delen onafhankelijk van elkaar de activiteiten voort. Een deel wendde zich onder leiding van Alfred Haighton vrij abrupt tot het nationaal-socialisme. De motor achter die ontwikkeling was vooral Bertus Smit. Haighton en Smit begonnen hun roemruchte alliantie tussen “de eerste fascist en de eerste nationaal-socialist van Nederland”.⁴ Anderen zochten hun toevlucht in achtereenvolgens de ANFB en de Nederlandsche Fascistische Beweging, waarmee Baars zich van de ‘hoge hoeden’ probeerde te ontdoen. Weer een ander deel modelleerde zich juist naar de opvattingen van de twee representanten van die gewraakte categorie: “jonker Rob” Groeninx van Zoelen en professor Gerretson. Met deze twee voormalige medestanders was Baars inmiddels ook gebrouilleerd. Als resultaat van deze grillige ontwikkelingsgang kwam in 1934 beneden de grote rivieren onder leiding van Arnold Meijer de variant ‘Volksfascisme Zwart Front’ tot stand. Dit maakte de toch al zo ingewikkelde kaart van het Nederlands rechtsextremisme er niet overzichtelijker op. Voortkomend uit wat Hans Schippers in zijn dissertatie noemt de “Latijns georiënteerde” variant van het rechtse radicalisme,⁵ omarmde dit Zwart Front tegelijkertijd een Duits en nationaal-socialistisch aandoend antisemitisme. Een belangrijk verschil met de Musserts NSB is dat die beweging het antisemitisme aanvankelijk officieel van de hand wees, hoewel daar vooral aan de basis aversie tegen joden van meet af aan een factor was.

Meijer was in zijn antisemitisme nogal halfhartig. Hij wees de rigidere racistische uitingsvormen, zoals die in het Derde Rijk in zwang waren, af. Joden waren in zijn ogen niet tot assimilatie bereid, en konden daarom niet deelnemen aan het (politieke) volksleven. Met zijn opvatting dat de joodse bevolkingsgroep in zelfgekozen segregatie leefde stond Meijer inmiddels ver af van Jan Baars, van wie hij in feite toch een opvolger was. Baars zei eind '32 tijdens een redevoering in Groningen dat onder de Nederlandse joden zeer velen “oprecht nationalistisch” waren.⁶

Binnen Zwart Front waren antisemieten van zeer uiteenlopende pluimage te vinden. Hun inspiratie kon variëren van religieus via politiek tot racistisch. De spotprenten in het blad van de organisatie behoorden vrijwel

4 L. de Jong, *Koninkrijk I. Voorspel*, 249.

5 Hans Schippers, *Zwart en Nationaal Front. Latijns georiënteerd recht-radicalisme in Nederland (1922-1946)* (Amsterdam 1986).

6 “Algem. Nederlandsche Fascistenbond”, *Nieuwsblad van het Noorden*, 10 november 1932.

zonder uitzondering tot de laatste soort. Een Amsterdamse afdelingsfunctionaris daarentegen leek een meer pragmatische houding te verkiezen: hij legde in 1939 zijn functie neer toen hij bij een joodse werkgever in dienst trad.⁷ Door het veelvormige en uitgesproken antisemitisme leek de organisatie van Meijer een aantrekkingskracht op minder succesvolle clubs van Duitse snit uit te oefenen. De NSNAP-variant-met-bezem, in hoge mate geesteskind van Alfred Haighton, ging in april '35 vrijwel geruisloos maar integraal naar Zwart Front over.⁸

De hoofdstedelijke afdeling van Zwart Front vond haar oorsprong voornamelijk in de aanhang van het 'Nederlands Volksfascisme', die onder leiding van de uit de NSB geroeyerde Louis Felten stond. Felten bezocht in april '33 een omstreden vergadering van de Amsterdamse "Ortsgruppe" van de NSDAP, en had na afloop politiegeleide nodig om ongeschonden thuis te komen.⁹ Enkele maanden later liep hij het commando over de Amsterdamse WA mis, doordat de voorkeur naar oud-militair De Paauw uitging.¹⁰ Deze omstandigheden tonen aan dat zijn belangstelling destijds vrij 'Duits' gericht was. Tijdens zijn NSB-periode leidde Felten kortstondig het theatergezelschap 'Fascio'. De oorzaken van de teloorgang van dit initiatief zijn nog steeds onduidelijk, maar de gebruikelijke geruchten over malversaties deden destijds de ronde.¹¹

Feltens kleine organisatie, met ruim honderd leden in Amsterdam, was in feite een van de vergaarbakken voor NSB-dissidenten.¹² Hij stuurde zijn adjudanten B.H.M. (Ben) Bervoets en Eugène van Wessem, ook ex-NSB'ers, naar Meijer om over samenwerking te onderhandelen. In maart '35 sloot het 'Volksfascisme' zich integraal bij Meijer aan, wat de betrokkenen aan de buitenwereld als een fusie presenteerden.¹³ Er ontstond uiteraard spoedig onmin. Die leidde er toe dat Felten het veld moest ruimen, terwijl Bervoets en Van Wessem de toonaangevende Zwart-Fronters in Amsterdam werden.

7 Correspondentiedossier L. Hirs, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 517.

8 *Het Vaderland*, 16 april 1935 (avondeditie).

9 Rapporten Singel, 28 april 1933 (mut. 1.10 v.m.), SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6706.

10 Propagandaleider aan Reydon, 18 augustus 1933 en inspecteur WA aan J. de Paauw, 17 augustus 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1510.

11 Ad van der Logt, *Het theater van de nieuwe orde. Een onderzoek naar het drama van de Nederlandse nationaalsocialisten* (Amsterdam 2008) 188-192.

12 CID, *Jaargang 1935. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties*, 17, NL-HaNa, Generale Staf Landmacht, 2.13.70, inv. nr. 1574, www.historici.nl.

13 "Fusie van radicaal-fascisten", *Het Volk*, 27 maart 1935 (avondeditie).

Dit verraad van zijn vertrouwelingen veroorzaakte bij Felten een nog lang doorsmeulende rancune.

Hoewel Meijer zijn grootste aanhang elders had, was en bleef een sterke afdeling in de hoofdstad altijd belangrijk voor hem en voor zijn aanhangers. “Slechts in trouw en discipline zullen wij Amsterdam veroveren”, schreef hoofdstedelijk propagandaleider Gerrit van Rees in de nazomer van 1936.¹⁴ Een jaar later schreef afdelingsadministrateur Leendert Scharff aan Meijer dat de Amsterdamse afdeling in zijn ogen “organisatorisch aan flarden” was.¹⁵ Dat beperkte de ambities verder niet, want het blad van de organisatie schreef eind '38 nog: “Amsterdam, het centrum van het politieke leven in Nederland moet een centrum worden van Zwart Front.”¹⁶

Ondanks de povere resultaten timmerden de aanhangers van Meijer in die geest jarenlang flink aan de weg. De hoofdstedelijke afdeling van Zwart Front bereikte echter nooit de omvang die de plaatselijke NSB had. De bronnen laten wel zien dat tussen beide bewegingen uitgebreid grensverkeer plaatsvond. Dat was zeker het geval in de periode dat de NSB al voor ambtenaren was verboden, en Zwart Front nog niet. Overigens nam het Amsterdamse gemeentebestuur haar ambtenaren het lidmaatschap van Zwart Front toen ook niet in dank af. Enkele ambtenaren werden vanwege betrokkenheid bij Meijers organisatie door een wethouder op het matje geroepen.¹⁷ Een van hen omschreef deze wethouder later als “een echte spekjood”.¹⁸ Binnen de organisatie circuleerden instructies om leden in een dergelijke precaire positie te ontzien, bijvoorbeeld door correspondentie in discrete enveloppen toe te sturen. Vanaf eind 1936 was het aan gemeenteambtenaren niet langer toegestaan lid te zijn van Zwart Front.

De Amsterdamse aanhangers van Meijer waren ondanks hun geringe aantal erg actief. Ze bleven dan ook niet onopgemerkt. In de week voorafgaand aan de op 30 mei 1935 gehouden Zwart-Frontlanddag schreef de procureur-generaal in Den Bosch zijn collega's aan. Hij had vernomen dat veel aanhangers van plan waren de reis naar plaats van handeling Oisterwijk in uniform te maken. Bovendien verwachtte hij dat een deel van hen zich met ploertendoders en boksbeugels zou wapenen. Om de politie van Oisterwijk niet alleen voor de taak te plaatsen hierop toe te zien, verzocht hij zijn collega's in de daarvoor in aanmerking komende gemeenten de

14 Schrijven Van Rees, 1 september 1936, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 527.

15 Scharff aan Meijer, 30 september 1937, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 505.

16 *Zwart Front*, 17 december 1938.

17 Ingekomen en minuten van uitgaande stukken, SAA, Kabinet van de Burgemeester, inv. nr. 338, volgnr. 1226.

18 W.F. Persoon aan Meijer, juli 1936, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 506.

vertrekkende Landdagdeelnemers “te doen beletten zulks geuniformeerd en gewapend te doen.”¹⁹

Inderdaad onderschepte de politie van bureau Leidseplein in de vroege morgen van 30 mei een groepje Zwart-Fronters. Dit gezelschap omvatte onder meer twee gemeenteambtenaren en de twee voormannen Bervoets en Van Wesseem. Wapens droegen zij niet, en overjassen onttrokken hun zwarte hemden afdoende aan het oog. Na enig oponthoud konden zij dan ook alsnog vertrekken.²⁰ Preventieve operaties als deze vonden zeer waarschijnlijk ook in andere steden plaats. In ieder geval blijkt hieruit dat politieke en justitiële autoriteiten ook tegen rechtsrevolutionaire stromingen landelijk gecoördineerd optraden. Ondanks deze tegenwerking vormde een aantal geüniformeerde Stormers die dag een lijfwacht voor Meijer.²¹

De Landdag van 1935 gaf ook het debuut te zien van de nog jeugdige dichter Samuel Barends, die het spoedig tot ‘bard’ van Zwart Front bracht. Hij gaf later de voorkeur aan de voornaam Steven, maar tooide zich daarnaast met het pseudoniem ‘Dum-Dum’. Jarenlang diende hij zijn beweging met radicale en militante poëzie. Uit onderstaande strofe blijkt dat die poëzie ook nu nog verrassend actueel kan aandoen:

Laat mij een bom zijn, kameraad
Die zèlf in duizend stukken slaat²²

Bij de fascistische habitus hoorde een houding tegenover het levenseinde die in het ‘Viva la muerte’ van de Spaanse falangisten en hun bondgenoten zijn meest heldere uitdrukking kreeg. Zwart Front kende de leuze: “Wij zijn tot Daad en Dood bereid”.²³ ‘Dum-dum’ Barends had zijn plek gevonden.

Aanvankelijk woonde Barends in Meppel, zonder medestanders en met leraren die hem in zijn politieke aspiraties tegenwerkten. De radicale scholier werd in opdracht van de inspecteur voor het Gymnasiaal en Middelbaar onderwijs duchtig over zijn propagandistische activiteiten

19 PG Den Bosch aan collega's, 23 mei 1935, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 79.

20 Rapporten bureau Leidseplein, 30 mei 1935 (mut. 7.00 v.m.), SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6165.

21 CID, *Jaargang 1936. Jaarbericht A. Fascistische en nationaal-socialistische organisaties. Geheim*, 19, NL-HaNa, Kopiecollectie De Meijer, 2.04.53.21, inv. nr. 18, www.historici.nl.

22 Correspondentiedossier S. Barends (bevat ook gedichten), BHIC, Zwart Front, inv. nr. 133.

23 *Zwart Front*, 23 mei 1935.

onderhouden. Zelfs de minister van onderwijs kwam er aan te pas.²⁴ Barends trok kort daarop naar Utrecht en vervolgens naar Amsterdam. Vanuit zijn boekenantiquariaat 'Arditi' aan de Fagelstraat ontplooidde hij met zijn Amsterdamse kameraden een koortsachtige activiteit. De komst van "kameraad Dum-Dum", zoals zijn medestanders hem liefkozend noemden, werkte waarschijnlijk als katalysator. Weinig talrijk, zeer actief, gewelddadig, uiterst radicaal en bovendien niet bang uitgevallen, zo is de Amsterdamse Zwart-Frontafdeling te karakteriseren.

Terwijl Musserts NSB krampachtig de legale koers benadrukte, was Zwart Front van een principiële revolutionaire karakter. De allerminst nieuwe grondgedachte was dat opstandigheid geoorloofd was bij nalatigheid van het gezag. Meijer duidde de vertegenwoordigers van dit gezag, en meer in het bijzonder de regering, stelselmatig aan als 'potentaten' en 'uitbuiters'. Deze afkeer van politici combineerde Meijer met een "ongeveinsde" aanhankelijkheid aan koningin en kroonprinses.²⁵ Verkiezingen zag hij niet als een manier om politieke invloed te verkrijgen, maar om de parlementaire democratie te ontregelen en te beschadigen. Overigens deed Zwart Front alleen aan de Tweede-Kamerverkiezing van 1937 mee. De resultaten bewezen dat maar zeer weinig kiezers Meijers electorale vandalisme ondersteunden: hij behaalde nauwelijks 0,2% ofwel iets meer dan 8000 stemmen.²⁶

Hier is uiteraard primair de Amsterdamse afdeling van Zwart Front van belang. In de hoofdstad brachten slechts zo'n 200 mensen hun stem op de kandidaten van Meijer uit, wat procentueel nauwelijks boven het landelijk resultaat uitkwam. Het aantal leden van de hoofdstedelijke afdeling was hoogst waarschijnlijk nog geringer dan dit aantal stemmers. Van de ruim 100 aanhangers die Felten meebracht was een deel alweer afgedwaald naar rivaliserende organisaties. Niemand binnen het Amsterdamse Zwart Front beschikte over een vanzelfsprekend of onomstreden gezag. De organisatie kende een zeker verloop onder de afdelingsfunctionarissen. Grotere en kleinere intriges speelden daarin beslist een belangrijke rol. Dit nam echter nooit de omvang aan die het bij de NSB had.

Vanuit het hele land, en ook vanuit Amsterdam, bestookten Zwart-Fronters hun leider met brieven. Naast de gebruikelijke rapporten over het reilen en zeilen van de afdelingen kwamen daarin ook dieperliggende zaken

24 Correspondentie bij CID-rapport 21890 over Landdag Zwart Front, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: Kabinetsarchief, 1918-1940, toegangsnr. 2.14.20, inv. nr. 259, www.historici.nl.

25 CID, rapport 21890, NL-HaNa, OKW/Kabinet, 1918-1940, 2.14.20, inv. nr. 259, www.historici.nl.

26 A.A. de Jonge, *Het nationaal-socialisme in Nederland*, 64.

aan de orde. Meningsverschillen, ambities, aspiraties, bewapeningsvraagstukken en privébesognes, niets bleef Meijer bespaard. De Zwart-Frontleider nam de tijd de vele correspondenten te beantwoorden. Aan de hand van deze zeer omvangrijke briefwisseling is het mogelijk een goed beeld te krijgen van het activisme aan de basis van de organisatie.

Zo richtte ook Zwart Front vanzelfsprekend een eigen weerkorps op, de Zwarte Storm. Zoals het een weerkorps betaamde, marcheerden de leden op de maat van een strijdlied. De tekst van het tweede couplet liet geen twijfel bestaan over de primair beoogde tegenstander. Schrijver was uiteraard de eigen dichter Dum-Dum Barends:

Wij zijn de jonge troep der Zwart
 Wij zijn de wacht die nimmer wijkt
 Wij hebben vuurge zwarte harten
 En elk blijft trouw tot hij bezwijkt.

Wij zijn den Storm, de roden beven,
 Wij zijn de kracht, die triomfeert
 Wij willen alles gaarne geven
 Als het Fascisme maar marcheert²⁷

In poëtisch opzicht week de Zwarte Storm weinig af van andere weerkorpsen. Het weerkorps vertoonde in de beginfase de voor de hand liggende voortvarendheid, die ook bij andere korpsen voorkwam. Het eigen blad *De Zwarte Wacht* schreef: "Storm moet er komen. De oude bakkebaarden met hun liberale ideeën moet gij onder de voeten lopen."²⁸ Onder invloed van vooral 'Dum-dum' Barends protegeerde Zwart Front de politieke dichtkunst. Van de hand van Jan Hoogensteijn publiceerde hij in 1936 het gedicht 'Weermannen', overigens een benaming die binnen Meijers organisatie niet courant was, met daarin de volgende strofe:

Zwarte gezellen, bemind en gehaat
 bewonderd, getrapt en bedrogen,
 wrekers der schande en mannen der daad,
 voorwaarts met lachende ogen.²⁹

²⁷ Zaal, *De Herstellers*, 154.

²⁸ Aangehaald in *Zwart Front*, 22 mei 1934.

²⁹ Jan Hoogensteijn in: S. Barends e.a., *Ochtendappèl, eenige nieuwe gedichten van jonge Dietschers* (Amsterdam 1936) 14.

De dagelijkse werkelijkheid van de Stormers had wel een wat minder heroïsch-romantisch karakter, maar de bombast had natuurlijk ook een wervende en bindende functie. Tijdens de bezetting verscheen het onder de titel 'Zwarthemden' in een WA-zangbundel.³⁰ Hoewel woordkeus en strijdvaardige retoriek bij alle korpsen vrijwel overeenstemde, was de positie van de Zwarte Storm binnen Zwart Front anders dan die van de WA in Musserts NSB. Mussert beschouwde zijn weerkorps als het 'schild' van de beweging, en de WA stond in feite ook los van de politieke organisatie. De Stormers van Meijer vormden in diens optiek de facto het constituerende deel van Zwart Front:

Het insigne van de Zwarte Stormers, de kern van onze beweging, is het zwaard met de ramshorens.

Fascisme is strijd. Zonder zwaren moeizamen strijd zal de overwinning niet behaald worden.

Daarom de horens om af te stooten, het zwaard om toe te slaan. Zwarte Stormers, kent uw symbolen en weet er naar te handelen.³¹

Op de hierboven genoemde Landdag legden de aankomende stormers en stormleiders de volgende belofte af:

Ik beloof mijzelf onvoorwaardelijk in dienst te stellen van het Zwarte-Front, waar dit strijdt voor verkrijging van rechtvaardigheid en orde.

Ik beloof mijn toewijding aan Vaderland en Volksgemeenschap, mijn kameraden, aan de strijdmakkers van het Zwarte-Front, mijn oprechten trouw aan mijn Leider. Deze belofte zal ik naar eer en geweten steeds gestand doen. Ja, dit beloof ik.³²

Rond die tijd trof ook de Amsterdamse Zwart-Frontafdeling voorbereidingen tot de vorming van een Zwarte Storm. De kern hiervan vormden een aantal van de op 30 mei gefouilleerde Landdagbezoekers. Later dat jaar werd de inmiddels al tweemaal uit de NSB gegooid Dronkers commandant van de Amsterdamse Zwarte Storm. Zijn functioneren was niet tot tevredenheid van Bervoets, die in een brief aan Meijer verzuchtte: "Totdat Dronkers Stormcommandant werd hebben wij steeds goed samengewerkt."³³ Nu

30 "Zwarthemden", in *Zingend door alle Dietsche gouwen* (z.p., z.j.) 14.

31 *Zwart Front*, 9 augustus 1934.

32 CID, rapport 21890, 3, www.historici.nl.

33 Bervoets aan Meijer, 16 november 1935, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 513.

hij een positie van enige betekenis in de organisatie had, leefde Dronkers zijn schismatische talenten ook binnen Zwart Front uit. Het misprijzen dat onder de jonge soldateska van de NSB leefde jegens politiek actieve vrouwen³⁴ bracht Dronkers mee naar zijn nieuwe club. Hij schreef een artikel in *Zwart Front*, onder de titel "De vrouw als colportrice. Hoe meer ik ze zie hoe beroerder de beweging".³⁵ De Zwarte Storm werd in Amsterdam als formeel weerkorps niet erg groot, maar net als bij de vergelijkbare organisaties waren ook hier de grenzen diffuus. Het activisme, meer dan eens gewelddadig, werd mede gedragen door de andere aanhangers.

Instructeur van de 'sportclub' die aan de Amsterdamse Zwarte Storm voorafging was de boksliefhebber, belastingklerk en ex-NSB'er Louis van Beckhoven. Ook bij de NSB was hij sportleider. In die hoedanigheid raakte hij met een groepje geestverwanten in de nazomer van 1933 op het Leidseplein slaags met tegenstanders. Naar zijn eigen zeggen troffen politieagenten hem daarbij met een "ploertendooier" in zijn hand aan, hoewel hij volhield dat hij die van een opponent had afgenomen.³⁶ Enkele dagen later legde Van Beckhoven zijn functie neer. Dit terugtreden viel samen met de bekendmaking van de lijst van voor ambtenaren verboden organisaties, wat wel geen toeval zal zijn.

In de loop van 1935 namen de activiteiten van Zwart Front snel toe. De Amsterdamse afdeling onderhield nauwe contacten met kameraden in Landsmeer, Zaandam en Weesp. Een van de op 30 mei gefouilleerde Zwart-Fronters was een Zaandammer die vaak aan de activiteiten van zijn Amsterdamse geestverwanten deelnam. Toen die geestverwanten een week na de Landdag een vergadering in gebouw 'De Harmonie' aan de Rozengracht belegden, zou deze Hendrik van der Leur weer van de partij zijn. Voor hij de reis naar Amsterdam kon aanvaarden viel echter de Zaanse politie bij hem binnen. De vrees voor wapenbezit bij de Zwart-Fronters was nog niet geweken: de agenten wilden weten of zijn organisatie over wapens beschikte. Van der Leur antwoordde bevestigend. Vervolgens wilde hij niet vertellen, maar wel aanwijzen waar deze wapens lagen. Onder bewaking leidde hij de speurders linea recta naar 's Rijks wapenfabriek 'Artillerie-inrichtingen Hembrug', om vervolgens mede te delen dat "hier de wapens lagen die Zwart Front op den dag van de revolutie gebruiken zou."³⁷

34 Zie hoofdstuk 4.

35 *Zwart Front*, 3 oktober 1935.

36 Rapport L. van Beckhoven, 29 augustus 1933, NIOD, NSB, inv. nr. 1510.

37 Bervoets aan Meijer, 9 juni 1935, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 504.

Afdelingsleider Bervoets was erg ingenomen met de grap van kameraad Van der Leur, maar die miste hierdoor wel de vergadering.

Naast dergelijke practical jokes gingen de Stormers ook tot directere acties over. Begin november '35 trokken tien man, zo ongeveer alle actieve Amsterdamse leden, naar een NSB-vergadering in café De Kroon te Diemen. Daar sprak de welbekende Van Kampen. De volgelingen van Meijer stelden een groot aantal vragen. Van Kampen toonde zich onwillig die te beantwoorden, omdat hij geroyeerde NSB'ers onder de vragenstellers herkende. Hij meende – niet zonder reden – dat zij er op uit waren de bijeenkomst te ontregelen. Beide organisaties deden al langere tijd erg hun best elkaars functioneren waar mogelijk te frustreren. Daaropvolgende interrupties deden Van Kampen besluiten de Zwart-Fronters de zaal uit te sturen. Er ontstond een hoog oplopende twist, die uitmondde in een verwoede vechtpartij. Meijers blad *Zwart Front* schreef:

Toen bleek dat de plm. 40 aanwezige W.A.-ers, van wapens waren voorzien en dat 3 man steeds één Zwart Fronter te bestrijden hadden. De GROOTE knokploeg was aanwezig! De N.S.B. zal van nu af weten dat Zwart Front haar vijand is.³⁸

De tegenpartij beoordeelde de situatie blijkens het verslag in *De Daad* iets anders:

Nadat een twaalfstal leden van “Zwart Front”, welke met het vooropgezette doel aanwezig waren om de vergadering te verstoren, verwijderd waren, gaf kameraad van Kampen nog een uitvoerige beschrijving van hetgeen zeggen wil Nat. Socialist te zijn en dit ook in het dagelijksche leven in toepassing te brengen.³⁹

Zijn gehoor had dat laatste zojuist gedaan. Bervoets deed van de zaak uitvoerig verslag aan Meijer. Volgens Bervoets kwamen drie van zijn mannen gehavend uit de strijd, maar had de NSB daarentegen vier gewonden. Ernstiger vond hij dat een van de WA'ers met een boksbeugel op een Zwart-Fronter insloeg die door drie anderen werd vastgehouden. Bervoets gaf daarom opdracht binnen 24 uur terug te slaan. Een daartoe aangewezen kameraad heeft, bijgestaan door een uitkijk, de WA'er in kwestie vervolgens dan ook

38 *Zwart Front*, 7 november 1935.

39 *De Daad*, 14 november 1935.

“gekraakt” en zo “de eerste 7 dagen bedlegerig” gemaakt.⁴⁰ Inderdaad werd kort na het zaalgevecht een berucht WA-lid door onbekenden aangevallen en het Wilhelmina Gasthuis ingeslagen.⁴¹ Het is heel aannemelijk dat deze mishandeling de door Bervoets bevolen represaille was. In ieder geval meende Bervoets stellig dat de NSB in Amsterdam zich als direct gevolg van de snelle reactie bevreesd en respectvol toonde jegens Zwart Front.⁴²

Inmiddels bleef de toenemende strijd lust van het Amsterdamse Zwart Front de aandacht van de plaatselijke autoriteiten houden. In september '35 veroorzaakte een groepje Stormers in Oost en in de Jordaan problemen. Hoewel het hierboven aangehaalde strijdlied vooral weinig goeds voor de ‘roden’ aankondigde, was de praktijk veelal anders. Meijers mannen provoceeden vooral graag de door hen geminachte NSB'ers, maar ook het gezag moest het regelmatig ontgelden. In deze periode begon Arnold Meijer zijn felle campagne tegen de naturalisatie van de Duits-joodse bankier Fritz Mannheimer. Meijer nam in die campagne minister-president Colijn het regelmatig op de korrel. Lid b van artikel 137 stelde destijds nog belediging van het openbaar gezag strafbaar, wat ook Zwart Front moest ondervinden. De politie hield drie van de aanhangers, waaronder Zwarte-Stormleider Dronkers hiervoor in februari '36 op het Damrak aan.⁴³ Ook het blad *Zwart Front* kwam zelf wegens deze persdelicten in problemen. Nadat justitie begin '36 de persen verzegelde, besteedde de redactie het drukwerk uit in België. De invoer in Nederland had evenwel heel wat voeten in de aarde. Een eerste zending viel in handen van douaniers. Bij een tweede poging kwamen de bladen wel de grens over, maar niet nadat de koeriers van professionele smokkelaars, ontstemd over de door deze beunhazerij toegenomen douaneactiviteit, een geducht pak slaag kregen.⁴⁴

Meijer zei op de Landdag van 1935 tot zijn aanhangers: “Wij schrikken voor geen enkele middel terug en zijn bereid opstand te preeken; wij buigen voor geen mensch.”⁴⁵ Dergelijke krasse taal zweepde de aanhangers tot verder radicalisme op. In de hoofdstad vonden, zoals in een vorig hoofdstuk bleek, in 1935 leden van Zwart Front en de NSB elkaar in een gedeelde

40 Bervoets aan Meijer, 11 november 1935, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 513.

41 Wekelijksch Verslag Hoofdcommissaris van Politie Amsterdam, 4-10 november 1935, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 155.

42 Bervoets aan Meijer, 11 november 1935, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 513.

43 Register van strafzaken, NHA, Officier van Justitie Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 17, volgnr. 761.

44 “Fascistische smokkelaars”, *Het Vaderland*, 20 februari 1936 (ochtendeditie).

45 CID, rapport 21890, 2, www.historici.nl.

belangstelling voor wapens.⁴⁶ Wat precies de aanleiding was laat zich niet meer achterhalen, maar in januari '36 verrichtte de Amsterdamse politie huiszoekingen bij afdelingsleider Bervoets en drie plaatselijke Stormers.⁴⁷ Het zou opnieuw om wapens gaan, maar of die ook werden gevonden is onduidelijk.

De mannen van Zwart Front behoorden enkele weken later tot de gelegenheidscoalitie van Dietsers en rechts-radicalen die te hoop liep tegen de film 'Heldenkermis'. Ook Zwart Front was de Groot-Nederlandse gedachte toegedaan, en de aanhang zag hier nieuwe actiemogelijkheden. De leuze van de Zwart-Fronters, die inhoudelijk niet verschilde van die van de andere protesterende groepen, luidde: "Onze vaders zijn geen lafaards en onze moeders zijn geen hoeren."⁴⁸ Onder de aangehouden ordeverstoorders uit Zwart-Frontkringen bevonden zich Dronkers, Bervoets en Van Rees. Overigens bevonden zij zich bij deze actie opnieuw in het gezelschap van de NSB'er Van Kampen en zonder twijfel van diverse WA's waarmee ze het enkele maanden eerder in Diemen zo aan de stok hadden.

Blijkens briefwisseling ter zake was ook de voormalige Bezemfascist Christiaan Couveld, inmiddels actief in Zwart Front, bij de verstoringen in Tuschinski betrokken. De nasleep van het rumoer rond de film leidde zelfs tot zijn gedwongen vertrek uit de organisatie. Een winkelier die wist – of meende te weten – dat Couveld bij de verstoringen aanwezig was, kondigde aan een affiche van de film in zijn etalage te zullen hangen. Hij tartte Couveld daar vervolgens iets tegen te doen. Als doorgewinterd fascist meende deze dat hij een dergelijke provocatie met stenen door de ruiten zou dienen te beantwoorden. Toen Van Rees en Barends lucht van die plannen kregen verboden zij hem tot individuele acties over te gaan.⁴⁹ De gemoederen liepen zeer hoog op, Couveld schold Barends uit voor kakkerlak en werd kort daarna wegens ondisciplinair gedrag uit Zwart Front gezet.⁵⁰ Couveld was de gewoonten uit de Bezemperiode nog niet verleerd.

Naast interne wrijving waren de botsingen tussen Zwart Front en de NSB in deze jaren veelvuldig. Die animositeit binnen radicaal rechts is moeilijk uit diepe ideologische verschillen te verklaren, aangezien de activisten doorgaans niet zo beginselvast waren. Zoals eerder al bleek wisselden zij vrij makkelijk van kamp. Ook diegenen met een langere adem, vooral bij de

46 Zie hoofdstuk 7.

47 W.F. Persoon aan Meijer, 14 januari 1936, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 506.

48 *Zwart Front*, 15-22 februari 1936.

49 Van Rees aan Meijer, 15 augustus 1936, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 527.

50 Schrijven 16 september 1936 in correspondentiedossier Van Rees, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 527.

NSB te vinden, wekken niet de indruk dat de ideologie voor hen primair was. De aanhangers van Zwart Front beperkten zich echter niet tot confrontaties met rivaliserende fascistten. Bij herhaling hadden zij het ook gemunt op tegenstanders van linkse signatuur. Het waren ook de ‘roden’ die het in de poëzie van Zwart-Frontdichter Barends vooral moesten ontgelden. Begin september '36 waren enkele Amsterdamse Zwart-Fronters aan het plakken en schilderen tegen het op dat moment veelbesproken Plan van de Arbeid van de SDAP. Al doende kwamen ze in de loop van de avond in een volksooploop bij het gebouw van de Arbeiderspers aan het Hekelveld terecht. Luidruchtig middelpunt van de menigte was de bekende anarchist Bertus Zuurbier. Deze liet zich naar aanleiding van haar verjaardag laatdunkend uit over koningin Wilhelmina. Dat beviel de Oranjegezinde Fronters niets. Een van hen schreef aan Meijer:

Als we Zuurbier een flink pak slaag of iets dergelijks bezorgden met een visitekaartje van Zwart Front waarop staat b.v. “Zoo straft Z.F. de lasteraars van de Koningin”?!⁵¹

Meijer zag er niets in. Openlijk handelen op het moment zelf had hij nog kunnen billijken, maar een strafexpeditie achteraf wees hij af.⁵² Het is vooral opvallend dat de Zwart-Fronters dit plan eerst aan hun leider voorlegden. Hieruit blijkt opnieuw een belangrijk verschil met NSB. Meijer keurde het plan niet goed – en dus ging het niet door –, maar hij stond niet op voorhand negatief tegenover gewelddadige initiatieven. Mussert daarentegen hield angstvallig aan de legale koers van zijn NSB vast. Veel van zijn radicale aanhangers stoorden zich hevig aan deze beleidslijn, maar lieten er zich slechts in zeer beperkte mate door weerhouden.

Evenals voor de NSB was de inmiddels naderende stembusgang van 1937 voor Zwart Front aanleiding voor intensieve actie. De organisatie verwierp de parlementaire beginselen, maar benutte de mogelijkheden voor propaganda en agitatie ten volle. Het betrof hier voornamelijk het plakken van propagandamateriaal. Barends werd hiervoor binnen 24 uur twee maal opgepakt. Als gevolg van een van deze aanhoudingen doorzocht de politie zijn woning annex boekwinkel, en trof daar grote hoeveelheden fascistisch propagandamateriaal aan. Tevens stuitten de agenten op een van Barends' kameraden, die op verdachte wijze door het pand sloop. Bij fouillering bleek deze H.M.C. van der Meijden een revolveronderdeel op

51 Van der Krol aan Meijer, 2 september 1936, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 520.

52 Meijer aan Van der Krol, 3 september 1936, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 520.

zak te hebben.⁵³ Het wapen zelf werd niet gevonden. Later zou Van der Meijden trots aan Arnold Meijer schrijven dat hij dit net op tijd had kunnen verbergen. Meijer reageerde misprijzend: Van der Meijden had de politie überhaupt de toegang moeten weigeren en gedroeg zich door hen binnen te laten veel te gezagsgetrouw.⁵⁴ Het vuurwapenbezit op zichzelf baarde hem kennelijk geen zorgen. Ook hier toonde Meijer zich de radicale leider, die zich niet bekommerde om publieke afkeuring of om juridische gevolgen voor zijn aanhangers.

Toch zag ook Arnold Meijer zich genoodzaakt rekening te houden met de invoering van de Wet op de Weerkorpsen. In tegenstelling tot Mussert wachtte hij met de ontbinding van zijn weerkorps echter tot de dag dat deze wet feitelijk in werking trad: 1 februari 1939. Hij kondigde zijn maatregel in *Zwart Front* op opmerkelijke wijze aan:

Het bijzondere insigne van de Zwarte Storm was de “ramshorens en het zwaard”. Ik bepaal dat met ingang van 1 Februari 1939 echter niet het insigne van de ramshorens en het zwaard zal worden opgeheven, doch het tot heden officieele der geheele beweging, het oranje-wit-blauw schild met vuurslag en lictorenbundel. In de plaats hiervan zal het tot nu toe voor de Zwarte Storm geldende insigne, de “ramshorens en het zwaard” worden gesteld [...]⁵⁵

In plaats van, zoals diverse rivalen deden, zijn paramilitaire tak simpelweg op te heffen of te camoufleren, gaf Meijer zijn gehele organisatie in feite de statuur van het voormalige weerkorps. Al had dat in de praktijk niet direct zichtbare gevolgen, het was een stap van principiële aard. De regering had Meijers maatregel kunnen opvatten als provocatie. Meijer voorzag waarschijnlijk dat de autoriteiten zoals gebruikelijk pragmatisch en niet principieel zouden manoeuvreren. Hij kreeg gelijk, maar zonder risico was de gevolgde koers niet. Nadien is weinig van het hoofdstedelijk Zwart Front meer vernomen. De aanhangers van Van Rappard namen vanaf 1938 het stokje over.

53 Rapporten Marnixstraat, 4 maart 1937 (mut. 6.00 v.m.), SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6365.

54 Briefwisseling tussen Van der Meijden en A. Meijer, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 522.

55 *Zwart Front*, 28 januari 1939.

Opstandige gezagsgetrouwheid: Nationaal Front en het Grauwe Vendel

Nadat Meijer met zijn Zwart Front jarenlang de ‘Storm op den Staat’ predikte, kwam hij kort voordat Nederland in Tweede Wereldoorlog betrokken raakte tot andere inzichten. Hij hief Zwart Front op om vervolgens Nationaal Front te stichten. De nieuwe organisatie ging, na enkele maanden van voorbereiding, op 20 april 1940 daadwerkelijk van start. Hoewel het de chronologie enigszins doorbreekt, is dit toch de plaats om de ontwikkelingsgang van Nationaal Front tijdens de eerste oorlogsjaren te schetsen. In latere hoofdstukken komt de bezettingstijd in samenhang met vooral de WA, de Mussert Garde en de NSNAP nog veel uitvoeriger ter sprake.

Het Nationaal Front was, althans in vergelijkend perspectief, een verbazend gezagsgetrouwe variant van het revolutionaire Zwart Front. De eerbied voor het huis van Oranje was nog steeds groot, maar inmiddels was de toon tegen de voorheen als ‘uitbuiters’ en ‘potentaten’ gedoodverfde politici minder hard. A.A. de Jonge omschrijft de vernieuwde organisatie als één die steun wilde verlenen aan elk kabinet dat nationale zelfstandigheid nastreefde.⁵⁶ Overigens stond ook de nieuwe organisatie van Meijer nog steeds een autoritair en antidemocratisch staatsidee voor ogen.

Het Nationaal Front kreeg uiteraard, net als andere organisaties, in mei 1940 met de nieuwe verhoudingen te maken. Meijer stuurde direct aan op concurrentie met de NSB om de Duitse gunst. Tevergeefs, want de nieuwe heren wilden – in de woorden van De Jonge – hele en geen halve collaboratie.⁵⁷ De precieze wensen van de Duitse machthebbers kon niemand in de eerste fase van de bezetting echter nog voorzien, en spoedig brandde de strijd los. Ook de NSNAP-van Rappard roerde zich geducht in de strijd om de gunst van de bezettende macht, waarbij de beweging van Mussert het dedain voor de mededingers niet onder stoelen of banken stak. In de NSB-pers heette het dat

de partijtjes van de heeren Meijer, Kruyt en Van Rappard zich tot de N.S.B. verhouden als een koffietentje langs den weg tot het paleis op den Dam.⁵⁸

56 De Jonge, *Het nationaalsocialisme in Nederland*, 64.

57 De Jonge, *Het nationaalsocialisme in Nederland*, 64-65.

58 Aangehaald in de *Leidsche Courant*, 8 juli 1940.

Daar konden de concurrenten het mee doen. In de losgebroken strijd waren met name Van Rappard en zijn aanhangers voor delen van de nieuwe macht van nut, doordat zij de anderen, en dan vooral de NSB, tot meer radicalisme opzweepten. Daar tussendoor bewoog zich nog enige tijd de uiterst heterogene Nederlandsche Unie, die met alle drie overhoop lag. Naar aanleiding van verwoede gevechten tussen Unieleiden enerzijds en NSB'ers en NSNAP'ers anderzijds ontstond binnen de Unie behoefte aan een eigen weerkorps. Tot concrete resultaten leidde dat evenwel niet, mede omdat de organisatie zich al snel gedwongen zag tot opheffing over te gaan.

In de beste extreemrechtse traditie begonnen diverse groepen kort na de meidagen van 1940 aan het veroveren van de straat, als opstapje naar de feitelijke politieke macht. Deelnemers aan de strijd bleven daar soms levenslang trots op. Gewezen Nationaal-Fronter Louis Knuvelde herinnerde zich eind jaren zestig hoe hij en zijn kameraden zich als goede vaderlanders tegen de NSB keerden:

Een hele groep nationaalfronters trok toen naar Den Haag om de hele Haagse WA van de straat af te ranselen. En dat was iets wat wel degelijk zin had. Kom daar nu eens bij de heren demonstranten om. Dat wij als een groepje gezonde kerels die Haagse WA van straat af ranselden. Ach dat was nog eens wat. Dat had zin.⁵⁹

Inderdaad gaven de eerste jaren van de bezetting met grote regelmaat botsingen tussen rivaliserende rechts-radicalen strijdgroepen te zien. Hoewel de georganiseerde militanten deze gevechten zonder veel morren aangingen, waren op basisniveau de contacten dikwijls niet zo slecht. In een volgend hoofdstuk komen de straatgevechten uit de eerste oorlogsjaren nog uitgebreid aan de orde.

Een Amsterdamse WA-hopman, A.A. (Tonny) Mackay, die midden jaren dertig ook al in de eerste WA actief was, zorgde er naar verluidt persoonlijk voor dat in de hoofdstad de verhouding met Nationaal Front goed bleef. Mackay was volgens een anonieme NF'er exponent van de 'Nederlandse' stroming binnen de NSB. Daarbij was hij "tamelyk revolutionair, fel anti-Democraat en zy het eenigszins gematigd anti-Joodsch". Deze karakteristieken, behalve de matiging in het antisemitisme, waren overigens op vrijwel alle Amsterdamse WA'ers van vóór 1936 van toepassing. Volgens deze bron kondigde Mackay, naar aanleiding van een eerder incident,

59 "Wie is als God? Wie is als God?", in: Guus Dijkhuizen, *Met innige groetjes van Onze Lieve Heer. Gesprekken met mensen van Gods voorlichtingsdienst* (Amsterdam 1969) 18.

aan de eerstvolgende WA'er die zich aan een Fronter vergreep te zullen royeren.⁶⁰ Welke praktische gevolgen Mackays oekaze had is niet bekend, maar ondanks deze plaatselijke verbroedering bleef vooral een grote mate van animositeit bestaan.

In de zomer van 1940 ontstond als onderdeel van Nationaal Front het Grauwe Vendel. Dit nieuwe weerkorps stond onder leiding van C.C. Küpfer, een kapitein-vlieger b.d. van het KNIL. De naam was afkomstig van Albert Kuyle, het uniformontwerp van *Zwart Front*-illustrator Karel Thole.⁶¹ Nationaal Front hechtte er altijd aan zich te onderscheiden van rivaliserende organisaties. Zo ook in de perceptie van deze nieuwe strijdgroep. In de woorden van de Haagse commandant G.A. Larsen van Neerland, tien jaar eerder een Baarsaanhanger, was dit "Geen 'knokploeg', maar een weerkorps, waarvan het U een eer moet zijn deel te mogen uitmaken."⁶² Küpfer was een vergelijkbare mening toegedaan. Volgens hem zag de burgerij "de vorming van para-militaire verbanden half als soldaatje-spelerij, half als een poging om "knokploegen" op te leiden."⁶³ Aangezien het communisme in Nederland volgens hem nooit veel voorstelde, en de democraten inmiddels ook hadden afgedaan, achtte Küpfer een strijd om de straat niet meer aan de orde. Bovendien was de Duitse bezetter inmiddels de feitelijke macht. "De gummi-knuppel als symbool van het hoogste recht heeft zijn waarde verloren", aldus Küpfer. Met zijn uitspraak zag hij wel over het hoofd dat de gummiknuppel voor een eventuele machtsstrijd toch al ontoereikend was. Het belang van het weerkorps lag volgens hem in de noodzaak de eigen beweging "stijl en kracht" te verlenen.⁶⁴ Niet iedereen binnen Nationaal Front dacht er zo over. Een Brabantse afdelingsleider ontdekte een officieus Grauw Vendel, waarvan de jeugdige leden zich tooiden met titels zoals die binnen de officiële organisatie in gebruik waren. Ook bewapenden ze zich met knuppels. Het beoogde actieprogramma omvatte twee punten:

1. nagaan waar de N.S.B.-ers wonen en op de huizen dier lieden des nachts met bepaalde ploegen groote, roode hakenkruizen schilderen;
2. nagaan, waar de leden der N.S.N.A.P. wonen en deze landverraders met speciale ranselploegen des avonds opwachten en grondig afrosen.⁶⁵

60 Anoniem schrijven, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 856.

61 Zaal, *De herstellere*, 196.

62 G.A. Larsen van Neerland, NIOD, Zwart Front/Nationaal Front, inv. nr. 5d.

63 C.C. Küpfer, "De Grauwe Vendels treden aan", BHIC, Zwart Front, inv. nr. 1838.

64 "De Grauwe Vendels treden aan", BHIC, Zwart Front, inv. nr. 1838.

65 Schrijven van H.J. Wormgoor, 4 maart 1941, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 1833.

Nadat de zaak uitlekte zagen de leden van hun plannen af, maar ze bleven halsstarrig geloven dat Arnold Meijer het in zijn hart niet met hen oneens was.⁶⁶ Hoewel het hier dus een onofficiële variant betrof, was het overtuigend zijn van het eigen gelijk een wezenstrek van alle groepen van deze soort.

De nieuwe organisatie kreeg vanzelfsprekend een strijdlid. Marcheren en tromgeroffel behoorden tot de onvermijdelijke ingrediënten, maar verder maakt het een weinig strijdbare indruk:

De trommels roff'len, blijft niet staan,
Kameraden, sluit U aan!
Marcheert nu mee in dichte drommen,
Op maat van onze Geuzen-trommen!
De trommels roff'len, blijft niet staan,
De Grauwe Vendels treden aan!⁶⁷

Ondanks de gematigde opvattingen van Küpfer achtte Arnold Meijer zijn nieuwe korps toch vooral van belang als machtsmiddel tegen NSB en WA.⁶⁸ Misschien was de organisatie juist daarom geen lang leven beschoren: volgens dr. L.M.H. Joosten werd het weerkorps op 10 oktober 1940 op last van de bezettingsautoriteiten alweer opgeheven.⁶⁹ Nauwelijks een jaar later viel het gehele Nationaal Front hetzelfde lot ten deel.

Voor het zover was maakte het Amsterdamse Nationaal Front echter nog een korte periode van bloei door. Zwart-Frontkopstukken Van Wessem en Bervoets verlieten de hoofdstad begin '40. De nieuwe plaatselijke 'Afdelingsstaf' schoof in het najaar van 1940 C.J. van Eijsden als afdelingsleider naar voren. Van Eijsden begon zijn politieke loopbaan in het Verbond van Actualisten en was bij de Kamerverkiezingen van 1933 kandidaat voor het Verbond van Nationalisten.⁷⁰ Als Rijksambtenaar – hij was telegrafist bij de PTT – moest hij die organisatie destijds echter verlaten. Van Eijsden had net als al zijn geestverwanten een sterke voorkeur voor geüniformeerde formaties. Hij begon zijn plaatselijk leiderschap van Nationaal Front met de aankondiging dat er een “weerafdeling zou komen van oud burgerwachtters onder zyn persoonlijke leiding.”⁷¹ Een opmerkelijk voornemen, in aanmerking genomen dat het Grauwe Vendel nog geen maand eerder

66 Wormgoor, 4 maart 1941, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 1833.

67 Diverse stukken m.b.t. de Grauwe Vendels, NIOD, Zwart Front/Nationaal Front, inv. nr. 5d.

68 Joosten, *Katholieken en fascisme*, 322.

69 Joosten, *Katholieken en fascisme*, 320.

70 *Het Vaderland*, 15 maart 1933 (avondeditie).

71 Schrijven H.A. Oltmans, 22 november 1940, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 1902.

bij de bezetter in ongenade viel. Oud-burgerwachters waren in Nationaal Front bovendien niet erg dik gezaaid. Fascisten die zich tot extreemrechtse weerkorpsen voelden aangetrokken kwamen eind 1940 vooral in de steeds actiever wordende WA terecht. Er zijn dan ook geen tekenen die er op wijzen dat Van Eijdens korps er werkelijk kwam. Enig gegeven dat duidt op hoofdstedelijke activiteiten van het eerdere Grauwe Vendel is er overigens ook niet.

Binnen alle extreemrechtse organisaties kwam tweestrijd erg veel voor. Ook in de Amsterdamse afdeling van Nationaal Front waren de onderlinge chicanes niet van de lucht. Een paar weken na zijn aantreden zag de nieuwbakken aanvoerder zich genoodzaakt enkele van zijn onderhorigen, onder wie de doorgewinterde intrigant Regoor, uit zijn afdeling te verwijderen. Regoor bleef zich desondanks in de periferie van het Nationaal-Frontmilieu bewegen. Toen de toch Duitsgezinde Van Eijdsen zich in Regoors perceptie op beledigende wijze over het naziregime uitliet, diende deze hem een “een echt oud-Hollandsch pak ransel” toe.⁷² Van Eijdsen deed tegen Regoor aangifte van geweldpleging, bedreiging en afpersing.⁷³ Kennelijk was er wel wat meer aan de hand dan alleen een pak slaag.

Nationaal Front ging uiteindelijk ten onder als gevolg van de positie die de NSB wist te verwerven. Als sterkste onder de Duitsgezinde groeperingen had de NSB de beste papieren om zetbaas van de nieuwe machthebbers te worden. Nationaal Front was geen serieuze mededinger omdat Meijers organisatie te weinig onderhorigheid ten toon spreidde. Het sterk nationalistisch perspectief waarmee Nationaal Front zich profileerde kwam bij grote delen van de bevolking desondanks niet duidelijk over. Hoewel NSB en Nationaal Front scherp tegenover elkaar stonden, gooide men beide vooral boven de rivieren op een hoop, en beschouwde beide als gelijkelijk “gefascineerd”.⁷⁴ Op instigatie van Meijer probeerden onder meer Van Wessem en Zwertbroek in juni 1940 een samenwerking met de sociaal-democratische zuil te arrangeren. Nationaal Front zag mogelijkheden vooral via de bladen van SDAP en NVV invloed te verkrijgen, en de NSB daarbij voor te zijn. Koos Vorrink ging het gesprek met Meijer weliswaar aan, maar slechts omdat hij de bestrijding van NSB op dat moment boven alles stelde. Veel van Vorrinks medestanders waren minder reukelijk. Van een daadwerkelijke invloed van Nationaal Front op Arbeiderspers of NVV kwam niets terecht.⁷⁵ Daarbij

72 Regoor aan Haighton, 20 januari 1941, BHIC, Zwart Front, inv. nr. 3055.

73 Rapport Singel, 25 februari 1941, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6681.

74 “Weekschouw”, *Provinciale Noordhollandsche Courant*, 19 oktober 1940.

75 Wiedijk, *Koos Vorrink*, 345-358.

komt dat Rost van Tonningen inmiddels op aandringen van 'Generalkommissar' F. Schmidt en Rijkscommissaris A. Seyss-Inquart met een zelfde oogmerk aan het werk was gegaan.

De organisaties van Meijer bleven in de jaren van hun bestaan opvallende fenomenen binnen fascistisch Nederland. Tussen 1935 en 1940 waren Zwart Front en het weerkorps Zwarte Storm ondanks hun geringe omvang nadrukkelijk aanwezig. De Amsterdamse afdelingen slaagden er vooral in het de grotere NSB herhaaldelijk erg lastig te maken. Het Amsterdamse Zwart Front was tevens een verzameling extreemrechtse activisten waar de NSB zowel aan bijdroeg, als uit putte. Vooral in de beginperiode traden veel gewezen NSB'ers toe. Nadat in 1941 het Nationaal Front zich op last van het Duitse gezag ontbond, kwamen veel ontheemde aanhangers opnieuw in de beweging van Mussert terecht. Het volgende hoofdstuk is gewijd aan de eveneens kleine, maar actieve en zeer gewelddadige kern van hoofdstedelijke Van Rappard-aanhangers.

10 Ongeduld

De heethoofden van Van Rappard

In een eerder hoofdstuk kwam de snelle desintegratie van de eind '31 opgerichte NSNAP al ter sprake. De daarop volgende wildgroei aan afsplitsingen leidde uiteindelijk tot niets. Alleen Van Rappard slaagde er eind jaren dertig in een wat groter aantal volgelingen aan zich te binden. Het was vooral de bereidheid hun rabiante antisemitisme in daden om te zetten die de partij van Van Rappard kortstondig een koppositie in het extreemrechtse activisme gaf.

Van Rappard was aanvankelijk bevriend met de nationaal-socialistische esperantist Bertus Smit, tot een meningsverschil over de keuze tussen 'Groot-Germaansch' en 'Groot-Duitsch' de verhoudingen vertroebelde. Hoewel Van Rappard mede aan de wieg van de oorspronkelijke NSNAP stond, kon dit niet verhinderen dat hij begin '32 met bekwame spoed buiten de deur werd gezet.¹

Vervolgens zocht hij toenadering tot de leider van de "Ortsgruppe Amsterdam" van de NSDAP, de Duitser Martin Patzig. Deze maakte zichzelf in die politieke functie beduidend groter dan de realiteit wettigde. De contacten met Patzig waren voor Van Rappard dan ook niet erg vruchtbaar. Hij haalde er zich alleen maar meer belangstelling van politiezijde mee op de hals. Ook met Oscar Fleischmann, NSDAP-vertegenwoordiger in Nederland en Vlaanderen, onderhield de NSNAP-voorman banden.² Uiteindelijk ging hij, hoewel De Jong hem in deel 1 van *Het Koninkrijk* als "een slecht organisator, een slecht spreker en een doctrinaire zwakkeling" omschrijft,³ met zijn eigen splinterpartij verder. Ondanks zijn avances richting Patzig en Fleischmann had Van Rappard vóór 1935 geen relaties met hoge NSDAP'ers, en stond hij – aldus een medewerker van de inlichtingendienst – aanvankelijk "erg onwennig tegenover de koortsachtige bedrijvigheid en de arrogante toon der grote broeders in Berlijn."⁴

De partij had lange tijd haar voornaamste machtsbasis, of wat daarvoor moest doorgaan, in het zuiden en oosten van Nederland. Een meedogenloze

1 *Het Hakenkruis. Officieel Strijd-orgaan der Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij*, 5 maart 1932.

2 CID, *Jaargang 1933. Overzicht No. 1. Geheim*, 9, NL-HaNa, Ruys de Beerenbrouck, 2.21.244, inv. nr. 113, www.historici.nl.

3 L. de Jong, *Koninkrijk I. Voorspel*, 247.

4 "Memorandum over fascisme en nationaal-socialisme in Nederland op basis van inlichtingen van G.N. Westerouen van Meeteren", rood genummerd 72-81, aldaar 81, NIOD, DOC II 229.

concurrentiestrijd met diverse andere NSNAP's resulteerde niet in een aanhang van substantiële omvang. De NSB wortelde nog enigszins in de samenleving omdat ten minste een deel van kader en aanhang voor gematigd kon doorgaan. De NSNAP van Van Rappard stond met haar onverholven streven naar aansluiting bij Duitsland veel geïsoleerder. Toen de partij in het najaar van 1938 een 'Landelijk Appèl' hield kwamen daar slechts 120 mensen op af, waaronder zich volgens de CID "tal van onzure types en mensen van minder allooi" bevonden.⁵ Een van de sprekers uitte de mening: "Wanneer de N.S.N.A.P. verboden wordt moet geweld worden gebruikt",⁶ en drukte daarmee het gebrek aan realiteitszin binnen de partij op pregnante wijze uit.

Al met al wierpen de vele activiteiten bitter weinig vruchten af. Onder de verschillende kwijnende afdelingen in den lande was de Amsterdamse niet van bijzondere betekenis. In wat wellicht een 'va-banque' was trok Van Rappard in 1938 toch met zijn partijapparaat naar de hoofdstad. Begin dat jaar verhuisde de partijleider met zijn gezin naar een etage aan de Bos en Lommerweg. Als partijlokaal diende de begane grond van een perceel aan de Lauriergracht in de Jordaan. Hoewel de bewoners van die wijk helemaal niet zo unaniem 'rood' waren als de overlevering wil, moesten de meesten toch niet veel van het nationaal-socialisme hebben. Daarbij maakten zij van hun hart doorgaans geen moordkuil. Deze omstandigheid ligt waarschijnlijk ten grondslag aan de latere verzuchting van een partij-schrijver, die als volgt op deze periode terugkeek:

Onze colporteurs en ons partijkwartier in Amsterdam werden steeds weer door het verhetzte gepeupel belegerd en meer dan eens raakte onze SA slaags met de marxistische horden.⁷

Het naar Duits voorbeeld SA geheten weerkorps had een wat bedekte vorm gekregen. Ook voor dit korps was de aanstaande invoering van de Wet op de Weerkorpsen een serieuze bedreiging. De naam waaronder dit deel van de krachtadige hoofdstedelijke Van Rappard-aanhang zich verenigde was het Dietse Sport- en Kampverband (DSK). De over het algemeen goed ingelichte CID schatte het ledental van deze groep op vijftien. Het DSK-bestuur was ook de formele huurder van het lokaal aan de Lauriergracht. Met een huur van vijf gulden per week was zij er al in april '38 in geslaagd een achterstand van

5 CID, *Geheim Overzicht No.4. Jaargang 1939*, 25, NL-HaNa, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1581, www.historici.nl.

6 CID, *Geheim Overzicht No.4. Jaargang 1939*, 25, www.historici.nl.

7 "Een blik terug", *De Misthoorn*, 14 februari 1942.

veertig gulden op te bouwen.⁸ Voorzitter was de jeugdige Cornelis Poolman. Als 17-jarige voerde hij het woord op de partijvergadering van 21 april 1938 in café Schinkelhaven aan de Amstelveenseweg.⁹ Een boeking bij het veel centraler gelegen Bellevue was vanwege het controversiële partijprogramma door de zaalverhuurder geannuleerd.¹⁰ Ook de partijleider sprak de vergadering toe. Hij hield volgens de CID een nogal onsamenhangend betoog.¹¹

Het DSK vestigde zich in de loop van maart '38 in de Jordaan en zette de buurtbewoners direct tegen zich op door zich demonstratief in de omliggende straten te vertonen. Volgens CPN-krant *Het Volksdagblad* gebeurde dat in uniformen voorzien van hakenkruisemblemen.¹² Die bewering vindt vooralsnog overigens geen steun in andere bronnen. Het is ook niet erg waarschijnlijk dat de Amsterdamse politie een dergelijke provocatieve schending van het uniformverbod door de vingers zou zien, hoewel dit dagblad daar anders over oordeelde. De afwijzende houding van de meeste Jordaanbewoners, in combinatie met de huurschuld, leidde er wel toe dat het DSK haar onderkomen aan de Lauriergracht snel weer opgaf.

Voor Van Rappard zelf was de hierboven bedoelde vergadering van 21 april in meer opzichten weinig succesvol. De hakenkruisvlag die omwille van de sfeer in de zaal hing bracht hem in problemen. Er hingen ook doeken met binnen de partij veelgebezigde slogans als “Duitsch blijft ons bloed” en “Met Hitler vrij ook wij”. Die laatste leuze refereerde aan de recente Oostenrijkse ‘Anschluß’. Het was echter de vlag, een ‘opzichtig uitrustingsstuk’ dat een staatkundig streven uitdrukte, die steen des aanstoots was. Een proces-verbaal en strafvervolgning wegens artikel 435a waren het gevolg. De officier van justitie vond het met name ongewenst dat Van Rappard de Duitse rijksvlag bij een openbare politieke vergadering gebruikte. Na een hoop geharrewar over de mate van opzichtigheid en het al dan niet ‘voeren’ van de vlag volgde evenwel vrijspraak.

Een sleutelrol in het Amsterdamse offensief van Van Rappard was weggelegd voor Franz Theodor (Theo) Look. Deze als Loock (de ‘c’ verloor hij ergens midden jaren dertig) geboren Rotterdammer kwam in het voorjaar van 1938 via Den Haag en Aalsmeer in Amsterdam terecht. Aanvankelijk streek hij neer ten huize van Albert de Joode. Look had toen al een royale

8 ID Amsterdam, *Wekelijksch Overzicht*, 18-24 april 1938, 3, NL-HaNa, BiZa/Kabinetsarchief, 2.04.26.02, inventarisnummer 764, www.historici.nl.

9 *Wekelijksch Overzicht*, 18-24 april 1938, 3, www.historici.nl.

10 Agenda 21 april 1938, SAA, feestgebouw Bellevue, inv. nr. 56.

11 ID Amsterdam, *Wekelijksch Overzicht*, 18-24 april 1938, 3, NL-HaNa, BiZa/Kabinetsarchief, 2.04.26.02, inventarisnummer 764, www.historici.nl.

12 *Het Volksdagblad*, 26 maart 1938.

staat van dienst opgebouwd in extreemrechtse kring. In 1934 maakte hij deel uit van de Haagse afdeling van het Verdinaso. Evenals de meeste van zijn kameraden spande hij zich dag en nacht voor zijn organisatie in, tot hij er als “levend lijk” bijliep en tijdens een “nachtmars” bijna flauwviel.¹³ Ondanks de oververmoeidheid kregen hij en zijn kameraden een formele belegering van hun ‘Groene Huis’ aan het Huygenspark, naar eigen zeggen door “Jodendom en Liga”, te doorstaan.¹⁴ Dit kringhuis was tevens de woning van Look. Volgens een Dinaso-woordvoerder stond in de avond van 13 mei 1934 een tegenstander voor de deur met de mededeling: “Eerdaags blazen we deze kast op!” De reactie was even kernachtig: “Man, je moet naar een concentratiekamp.” Na een verdere woordenwisseling vielen over en weer klappen. Later op de avond schoten onbekenden met een luchtbuks een ruit stuk, waarna zij het pand met stenen bekogelden. Een van de verdedigers schoot door de brievenbus, ook met een luchtbuks, terwijl anderen de aanvallers vanaf het dak met dakpannen bestookten. De woordvoerder meende dat het antisemitisme van zijn beweging de drijfveer van de aanvallers was. Na beëindiging van de vijandelijkheden doorzocht de politie het gebouw. Zij nam de buks alsmede de dienstrevolver van een Dinaso die ook reserveofficier was in beslag. De revolver was overigens niet gebruikt.¹⁵

Uit onvrede met koersveranderingen binnen het Verdinaso besloot Look enkele maanden later dat hij vanwege ondermijning door “Juda en ook de vrijmetselarij” bij dit verbond niets meer te zoeken had. Hij sloot zich aan bij de NSNAP van majoor Kruyt.¹⁶ In een artikel, getiteld “De strijd in Nederland is ontbrand!”, schreef Look in het NSNAP-blad onder meer:

Het **Hakenkruis** wentelt opwaarts! Slag op slag wordt ons toegebracht, met de kaste maatregelen grijpt de politie overal in, doch zegevierend en vuriger bezielde komt onze S.A. uit den strijd.¹⁷

Het is volstrekt onduidelijk op welke overwinningen Look hier doelt. Erg veel resultaten boekte de majoor niet. Toenadering tussen Kruyt en Kees Frenay wekte begin '34 de suggestie dat ook de ANFB tot deze kongsi zou toetreden. Jan Baars, die op dat moment nog de koers van de ANFB

13 Schrijven F. Th. Look, 17 mei 1934, NIOD, Verdinaso, inv. nr. 4f.

14 Look, 17 mei 1934, NIOD, Verdinaso, inv. nr. 4f.

15 “Dinaso-huis belegerd”, *Het Vaderland*, 14 mei 1934 (avondeditie).

16 “Een “heidensche” partij”, *Het Vaderland*, 17 oktober 1934 (avondeditie).

17 *De Nederlandsche Nationaal Socialist*, 4 november 1934.

bepaalde, moest echter nog steeds niets van Kruyt, nationaal-socialisten en hakenkruisen hebben, dus daar kwam niets van terecht.

Het moeilijke karakter van Look was ongetwijfeld de grootste belemmering voor een stabiele rol in om het even welke politieke organisatie. Hij was een typische representant van het activistentype dat door een enorme geldingsdrang overal problemen veroorzaakt. De omstandigheid dat hij nergens de kans kreeg zijn in eigen ogen grote capaciteiten geheel te ontplooien leidde tot rancune en schisma's. Hoe en wanneer hij de partij van majoor Kruyt verliet is niet duidelijk. Eind 1936 bracht de CID hem nog in verband met het ronselen van Spanjestridders, voor Franco's troepen wel te verstaan. De dienst kon dit vermoeden echter niet hard maken.¹⁸ In 1937 was Look propagandaleider van De Joode, en in 1938 maakte hij zijn opwachting in de bescheiden rijen van Van Rappard. Ook hier nam hij de leiding van het weerkorps op zich.

Het is te veel eer om Van Rappard en Look als charismatisch te betitelen. Bezielen konden ze echter wel. Beiden bleken goed in staat vooral jeugdigen voor hun visie te winnen, of althans de onder hen levende ongenoegens te kanaliseren. Tijdens een rechtszitting wegens overtreding van het uniformverbod merkte de officier van justitie op dat "tal van jongens" inmiddels door Van Rappards schuld voor de kantonrechter stonden.¹⁹

Van Rappard bracht inderdaad regelmatig jonge aanhangers in de problemen. Op 23 september 1938 kwam de uitbater van gebouw De Werkende Stand aan het bureau Singel vragen of hij een geplande vergadering van Van Rappard en de zijnen wel mocht laten doorgaan. De chef van het bureau liet een agent in burger naar de woning van SA-leider Look gaan om te proberen een toegangskaart te kopen. Aan de woningdeur ontspon zich het volgende gesprek:

Look: "Door welchen Politie-commissaris bent U gestuurd?"

Agent: "Hoe bedoelt U?"

L.: "Op welke wijze bent U aan de weet gekomen, dat deze vergadering wordt gehouden?"

A. "Van den pachter der buffetten van het Gebouw van den Werkenden Stand."

L.: "Welk lid van de N.S.N.A.P. kent U?"²⁰

18 CID, rapport 43323, 30 maart 1937, NL-NaHa, Justitie 1915-1955, 2.09.22, inv. nr. 16804, www.historici.nl.

19 "Overtreding uniformverbod", *Het Vaderland*, 4 april 1939 (avondeditie).

20 Strafvonnissen 1939, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 163, rolnr. 1200.

Op die laatste vraag moest de agent het antwoord schuldig blijven. Look voelde uiteraard nattigheid. Hij was zeker nog niet vergeten dat de politie hem nauwelijks een week eerder aanhield wegens plakken en wapenbezit, en bij fouillering uitnodigingen voor deze vergadering op hem vond.²¹ Op het bureau Singel bestond dus al kennis omtrent de bijeenkomst. Ondanks het gerechtvaardigd wantrouwen van Look kreeg de agent tegen betaling van 10 cent een entreebewijs. Zijn chef concludeerde hieruit dat het een openbare vergadering betrof. Hij besloot dan ook met een aantal agenten ter vergadering een kijkje te gaan nemen. De bijeenkomst in het gebouw aan de Kloveniersburgwal bleek met zo'n twintig aanwezigen matig bezocht. De convocatie bewees evenwel de prominente rol voor het weerkorps van de partij:

23 Sep. 1938. Nat. Soc. Ned. Arbeiders-Partij. SA Sturm 1 – Amsterdam.

SA Kameraden!

De N.S.N.A.P. vergadert!!! Op 23 Sep. 1938 in de zaal van 't gebouw "Werk. Stand" Kloveniersburgwal 87-89. Begin: 8 uur. Toegang alleen met Toegangsbewijs, (ook voor belangstellenden) welke verkrijgbaar zijn bij de leiders. Een goed S.A. man brengt minstens één belangstellende mee! De S.A. verplicht aantreden: 7.30 zaalingang.

Voor kaarten: SA-Heim Sturm 1, Fokke Simonszstraat 41²²

Ongeveer de helft van de aanwezigen bleek gehuld in gedeeltelijk SA-uniform, meer bepaald hakenkruisarmbanden, bruine hemden en koppelriemen. Het ziet er dus naar uit dat zij inderdaad als goede SA-mannen elk een – ongeüniformeerde – belangstellende meebrachten. Daar deze uniformdracht in een openbare vergadering echter niet was toegestaan volgde aanhouding van de geüniformeerden. Onder hen waren de voor mannen Van Rappard en Look. Verder een drietal nauwelijks twintigjarige jongens, waarvan er een sinds kort kostganger van Look was. Een ander veroorzaakte een maand eerder een opstootje door bij colportage met het

21 Rapporten Singel, 17 september 1938, mut. 9.15 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6725.

22 Afschrift in vonnis, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 163, rolnr. 1200.

partijblad *De Nationaal Socialist* NSNAP-leuzen als “Met Hitler vrij, na Oostenrijk wij” en “Het volk in nood, door de jood” te bezigen.²³

Begin '39 zette Van Rappard de nodige stappen om zich voor te bereiden op een mogelijk verbod van zijn partij. Hij ontwierp een decentrale organisatie om te voorkomen dat de overheid zich van het partijapparaat meester kon maken. Districtsleider van ‘district A Noord West’ werd de Amsterdamse winkelier J.H. Scharff. Ook Scharff, broer van Zwart-Frontfunctionaris Leendert, was een voormalige Dinaso. Eind '34 wilde ‘hoofdman’ Jan van der Pas van Verdinaso-Amsterdam hem als plaatsvervanger,²⁴ en anderhalf jaar later meende de Amsterdamse Inlichtingendienst dat Scharff kans maakte op het vaste hoofdmanschap.²⁵ Tijdens zijn Dinaso-periode werkte Scharff ook mee aan het bijleggen van een ernstig conflict binnen de Amsterdamse afdeling. Nu verwierf hij dus een vertrouwensfunctie in Van Rappards onder vuur liggende NSNAP.²⁶

Een gewichtige stap in deze fase was de voorbereiding van een onmiddellijke evacuatie van zo mogelijk alle leden naar Duitsland in het geval van een gewapend conflict met dat land. Zij wilden de wapens niet tegen Duitsland opnemen, omdat zij dat beschouwden als verraad. Aangezien in de meidagen zich ook Amsterdamse Van Rappard-aanhangers onder de talrijke geïnterneerden bevonden, is deze voorgenomen evacuatie in ieder geval niet integraal uitgevoerd.

Achteraf valt te concluderen dat deze NSNAP met haar komst naar Amsterdam uiteindelijk nauwelijks positieve resultaten boekte. De aanhang nam niet substantieel toe, de colporteurs kregen in het geval van belediging op initiatief van politieagenten of burgers processen-verbaal wegens artikel 137. Daarnaast waren er ook diverse gewelddadige confrontaties. Bovendien nam de regering ook daadwerkelijk verdergaande stappen. In april '38 bepaalde de minister van justitie dat Van Rappard persoonlijk scherp in de gaten moest worden gehouden. Bovendien instrueerde de minister het OM toepassing van de wetsartikelen 94 en 97a, allebei misdrijven tegen de staat, ernstig te overwegen.²⁷ Een klein jaar later, maart '39, werd Van Rappard permanent geschaduwd. Op het hoogste justitiële niveau bepaalde men dat

23 Rapporten Singel, 20 augustus 1938, mut. 7.15 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6725.

24 Schrijven Van der Pas, 28 oktober 1934, NIOD, Verdinaso, inv. nr. 4c.

25 ID Amsterdam, *Wekelijksch Overzicht*, 30 maart 1936, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 152.

26 CID, *Geheim Overzicht No.4. Jaargang 1939*, 26, www.historici.nl.

27 Minister van Justitie aan PG Amsterdam, 26 april 1938, NHA, Procureur-generaal 1930-'39, inv. nr. 96.

alle betrokkenen hierover een absoluut stilzwijgen moesten bewaren, zelfs tegenover superieuren.²⁸ Nog een maand later berichtte de minister van justitie in het diepste geheim aan de procureurs-generaal dat Van Rappards Amsterdamse districtsleider Scharff een vertrouwensman van de politie was. De minister hoopte dat daardoor het permanent schaduwen van Van Rappard overbodig zou worden.²⁹ Een zeer introverte partijcultuur kon deze lekkage blijkbaar niet verhinderen.

Het ontmoedigingsbeleid werd consequent volgehouden. Ter gelegenheid van Adolf Hitlers vijftigste verjaardag, 20 april 1939, wilden de NSNAP'ers in een restaurant aan het Damrak een 'Kameraadschapsavond' houden. De zaaleigenaar kreeg van politiezijde de wenk dat hij er verstandig aan deed deze gasten niet toe te laten. Ook enkele andere horecagelegenheden, waaronder Krasnapolsky, weigerden het gezelschap toegang. De kameraden bleven nog enige tijd rondhangen, om uiteindelijk af te druipen.³⁰

Niet veel later gooide Van Rappard de handdoek in de ring. Uit protest tegen de "willekeur van regeeringsinstanties" staakte hij per 16 juni 1939 het functioneren van zijn partij. Hij vertrok kort daarop met zijn gezin naar Duitsland, volgens de CID om bij de *Völkische Beobachter* te gaan werken.³¹ Weliswaar zetten de autoriteiten hun ferme uitgangspunten niet geheel consequent in daden om, zij voerden de druk wel zo ver op dat het dwergpartijtje er in feite onder bezweek. Hieronder zal nog blijken dat de restanten zich evenmin in een erg coulante behandeling konden verheugen.

Uiteraard ontstond binnen de onthoofdde partij groot rumoer. Voorstanders van naam- en koerswijziging enerzijds en van stug doorgaan anderzijds hielden een reeks bijeenkomsten. Terwijl de aanhangers in allerlei richtingen uitwaaierden, herriepen enkele kopstukken het besluit van 16 juni, en zetten de werkzaamheid van de partij voort. Hierdoor ontstond de eigenaardige figuur van een NSNAP-van Rappard zonder Van Rappard.

Ook in Amsterdam kwam de afdeling in vergadering bijeen en de twaalf aanwezigen besloten tot voortzetting. Leiders werden de fietsenhandelaar B.C. Pauwels, de timmerman Bertus Eerkens en opnieuw Scharff. De laatstgenoemde had zijn eerdere informantenrol dus voor zijn kameraden verborgen weten te houden. Scharff nam in de loop van 1940 de leiding van het heropgerichte weerkorps op zich. Inmiddels waren de verhoudingen

28 SG van Justitie aan PG Amsterdam, 31 maart 1939, NHA, Procureur-generaal 1930-'39, inv. nr. 106.

29 Minister van Justitie aan College van PG's, 17 april 1939, NHA, Procureur-generaal 1930-'39, inv. nr. 107.

30 "Politie verbiedt een bijeenkomst van de Groep-Van Rappard", *De Telegraaf*, 22 april 1939.

31 CID, *Geheim Overzicht No.4. Jaargang 1939*, 27, www.historici.nl.

echter drastisch gewijzigd. De nationaal-socialistische ideologie was op dat moment dankzij de Duitse bezettingstroepen immers de heersende geworden. Al ondervonden de geweldplegers ook toen nog tegenwerking van politie en justitie, hun speelruimte was ontegenzeggelijk toegenomen. Van die speelruimte maakten zij met name eind '40 en begin '41 gretig gebruik. In de zomer van 1941 deed Scharff weer van zich spreken door zich in het oosten van het land met een SA-troepje zeer ernstig te misdragen. Bij deze reeks gewelddadigheden in onder meer Groenlo, Eibergen en Winterswijk viel in ieder geval een dode, en stichtten Scharff en de zijnen brand in de synagoge van Borculo.³² SA-leider Theo Look was inmiddels al lang weer met ruzie vertrokken. Hij zou desondanks, met een deel van zijn troepen, de gemoederen nog flink blijven bezighouden.

Van IJzeren Garde naar Nederduitse Volksche Beweging

Eind 1938 ontstond een serieus conflict tussen Van Rappard en zijn SA-leider Look. Er lagen waarschijnlijk verschillende oorzaken aan deze tweespalt ten grondslag. Volgens een rapport van de Amsterdamse inlichtingendienst vond Van Rappard Look te agressief, en verweet hij hem vast te houden aan de waan dat Nederland een zelfstandige nationaal-socialistische staat kon worden.³³ Andere bronnen wijzen er op dat Van Rappard, toen het in werking treden van de Wet op de Weerkorpsen naderbij kwam, zijn SA wilde opheffen.³⁴ Hij meende dat hij al juridische problemen genoeg had, en vreesde een totaal verbod van zijn partij. Look zou zich evenwel hardnekkig tegen opheffing verzetten. Die laatste omstandigheid zal voor de breuk doorslaggevend zijn geweest.

Inmiddels begon Look zich meer en meer te omringen met maatschappelijk ontspoorde jongeren. Deze jongens hingen doorgaans rond in cafetaria Cito in de Kalverstraat. Van daar uit zochten ze het conflict met voorbijgangers, winkeliers, politie of wie er maar voorhanden was. De volksmond duidde hen al snel als de 'Kalverstraatpiraten' aan. Of zij aansluiting zochten bij de heethoofd Look, of dat Look deze loslopende groep adopteerde en van een ideologie voorzag is uit het beschikbare bronnenmateriaal niet op te maken. Wel duidelijk is dat de 35-jarige Look zich

32 Proces-verbaal no. 82 contra D. Dieperink, NIOD, DOC II, 577.

33 CID, nr. 76366, met bijlage: rapport ID Amsterdam, 17 april 1939, NL-HaNa, BiZa/Kabinetsarchief, 2.04.26.02, inventarisnummer 768, www.inhist.nl.

34 CID, *Geheim Overzicht No.4. Jaargang 1939*, 26, www.historici.nl.

als een soort roverhoofdman aan het hoofd van de groep hangjongeren avant la lettre stelde. In het najaar van 1938 veroorzaakten zij in wisselende samenstelling rond Kalverstraat, Munt en Rembrandtplein een lange reeks grotere en kleinere incidenten.

De agressie van deze jongeren had onmiskenbaar antisemitische trekken. Opnieuw is niet duidelijk of dat de invloed van Look was, of dat al aanwezig antisemitisme hen in zijn richting dreef. Look had inmiddels in een kelderwoning aan de Lijnbaansgracht een klein drukkerijtje ingericht, dat een aanhoudende stroom van opruiend en beledigend drukwerk produceerde.

In de avond van de eerste december ging een aantal van zijn aanhangers de Bijenkorf binnen en verspreidde daar antisemitische pamfletten. Personeel en klanten, al dan niet terecht als joden aangemerkt, werden uitgescholden. Een personeelslid dat ingreep raakte op de trap met hen slaags. Vanwege incidenten van een evenzeer antisemitisch karakter in de voorgaande dagen waren meerdere agenten in burger in het warenhuis aanwezig. Ook zij kwamen in actie, en hielden – overigens niet zonder moeite – vijf verdachten aan en brachten ze naar bureau Warmoesstraat.³⁵

Het vijftal, waaronder de 21-jarige A.C. (Tonny) Ahlers, aan wie Otto Frank-biografe Carol Ann Lee een sleutelrol bij het latere verraad van de onderduikers in het Achterhuis toedichtte,³⁶ kreeg een proces-verbaal wegens mishandeling, geweldpleging en het beledigen van een bevolkingsgroep. Een van de vijf, D.J. (Dick) den Bruigom, kreeg uiteindelijk van de politierechter twintig dagen. Met deze operatie gaf de groep onmiskenbaar zijn visitekaartje af. Onder de bezielende leiding van Theo Look was een korte maar zeer turbulente periode begonnen.

De definitieve breuk tussen Look en Van Rappard vond volgens de CID plaats in januari '39. Dat zag de dienst waarschijnlijk goed, in aanmerking genomen dat op 1 februari van dat jaar de Wet op de Weerkorpsen in werking zou treden. Inmiddels was besloten tot de opheffing van de SA, wat het voornaamste twistpunt was. Van Rappard zette Look, C.J. Middelman en een handvol van hun medestanders uit zijn partij. Look ging hierop met zijn getrouwen verder als de IJzeren Garde. De naam zinspeelde op de gelijknamige beweging (de 'Garda de Fier' van Corneliu Codreanu) in Roemenië. Een sterke overeenkomst vertoonden de organisaties in hun mate van congruentie: zoals Mann aanduidde was het paramilitarisme in

35 Rapporten Warmoesstraat, 1 december 1938, mut. 9.45 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 7001.

36 Carol Ann Lee, *Het verborgen leven van Otto Frank. De biografie*. (Amsterdam 2002) 122-124.

Roemenië geen *deel* van de fascistische beweging, het *was* de beweging.³⁷ Dit gold voor de naamgenoten hier evenzeer. Het vergaande mystiek-religieuze aspect in het denken van de Roemeense broeders liet de Amsterdamse variant maar voor wat het was. Het gewelddadige antisemitisme bood meer inspiratie. Hoofddoel was volgens de Inlichtingendienst het plegen van “terreurdaden tegen Joden”.³⁸

Dit tamelijk eenzijdige programma werd met grote ijver ten uitvoer gelegd. Eind januari besmeurden gardisten het beeld van de joodse schrijver Herman Heijermans in het Leidsebosje en lieten als visitekaartje een hoeveelheid papieren hakenkruisen achter. Enkele dagen later kreeg een uit Duitsland gevluchte slager een steen door zijn winkelruit. Ook vond hij een papier in de brievenbus met de tekst “Geen Davidsterren in Nederland”.³⁹ Hoewel niet onomstotelijk vast staat dat de aanhang van Look deze laatste actie uitvoerde is het gezien de methode en het moment zeer waarschijnlijk.

Midden februari was Samuel Citroen, bureauchef van de Vrijheidsbond, het doelwit. Enkele ruiten van zijn woning annex partijkantoor aan de Frans van Mierisstraat werden ingegooid. De volgende ochtend arresteerde de politie in verband hiermee Look en zijn 21-jarige volgeling Bertus Ronchetti. De laatste kon na verhoor en het afnemen van vingerafdrukken gaan, Look bleek in het *Algemeen Politieblad* gesignaleerd te staan en moest eerst een aantal verkeersboetes uitzitten.⁴⁰ Nauwelijks een week later besmeurden gardisten opnieuw het beeld van Heijermans. In het weekend daarna vond een joodse inwoner van Amsterdam-Zuid 's ochtends een pamflet “Weg met de joden, koopt niet bij joden” op zijn raam geplakt.⁴¹

De apotheose volgde begin maart '39. Nadat de Amsterdamse politie moeilijk greep op de situatie bleek te krijgen, zette de recherche de zogenaamde ‘volgers’ op de volgelingen van Look. Dit groepje vasthoudende rechercheurs bleek effectief te werk te gaan. Hoewel de harde kern van de Look-aanhang erg omzichtig te werk ging, hadden de volgers in de avond van de derde maart succes. Achterop de geparkeerde fiets van een van de raddraaiers vonden zij een in papier gewikkelde straatklinker. Later op de

37 Mann, *Fascists*, 28.

38 CID, *Geheim Overzicht No.4. Jaargang 1939*, 31, www.historici.nl.

39 Rapporten Pieter Aertszstraat, 7 februari 1939, mut. 3.05 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6642.

40 Rapporten Leidseplein, 17 februari 1939, div. mut., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6170; CID, nr. 76366, met bijlage: rapport ID Amsterdam, 17 april 1939, NL-HaNa, BiZa/Kabinetarchief, 2.04.26.02, inventarisnummer 768, www.historici.nl.

41 Rapporten Leidseplein, 27 februari 1939, mut. 10.45 v.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6170.

avond haalde de eigenaar het rijwiel op, en vertrok met vier kameraden richting Lijnbaansgracht. Zij hadden hun achtervolgers niet in de gaten.⁴²

Toen zij tegen middernacht de steen door een ruit van het aan die gracht gevestigde Comité voor Joodsche Vluchtelingen gooiden volgde direct hun aanhouding. Het tekent de reputatie van de groep dat de chercheurs hun arrestanten direct van de straat wilden hebben. Het activistenmilieu rondom Look was in de ogen van de autoriteiten tot alles in staat. Het vooruitzicht met hun arrestanten langs de nabijgelegen woning-annexo- hoofdkwartier van Look te trekken was dan ook niet erg aantrekkelijk. Ze brachten het vijftal waarschijnlijk daarom over naar het posthuis onder het Rijksmuseum, en niet naar het maar iets verder weg gelegen wijkbureau Leidseplein. Vanuit het posthuis ging het per auto naar het toenmalige hoofdbureau. Drie van de arrestanten bleken oude bekenden uit de Bijenkorf: Ahlers, Den Bruigom en Van Dijck.⁴³ Deze keer kwamen ze minder makkelijk weg. Althans Ahlers en Den Bruigom zaten tot hun proces in voorarrest. Den Bruigom en Van Dijck bleken de avond ervoor nog op weg te zijn geweest om de ruiten van een joods gebedshuis aan de Da Costakade in te gooien, maar zagen daar op het laatste moment van af.⁴⁴

Met de arrestaties kwam een voortijdig einde aan het bestaan van de IJzeren Garde. De vrienden van de arrestanten lieten echter nog van zich horen. Het stadhuis ontving een met zowel "N.S.N.A.P." als "Y.G." ondertekend schotschrift.⁴⁵ De aanhef luidde, weinig verassend, "Weg met de Joden". De afzenders kondigden aan dat volgende acties verderstrekkende gevolgen zouden hebben dan die van hun nu gearresteerde kameraden. Het briefje, verder niet meer dan een scheldkanonnade op "het internationale Jodengespuis" en de joodse leden van het gemeentebestuur, besloot met "Heil Hitler". De zinsnede "Maar eerdaags zullen er weer ruiten vallen! Wij komen terug!!" leidde tot een periode van verscherpte waakzaamheid rond het stadhuis.

De onvermoeibare Look herenigde zijn aanhangers in de Nederduitse Volksche Beweging (NDVB).⁴⁶ Hierin verzamelden zich, naast een flink aantal gardisten en Kalverstraatpiraten, veel teleurgestelden uit andere extreemrechtse partijen. Zo doken in dit gezelschap diverse voormalige

42 "Hoe Amsterdam's N.S.N.A.P.-ers werden gesnapt", *De Sumatra Post*, 14 maart 1939.

43 Registers van dag- en nachtrapporten van de afdeling recherche aan het hoofdbureau, 3 maart 1939, mut. 0.30 v.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 3216.

44 Verklaring N. van Dijck, NIOD, Februaristaking 1941, inv. nr. 7a.

45 Schotschrift "Weg met de Joden", SAA, Archief van de Secretarie; afdeling Algemene Zaken, inv. nr. 5042, volgnr. 826 (ten onrechte opgeborgen bij stukken m.b.t. ijssalon 'Koco').

46 CID, *Geheim Overzicht No. 4. Jaargang 1939*, 32, www.historici.nl.

NSB-radicalen op, zoals een deelnemer aan de overval op de Utrechtse vriendenvergadering in 1936. Ook enkele verweesde aanhangers van majoor Kruyt vonden hier onderdak. De NDVB streefde naar een “Nederduitse wedergeboorte in Nederduitse geest tot Nederduitse vrijheid”. Een favoriet trefpunt was het café ‘Zum Heinrich’ in de Nieuwe Looierstraat. Hier kwamen veel Nederlandse en Duitse nazi’s, en het was er de gewoonte elkaar bij komen en gaan een gemoedelijk “Heil!” toe te schreeuwen.⁴⁷ De beweging had bovendien een eigen blad: *Bloed en Bodem*. Dit “kampblad voor Nederduitse volksbewustzijn” verscheen één keer.⁴⁸

Er kan geen twijfel over bestaan dat de inlichtingendienst van de Amsterdamse politie, mogelijk met directe ondersteuning van de CID, Look en zijn mannen scherp observeerde. Binnen deze toch zeer kleine kring was in elk geval één goed ingelichte informant werkzaam, die berichtte: “deze mensen zijn zeer gevaarlijk, gevaarlijker dan ooit de geheele N.S.B. is geweest.”⁴⁹ Dit gevaar school vooral in de grote invloed die Look op zijn jeugdige aanhangers had. Een groot aantal van hen was tot alles bereid, en Look was niet te beroerd specifieke doelwitten en methoden voor hun agressie te suggereren. Zo kondigde hij aanslagen aan zoals de IRA die in Engeland pleegde, alleen zou hij de te gebruiken bommen eerst nog verbeteren.⁵⁰

Het al eerder genoemde drukkerijtje veroorzaakte eveneens problemen met het gezag. Verdacht van het drukken en verspreiden van de antisemitische brochure *De Amsterdamsche winkeliers onder Rabbiniaal Toezicht* verscheen Look 19 maart op ontbieding bij de recherche. Tijdens het verhoor doorzochten rechercheurs de drukkerij. Zij namen daarbij een stapel brochures en een hoeveelheid lettermateriaal in beslag.⁵¹ Een proces-verbaal wegens artikel 137d was het gevolg, maar de rechter achtte uiteindelijk belediging niet bewezen.⁵²

Met betrekking tot de Statenverkiezingen van april '39 kwamen opnieuw alarmerende berichten bij de CID binnen. Volgens Look hadden “revolutionaire” NSB'ers bedacht dat het mogelijk was met in zwavelzuur gedrenkte

47 CID, nr. 76366, met bijlage: rapport ID Amsterdam, 17 april 1939, NL-HaNa, BiZa/Kabinetsarchief, 2.04.26.02, inventarisnummer 768, www.historici.nl.

48 CID, *Geheim Overzicht No. 4. Jaargang 1939*, 32, www.historici.nl.

49 CID, nr. 76366, www.historici.nl.

50 CID, nr. 76366, www.historici.nl.

51 Registers recherche hoofdbureau, 19 maart 1939, mut. 1.30 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 3216.

52 Strafvonnissen 1939, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 168, volgnr. 2593.

vloeitjes, in een stembiljet gevouwen, de inhoud van een hele stembus ernstig te beschadigen.⁵³ Jaren eerder circuleerde een dergelijk plan al eens in kringen van Erich Wichman en lezers van *De Bezem*.⁵⁴ Zoals de meeste van Wichmans plannen bleef dat toen onuitgevoerd. De autoriteiten namen de CID-berichten over de sabotageplannen hoog op. De voorzitters van alle stembureaus kregen strenge instructies hoe die dag in verdachte situaties te handelen.

In de loop van de ochtend verscheen Look, vergezeld van een groepje aanhangers, bij het stemlokaal in de Nieuwe Looierstraat. Binnen waren zekerheidshalve enkele agenten in burger aanwezig. Look nam zijn stembiljet in ontvangst en maakte vervolgens aanstalten er de deur mee uit te lopen. De voorzitter verbood dit, en tijdens de volgende woordenwisseling hielden de agenten Look aan. Zijn schildknapen, allen te jong om te stemmen, werden uit het gebouw gezet. Look ging voor verhoor en fouillering mee naar bureau Stadhouderskade. Deze fouillering leverde niets bijzonders op.⁵⁵ Uiteindelijk berustte alles opnieuw op grootspraak.

Nog dezelfde dag bleek Look ten aanzien van de Nederlandse zelfstandigheid van gedachten veranderd. Na zijn oponthoud op het politiebureau zei Look de vrijmaking van Nederland met alle middelen, desnoods ook met geweld, te willen nastreven. Voorts bepleitte hij aansluiting bij Duitsland: "Nog is de tijd daar, dat de Nederduitschers zichzelf kunnen annexeren, waardoor voorkomen wordt, dat zij met geweld zullen worden geannexeerd."⁵⁶ Deze visie neigde inmiddels opmerkelijk genoeg sterk naar die van zijn gewezen leider Van Rappard. Diens opvatting dat Nederland, net als Oostenrijk, volledig in (nazi-)Duitsland diende op te gaan was een van de oorzaken van de verwijdering tussen beiden geweest.

De aanpak van Look leidde uiteindelijk binnen de NDVB ook weer tot onenigheid. Enkele opposanten achtten zijn ongebreideld extremisme niet erg geschikt voor de langere termijn. De spanningen namen toe nadat bleek dat hij geld van de organisatie voor zichzelf gebruikte. Bovendien viel het verkeerd dat juist Look zich als kampioen van het antisemitisme presenteerde, terwijl hij zelf met een joodse vrouw getrouwd was geweest.⁵⁷ De ex-NSB'er Hendrik Johan Sluijmers voerde de oppositie aan, maar niet alleen intern kreeg Look het moeilijk. Op 2 mei bepaalde de minister van

53 CID, nr. 76366, www.historici.nl.

54 Zaal, *De herstellere*, 76.

55 "Terrorisme bij de stembus", *Het Vaderland*, 20 april 1939 (avondeditie).

56 CID, *Geheim Overzicht No. 4. Jaargang 1939*, 33, www.historici.nl.

57 CID, *Geheim Overzicht No. 4. Jaargang 1939*, 33, www.historici.nl.

justitie dat NDVB en Look eenzelfde behandeling dienden te krijgen als de NSNAP en Van Rappard.⁵⁸ Dit betekende permanente observatie en een systematisch politieoptreden bij het verspreiden van antisemitisch drukwerk en bij propaganda tegen de Nederlandse zelfstandigheid.

De Amsterdamse politie hanteerde deze beleidslijn al een dag eerder. Het was gebleken dat de NDVB pamfletten maakte met de tekst: "Nederlanders, wilt gij goed en voordeelg koopen? Koopt dan uitsluitend bij Joodsche winkeliers." Zij wilden die verspreiden onder niet-joodse winkeliers in de Amsterdamse binnenstad, met het oogmerk animositeit jegens joden te creëren. Hoewel zulke acties destijds maar weinig kans van slagen hadden kreeg het politiekorps strikt consigne elke verspreidingspoging krachtig tegen te gaan.⁵⁹

De verdere teloorgang van Looks kortstondige leiderschap voltrok zich snel. Op 11 mei besloot de oppositie binnen de NDVB hem uit de partij te zetten. De nekslag kwam evenwel uit een andere richting. Een meteropnemer van het energiebedrijf constateerde bij een controle in Looks woning dat het slot van de muntmeter was verbroken. Bovendien ontbrak een bedrag van zestien gulden uit de geldbak. Voor de vorm ging Look aangifte doen van diefstal,⁶⁰ maar enkele van zijn eigen kameraden deden hem de das om. Zij verklaarden uitvoerig hoe Look opschepte dat hij het slot in de gracht had gegooid, hoe hij de meter als zijn "spaarpotje" aanduidde en hoe hij dezelfde gulden bij herhaling door het opengebroken apparaat draaide. In juli werd hij hiervoor bij verstek tot vier maanden veroordeeld, met bevel tot gevangenneming. Van dat laatste kwam echter niets terecht; de Rijksveldwacht concludeerde dat Look al in juni met stille trom van de Lijnbaansgracht was vertrokken.⁶¹ Later bleek dat hij de wijk naar Duitsland had genomen. Pas in 1946 dook hij weer op in Nederland.

Eind mei '39 stonden Ahlers en Den Bruigom voor de rechter vanwege het ingooien van de ruit op de Lijnbaansgracht. Officier van justitie mr. B. Kist eiste zeven maanden met aftrek van voorarrest. Hij noemde dit een lichte straf, en vond dat gepast daar de verdachten, "opgeschoten lum-mels", handelden onder de kwalijke invloed van de inmiddels uitgeweken Look. Deze werd omschreven als "buitengewoon gevaarlijk". Den Bruigom

58 Schrijven 2 mei 1939, Minister van Justitie aan College van Procureurs-generaal, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 108.

59 Telegram 20.1, 1 mei 1939, 20.47 uur, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 1512.

60 Rapporten Leidseplein, 14 april 1939, mut. 5.15 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6170.

61 Strafvonnissen 1939, NHA, Arrondissementrechtbank Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 167, volgnr. 2271.

erkende ter zitting volmondig zijn antisemitische motieven. Ahlers draaide er omheen en schoof de verantwoordelijkheid af op onder meer zijn vader en Look.⁶² Het is opvallend dat het Openbaar Ministerie de verantwoordelijkheid van de daders nogal bagatelliseerde. De lankmoedigheid van de officier was in tegenspraak met de aanvankelijke perceptie van de groep geweldplegers door autoriteiten en publiek. Zij kregen desondanks een straf van zes maanden.⁶³

De verwijdering van de lastpost Look vrijwaarde de NDVB niet van verdere problemen. Op 24 mei werd een vergadering van de interne NDVB-oppositie op last van de procureur-generaal verboden. Langzaam kwam er een einde aan de periode van koortsachtige activiteiten. Eind juni flakkerde een en ander lichtjes op toen de organisatie een "Oproep aan het Nederlandsche Volk" deed. Wegens het beledigende karakter gelastte de officier van justitie inbeslagname van de pamfletten en proces-verbaal tegen eventuele verspreiders.⁶⁴ Daarna werd niet veel meer van de NDVB vernomen. Onder leiding van Sluijmers zou het splintergroepje een nieuwe naam kiezen. Onduidelijk bleef echter welke, en de hele zaak ging als een nachtkaars uit.

Zo kwam er een roemloos einde aan het tumultueuze bestaan van de diverse groepen rond Theo Look. Ook hier blijkt dat de opvatting van De Jong dat de overheid weinig tegen de extremistenclubjes deed niet juist is. Look en zijn medestanders ondervonden wel degelijk hardnekkige tegenstand van de autoriteiten, zij het vooral vanuit het strafrecht. Dit was een aanpak waar zij dan ook alle aanleiding toe gaven. Aan de binnen deze groeperingen levende ideeën konden de autoriteiten uiteraard weinig doen.

In verschillende opzichten verschilden de IJzeren Garde en de NDVB nogal van de andere strijdgroepen in hun deel van het spectrum. Het paramilitaire element was in hun organisaties veel minder ontwikkeld dan bij de WA of de Zwarte Storm. De actiebereidheid en het nihilisme waren daarentegen bijzonder groot.

Hoewel deze splintergroepen politiek gezien van geen enkele betekenis waren, bleef hun optreden natuurlijk niet onopgemerkt. Van de eerste opstootjes rond Kalverstraat en Rembrandtplein tot de gerichte antisemitische acties van enkele maanden later veroorzaakten ze bij velen angst

62 "Leden der "IJzeren Garde" voor den kantonrechter", *Het Vaderland*, 26 mei 1939 (ochtendeditie).

63 "Anti-semitische gewelddaden", *Het Vaderland*, 9 juni 1939 (ochtendeditie).

64 Telegram 11.1, 26 juni 1939, 15.18 uur, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 1516.

en onrust. Het is belangrijk hierbij te bedenken dat deze lange reeks activiteiten kort voor de ominieuze Kristallnacht in gang werd gezet, en dat de bedrivers stelselmatig de joodse inwoners van Amsterdam lastig vielen en bedreigden. In het toenmalige tijdsgewricht keken vooral de leden van deze bevolkingsgroep met groeiende ongerustheid naar nazi-Duitsland. Amsterdam herbergde inmiddels een omvangrijke groep Duitsers die hun land ontvlucht waren. Het optreden van onvoorwaardelijke aanhangers van het daar heersende regime was voor hen zeer beangstigend. Ook al verdwenen de IJzeren Garde, de NDVB en hun leider uiteindelijk vrij snel van het toneel, de voetsoldaten waren het handelend optreden nog lang niet moe. Ze moesten alleen enig geduld oefenen voor de omstandigheden hen dit weer toelieten.

11 Breukvlak

Hernieuwde radicalisering binnen de NSB

Tegen het einde van de jaren dertig verscherpten de politieke tegenstellingen in Nederland zich verder. In de NSB-gelederen leidde dat onder meer tot de vorming van een nieuwe paramilitaire formatie, de zogenaamde Mussert Garde. Er is nogal wat onduidelijkheid over de geschiedenis van deze formatie. Enig licht op de eigenaardige ontwikkelingsgang van de Mussert Garde werpen de biografieën van Mussert en Henk Feldmeijer, geschreven door respectievelijk Jan Meyers en Bas Kromhout. Er blijven evenwel de nodige vragen onbeantwoord. In dit hoofdstuk zal, binnen de context van algemene verharding, de geschiedenis van de Amsterdamse afdeling van dit korps centraal staan.

Het jaar 1938 gaf achtereenvolgens de 'Anschluß', de aantasting van Tsjecho-Slowakije en de 'Kristallnacht' te zien. Deze gebeurtenissen konden alle drie vanuit nationaal-socialistisch oogpunt als politieke winst worden gezien. Ze inspireerden de Amsterdamse geestverwanten dan ook zeker. De gewelddadige activiteiten van met name de NSNAP-van Rappard, de IJzeren Garde en de NDVB kwamen niet uit de lucht vallen. Ook op radicalen binnen de NSB had dit invloed. Eind november '38 waren er enkele antisemitische incidenten in de Bijenkorf. Zaterdag 26 november surveilleerden dienstengevolge niet minder dan tien rechercheurs in het warenhuis. Zij signaleerden een groepje "met NSB-speldjes getooide jeugd".¹ De incidenten herhaalden zich dat weekeinde echter niet. De aanhangers van de IJzeren Garde zouden er, zoals in het vorige hoofdstuk bleek, enkele dagen later wel een flinke vechtpartij op touw zetten. Ook veel NSB-radicalen gaven de voorkeur aan actiever optreden. De daadkracht van de agressieve formaties uit kringen rond Van Rappard en Theo Look oefenden een onweerstaanbare aantrekkingskracht op hen uit.² Verschillende NSB-activisten uit voorafgaande jaren verlegden in deze periode hun werkzaamheden naar het NSNAP-milieu.

De snel verslechterende situatie van de joodse bevolkingsgroep in Duitsland en voormalig Oostenrijk leidde inmiddels tot een aanwassende vluchtelingstroom. Nederlandse nationaal-socialisten waren uiteraard

1 Rapporten Warmoesstraat, 28 november 1938, mut. 9.30 v.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 7001.

2 CID, nr. 76366, met bijlage: rapport ID Amsterdam, 17 april 1939, NL-HaNa, BiZa/Kabinetsarchief, 2.04.26.02, inventarisnummer 768, www.historici.nl.

sterk tegen de komst van deze vluchtelingen gekant. Zij namen de versterkte antisemitische retoriek en bijbehorende actie van hun Duitse broeders over, zij het op voor hen haalbare schaal. De in deze kringen al langer gecultiveerde tegenstelling joods versus Nederlands onderging een flinke aanscherping. Begin december '38 was er een ten behoeve van de vele vluchtelingen georganiseerde "Nationale Collecte voor Uitgewekenen om Geloof en Ras". Dit grootscheepse initiatief kreeg brede steun, onder meer van de Amsterdamse burgemeester De Vlucht. Ultrarechtse kringen daarentegen waren eensgezind in hun negatieve reacties. Het hoofdstedelijke politiekorps kreeg duidelijke instructies:

Het gerucht gaat, dat de N.S.B. hedenmorgen zal trachten de collecte te belemmeren. Zelfs zou men met groote groepen door de stad willen trekken om de collectanten te hinderen. De aandacht van het straatdienst doende personeel moet hierop worden gevestigd. Dit moet tegen dergelijke handelingen zo streng mogelijk optreden.³

Tot serieuze incidenten kwam het niet. Of er werkelijk concrete plannen tot versterking bestonden is moeilijk vast te stellen. Wel zeker is dat de radicalen binnen de NSB de wind al enige jaren flink tegen hadden. Hun WA was door de eigen partijleiding ontbonden. Het lang volgehouden autonome optreden was na herstel van het gezag van het Hoofdkwartier aan banden gelegd. Inmiddels leek het tij toch weer te keren. Door de internationale verwickelingen kwam het opbouwen en ontplooiën van een eigen macht in radicale kringen binnen de NSB weer op de agenda. Naast de wens tot het zuiveren van het vaderland bleven voor extreem rechts ook antiparlementaire sentimenten van wezenlijk belang. Bij het uitbreken van de oorlog in september '39 verscherpten daarbij in Duitsgezinde kringen de anti-Britse sentimenten. In december verschenen er dreigbrieven waarin "Neder-Duitsers" acties tegen onder andere het Amsterdamse stadhuis en het Engelse consulaat in het vooruitzicht stelden.⁴ In dit onrustige en nerveuze tijdsgewricht liepen ook in Nederland de spanningen op.

Binnen het kader van deze ontwikkelingen is ook de aanval op ijssalon Koco te bezien. In de avond van 24 mei 1939 brak voor de deur van deze door de Duits-joodse immigrant Alfons Ilgner gedreven cafetaria aan de

3 Telegram 2 december 1938, 11.35 uur, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 1501.

4 Secretaris-generaal van Justitie aan Procureur-generaal Amsterdam, 23 december 1939, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 114 en Hoofdbureau van Politie aan Burgemeester, 5 januari 1940, SAA, Algemene Zaken, inv. nr. 5056, volgnr. 1614a.

Rijnstraat een hevige vechtpartij uit. Ooggetuigen zagen dat 20 tot 30 mannen uit een zijstraat kwamen en het publiek bij de zaak doelgericht te lijf gingen.⁵ De strijd verplaatste zich vrijwel direct naar binnen en veroorzaakte onder de klandizie diverse gewonden. Een gedeelte van de aanvallers bleef buiten om aan hun kameraden binnen rugdekking te verlenen. Zoals bij dergelijke NSB-acties altijd het geval was, bleek uit de wijze van optreden een goed doordachte organisatie en hoge mate van geoefendheid. Tijdens hun aftocht splitsten de aanvallers zich in kleinere groepjes op, die in de verder verwijderde straten weer aanvulling kregen van nieuwkomers. Bovendien vond de aanval niet zonder reden plaats rond tien uur: er waren op dat tijdstip weinig agenten op straat in verband met de aflossing op het wijkbureau. De politie hield desondanks op verschillende plaatsen in de omgeving tien verdachten aan.⁶

Vrijwel allen waren actieve NSB-propagandisten. De oudste onder hen was Piet Manvis, die zijn carrière als actief fascist vijftien jaar eerder begon bij de actualisten. Één aanhouding betrof een joodse buurtbewoner, van wie uit geen enkele bron betrokkenheid bij het NSB-milieu blijkt. Hij had waarschijnlijk de pech dat de politie hem in de aanvankelijke verwarring tot de aanvallers rekende. Tegen enkele arrestanten was de verdenking sterk genoeg om hen spoedig naar het Huis van Bewaring over te brengen.

Amsterdamse NSB'ers hielden lang vol dat de aanval een reactie was op de eerdere mishandeling van een hunner door joodse bezoekers van het etablissement.⁷ Concrete gegevens werden echter niet gegeven, en ook in de politierapporten is niets dienaangaande terug te vinden. Wel ving de pers – naderhand – geluiden over eerdere strubbelingen op.⁸ Ondanks het feit dat deze beweerde mishandeling enkele dagen eerder plaats zou hebben gehad, suggereerde het Eerste-Kamerlid voor de NSB Van Vessem dat daardoor sprake was van zelfverdediging.⁹ De van de 'Heldenkermis'-kwestie bekende Willem de Rijke, die de zes overgebleven verdachten tijdens het proces in juli en augustus daadwerkelijk bijstond, nam deze dubieuze veronderstelling wijselijk niet over. Hij was zo verstandig het

5 "NSB-vechtpartij in Amsterdamschen ijssalon voor de rechtbank", *Het Vaderland*, 26 juli 1939 (ochtendeditie).

6 Rapporten Pieter Aertszstraat, 24 mei 1939, div. mut., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6643.

7 *De Daad*, 26 januari 1940 en "De les van den ijssalon" in: Jan de Haas, *Met open vizier* (Utrecht 1943) 22-26.

8 "Overval van N.S.B.-ers op Joodsche ijssalon", *Het Vaderland*, 25 mei 1939 (avondeditie).

9 *Handelingen Eerste Kamer* 1938-1939, 679.

gebeurde in zijn pleidooi expliciet af te keuren. Verder beperkte hij zich tot een juridisch-technische aanpak.

Het Openbaar Ministerie kwam met niet minder dan 17 getuigen voor de dag, terwijl de verdediging bracht maar liefst 18 getuigen à decharge in stelling bracht. Dit waren grotendeels doorgewinterde colporteurs. Een van hen, W.J. Thomass, was inmiddels voor de NSB tot gemeenteraadslid verkozen. Jan Ouderland behoorde in mei tot de arrestanten, maar tegen hem bleek het bewijs niet rond te krijgen.¹⁰ Abraham Fischer fungeerde als jiu-jitsu-instructeur bij de NSB-gelieerde sportclub 'Neutraal'.¹¹ Plaatselijk NSB-functionaris Jan Hartman was al sinds jaar en dag bij rumoerige colportageacties betrokken. Ook Dassen, de in de nazomer van 1935 bij het Centraal Station neergeschoten colporteur, legde ontlastende verklaringen af. Uit hun getuigenissen valt gevoeglijk te concluderen dat ze het gebeure van wel zeer dichtbij hadden meegemaakt. De "ijs-fuif", zoals het incident in NSB-kringen heette,¹² was volgens oud recept een initiatief van een groepje straatactivisten. Zeer waarschijnlijk was er een kringleider bij betrokken,¹³ maar hogerop ging het niet.

De rechtbank deelde straffen van zes en acht maanden uit. De NSB-pers toonde zich verontwaardigd over de wat zij noemde zware en willekeurige vonnissen, maar verzweeg daarbij dat drie van de zes aangeklaagden waren vrijgesproken. Enkele anderen waren in het geheel niet vervolgd.¹⁴ De veroordeelden genoten binnen de radicalere delen van hun beweging een groot prestige.¹⁵ Toen de laatste in januari '40 uit de gevangenis van Breda ontslagen werd, haalden zijn vrouw en 25 kameraden hem als een held in.¹⁶ Vooral het sinds april '38 opnieuw verschijnende afdelingsblad *De Daad* leek geen genoeg van de affaire te krijgen. Uit oogpunt van public relations was het echter geen succes. Het voedde slechts alle negatieve sentimenten die al langer jegens de NSB leefden. Daar staat tegenover dat de radicalen, die zich genoodzaakt hadden gezien enkele jaren pas op de plaats te maken, zich inmiddels weer nadrukkelijker manifesteerden. Om imagoschade

10 Register van strafzaken, NHA, Officier van Justitie 1930-'39, inv. nr. 27, volgnr. 2110 en processen-verbaal van terechtzitting 1939, NHA, Arrondissementsrechtbank Amsterdam 1931-'39, inv. nr. 45, rolno's. 2315-2320.

11 Stukken betreffende 'Neutraal', SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 4768.

12 *De Daad*, 1 maart 1940.

13 De Haas, *Met open vizier*, 22.

14 Register van strafzaken, NHA, Officier van Justitie Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 27, volgnr. 2110.

15 "De Zwarte Kroniek", *De Daad*, 26 januari 1940.

16 *De Daad*, 1 maart 1940.

bekommerden zij zich even weinig als zij dat in eerdere jaren deden. De hele geschiedenis rond de ijssalon toont aan dat zij nog steeds in staat en bereid waren goed georganiseerde operaties uit te voeren.

Een nieuw weerkorps?

Het was in deze atmosfeer dat in de loop van 1939 de Mussert Garde ontstond. Over het hoe en waarom bestaan verschillende meningen. Volgens een onder leiding van procureur-fiscaal N.J.M. Sikkel ten behoeve van de naoorlogse rechtspleging opgesteld overzicht van nationaal-socialistische organisaties had de Mussert Garde de volgende doelstelling:

De Mussert-Garde was ertoe bestemd, jongere Nationaal-Socialisten, ongeveer in de leeftijdsgroepen van 18 tot 25 jaar, bijeen te brengen in een min of meer semi-militair verband, om hen vertrouwd te maken met begrippen van militaire tucht en discipline en hen de gelegenheid te geven tot sportbeoefening en exercitie.¹⁷

Deze omschrijving zegt echter weinig over de feitelijke doelen waartoe de NSB de organisatie vormde. De relatie tussen sport en paramilitarisme was binnen de NSB natuurlijk altijd al sterk aanwezig. Evenals de behoefte aan discipline, hoewel een belangrijk deel van de aanhang daar geen gehoorzaamheid aan het Hoofdkwartier onder verstond. Gelegenheid tot sport en exercitie was er in de talrijke aan het NSB-milieu gelieerde sport- en wandelclubs volop, en militaire tucht was onlosmakelijk verbonden met het groepsgewijs marcheren van deze clubs. In de geschetste achtergronden stelt de *Documentatie* van Sikkel iets concreter:

In de N.S.B. leefde vanouds zeer sterk een streven naar een eigen weerkorps, vooral nadat de eerste W.A. einde 1935 ontbonden was. De nieuwe Mussert-Garde moest de kern worden van zulk een nieuw weerkorps, eventueel het kader leveren, dat zij daarvoor had voorbereid en opgeleid.¹⁸

Dat klinkt aannemelijk, daar de NSB het inderdaad van groot belang achtte over een 'sterke arm' te beschikken. De WA was echter juist opgeheven

¹⁷ Sikkel, *Documentatie*, 228.

¹⁸ *Ibidem*.

vanwege de aangekondigde Wet op de Weerkorpsen, dat gaf de NSB-leiding althans voor. Het vormen van een organisatie met vergelijkbare doelen, luttele maanden nadat die wet in werking trad ligt dan niet voor de hand. Temeer daar de NSB zich nog niet geheel had hersteld van de tegenslagen uit 1937. De destabilisatie van de NSB in de jaren 1935-'37 was mede veroorzaakt door de ontsporing van het WA-milieu. In de direct na de capitulatie heropgerichte WA namen – zeker in Amsterdam – de activisten van weleer het voortouw. De vaak wat jongere leden van de Mussert Garde kwamen er nauwelijks aan te pas. Zij waren na de meidagen van 1940 wel bij incidenten aanwezig, maar van een leidende rol blijkt daarbij niet veel. Als het werkelijk de bedoeling was uit de Mussert Garde een nieuw WA-kader op te kweken, kwam daar in de praktijk weinig van terecht.

Van belang is verder de stelling in de *Documentatie* dat de NSB vreesde dat NJS-leden die de leeftijd van 18 jaar bereikten, vanwege hun onvrede met de nogal burgerlijke koers van het Hoofdkwartier, voor de beweging verloren zouden gaan. Ook dit zou aan de oprichting van de nieuwe formatie ten grondslag liggen.¹⁹ Als die op zich plausibele opvatting juist is toont dat opnieuw de spagaat waartoe de NSB zich gedwongen zag, omdat zij zowel radicalen als meer gematigden binnenboord wilde houden.

De oprichting zou volgens E. Fraenkel-Verkade een initiatief zijn uit kringen rond Rost van Tonningen om een naar Duits SS-voorbeeld gemodelleerd onderdeel in de partijorganisatie te introduceren.²⁰ Een vergelijkbare redenering volgt Bas Kromhout, die de Garde bovendien als WA-substituut ziet.²¹ Zoals Fraenkel-Verkade in haar bezorging van Rosts correspondentie zegt, gaf Mussert aan zijn tweede man Van Geelkerken de formele leiding om de eindcontrole uit Rosts handen te houden.²² Ook Musserts biograaf Jan Meyers zoekt het initiatief voor de Mussert Garde in de hogere regionen van de NSB.²³

Een minder voor de hand liggende, maar daarom nog niet onjuiste alternatieve interpretatie kan stoelen op de gedachte dat de partijtop trachtte hernieuwde dadendrang aan de basis te kanaliseren. Vanuit een vergelijkbaar perspectief is in eerdere hoofdstukken de ontwikkelingsgang van de WA gezien. Daar bleek dat het Hoofdkwartier van de NSB

19 Idem.

20 M.M. Rost van Tonningen, *Correspondentie van Mr. M.M. Rost van Tonningen* Deel I: 1921-mei 1942, ingeleid en uitgegeven door E. Fraenkel-Verkade in samenwerking met A.J. van der Leeuw (Den Haag 1967) 66-67.

21 Bas Kromhout, *De voorman. Henk Feldmeijer en de Nederlandse SS* (Amsterdam 2012) 91.

22 Rost, *Correspondentie*, 67.

23 Meyers, *Mussert*, 124-125.

al vanaf de beginjaren grote moeite had om radicale initiatieven van de eigen aanhang onder controle te houden. Het is heel aannemelijk dat er nu in de NSB-top een strijd plaatsvond tussen verschillende richtingen die de opnieuw ingezette radicalisering wilden leiden. De kernvraag is dan: waren die interne twisten oorzaak of gevolg? Ofwel, was het ontstaan van een nieuw paramilitair korps resultaat of aanjager van een richtingenstrijd binnen het Hoofdkwartier? Ook bij het verklaren van ontstaan en geschiedenis van de Mussert Garde kan aandacht voor de gang van zaken op lager niveau vruchtbaarder zijn dan de gebruikelijke focus op rivaliteiten in de partijleiding.

Volgens de *Documentatie* gaf Mussert in november '39 zijn toestemming de Mussert Garde in het leven te roepen.²⁴ Mussert spreekt zelf in een brief uit 1940 van "het najaar".²⁵ Op dat moment was de opbouw van de organisatie al enkele maanden gaande. Deze bronnen ondersteunen dus de veronderstelling dat het Hoofdkwartier achter de ontwikkelingen aanliep. Dagelijks leider werd de radicale nationaal-socialist J.H. (Henk) Feldmeijer. Deze was bij de grote zuivering van 1937 als partijfunctionaris naar het verre Salland verbannen.²⁶ In de loop van 1939 mocht hij terugkomen om de operationele leiding van het nieuwe korps op zich te nemen. Uit de door Kromhout geciteerde correspondentie blijkt hij dat vanaf juli '39 te doen. Naast een rehabilitatie bleek dit voor hem uiteindelijk slechts een opstapje naar grootsere taken. Het kortstondig bestaan van de Mussert Garde beperkte zich van medio augustus 1939 tot 16 september 1940. De eerste maanden besteedden de leden aan oefenbijeenkomsten. Verder kwamen ze in feite ook niet. Al begin 1940 kwam er een einde aan de toch al geringe vooroorlogse activiteit.

Naar buiten toe bewaarde men zoveel mogelijk het stilzwijgen over de gang van zaken bij de nieuwste loot aan de NSB-stam. In *Volk en Vaderland* verschenen enkele nietszeggende stukjes.²⁷ Inlichtingendiensten en politie hielden echter de radicale partijen en hun suborganisaties nog steeds met argusogen in de gaten. Het paramilitaire karakter van de organisatie in opbouw bleef dan ook niet onopgemerkt. Daarbij signaleerde de CID direct dat er "geen duidelijke aanwijzingen omtrent het werkelijke doel en de bestemming" van de organisatie waren.²⁸ De dienst twijfelde terecht

24 Sikkel, *Documentatie*, 228.

25 Mussert aan Seyss-Inquart, 30 augustus 1940, NIOD, NSB, inv. nr. 113.

26 Kromhout, *De voorman*, 69.

27 Meyers, *Mussert*, 124.

28 CID, rapport "Nieuwe Neven-Organisaties van de N.S.B.", 24 januari 1940, 1, NL-HaNa, Generale Staf, 2.13.70, inv. nr. 1576, www.historici.nl.

aan de suggestie dat het hier om een herleving van de WA ging. De WA was eertijds met zeer specifieke taken belast. Weliswaar maakten diverse voormalige WA'ers en leden van de camouflerende wandelclubs deel uit van de Amsterdamse tak van de Mussert Garde, een concreet benoemde taak had deze organisatie niet. De inlichtingendienst weet dit gebrek aan informatie aan het geheimzinnige karakter van de organisatie, en aan het ontbreken van geschreven richtlijnen. De dienst hield er op dat moment nog geen rekening mee dat de organisatie zeer waarschijnlijk helemaal geen vastomlijnd doel had. Aan inlichtingen uit Nederlands-Indië ontleende de CID nog het gerucht dat de Mussert Garde als een soort lijfwacht voor de Leider moest dienen, en in zijn directe opdracht opstootjes moest verwekken.²⁹ Blijkbaar wist men in de Indische NSB niet nauwkeurig hoe de zaken er in het moederland voorstonden.

Joodse of gedeeltelijk joodse leden waren bij de Mussert Garde niet welkom. In de vroegere WA waren die er, zij het op beperkte schaal, wel geweest, maar zoals al bleek wonnen de al langer levende anti-joodse sentimenten eind jaren dertig opnieuw aan belang. Een uitzondering maakte de organisatie toch voor oudgediende A.N.J. (Adriaan) van Hees. Ex-WA'er Van Hees kreeg tijdens de oorlogsjaren de bittere teleurstelling te verwerken dat de SS-gelederen vanwege een gedeeltelijk joods voorgeslacht voor hem gesloten bleven. Zijn deceptie vond later een plaats in zijn dagboek:

1 Aug. van dat jaar [1942] ging ik in opleiding bij de Waffen SS. Op en na 14-9-42 kwam de tot nu toe zwaarste desillusie: mijn disqualificatie als nat.soc., – endgültig gestruikeld als ik nu was over mijn afstammingskwestie. Een zeer harde klap.³⁰

Bij de Mussert Garde kon hij enkele jaren eerder desondanks nog terecht. Het was ook Van Hees die de organisatie in een brief, door de CID aangehaald in een rapport van 24 januari 1940, kernachtig typeerde:

Beschouw echter de M-G. als een slagschip, dat op volle zee is, met een commandant aan boord en aan de wal zit ergens een admiraal, heel hoog, maar op de schuit zelf zit hij niet.³¹

29 CID, "Nieuwe Neven-Organisaties van de N.S.B.", 1-2.

30 Dagboek A. van Hees, 13 juli 1944, NIOD, Europese dagboeken en egodocumenten, inv. nr. 1066.

31 CID, "Nieuwe Neven-Organisaties van de N.S.B.", www.historici.nl.

In goede WA-traditie koesterden de Gardisten hun autonomie. Net als de WA'ers wilden zij de strategie het liefst in eigen, kleine kring bepalen. Overigens meent Kromhout dat Van Hees met de admiraal op Feldmeijer doelt, terwijl het waarschijnlijker is dat het om Mussert gaat. Van Hees gaf ook zijn visie op het oogmerk van de organisatie: "Het doel is doodeenvoudig: ideale nat.-soc. te zijn."³²

Aanvoerder Feldmeijer sprak in januari 1940 op een NSB-vergadering duidelijke taal over hoe zijn beweging – en dus ook de Mussert Garde – zich had te gedragen: "Wanneer wij thans getrapt worden dan schoppen wij krachtig terug. Respect en vrees moeten de heeren voor ons hebben."³³ Nu waren de daadkrachtige NSB'ers, WA'ers en aanverwanten in de voorgaande jaren ook niet genegen zich zomaar te laten trappen, maar het nagestreefde propagandistische effect lag er duidelijk bovenop. De NSB zat in deze visie al jaren in het verdomhoekje, en het was hoog tijd voor een andere aanpak. In welke arena Feldmeijer zijn troepen wilde laten strijden, en tegen wie, bleef in het midden. Met "de heeren" konden in het gangbare NSB-idioom zowel de zittende machten als de 'marxistische' rivalen zijn bedoeld. Van daadwerkelijk schoppen en vrees aanjagen door zijn mannen blijkt in de vooroorlogse periode ondertussen niets. Politie en justitie hadden Feldmeijers nieuwe organisatie op het moment van zijn ferme uitspraken al flink in de wielen gereden.

Invalen

Ondanks de voorzorgen waarmee de Mussert Garde haar activiteiten omgaf was de organisatie geen ongestoorde opbouw vergund. Eind november en begin december '39 viel de politie oefenlokalen in Soest en Den Haag binnen. Daarbij vonden bij elkaar zo'n veertig aanhoudingen plaats. In februari '40 gaf het hoofdstedelijke NSB-afdelingsblad duidelijk blijk van grote verwachtingen:

Marcheeren..... dat woord komt voor in bijna al onze strijdlieden;
bij dat woord zien wij, nationaal socialisten, in gedachten de zwarte
troepen gedisciplineerd en strijdvaardig oprukken naar de uiteinde-
lijke zegepraal.³⁴

32 CID, "Nieuwe Neven-Organisaties van de N.S.B.", 2, www.historici.nl

33 CID, rapport 2493/40, 6 februari 1940, Centraal Archiefvondst Depot Defensie, Algemeen Hoofdkwartier/Generale Staf, Sectie III, inv. nr 72, www.historici.nl.

34 *De Daad*, 16 februari 1940.

Slechts enkele dagen later kreeg het Amsterdamse politiebureau aan de Overtoom inlichtingen over geheimzinnige exercities op de zolder van een oude loods. De stoker van een nabijgelegen kliniek hoorde eigenaardige geluiden, en vermoedde – naar bleek terecht – clandestiene NSB-activiteiten. Een eerste inval mislukte omdat de aanwezigen tijdig onraad roken. Een week later vonden opnieuw oefeningen plaats en dit keer waren de agenten goed voorbereid. Bij die gelegenheid rekenden zij 24 mannen in. In het lokaal trof de politie gymnastiektoestellen en floretten aan.³⁵

Omtrent deze gebeurtenis, die zelfs tot kranten aan de andere kant van de wereld doordrong,³⁶ doen spannende verhalen de ronde. Volgens Mussert-biograaf Jan Meyers was bij deze inval een geestverwant uit Den Haag in volledig uniform aanwezig. De Gardisten hadden volgens deze lezing aan het begin van hun oefenperiode bevel gekregen bij een eventuele aanhouding te verklaren dat ze tot een sportclub ‘Excelsior’ behoorden. De aanwezigheid van een kameraad in vol ornaat maakte dit alibi uiteraard zinloos. Meyers baseert zich op een memorandum dat een aantal destijds aanwezigen zo’n veertig jaar later opstelden.³⁷ Dat is uiteraard een buitengewoon belangwekkende bron, maar het stuk is vanwege een belofte van Meyers tot geheimhouding niet voor verder onderzoek beschikbaar.³⁸ Bewaard gebleven politierapporten maken echter noch van een Hagenaar, noch van een uniform enige melding.³⁹ Daar de oorlog elders in Europa al gaande was en een smokkelaffaire met legeruniformen Nederland ernstig had verontrust,⁴⁰ zou een dergelijke verschijning zeker niet aan de aandacht zijn ontsnapt. Ook al was uniformdracht in een strikt besloten setting niet strafbaar, onder deze omstandigheden zou het gegeven zeker in het proces-verbaal zijn opgenomen. Secretaris-generaal van Justitie J.R.M. van Angeren instrueerde naar aanleiding van bedoelde smokkelkwestie in november ’39 alle politiekorpsen diligent te zijn inzake “onregelmatig koopen of dragen van uniformen, c.q. onderdeelen daarvan”.⁴¹

35 Rapporten Overtoom, 21 februari 1940, mut. 10.00 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6553 en proces-verbaal no. 318, bureau Overtoom, 23 februari 1940, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6568.

36 “Dutch Nazis arrested”, *The Canberra Times*, 23 februari 1940.

37 Meyers, *Mussert*, 124, noot 41.

38 J. Meyers aan Gertjan Broek, 1 maart 2008.

39 Rapporten, 21 februari 1940, SAA, Gemeentepolitie, inv. nr. 6553 en p.v.b. no. 318, 23 februari 1940, SAA, Gemeentepolitie, inv. nr. 6568..

40 L. de Jong, *De Vijfde Colonne*, 90-91.

41 SG van Justitie aan PG, 21 november 1939, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-’39, inv. nr. 113.

Bovendien verklaarden de arrestanten bij het verhoor “het doel te hebben, eerlang een gymnastiek vereeniging, met name ‘Excelsior’ te willen oprichten.”⁴² Dat laatste zou betekenen dat de oprichtingsvergadering van deze club pas na de aanhoudingen plaatsvond. Meyers beschrijft die zorgvuldig geregiseerde vergadering in een hotel aan de Kalverstraat, waar de aanwezigen volgens deze lezing in het bijzijn van een kelner demonstratief over hun sportclub spraken.⁴³ Overigens claimde de Haagse Mussert Garde al in 1942 een vrijwel identieke gang van zaken bij hun oprichtingsvergadering.⁴⁴ Een en ander maakt aannemelijk dat het bedoelde memorandum op dit punt niet accuraat is.

Over de gronden waarop politie en justitie ingrepen bestaan eveneens misverstanden. Jos Scheren en Friso Roest stellen in hun gezamenlijke proefschrift *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939 – 1941* dat de overheid in Amsterdam optrad wegens overtreding van het uniformverbod.⁴⁵ Het is juist dat justitie naar aanleiding van de inval in Soest enkele daar aanwezigen op die grond vervolgde.⁴⁶ De Amsterdamse hoofdinspecteur die de inval leidde spreekt in zijn rapport echter nadrukkelijk van “optreden tegen een mogelijk weercorps”.⁴⁷ De inlichtingen die bij de Amsterdamse politie binnenkwamen betroffen ook *geluiden*, die *klonken* als militaire exercities. De informant had deze exercities niet gezien. Hij had dus ook geen uniformen waargenomen, en naar uit het proces-verbaal blijkt waren die er ook niet.

Ook in Den Haag haalden politie en justitie de Wet op de Weerkorpsen van stal.⁴⁸ Door het ontbreken van een duidelijke definitie was de nieuwe wet in de strafrechtelijke praktijk steeds moeilijk toepasbaar. Desondanks deed de justitie een poging daartoe.

Aan het schrijven van Van Hees uit januari '40 ontleende de CID de wetenschap dat het binnen de NSB als onaangenaam werd ervaren dat de Mussert Garde door de invallen

uit het behagelijke duister van een in stilte werkende organisatie,
ineens in het schijnwerperlicht der aller-publiekste belangstelling is

42 Proces-verbaal no. 318, SAA, Gemeentepolitie, inv. nr. 6568.

43 Meyers, *Mussert*, 126.

44 “Sport”, *De Zwarte Soldaat*, 10 december 1942.

45 Jos Scheren en Friso Roest, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam 1998) 111.

46 Kromhout, *De voorman*, 107.

47 Proces-verbaal no. 318, SAA, Gemeentepolitie, inv. nr. 6568.

48 “Inval in een sportlokaal van de N.S.B.”, *Algemeen Handelsblad*, 12 december 1939 (ochtendeditie).

geplaatst, terwijl zij toch zoo gaarne geheel op zichzelf ongestoord eens een jaar lang willen werken om pas voor den dag te komen, wanneer zij het gevoel zouden hebben gehad, dat zij wat behoorlijks presteerden in de beweging.⁴⁹

De CID zag met die observatie over het hoofd dat *Volk en Vaderland* kort daarvoor een uitgebreid artikel over de Mussert Garde afdruckte, met overigens vooral nogal mystieke noties.⁵⁰ Uit allerlei bronnen blijkt dat over de organisatie met heel veel woorden zo goed als niets werd gezegd. Ook de in het CID-rapport uitvoerig geciteerde en besproken brief van Van Hees laat zorgvuldig in het midden *wat* zij zouden willen presteren.

Als gevolg van het justitiële optreden zag de NSB zich kennelijk genoodzaakt de Mussert Garde eind '39 organisatorisch bij de afdeling Vorming onder te brengen. Hierdoor kwam Feldmeyer met zijn korps in hiërarchisch opzicht onder mr. Robert van Genechten te staan.⁵¹ Fraenkel-Verkade situeert deze manoeuvre te vroeg in de tijd, namelijk ergens in de zomer van '39.⁵² Dat komt waarschijnlijk doordat zij zich voornamelijk baseert op correspondentie van diverse betrokkenen, waarin de beginperiode vrijwel alleen in retrospectief aan bod komt.

De invallen wekten ondertussen behalve onbehagen ook wrevel onder leden en sympathisanten van de Mussert Garde. Het ANP meldde in december '39 in een radiobericht "de ontdekking van een weercorps in den Haag". Naar aanleiding daarvan kreeg de bekende en in Amsterdam woonachtige omroeper J.H. Bakker Niemeijer (die overigens het betreffende bulletin niet presenteerde) een dreigbrief. De bedreigde was niet erg onder de indruk, maar het ANP besloot toch de politie in te lichten.⁵³ Ruim een half jaar later werd de omroeper, die in de tussentijd meer dreigbrieven ontving, in de nabijheid van zijn woning in Amsterdam-West door een onbekende aangevallen en ernstig mishandeld.⁵⁴ Een verband tussen beide gebeurtenissen ligt voor de hand, maar is allerminst zeker.

Meyers construeert aan de hand van het genoemde memorandum een ontwikkeling die van aanvang af gericht was op het plegen van een staatsgreep. Mussert ging volgens deze visie tot die drastische stap over

49 CID, "Nieuwe Neven-Organisaties", 2, www.historici.nl.

50 "De Mussertgarde bijeen op den Goudsberg", *Volk en Vaderland*, 29 december 1939.

51 CID, "Nieuwe Neven-Organisaties", 3, www.historici.nl.

52 Rost van Tonningen, *Correspondentie I. 1921-mei 1942*, 67.

53 Rapport 20 januari 1940, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6678.

54 Rapporten Admiraal de Ruyterweg, 30 juli 1940, mut. 2.00 v.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 5871.

doordat hij na het echec van '37 zijn fiduciaire in de electorale weg verloor. De benodigde wapens moesten de samenzweers, bijvoorbeeld door niet meer te roken en zo geld uit te sparen, zelf bekostigen.⁵⁵ Het doet eigenaardig aan dat een belangrijke voorwaarde voor het succes van een dergelijk streven, de bewapening, afhing van zo iets triviaals. Een samenzwering op een zo weinig solide fundament heeft niet veel kans van slagen. De weinige gegevens die er zijn dragen niet bij aan het beeld van een vastberaden en doelgericht werkend keurkorps. Bas Kromhout doet geen verdere uitspraken over de staatsgreeptheorie, maar wijst er terecht op dat er geen bewijzen voor zijn.⁵⁶

Los van de vraag of de organisatie voor een 'coup d'etat' de benodigde aantallen deelnemers en de benodigde bewapening kon leveren, is het uitgesloten dat zij beschikte over het voor zo'n avontuur vereiste strategische talent. Bovendien zouden leger, politie, Burgerwachten en BVL – ondanks de sympathisanten die de NSB in elk van deze organisaties in zekere mate had – zich hier zonder twijfel tegen keren. Zonder steun van op zijn minst een substantieel deel van de gewapende staatsmacht was elke poging in die richting op voorhand zinloos. De Mussert Garde werd dus door de leiding van de NSB volstrekt niet toegerust als instrument voor een machtsgreep. Al met al blijkt de staatsgreepthese als verklaring voor het ontstaan van de Mussert Garde niet houdbaar.

Al wisten de autoriteiten destijds ook niet precies waar deze club nu weer op aanstuurde, de bewegingen van de groep bleven – evenmin als die van de NSNAP-van Rappard – allerminst geheim. Ook de door Meyers en Kromhout genoemde landelijke contactdag die de Mussert Garde kort voor Kerstmis '39 in Lunteren hield, werd blijkens correspondentie tussen de procureurs-generaal nauwlettend in het oog gehouden.⁵⁷ Of de Gardisten in die dagen zelf het idee hadden dat ze met belangrijke dingen bezig waren is moeilijk vast te stellen, maar erg waarschijnlijk is het niet. Over de vraag of ze werkelijk geloofden dat het hun taak was voor Mussert de macht te grijpen is slechts speculatie mogelijk. Zelf laten ze er zich in contemporaine bronnen niet over uit. Uit onderlinge correspondentie van de Amsterdamse deelnemers, vrijwel geheel van na mei '40, komt vooral een door niet erg expliciete Dietse noties gedreven club met een fascinatie voor militaire

55 J. Meyers, "De Mussert-garde: geschiedenis van een hersenschim", in: *Bulletin van de Tweede Wereldoorlog*, aflevering 2 (z.p. 2000), 11-21, aldaar 11.

56 Kromhout, *De voorman*, 102.

57 PG Arnhem aan PG Amsterdam, 29 december 1939, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1930-'39, inv. nr. 114.

vormen naar voren. Een bedreiging voor de stabiliteit van Nederland waren zij hooguit vanwege hun intenties en hun actiebereidheid, niet vanwege hun capaciteiten.

Rond de jaarwisseling 1939-1940 heerste in Nederland een nerveuze stemming. Het Venlo-incident, de uniformsmokkel en diverse rechtszaken wegens spionage voedden de vrees dat er in het verborgene veel gekonkel plaatsvond. In januari '40 kwam bij de justitie in Den Haag een alarmerende mededeling binnen. De NSB zou "het voornemen [hebben] een omwenteling te beproeven zoo nodig met gebruik van wapenen in een der eerstvolgende maanden, doch zeker voor 1 Juni aanstaande." Daarbij zou een "veemgericht" eventuele tegenstrevers laten verdwijnen.⁵⁸ Het is onduidelijk of dit in verband is te brengen met eventuele plannen van de Mussert Garde. Daarentegen zou het ook niet voor de hand liggen dat verschillende geledingen van de NSB onafhankelijk van elkaar aan vergelijkbare plannen werkten. Al was het ambitieniveau binnen de NSB misschien wel hoog, het daadwerkelijke vermogen schoot uiteindelijk tekort. Het meest waarschijnlijke is nog dat er NSB-kopstukken waren die garen sponnen bij dit soort verontrustende desinformatie.

Wellicht droeg ook Rost van Tonningen bij aan het ontstaan van de staatsgreepmythe. Eind april '40, slechts dagen voor zijn geruchtmakende internering, stelde hij zijn laatste vragen als Kamerlid. Hoewel verschillende dagbladen melding maken van zeven vragen, waarvan twee aan de minister van justitie, zijn die laatste twee in de Kamerstukken niet terug te vinden. Deze vragen betroffen een bericht in de Engelse *Sunday Chronicle*. Rost hekelde een door dit blad kort daarvoor gepubliceerd artikel

volgens hetwelk in Nederland 20.000 man Nederlandsche Nationaal-Socialisten, beschikkende over groote geheime voorraden mitrailleurs, geweren, revolvers en groote hoeveelheden munitie, gereedstaan om een staatsgreep te ondernemen, teneinde Nederland onder de macht van een bevrienden buurstaat te brengen.⁵⁹

Het bleek voor Rost vooral van belang dat de Amsterdamse correspondent van dit blad strafrechtelijk vervolgd en uitgewezen zou worden.⁶⁰ Enige verontwaardiging over de suggestie dat zijn geestverwanten zulke verraderlijke plannen koesterden toonde hij kennelijk niet. Uit de invallen in

58 Verklaring J.A.A. Toussaint en A.N.K. Berkelaar, 18 januari 1940, NIOD, DOC I 117b.

59 "Nat.-soc. vragen", *Het Vaderland*, 27 april 1940 (avondeditie).

60 *Het Vaderland*, 27 april 1940 (avondeditie).

de oefenlokalen van de Mussert Garde was al gebleken dat de in het bericht genoemde strijdmacht de reële kracht van de NSB ruimschoots te boven ging. Een arsenaal van deze omvang is onmogelijk met een paar maanden niet roken bijeen te sparen. Waar de correspondent zich op baseerde is onbekend. Of Rost zijn vragen welbewust aan de pers doorspeelde, maar uiteindelijk niet werkelijk indiende is ook onduidelijk. Hoewel er alweer slechts speculatie over mogelijk is, rijst opnieuw de vraag of de door deze ophef gegenereerde publieke onrust Rost of andere op de NSDAP gerichte krachten binnen de NSB mogelijk welkom was. Een samenspel met Duitse geheime diensten is in dit verband niet uit te sluiten. Een dergelijk hoog spel valt echter moeilijk in verband te brengen met de leefwereld van de doorsnee Mussert-Gardist. De manschappen zouden in zo'n geval hooguit pionnen zijn, geen spelers.

Fraenkel-Verkade legt in haar behandeling van de correspondentie van Rost waar het de Mussert Garde betreft de nadruk op het voorbereiden van een Nederlandse SS. Zij ziet de Garde als een voorlopig resultaat van pogingen in die richting.⁶¹ Rost zocht sinds zijn toetreden tot de NSB immers zoveel mogelijk een koers die overeenkwam met die der Duitse nazi's. Daardoor ligt echter opnieuw de nadruk teveel op de rol van de NSB-top in de geschiedenis van de Mussert Garde. De organisatie was niet alleen een Rost-vehikel. Hoewel de Mussert Garde uiteindelijk een groot leverancier van SS'ers werd, was de stap naar die organisatie zeker voor de Amsterdammers niet van meet af aan vanzelfsprekend. De wording van de diverse door Nederlanders bevolkte SS-varianten, tenzij relevant voor de positie van de Mussert Garde, kan hier verder onbesproken blijven. Het gaat hier immers om de status en het oogmerk van dit laatste korps. Ook Fraenkel-Verkade gaat uit van de wens de jongeren – en in de praktijk dan de jonge mannen – in paramilitaire verbanden te verenigen. Zij signaleert dat de NSB ongeorganiseerdheid van de jongeren als probleem zag:

Daaraan was grote behoefte, enerzijds om de groep van achttien tot vijf-en-twintig jarigen op te vangen die na de reorganisatie van de Jeugdstorm [...] en bij gebrek aan een weerkorps geen eigen emplooi en groepering binnen de NSB bezaten.⁶²

Deze visie sluit aan op wat in de *Documentatie* van Sikkel staat. Toch is er wel iets op af te dingen. Een groot aantal NSB-wandelclubs was nog steeds

⁶¹ Rost, *Correspondentie I*, 39.

⁶² Rost, *Correspondentie I*, 66-67.

actief, en die bestonden juist voor een belangrijk deel uit deze jeugdige leden. Meer nog, zowel in Amsterdam als in Den Haag waren deze clubs een rekruteringsveld voor de Mussert Garde. De Haagse afdeling probeerde nauwelijks een week voor de Duitse inval als 'Geuzenvendel' nog aan een wandelmars deel te nemen.⁶³ In Amsterdam was vooral NSB-wandelclub 'de Zwaluwen' een van de kweekvijvers voor de Mussert Garde. Verder bleef de Mussert Garde, los van de vraag naar de eigenlijke functie, een klein en door de wijze van rekrutering select gezelschap. Als vangnet voor de NSB-jeugd als geheel kan het dus onmogelijk hebben gediend.

Aanvoerder van de Amsterdamse Mussert Garde was de latere secretaris-generaal van de NSB Huygen. In het bedrijfspand van zijn 'Stookindustrie' was indertijd het eerste Amsterdamse kringhuis gevestigd. Hij was net als Mussert ingenieur, en wist bovendien zijn technische capaciteiten ook zakelijk goed te verzilveren. De installaties van zijn bedrijf vonden hun weg naar onder meer ziekenhuizen en marineschepen, maar ook naar het volgens koosjere spijswetten werkende hotel 'Hiegentlich' en het verfoeide grootwinkelbedrijf HEMA.⁶⁴

Over het algemeen wordt Huygen gezien als iemand die volledig de lijn van Mussert volgde. Ook zou de door hem aangevoerde Amsterdamse Garde eveneens onbetwist Mussert-getrouw zijn.⁶⁵ Hier zijn echter opnieuw vraagtekens bij te plaatsen. Om te beginnen boterde het tussen Huygen en verschillende van zijn Gardisten maar matig. Daarbij was Huygens verstandhouding met Mussert wel hecht, maar niet onproblematisch. Feldmeijers brieven tonen aan dat deze zich nadrukkelijk met Huygens doen en laten bemoeide, wat een complicatie voor diens verstandhouding met de Leider betekende. Leden van de NSB en van menig suborganisatie waren bovendien vaak lang niet zo volgzzaam als voor een autoritair ingestelde beweging wel wenselijk was. Huygen was ongetwijfeld meer aanhanger van Mussert dan van Rost, maar dat wil niet zeggen dat hij hem in alles volgde. Ex-WA-leider Jan Hogewind bijvoorbeeld kon als voormalig KNIL-officier bogen op 25 jaar trouwe dienst aan de koningin en was drager van het Atjeh-kruis. Desondanks was hij tijdens de meidagen tot zijn grote verontwaardiging onder bewaking van "gewapende jodenjongens" in een voormalige politiepost aan de Lauriergracht opgesloten.⁶⁶ Mussert wilde na

63 "De N.S.B. bij den afstandsmarsch", *Het Vaderland*, 4 mei 1940 (avondeditie).

64 "Uitgevoerde "PRIOR" Oliestookinrichtingen voor keukenfornuizen", augustus 1937, bijlage bij brochure "PRIOR" *Olie-stookinrichtingen voor keukens en kombuizen*.

65 Meyers, *Mussert*, 126.

66 Schrijven J. Hogewind, 31 mei 1940, NIOD, DOC I 727.

het – althans door anderen – gemeenschappelijk gedragen interneringsleed een verzoenend gebaar maken en de in 1937 geroyeerde Hogewind weer tot de NSB toelaten. Huygen was hier echter zeer op tegen en trotseerde de wil van de Leider.⁶⁷ Hogewind, die in de zomer van 1940 ook tegen Arnold Meijer aanschurkte, bleef bij hem persona non grata. De ex-WA-leider wilde later deelnemen aan de Nederlandsche Volksdienst, maar zag zich genoodzaakt aan de directeur-generaal van die dienst vragen of dat wel kon zonder NSB-lid te zijn.⁶⁸

Nu moeten we het in deze kwestie doen met wat Hogewind hier zelf over schrijft. Enige terughoudendheid is daarom op zijn plaats, al is de gang van zaken allerm minst onaannemelijk. Hogewind had zich in het verleden een energiek en vaardig organisator getoond. Daarbij deed hij als jong luitenant daadwerkelijke guerrilla-ervaring op.⁶⁹ Hoewel hij als WA-inspecteur midden jaren dertig door zijn ondergeschikten behoorlijk werd geschoffeerd, stond hij toch dicht bij zijn troepen dan Huygen. Deze had dan ook alle reden zich door Hogewinds terugkomst bedreigd te voelen. De NSB-geschiedenis hangt van na-ijver, afrekeningen en onderlinge animositeit aan elkaar, en Mussert liet zich wel vaker door zijn eigengereide ondergeschikten overvleugelen.

Na de opheffing van de WA eind '35 was het gros van de eerder besproken wandel- en sportclubs ontstaan. Voormalig WA'er en Mussert-Gardist Hendrik Hammekool beweerde in zijn naoorlogse memoires dat hij in Amsterdam vanaf 1937 een van de organisatoren van dit halfclandestiene “vrijbuiterswerk” was. Bevestiging van Hammekoold beweerde betrokkenheid uit andere bron is er vooralsnog niet. Deze radicalen zorgden in de nazomer van 1939 wel voor een grote toeloop op de nieuw te vormen organisatie. Dat maakte vervolgens een selectie noodzakelijk.⁷⁰ Overigens is ook deze bewering van Hammekool in tegenspraak met het door de gewezen Gardisten geschreven memorandum. Dat stelde volgens Meyers dat leidende afdelingsfunctionarissen de gewenste leden uitkozen, waarna Huygen ze voor deelname benaderde.⁷¹

Hammekool beweerde verder tussen augustus '39 en de meidagen van 1940 meerdere keren wegens overtreding van de Wet op de Weerkorpsen

67 Hogewind aan directeur-generaal van de Nederlandsche Volksdienst, ongedateerd, NIOD, DOC I 727.

68 Hogewind, NIOD, DOC I 727.

69 “Een expeditie naar.... Bekasi!”, *Leidsch Dagblad*, 29 april 1907.

70 Hammekool, NIOD, DOC I 629a, katern 2, vel 1.

71 Meyers, *Mussert*, 124.

te zijn opgepakt.⁷² Het is dan ook niet moeilijk hem te herkennen in de “H. uit Amsterdam” die luttele weken voor de inval aan de Overtoom voor de Amersfoortse kantonrechter stond.⁷³ Hij moest zich daar met een aantal kameraden verantwoorden voor overtreding van – dit keer wel – het uniformverbod, terwijl zij in een schuur in Soest “voor ’t een of ander onbestemd doel aan ’t trainen waren in krachttoeren.”⁷⁴ Een plaatselijke verslaggever omschreef zijn schare van medeverdachten als “ongeveer de heele Soester knokploeg”.⁷⁵ De verdachten kregen een boete, maar de rechtbank in Utrecht herriep later dit vonnis.⁷⁶

De uitvoerige herinneringen van Hammekool, geboekstaafd naar aanleiding van het verschijnen van het boek *De Februaristaking* van B.A. Sijes in 1954, zijn uiteraard met het nodige voorbehoud te beschouwen. Sommige beweringen zijn te verifiëren aan de hand van andere bronnen, maar voor veel andere geldt dat niet. Hoewel Hammekool openhartig over is zijn activiteiten, klinkt in het geschrift iets apologetisch door. Het is evenwel een van de weinige bronnen die iets prijsgeven over de werkwijze van de Mussert Garde, en over de binnen dat korps heersende geest. Hammekool uitte zich in 1954 erg negatief over de SS: “Ik zag in die organisatie prettige jonge W.A.kameraden uitgroeien tot sadisten”.⁷⁷ Hij trad ook niet tot de SS toe. Hoewel er op termijn een vrij hechte verhouding tussen de SS en de Mussert Garde ontstond, was het gros van de Amsterdamse Garde in dit opzicht ambivalent. Veel van hen lukte het na verloop van tijd toch de SS-gedachte met hun Dietse beginselen te verzoenen. Dat Hammekool een sleutelrol in de Mussert Garde vervulde staat buiten kijf. Hij was degene die in opdracht van Feldmeijer de Amsterdamse oefenruimte huurde.⁷⁸ Ook behoorde hij op de Overtoom tot de arrestanten, en trad hij bij de exercities aldaar als instructeur op. Hij zat dus dicht bij het vuur.

Het is de moeite waard de ruim 30 met naam en toenaam bekende betrokkenen bij de Amsterdamse Mussert Garde wat nader te bezien. Drie deelnemers, waaronder de leidende figuren Hammekool en Huygen, waren kort voor 1900 geboren. Een vierde was uit 1906, en daarmee de enige uit het eerste decennium. Drie waren geboren in de jaren 1920 en ’21, en de rest

72 Hammekool, 2-3.

73 “Nazi-training”, *De Eembode. Katholiek Nieuws- en Advertentieblad voor Amersfoort en omgeving*, 12 januari 1940.

74 *De Eembode*, 12 januari 1940.

75 *De Eembode*, 12 januari 1940.

76 Kromhout, *De voorman*, 107.

77 Hammekool, 1-4.

78 Feldmeijer aan Huygen, 9 november 1939, NIOD, NSB, inv. nr. 1350.

tussen 1910 en 1919. Van een is de precieze identiteit onzeker, maar deze behoort waarschijnlijk tot de laatste leeftijdsgroep.

Vijf waren meer of minder succesvolle ondernemers of bedrijfsleiders, een was scheikundig analist en elf hadden als beroep kantoorbediende. Deze laatste beroepsgroep was in vrijwel alle weerkorpsen van rechts nadrukkelijk present. Verder waren er nog een winkelbediende en een typograaf van de partij. Met tien arbeiders in de striktere zin van het woord was de traditionele arbeidersklasse niet afwezig, maar net als eertijds in de WA wel ondervertegenwoordigd. Adriaan van Hees was in deze periode vooral actief als dichter en declamator. De professionele achtergrond is niet in alle gevallen duidelijk, maar uiteindelijk was de (lagere) middenklasse de overheersende factor.

In ieder geval zes leden waren rechtstreeks afkomstig uit het NSB-wandelsportmilieu, dat zich vooral rond de opheffing van de eerste WA ontwikkelde. Een deel van het gezelschap was eerder bij gewelddadige acties betrokken, zoals de verstoring van 'Heldenkermis' en incidenten tijdens de tumultueuze verkiezingscampagne van 1937. Twee behoorden in mei '39 tot de arrestanten in de 'Koco'-affaire.⁷⁹ Johan van Gelderen miste door zijn deelname aan dit delict zelfs de beginfase van de Garde; hij sloeg een vrouwelijke klant met een stoel op het hoofd en zat tot eind januari '40 in de Bredase gevangenis.⁸⁰ Kantoorbediende H.W. Bettink was een van de ondertekenaars van de petitie waarmee enkele jonge, militante NSB'ers in 1933 hoopten hun 'Cantine' van vrouwelijke belangstellenden te vrijwaren.⁸¹ Officieus penningmeester K.H. Stein, die de huurbetaling voor de oefenzolder regelde, was eveneens kringleider.⁸² Aan het toelatingscriterium van een actief verleden in de NSB voldeed het leeuwendeel aantoonbaar.

De manschappen woonden grotendeels verspreid over de stad, zowel in de betere buurten als in de volkswijken. Twee van de arrestanten aan de Overtoom woonden in Haarlem, een in Aerdenhout. Hoofdman Huygen woonde sinds zijn huwelijk in 1935 te Naarden. In ieder geval twaalf van hen zouden later toetreden tot de diverse SS-eenheden, enkele anderen zouden het tevergeefs proberen. Nog een aantal ging deel uitmaken van andere militaire verbanden aan Duitse zijde. Naast de sociale achtergrond van het geheel, stemde ook de leeftijdscategorie waartoe de meeste Gardisten

79 Rapporten Pieter Aertszstraat, 24 mei 1939, div. mut., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6643.

80 Register van strafzaken, NHA, Officier van Justitie, 1930-'39, inv. nr. 27, volgnr. 2110.

81 Zie hoofdstuk 4.

82 Proces-verbaal 318, SAA, Gemeentepolitie, inv. nr. 6568.

zijn te rekenen overeen met die van de meeste vroegere WA'ers: een ruime meerderheid vormden – weinig verrassend – de twintigers.

Enige tijd na het begin van de Duitse bezetting probeerde voormalig Gardist H.G. (Henk) Schumacher het contact tussen de kameraden te herstellen. Dat verliep moeizaam omdat een aantal van hen al heel snel door Duitse eenheden had laten inlijven, en dientengevolge verspreid was geraakt. Blijkens Schumachers correspondentie belemmerden ook andere problemen een voortzetting:

De Mussert-Garde zal niet meer herrijzen, omdat de Duitsers hebben verboden, dat organisaties, die genoemd zijn naar Nederlandsche personen, worden opgericht of blijven voortbestaan.⁸³

In Schumachers briefwisseling kwam met regelmaat de winter 1939-'40 ter sprake. Hij hield de gewezen kameraden voor dat deze halfondergronds doorgebrachte periode eens de mooiste tijd van hun leven zou blijken.⁸⁴ Uit de brieven blijkt ook dat de Amsterdamse Garde zich graag ophield in het veel door NSB'ers gefrequenteerde café 'Het Brouwerswapen', en dat daar ook wel eens veel werd gedronken.⁸⁵ Dat zal de geheimhouding niet ten goede zijn gekomen. Het roept bovendien twijfels op aan de gesuggereerde ijzeren tucht binnen de organisatie. In theorie konden de deelnemers zich immers niet te veel permitteren. "Zelftucht" was binnen het korps een absolute noodzaak, en Van Geelkerken zei daarover: "Wie daarin zou te kort schieten, zal onverbiddelijk worden verwijderd."⁸⁶ In werkelijkheid werd de soep niet zo heet gegeten.

Na de komst van de Duitse troepen in mei '40 veranderde de situatie vanzelfsprekend drastisch. Binnen de Amsterdamse Mussert Garde bestond reserve tegen de koers die de NSB-leiding ten opzichte van de Duitse politiek voer. Het Dietse element was er nog altijd sterk vertegenwoordigd. Schumacher was hiervan een uitgesproken exponent, wat hij waarschijnlijk overhield aan zijn vlegeljaren in de oude Jeugdstorm. Hij correspondeerde uitvoerig met een aantal van zijn kameraden, waaronder F.S. (Florrie) en W.J. (Wim) Heubel, de toekomstige echtgenote en zwager van Rost. Zij staken in deze brieven hun politieke meningsverschillen niet onder stoelen

83 H.G. Schumacher aan F.S. Heubel, 24 augustus 1940, NIOD, DOC I 1539.

84 Schumacher aan kameraden in SS-Westland 16 oktober 1940, NIOD, DOC I 1539.

85 Schumacher, 19 november 1940, NIOD, DOC I 1539.

86 "De Mussertgarde bijeen op den Goudsberg", *Volk en Vaderland*, 29 december 1939.

of banken,⁸⁷ maar wat zij – en met hen voorman Feldmeijer – vooropstelden was het primaat van de jeugd. Uit de brieven komt een hooggespannen toekomstverwachting naar voren. Het was in hun ogen tijd dat zij als jongeren de positie kregen die hen toekwam.

Met de Mussert Garde zouden ze dat niet meer bereiken. Over het algemeen stelden weerkorpsen en soortgelijke strijdgroepen hoge eisen aan de beschikbaarheid van hun leden. Wanneer het nodig was de manschappen te mobiliseren konden er natuurlijk geen gedeelde loyaliteiten bestaan. De Mussert Garde was echter als werkelijk actief korps nooit van de grond gekomen. Doordat de Gardisten aan onder andere de WA gingen deelnemen, smolt de organisatie in feite langzaam weg. Toch waren de Amsterdamse Mussert-Gardisten in de eerste maanden van de bezetting niet heel nadrukkelijk in de WA aanwezig. Hun deelname aan de operaties in die periode is althans nauwelijks gedocumenteerd. Daaruit valt te concluderen dat ze in ieder geval geen heel prominente rol vervulden. Hammekool maakt in zijn memoires een enkele keer gewag van hun activiteiten, zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken. Alleen van Hammekool zelf en van Schumacher is bekend dat ze, en dan zeer waarschijnlijk in WA-verband, op Anjerdag aan de gevechten voor het paleis op de Dam actief deelnamen.⁸⁸

In de necrologie van Mussert-Gardist Albert Koot, die begin november '40 bij een Engels bombardement op het Wilhelmina Gasthuis omkwam, schreef Huygen: "Hij had een zachtmoedig karakter, doch indien er gevochten moest worden, bleef hij niet achter."⁸⁹ Het is echter niet duidelijk aan welke botsingen hij deelnam, en ook niet of dat onder de vlag van de WA of van de Mussert Garde was.

Binnen de Haagse en de Amsterdamse Mussert Garde leefden uiteenlopende opvattingen. In Den Haag liet de Mussert Garde het oor vooral naar Rost hangen. Mussert lag hier over het algemeen niet erg goed. Een kopstuk van de Haagse Garde, de officierszoon Waldemar Arthur Schwing, had volgens een Amsterdamse kameraad de NSB-leider een "vrijmetselaarsvriend" genoemd, "hoogstens geschikt voor het Konz. Kamp".⁹⁰ Hoewel ook de Amsterdamse Garde geen toonbeeld van volgzzaamheid was, zou daar zo'n uitspraak niet snel te horen zijn.

Meyers stipt in zijn Mussert-biografie eveneens de tegenstelling tussen de Amsterdamse en de Haagse Mussert Garde aan, en deze komt ook al in

87 Schumacher, diverse brieven, NIOD, DOC I 1539.

88 Hammekool, 4-7; Schumacher aan 'Jan', 30 oktober 1940, NIOD, DOC I 1539.

89 "Mussert-Gardist herdacht", *Volk en Vaderland*, 8 november 1940.

90 B. Bakker aan H.W. Bettink, 19 november 1940, NIOD, DOC I 90.

Sikkels *Documentatie* naar voren. Diverse schrijvers stellen dat men in Den Haag volledig de lijn van Rost volgde, en in Amsterdam die van Mussert. Dat eerste mag juist zijn, de tweede bewering is toch onzeker. De tegenstelling is er veeleer een tussen 'Duitsch' en 'Dietsch'. Juist in dit dispuut kwam deze tegenstelling vrij scherp naar voren. Waar Rost in die controverse stond is ondubbelzinnig duidelijk. Voor Mussert ligt dat anders. Het is maar de vraag of zijn aanvankelijke voorkeur voor het Dietse ideaal wel zo principieel is geweest. Hij maakte het uiteindelijk, toen dat nodig bleek om niet uit de gratie te raken, in ieder geval betrekkelijk eenvoudig ondergeschikt aan de Duitse belangen.

In loop van de bezettingsjaren zouden de hoofdstedelijke Mussert-Gardisten op tal van plaatsen opduiken. Om te beginnen kwam een aantal tijdens de eerste oorlogsjaren in de nieuwe WA terecht. Deze bleek zich zeker in Amsterdam, ondanks de luid uitgesproken Dietse aspiraties, vrij snel in overwegend Duitse richting te bewegen. Ook was er een duidelijke trek naar de SS-Westland. "Jullie moeten allen de groeten hebben van kameraad Huygen, Kameraad Stein en de overige Amsterdamsche Mussertgardisten, die zijn achtergebleven.", schreef Schumacher in de herfst van 1940 aan die categorie.⁹¹ De *Documentatie* meent dat deze deelname een poging was met de oude Dietse NSB-leuzen in de Nederlandse SS te infiltreren. Aan de intensief gevoerde briefwisselingen is evenwel te ontlenu dat eventuele argwaan tegen de SS snel verdween. Bovendien prijkten de namen van verschillende Gardisten in november '40 al op een lijst van SS-kandidaten.⁹² Het enthousiasme dat voor het Dietse ideaal in de plaats kwam wekt dan ook veeleer de indruk dat het andersom was, en dat de Mussert-Gardisten het SS-pad effenden wat voorzichtigere partijgenoten niet of slechts aarzelend betraden. De zo bitter teleurgestelde Van Hees schreef in april '43 in zijn dagboek: "De SS-gedachte kan hier baanbrekend werk verrichten, KAN, -als de SS tenminste niet tot een zuiver Duitsch politiek machtsinstrument ontaardt."⁹³ Op dat moment was Van Hees' voorbehoud al lang door de ontwikkelingen achterhaald. Het Dietse ideaal in de Mussert Garde kreeg al heel snel een stevige inbedding in een veel meer Germaans gerichte gedachte. Voor de Duitse bezetter, die sowieso niet van plan was het bestaan van de organisatie lang te tolereren, was de angel er met die knieval wel uit.

91 Schumacher aan de kameraden in SS-Westland, 16 oktober 1940, NIOD, DOC I 1539.

92 Namen van geaccepteerde SS-kandidaten, NIOD, Generalkommissariat für das Sicherheitswesen, inv. nr. 250.

93 A. van Hees, 15 april 1943, NIOD, Europese dagboeken en egodocumenten, inv. nr. 1066.

Schumacher bleef zelf een ijveraar voor Dietsland, maar ook hij koos voor de paraplu van het Grootgermaans verband.⁹⁴ Hij schoof inmiddels dus ook een flink stuk op. Met aanvankelijke steun van Wim Heubel onderhield hij in de eerste bezettingsmaanden met zijn “Afdeling Dietsche Strijd” contacten met geestverwanten in Vlaanderen. Feldmeijer torpedeerde die activiteiten al snel door hem simpelweg van deze taak te ontslaan.⁹⁵ De Dietse stroming, die nog een zekere mate van onafhankelijkheid nastreefde, sneeuwde zo al snel onder. Schumacher zocht zijn heil kortstondig in de nieuwste Jeugdstorm, maar belandde daarna spoedig in de WA. Hij moest echter van zijn nieuwe kameraden niet veel hebben. Hij schreef over hen aan Heubel:

het optreden van de heeren W.A.-mannen [is] dikwijls zeer laf. Met 20 tegen 1, dat durven ze. Maar als ze alleen voor een heet vuur staan, loopen ze liever een straatje om. Laf tuig, dat alleen maar kan denken aan een homp brood en een warm bed.⁹⁶

Als journalist van het WA-blad *De Zwarte Soldaat* kon hij zich uiteraard niet meer zo uitlaten. Ter gelegenheid van de tiende verjaardag van de oprichting van de WA schreef hij twee jaar later dan ook: “Tien jaar lang zijn er nationaal-socialisten in de lage landen, die voor geen tegenstander uit den weg gaan [...]”⁹⁷

In essentie is de Duits-of-Diets-controverse niet van doorslaggevend belang voor het waarom van de Mussert Garde. Uit het feit dat er binnen de organisatie al zo weinig eensgezindheid was, blijkt dat van een door allen gedragen doelstelling nauwelijks sprake kan zijn.

Allerlei verwickelingen op internationaal gebied braken de kortstondige saamhorigheid tussen de Amsterdamse kameraden meedogenloos af. Tijdens de oorlogsjaren zagen velen elkaar niet terug. Daarna overigens ook niet meer. Als eerste dodelijke slachtoffer in hun kring kwam de hierboven al genoemde Albert Koot in november '40 bij een bombardement om het leven. Een ander sneuvelde in februari '45 bij de val van Boedapest.⁹⁸ In de tussentijd kwamen verschillende Amsterdamse ex-Gardisten ten gevolge van oorlogshandelingen om. Anderen brachten de volgende jaren

94 Schumacher aan F.S. Heubel, 7 september 1940, NIOD, DOC I 1539.

95 Feldmeijer aan Schumacher, 29 juli 1940, NIOD, DOC I 1539.

96 Schumacher aan W.J. Heubel, 25 november 1940, NIOD, DOC I 1539.

97 Schumacher, “10 jaar W.A.”, in *Nationaal-Socialistische Almanak 1943* (Utrecht 1943) 103.

98 Archiefkaart L.J.J.C. Horst, SAA, toegangsnummer 30238.

op uiteenlopende wijze door. W.A. Polak maakte onder de minder beladen naam Dijkstra deel uit van het Sonderkommando Feldmeijer.⁹⁹ Jaren later wist hij met blijvend succes de gevangenis te ontvluchten.¹⁰⁰ Hammekool doorliep binnen de WA allerlei kaderfuncties, tot hij in maart '41 uit die organisatie werd gezet.¹⁰¹ J.A. Tesebeld eindigde zijn politieke loopbaan als NSB-burgemeester van Zutphen en raakte in die hoedanigheid betrokken bij een moord.¹⁰² Van verschillende oud-leden is correspondentie die zij vanuit hun eenheden onderling en met hun dierbaren voerden bewaard gebleven.¹⁰³ Naar verluidt zwoer slechts één van de overlevende deelnemers na 1945 het nationaal-socialisme af, en was hij dientengevolge niet meer "reçu" bij zijn oude kameraden.¹⁰⁴

Al met al valt hieruit te concluderen dat ook de Amsterdamse Mussert Garde vrijwel geheel uit radicale nationaal-socialisten bestond. Bovendien blijkt dat hier een vruchtbaar rekruteringsveld voor verschillende SS-eenheden lag. Nu gold dat voor de WA evenzeer, alleen was bij de Mussert Garde de militaire en soldateske pretentie zo mogelijk nog intensiever doorleefd. Onduidelijkheid over de taakstelling bleef er. Schumacher schreef eind 1940, zijn reserves jegens de WA ten spijt:

Inmiddels is de taak, die de Mussert-Garde was opgedragen, overgenomen door de weercorpsen der Beweging, waartoe ook de Weerafdeling behoort. Zoals vanzelf spreekt, dient de stootkracht der W.A. door ons, jongeren, gevormd te worden.¹⁰⁵

Voor de Duitse inval deed de Mussert Garde niets aan daadwerkelijke verdedigingstaken. Daarna blies de NSB de WA nieuw leven in. Zoals gezegd waren de Mussert-Gardisten bij die heroprichting niet heel nadrukkelijk aanwezig. Schumacher beklagde zich in de zomer van 1940 niet zonder reden over het feit dat "het jonge element in de W.A., [...] hoe ongelooflijk het ook moge klinken, bijna geheel en al ontbreekt".¹⁰⁶

99 Inger Schaap, *Sluipmoordenaars. De Silbertanne-moorden in Nederland 1943-1944* (z.p. 2010) 24, 44-45.

100 Schaap, *Sluipmoordenaars*, 208.

101 Hammekool, 1-4.

102 "Zutfens ex-burgemeester moedigt Landwacht aan", *Dagblad voor Amersfoort*, 7 april 1950.

103 NIOD, verschillende DOC I-dossiers, o.a. 90, 1539 en 117b.

104 Meyers, "De Musser-Garde", 16.

105 *De Daad*, 6 december 1940.

106 Schumacher aan de Commandant WA, 25 juli 1940, NIOD, DOC I 1539.

Alleen over de doelgroep laten de diverse bronnen geen misverstand bestaan: de Mussert Garde richtte zich op nationaal-socialistisch georiënteerde jongens van 18 tot 25 jaar. Desondanks was een aantal van hen, onder wie ook de kopstukken Feldmeijer en Heubel, die leeftijdscategorie al ruimschoots ontgroeid. Feldmeijer had dan ook al eerder gestipuleerd dat voor een leider, mits “voldoende jong van hart en geest”, een leeftijd tot 35 aanvaardbaar was.¹⁰⁷ Pas in oktober '40, de Mussert Garde was inmiddels al ter ziele, wisten de jongeren een eigen ‘vendel Dietsland’ binnen de WA te realiseren.

Het is niet aannemelijk dat de oprichters anticipeerden op de latere inschakeling bij gewapende SS-onderdelen, daar niemand in de zomer van '39 kon voorzien hoe de verdere ontwikkelingen zich zouden voltrekken. De oude WA had indertijd traditionele beschermingstaken, en moest de propagandadoelen desnoods hardhandig verwezenlijken. Het staat buiten kijf dat dit korps zich destijds naar de buitenwereld ondubbelzinnig manifesteerde, ook toen dat na september '33 niet meer in uniform mocht. Waartoe de paramilitaire opzet van de Mussert Garde moest leiden is aan niemand duidelijk geworden. Van enige naar buiten gerichte activiteit was geen sprake. Dat een staatsgreep met dit handjevol geëxalteerde en bovendien weinig eendrachtige types ooit serieus is overwogen is hoogst onaannemelijk gebleken. De partijtop van de NSB bezat ondanks alles realiteitszin genoeg om het onhaalbare daarvan te beseffen. Om zo'n avontuur zelfs maar te overwegen was een gedweeër en politiek gezien ook homogener gezelschap nodig geweest.

Er is eigenlijk geen reden om te veronderstellen dat de NSB zelf wel een concreet doel voor ogen stond, dat zij met de Mussert Garde wenste te verwezenlijken. Wellicht moet de even eenvoudige als ontluisterende gevolgtrekking zijn dat de NSB-top met het inbedden van de van onderop gegroeide Mussert Garde simpelweg een poging deed om de eigen radicalen een speelweide te bieden, zodat ze niet *allemaal* naar Van Rappard overliepen. De NSB voelde vanaf het prilste begin de aantrekkingskracht die andere stromingen op de aanhang uitoefenden. Tengevolge van roeyment of regelrechte vaandelvlucht kwamen regelmatig radicalere elementen uit de NSB bij deze rivaliserende organisaties terecht. Uiteraard was de NSB daar nooit gelukkig mee, maar tegen het eind van de jaren dertig begon dit, mede door de verscherping van de nationale en internationale verhoudingen, zorgwekkende vormen aan te nemen. Een poging deze ontwikkeling te keren leidde tot het incorporeren van de radicale aspiraties in een bin-

107 Feldmeijer aan S. Plekker, 5 oktober 1939, NIOD, NSB, inv. nr. 1350.

nen deze kringen geëigende vorm: een paramilitair korps. De kopstukken probeerden natuurlijk de gang van zaken waar mogelijk naar hun hand te zetten, maar zoals in de geschiedenis van de NSB wel vaker het geval was, bepaalde de basis ook de agenda van de top.

12 Hergroepering

Strijd om de straat tijdens de bezetting

Dit hoofdstuk behandelt de gang van zaken rond de weerkorpsen vanaf mei 1940. Waar het de periode van oorlog en bezetting betreft is er over deze strijdgroepen beduidend meer geschreven. Het handelen van met name WA en NSNAP komt uitgebreid ter sprake in *De Februari-staking* van B.A. Sijes en *Oorlog in de stad* van Friso Roest en Jos Scheren. Sijes interviewde begin jaren vijftig meerdere actoren over hun herinneringen aan de gebeurtenissen die aan die fameuze staking voorafgingen. Zijn materiaal bevat veel nuttige gegevens. Vanuit zijn perspectief besteedt Sijes echter nauwelijks aandacht aan de continuïteit tussen WA-activiteiten van de jaren dertig en van de eerste oorlogsjaren. Roest en Scheren doen dat evenmin. Zij schrijven over het geweld in de beginperiode van de bezetting: “Maar het meest onvoorspelbaar waren zonder twijfel de straatvechters van de NSB, de WA en de verschillende NSNAP’en.”¹ Dat is een misvatting; de gewelddadigheden van juist deze groepen lagen volkomen in lijn met hun vroegere handelingen. Zij deden precies wat van hen viel te verwachten.

Nederland kende, zoals Ton Zwaan schreef, geen ‘cultuur van geweld’.² De Duitse inval bracht natuurlijk wel een wezenlijke verandering in het heersende krachtenveld teweeg. In de dagen die nodig waren om Nederland onder het gezag van de nieuwe machthebbers te brengen, bleek er evenwel maar weinig ruimte te zijn voor enig initiatief van lokale paramilitaire groepen. Geruchten over een ‘vijfde colonne’ zijn later door Loe de Jong weerlegd.³ De angst voor verraderlijk handelen door Nederlanders was echter wel zodanig dat de autoriteiten tijdens die meidagen grote aantallen rechts-radicalen lieten opsluiten. Die ervaring bleef voor de geïnterneerden lang als ultieme illustratie van de ‘demo-liberale’ onderdrukking dienen. Na de capitulatie was er ook voor hen toch veel veranderd. De Weerafdelingen van de NSB hadden sinds januari ’36 een gecamoufleerd en halfondergronds bestaan geleid. Op vijftien mei 1940, de dag waarop de Duitse troepen Amsterdam binnentrokken, volgde de heroprichting van het korps. Een grote toeloop van nieuwkomers ontstond, maar ook veel oudgedienden meldden zich opnieuw. Daarnaast traden meerdere ambtenaren tot het korps toe, die

1 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad*, 120.

2 Zwaan, *Civilisering*, 151.

3 L. de Jong, *De Duitse Vijfde Colonne*, 236-239, specifiek voor Amsterdam: 242-243.

zich na het vertrek van de regering kennelijk niet meer gebonden achtten aan de verbodsbepalingen. Al snel zouden oude en nieuwe WA'ers samen door de straten marcheren. Dit was de verwerkelijking van de wens en de verwachting die veel oud-WA'ers en andere NSB'ers al jaren uitten. Een wervende folder van de herboren organisatie drukte het streven duidelijk uit:

De W.A. zal het besef wakker roepen, dat Nederlandsche mannen geen slappelingen of baliekluivers zijn, maar de zonen van het kerelsvolk dat ons Rijk groot maakte.⁴

Naast de WA staken ook initiatieven uit de NSNAP's en Nationaal Front spoedig opnieuw de kop op. Bij de gebeurtenissen die het thema van dit hoofdstuk vormen, is het lastig om de WA en de strijdgroepen uit de NSNAP's steeds scherp van elkaar te onderscheiden. Na verloop van tijd smolten bovendien verschillende vroegere strijdgroepen in de WA samen. Op termijn verwerd de WA tot het feitelijk voorgeborchte van Duitse legeronderdelen. Ondanks diverse pogingen kwam van de oude ambitie om de straten voor de NSB te veroveren niets meer terecht.

Aankankelijk was de komst van het Duitse gezag voor de Nederlandse nationaal-socialisten verheugend. De hernieuwde aanwezigheid van de WA in het politieke krachtenveld was een succes op zichzelf. Het was echter aankankelijk nog een open vraag hoeveel ruimte de Duitse autoriteiten hun geestverwanten zouden geven. De nieuwe overheid had enige tijd nodig om de te nemen koers precies te bepalen. Pas na negen maanden zou ondubbelzinnig blijken dat zij autonoom optreden vanuit geestverwante politieke organisaties niet op prijs stelde.

Na de capitulatie waren de nieuwe verhoudingen in hun praktische uitwerking dan ook niet direct duidelijk. Ingevolge het Landoorlogreglement van 1907 was het gezag van de Nederlandse overheid feitelijk op de Duitse autoriteiten overgegaan, maar die konden hieraan op papier alleen beperkte bestuursbevoegdheden ontlenen.⁵ Wel waren ze verplicht tot herstel en handhaving van de openbare orde en het openbare leven, met eerbiediging van de geldende wetten. Behoudens althans "volstrekke verhindering"⁶, een ontsnappingsclausule die de bezettende macht regelmatig inriep.⁷ In

4 Brochure nieuwe WA, medio 1940, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 2422.

5 Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig* (z.p. 1989) 25.

6 J.J. Schrieke, *Nederland en het Haagsche Landoorlogsreglement van 1907* (Amsterdam 1944) 13.

7 K. Schilder, *Bezet bezit. Artikelen van de hand van Prof. Dr. K. Schilder* (Goes 1945) 157-158.

de eerste maanden van de bezetting probeerde de vooroorlogse ambtelijke top het feitelijke bestuur van Nederland te continueren. In zijn *Burgemeesters in oorlogstijd* laat Peter Romijn zien dat de procureurs-generaal in samenspraak met de secretarissen-generaal in de zomer van 1940 aan een openbare-ordebeleid werkten.⁸ De discussie binnen dit gremium ging overigens terug op meningsverschillen over bevoegdheden en competenties die al veel langer speelden.⁹ Ook Guus Meershoek schetst in zijn *Dienaren van het gezag* de vooroorlogse geschilpunten waar de gezagscrisis uit de beginfase van de bezetting voor een belangrijk deel in wortelde.¹⁰ De ambtelijke top had inmiddels echter te maken met de Duitse autoriteiten, die in de tweede helft van 1940 initiatieven namen om de Nederlandse politie te gaan aansturen.¹¹

Diverse strijdgroepen die eind jaren dertig in het ongereede waren geraakt, trokken zich van legalistische kwesties niets aan en hergroepeerden zich. De heethoofden van de NDVB waren na het uiteenvallen van hun organisatie geruime tijd tot passiviteit veroordeeld. Na de harde aanpak van de gearresteerde ruitenbrekers in 1939 hadden de kameraden zich geruime tijd stil gehouden.

Het waren vooral lieden uit deze kringen die direct na de Duitse inval hun kansen grepen, en tot acties overgingen. B.A. Sijes van het toenmalige Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie heeft in zijn boek over de Februaristaking de activiteiten van dit milieu na mei '40 uitvoerig beschreven.¹² Sijes' onderzoek beperkte zich tot een vrij korte periode. Hij behandelde het straatgeweld bovendien vooral binnen de dynamiek van de eerste acht oorlogsmaanden. Hier is het van belang dit geweld te plaatsen in het ruimere kader van straatgeweld zoals dit zich al veel langer voordeed. Temeer daar er een duidelijke relatie ligt met het geweld van eind '38 en begin '39, dat in een vorig hoofdstuk aan de orde kwam.

De bedoelde activiteiten richtten zich vooral op de aanwezigheid van joden in het openbare leven. Dit deel van de Nederlandse nationaal-socialisten liep hiermee letterlijk ver voor de troepen uit. Complicerende factor bij het analyseren van deze categorie is dat de Amsterdamse NSNAP in deze rumoerige maanden ruim een dozijn aanhangers royeerde. Voor

8 Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006) 162.

9 Romijn, *Burgemeesters*, 165.

10 Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999) 62-70, 112-122.

11 Romijn, *Burgemeesters*, 161.

12 B.A. Sijes, *De Februari-staking: 25-26 februari 1941* (Den Haag 1954).

een deel betrof dat volgelingen van Theo Look, wiens naam zelf ook wordt genoemd.¹³ In diens geval was dit royement een papieren geste, daar hij Nederland al in de zomer van 1939 verliet. Veelal hadden deze disciplinaire maatregelen toch al weinig praktische gevolgen. Er ontstonden verbanden waarvan de samenstelling niet of nauwelijks overeen stemde met de officiële ledenregisters. De nieuwe WA kreeg opdracht Van-Rappardaanhangers te weren,¹⁴ maar op straat bleken zulke restricties niet zelden een dode letter.

De bezettende macht had in die eerste periode weinig behoefte aan onrust, bijvoorbeeld veroorzaakt door aanvallen op het joodse bevolkingsdeel. Daar bekommerden de voornamelijk uit NSNAP-richting voortgekomen heethoofden zich niet om. Begin juni, nog geen maand na de capitulatie, sneuvelden ruiten van de café's De Kroon en De Paris. Dit waren gelegenheden met een grote joodse clientèle. Het laatste etablissement, gevestigd aan de chique Beethovenstraat, was echter ook zeer geliefd bij Duitse officieren. Desondanks was het café in de avond van 8 juni doelwit van Nederlandse nationaal-socialisten. De bedrijvers van de aanval kwamen niet ver; de politie hield hen even verderop aan.

Opvallend is dat waarnemend hoofdcommissaris K.H. Broekhoff de arrestanten als aanhangers van majoor Kruyt aanduidde.¹⁵ Vanwege hiaten in de politierapporten¹⁶ zijn niet alle verdachten bekend, maar uit een aantal afschriften in andere dossiers komen wel enkele namen naar voren. Dit zijn lieden die vrijwel allen aan het milieu rond de NSNAP-van Rappard verbonden waren. Een van hen was G.J.M. van der Lugt, wiens eerste verschijnen in de relevante bronnen dateert van 7 februari 1936. De politie hield hem die avond aan omdat hij bij de opstootjes rond de 'Heldenkermis'-première in gedeeltelijk uniform en voorzien van een gummiknuppel op het Muntplein rondliep.¹⁷ Ook later nam hij met grote regelmaat aan allerlei straatgeweld deel. Hij behoorde tot de NSB'ers die eind jaren dertig in het vaarwater van Van Rappard en Look terechtkwamen. In 1938 was hij secretaris van het blad van de 'Nationale Bond van Verlofs-Onderofficieren'.¹⁸

13 NSNAP, Rondschriften No. 8 (afschrift), NIOD, Februaristaking 1941, inv. nr. 6g.

14 Hammekool, NIOD, DOC I 629a, 4-7.

15 Broekhoff aan Sicherheitspolizei, 10 juni 1940, NIOD, Departement van Justitie, inv. nr. 405.

16 Inventaris *Archief van de politie van het SAA*; tussen de nummers 6173 en 6174 van het betreffende bureau Leidseplein ontbreekt de periode 14 mei - 17 september 1940. Ook de rapporten van de bureaus Linnaeusstraat, Singel, Spaarndammerstraat, Stadhouderskade en Warmoesstraat vertonen grotere of kleinere hiaten in het voorjaar en de zomer van 1940.

17 Rapporten Singel, 7 februari 1936, mut. 11.00 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6717.

18 *De Standaard*, 23 december 1938.

Volgens een medeplichtige nam Van der Lugt enkele dagen eerder ook deel aan de aanval op De Kroon.¹⁹ Bovendien koesterde de politie verdenkingen dat hij bij het ingooien van enkele ruiten van de Bijenkorf op de zevende betrokken was.²⁰ Ondervraagd over zijn aanwezigheid bij De Kroon wilde Van der Lugt kwijt dat hij lid was van de – in werkelijkheid niet meer bestaande – Neder-Duitsche Volksche Beweging, die hij als een voortzetting van Van Rappards NSNAP beschouwde.²¹ Hij wilde bovendien inzake de vernielingen bij de Bijenkorf slechts aan Duitse autoriteiten verklaringen afleggen.²²

Ook Den Bruijom, sinds eind '38 actief in antisemitisch straatgeweld, was hier van de partij. Twee dagen eerder deed hij mij aan de aanval op De Kroon. Nog een andere deelnemer aan het geweld tegen café De Paris, Gerrit Bakker, was net als Van der Lugt midden jaren dertig al betrokken bij gewelddadige NSB-activiteiten.²³

Uiteraard onderzocht de politie hun betrokkenheid bij de andere gewelddaden in deze periode. Ook tijdens deze verhoren rekenden verschillende verdachten zich tot de Van Rappard-aanhang, en allen stelden slechts aan de Duitse autoriteiten verklaringen te willen afleggen.²⁴ Deze onderhorigheid aan het Duitse gezag ligt ook veel meer in lijn met Van Rappards opvattingen. Hoe de doorgaans toch goed ingelichte politiechef Broekhoff tot zijn onjuiste gevolgtrekking kwam is niet duidelijk, maar ook de dagbladen noemden de Kruyt-connectie.²⁵

De Nederlandse justitie functioneerde in dit stadium van de bezetting nog grotendeels zoals voorheen. Alle verdachten kregen een dagvaarding. De door advocaat (en NSB'er) jonkheer S.M.S. de Ranitz gevoerde verdediging kon bestraffing toch niet verhinderen. De veroordeelden hadden dank zij het tijdsgewricht evenwel een ongekende nieuwe mogelijkheid: zij

19 Verklaring F. Willems, proces-verbaal no. 170, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6763.

20 Afschrift uit p.v.b. 303, 6 juni 1940, in dossier tegen Van der Lugt e.a., NIOD, Februaristaking 1941, inv. nr. 7a.

21 Verhoor Van der Lugt, 12 juni 1940, Proces-verbaal no. 170, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6763.

22 Verklaring Van der Lugt, Proces-verbaal no. 203 (uittreksel), NIOD, Februaristaking 1941, inv. nr. 7a.

23 Rapporten Marnixstraat, 4 juni 1936, mut. 7.00 v.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6362.

24 Broekhoff aan SiPo, 10 juni 1940, NIOD, Departement van Justitie, inv. nr. 405.

25 *Het Vaderland*, 10 juni 1940 (ochtendeditie); *De Tijd*, 11 juni 1940 (avondeditie); *Nieuws van den Dag*, 11 juni 1940 (ochtendeditie).

vroegen gratie aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart.²⁶ Of zij die ook kregen vermelden de stukken niet.

Het was in die weken in Amsterdam continu onrustig. Midden juni gooiden vooral NSNAP'ers her en der winkelruiten in. Dit betrof veelal zaken van grotere en kleinere joodse ondernemers. Ook een christelijke boekhandelaar die een brochure van de voormalige minister-president Colijn in de etalage toonde liep glasschade op. Opnieuw verrichtte de politie aanhoudingen onder aanhangers van Van Rappard, de voormalige IJzeren Garde en de voormalige NDVB.

De herrezen WA vond rond dezelfde tijd gelegenheid de arena weer te betreden. Eind juni vierde prins Bernhard, echtgenoot van de kroonprinses, in Londen zijn verjaardag. Vanwege zijn eigen populariteit, maar ook als demonstratie tegen de Duitse bezetting, legden Amsterdammers die dag op diverse plaatsen bloemen neer. Ook droegen sommigen naar Bernhards voorbeeld een anjer op de kleding. Radicalen uit de NSB en NSNAP vatten dat gewillig als een provocatie op. Met name rond het Emmaplein in Zuid en bij het paleis op de Dam braken hevige gevechten tussen publiek en NSB'ers uit. Voor deze periode is het memorandum van Hammekool weer een nuttige, zij het soms dubieuze bron. Hij pocht over het halfclandestiene "vrijbuiterswerk" van de NSB-radicalen in de jaren dertig, maar acht de tegenstanders verantwoordelijk voor de vechtlust van zijn mannen. Hammekool, die naar eigen zeggen op Anjerdag aan de gevechten deelnam, stelt dat de Van Rappard-aanhang en Nationaal Front het rumoer veroorzaakten om de NSB in diskrediet te brengen.²⁷ Hij meent tegelijkertijd dat het gros van de WA'ers zich die dag op eigen initiatief voorzag van allerlei wapentuig. Dit laatste was een oude gewoonte in de WA, dus die bewering van Hammekool is zeker aannemelijk. De WA'ers gingen vervolgens "anjerplukken", waarbij enkelen zich lelijk bezeerden aan in die bloemen verborgen scheermesjes. Hierop raakten ze, aldus nog steeds Hammekool, "door het dolle heen."²⁸ Daarmee was de toon gezet, en de rest van de dag bleef de stad het toneel van botsingen. Op welke schaal de anjers met scheermesjes werkelijk voorkwamen is overigens onbekend.

Daags hierna hielden Jeugdstormers uit het hele land een mars door Amsterdam. Omdat de NSB-aanhang door het verloop van Anjerdag geen vertrouwen in de neutraliteit van het politiekorps stelde, begeleidden WA

26 De Ranitz aan de Officier van Justitie, 11 februari 1941, NIOD, Februaristaking 1941, inv. nr. 7a.

27 Hammekool, 4-9.

28 Hammekool, 4-11.

en Mussert Garde de optocht. Zij hadden echter strikt consigne zich tot deze taak te beperken. Hen was expliciet verboden de vertrekkende NJS'ers na afloop naar het Centraal Station te vergezellen. Volgens Hammekool was deze begeleiding echter voor velen slechts een voorwendsel om de nog altijd rumoerige binnenstad te bereiken, en aan de gevechten aldaar deel te nemen.²⁹ Heerbanleider Huygen en districtsleider De Ruiters waren volgens hem niet in staat de WA in toom te houden,³⁰ maar dat was hij zelf ook niet. Hij gaf wel toe dat de agressie vanuit de WA een rancuneuze component had:

[...] dat wij er een behagen in zouden scheppen in genoemde gevechten is juist doch dit moet U bezien uit andere oorzaken waardoor voor ons een gereede aanleiding werd gevonden om de klep van ons ventiel te doen open zetten.³¹

De vijandige houding tegenover de politie, die er in de vooroorlogse jaren ook was, nam in dit vroege stadium van de bezetting opnieuw duidelijke vormen aan. Half juli ontstond een geschil tussen melkslijter Willem van Scherpenzeel en zuivelinrichting 'Aurora' in de Oosterparkbuurt. De fabriek weigerde Van Scherpenzeel te bevoorraden, omdat hij de melk onder de prijs zou verkopen. Van Scherpenzeel nam in 1936 deel aan de aanval op De Dageraad-vergadering in Utrecht en maakte inmiddels deel van de nieuwe WA. Hij mobiliseerde enkele van zijn kameraden die vervolgens het personeel van de fabriek met mishandeling dreigden. Zij voegden een politieagent die poolshoogte kwam nemen toe: "Jij hebt er niets mee te maken, wij zijn WA-mannen." Vervolgens vertrokken zij, met de toezegging de volgende ochtend met 400 man terug te komen.³² Zo ver kwam het niet, maar de gebeurtenis toont aan dat de oude mentaliteit nog altijd binnen het Amsterdamse NSB- en WA-milieu leefde.

In september richtte Huygen via *De Daad* het woord tot zijn mannen. Hij stoorde zich aan het eigenzinnige gedrag van veel WA'ers en riep hen tot de orde:

Het komt meermalen voor, dat weermannen in uniform zich in aangelegenheden op straat mengen, waarmede zij niets uitstaande

29 Hammekool, 4-12.

30 Hammekool, 4-12.

31 Hammekool, 4-2.

32 Rapporten Linnaeusstraat, 12 juli 1940, mut. 8.15 v.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6303.

hebben. Ook gebeurt het, dat zij zich met acties inlaten, die niet van het Heerbankwartier uitgaan. [...]

Voorts is het verboden dat geuniformeerde W.A.-mannen zich op het Thorbecke-plein ophouden.³³

Aan te nemen valt dat hij deze vermaning aan zijn WA-mannen zelf serieus nam. Rode draad door de gehele WA-geschiedenis is evenwel een lange reeks vruchteloze pogingen de troepen tot gehoorzaamheid aan het hogere kader te bewegen. Het is dan ook moeilijk te begrijpen dat Huygen, die zijn pappenheimers inmiddels toch wel moest kennen, het futiele van zijn geste niet inzag.

Er waren ook andere organisaties met aanhangers die zich primair lieten leiden door de eigen actiebehoefte, en die de politieke lijn van hun partijleiding aan de laarzen laptten. In het NSNAP-kringhuis aan de Leidsegracht vonden in de loop van 1940 steeds meer maatschappelijk ontheemden, waaronder voormalige Look-volgelingen, onderdak. Deze kwamen dus na de ondergang van de NDVB terug op het oude nest. Volgens verklaringen van partijfunctionaris en weerkorpsleider Scharff aan Sijes woonden er op zeker moment zo'n twintig tot dertig SA'ers. In dit uit 1952 daterende interview distantieerde Scharff zich van de gedragingen van zijn gewezen ondergeschikten, die hij als "schorem" aanduidde.³⁴ Extreemrechtse milieus kenden al langer kringhuizen met slaapgelegenheid, maar de NSNAP had toch de Nederlandse primeur van een Duits fenomeen: een gekazerneerd weerkorps. Overigens was Scharffs negatieve kwalificatie van zijn manschappen niet zonder hypocrisie. Scharff misdroeg zich, zoals in een vorig hoofdstuk al ter sprake kwam, in eerste oorlogsjaren niet minder ernstig dan zijn SA'ers.

De NSB ontwikkelde onder de nieuwe omstandigheden een steeds hoger activiteitsniveau. Vooral de altijd al sterk aanwezige radicale en antisemitische stroming nam volop kansen. Zij refereerden graag aan de tijd dat het politieke establishment de nationaal-socialistische aspiraties nog stelselmatig frustreerde. Kringblad *De Daad* kwam in de vroege zomer van 1940 nog eens terug op de Koco-affaire:

Onze jongens hebben in 1939 de joden in Zuid bij de ijssalon ingepeperd dat men niet ongestraft een nationaal socialist kan mishandelen, zooals toen den voorafgaanden avond was gebeurd. Hun optreden daar was metterdaad gerechtvaardigd, omdat zij van de politie geen

33 *De Daad*, 20 september 1940.

34 Gesprek van Sijes met Scharff, 28 april 1952, NIOD, DOC II 231, map A.

bescherming meer konden verkrijgen. Onze jongens kregen dan ook zes of acht maanden gevangenisstraf!³⁵

Nu het Duitse nationaal-socialisme de heersende macht was, verwachtten ze dat het eenvoudiger zou zijn hier met het eigen antisemitisme bij aan te haken. Kringleider Willem Ongers gaf daar blijk van. Deze Amsterdamse functionaris, kandidaat bij de verkiezingen van 1937 en facilitator van de overval op De Dageraad het jaar daarvoor, stuurde in augustus '40 een aantal van zijn mannen op pad. Zij trokken aan de Zeeburgerdijk een zogenaamde sabbatpaal uit de grond en droegen die als trofee naar het kringhuis aan de Hogeweg. Dergelijke paaltjes markeerden van oudsher de reikwijdte van rabbinale bevoegdheden en van de bewegingsruimte voor joden tijdens de sabbat. Ongers en zijn mannen presenteerden hun operatie als een symbolische daad tegen een "uiterlijk kenteeken" van joodse zeggenschap in Amsterdam.³⁶ In Den Haag waren NSB-radicalen van het zogenaamde Vrijkorps Rost al eerder met acties tegen zulke 'jodenpaaltjes' begonnen. Het Hoofdkwartier in Utrecht had zich daar ongelukkig over getoond, maar dat weerhield Ongers er niet van in Amsterdam hetzelfde te doen. Toen hij in 1937 een verkiesbare plaats kon krijgen bleek hij wel bereid zich bij de officiële partijlijn neer te leggen. Dat hij nu weer wilde acties op touw zetten, geeft aan dat hij onder de nieuwe omstandigheden nieuwe speelruimte zocht. Nog in de zomer van 1941 sloegen twintig WA'ers in Diemen om onduidelijke redenen een oude grensmaal aan stukken.³⁷ Wellicht verkeerden zij in de onjuiste veronderstelling ook hier met een sabbatpaal van doen te hebben.

In september '40 werd de sfeer grimmiger. Nadat een politieagent in Den Haag de WA'er Peter Ton bij een opstootje doodschoot, liepen de emoties hoog op. De Amsterdamse muzikleraar A.C. Wagemaker schreef in liedvorm een "grimmig antwoord", met een refrein dat aan duidelijkheid niets te wensen overliet:

Wy W.A., zyn kerels van de stalen vuist.

Wy zullen rammen met die harde knuist.

Wie ons belaagt, die waagt zyn kop. Wy praten niet! Wy slaan er op!³⁸

35 *De Daad*, 21 juni 1940.

36 Rapport 2210/1453, 14 augustus 1940, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6215.

37 Rapporten Linnaeusstraat, 23 juli 1941, mut. 1.05 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 2960.

38 "Een grimmig antwoord van de W.A. op den moord van 7. September 1940", NIOD, NSB, inv. nr. 2101.

De tekst gaf de mentaliteit van de WA vrij accuraat weer, maar kon de goedkeuring van Mussert-Gardist Van Hees niet wegdragen. Naar zijn oordeel, schreef hij aan Huygen, trof het “niet den toon, waarmee wy het Nederlansche volk voor ons moeten trachten te winnen.”³⁹ Ook Huygen keurde de tekst af, en vond deze “eerder [duiden] op een joodsche geestesgesteldheid.”⁴⁰

De Amsterdamse WA had Wagemakers retoriek echter helemaal niet nodig. Kort na het dodelijke incident in Den Haag zetten zij de markt op het Amstelveld op stelten. Op de markten waren in de ogen van de WA teveel joden zomaar in het openbaar aanwezig. Vooruitlopend op officiële maatregelen gingen de WA'ers ertoe over joodse kooplui van het Amstelveld te verwijderen. Hierbij waren drie partijen – publiek, politie en WA – slaags geraakt. Onder anderen Piet Heins, de toonkunstenaar die de muziek van het strijdlid “WA marcheert” had gecomponeerd, moest hier klappen incasseren.⁴¹

Wat opvalt is dat de Amsterdamse WA zich na het neerschieten van een kameraad door een Haagse agent direct tegen ‘de joden’ richtte. Gewelddadigheid tegen de vooraf gedefinieerde vijand behoefde slechts een willekeurige aanleiding. Het was echter ook in deze dagen dat de provocaties van de Amsterdamse WA tegenover de politie opnieuw een toename lieten zien. In de maanden die volgden waren de Amsterdamse WA'ers zeer vaak op straat te vinden. Over deze toenemende aanwezigheid in de publieke ruimte zegt Harm Kaal in zijn dissertatie uit 2008:

Van een door de bezetter aangewakkerde terreur tegen de joodse Amsterdammers was aanvankelijk nog geen sprake, maar daar zou mede onder invloed van Böhmcker verandering in komen. In het najaar van 1940 begon de NSB zich, onder aanmoediging van de *Beauftragte*, die over goede contacten met de WA beschikte, steeds nadrukkelijker te manifesteren.⁴²

In het licht van de gehele ontwikkelingsgang van de WA is het twijfelachtig of enige aansporing van Böhmcker wel nodig was. Dankzij Böhmcker en de zijnen kreeg het NSB-korps natuurlijk wel een ruimere armslag, maar

39 Van Hees aan Huygen, 7 oktober 1940, NIOD, NSB, inv. nr. 2101.

40 Huygen aan Van Hees, 9 oktober 1940, NIOD, NSB, inv. nr. 2101.

41 Rapport door Heins, 10 september ('Oogstmaand') 1940, NIOD, Departement van Justitie, inv. nr. 405.

42 Harm Kaal, *Het hoofd van de stad. Amsterdam en zijn burgemeester in het interbellum* (Amsterdam 2008) 238.

de agressieve en antisemitische attitude bestond al veel langer. Hoewel de WA er in slaagde een gevreesde en ook bijzonder gehate verschijning te worden, bracht de nadrukkelijker aanwezigheid hen inmiddels niet dichter bij de macht.

Het tweede falen van de WA

Onder de Duitse autoriteiten, Sijes noemt in zijn boek over de Februaristaking met name Seyss-Inquart, leefde aanvankelijk de verwachting dat de publieke aanwezigheid van de WA de bevolking zou imponeren.⁴³ De WA had zelf mogelijk die gedachte ook, maar de aloude drang tot confrontatie en gevecht speelde bij hen ongetwijfeld een minstens even grote rol. Begin november trokken 1500 WA'ers, waaronder naar verluidt geüniformeerde politieagenten en Rijksveldwachters, door Den Haag. Reacties bleven niet uit, en de dag eindigde met zesentwintig arrestaties onder Unieleiden.⁴⁴

Een week later manifesteerde de herrezen WA zich toch op nog indringender wijze in de hoofdstad. Op de negende van die maand, een vanuit Duits perspectief historisch beladen datum, marcheerden enkele duizenden WA'ers uit alle delen van het land door Amsterdam. Van zo'n aantal kon de oude WA voorheen slechts dromen. De dagbladen drukten de gelopen route af, en opvallend is dat deze de veelbesproken Jordaan zorgvuldig vermeed.⁴⁵ Wel ging de mars demonstratief door de zogenaamde Jodenhoek, als teken van het naderende einde van de veronderstelde joodse dominantie. Mussert, die op de Dam een defilé afnam, had daar kennelijk geen bezwaar tegen. Mogelijk stond hij er niet eens bij stil. In ieder geval was het opnieuw een signaal dat de radicalere elementen zich weer duidelijker manifesteerden.

Hammekool was een van de WA-kopstukken die de Amsterdamse deelnemers aanvoerden. Hij zou in zijn memorandum afstand nemen van het antisemitische element in de mars. Hammekool stelde daarbij dat zijn mannen, als ze het van tevoren hadden geweten, deelname aan deze tegen het joodse bevolkingsdeel gerichte demonstratie zouden hebben geweigerd. In Hammekoold's woorden: "Schande over hem die de marsroute in A'dam had uitgestippeld."⁴⁶ Los van de vraag of deze route destijds voor hen wel een volslagen verrassing was, staat nog maar te bezien of Hammekool de

43 Sijes, *De Februari-staking*, 12.

44 "W.A. marcheerde door de stad", *Het Vaderland*, 4 november 1940 (ochtendeditie).

45 "W.A.-marsch door Amsterdam", *Algemeen Handelsblad*, 10 november 1940 (ochtendeditie).

46 Hammekool, 4-15.

mentaliteit van zijn mannen juist inschatte. Het Amsterdamse afdelingsblad *De Daad* schreef na de mars:

In de jodenbuurt was het opvallend stil. Eenige kleine groepjes joden stonden in "hun" domein op de hoeken der straten, maar over het algemeen hadden de zonen en dochteren Israëls hun lijkwitte gezichten achter de gordijnen verborgen om vandaar te moeten constateeren, dat de nieuwe tijd, ondanks hun jarenlange hetze, niet aan Nederland voorbij zal gaan.⁴⁷

Ook aanwezig was 'knokbaas' Wittkamp, die midden jaren dertig aan het hoofd van de gewelddadige NSB-radicalen in Amsterdam stond. Wittkamp was een duidelijke representant van de vooroorlogse weerkorpsmentaliteit. Hij en de zijnen waren gewend om op eigen kompas te varen, en bij daadwerkelijke confrontaties de instructies van hogerhand slechts naar believen te volgen. Het spierballenvertoon van de negende november diende mede om de oude aanspraken van de vroegere WA op deze straten te vernieuwen. In september '35 maakte de Amsterdamse hoofdcommissaris Versteeg daar korte metten mee, maar inmiddels waren de bordjes weer verhangen.

Binnen het Amsterdamse politiekorps bestonden, net als elders in de samenleving, grote politieke en meningsverschillen. Sinds augustus '40 was het 'Rechtsfront' actief. Daaraan kon een ieder deelnemen die betrokken was bij rechtshandhaving en rechtstoepassing, mits ook bereid aan de wording van de "nieuwe Staat" mee te werken.⁴⁸ Een deel van het politiepersoneel stond al langere tijd sympathiek tegenover de NSB, en trad ook tot de nieuwe organisatie toe. Een groot aantal van de traditioneel gezagsgetrouwe agenten had echter een sterke afkeer van de beweging. De korpsleiding verbood het personeel uitdrukkelijk om aan de WA-mars van 9 november deel te nemen. Een aantal tot het Rechtsfront behorende politiemannen besloot de optocht desondanks van een afstandje te bekijken. Guus Meershoek beschrijft hoe de NSB-gezinde inspecteur Douwe Bakker en enkele collega's betrokken raakten bij een op zichzelf onbeduidend opstootje tussen Unieleden en WA'ers bij de Munt.⁴⁹ De nasleep van dit incident tekenende echter de binnen het politieapparaat gerezen tweespalt. De Rechtsfront-agenten buiten functie bemoeiden zich met een botsing tussen burgers, maar agenten in functie deden dat uiteraard ook. De gemoederen liepen daarbij zo hoog

47 *De Daad*, 15 november 1940.

48 Sikkel, *Documentatie*, 330.

49 Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 192.

op dat een aantal Rechtsfronters in de hal van bureau Singel met hun andersgezinde collega's op de vuist ging.⁵⁰ Bakker deed dit in zijn dagboek af als een "heibeltje",⁵¹ maar de korpsleiding nam het minder luchtig op. Dat een – weliswaar klein – deel van het gezagsapparaat naar een eigen positie tussen een partijgebonden weerkorps en de in principe neutrale politie neigde, had uiteraard een ondermijnende werking. Die situatie bemoeilijkte in de volgende maanden de positie en de taakuitoefening van de politie.

De WA liet zich na 9 november met grotere regelmaat in de openbaarheid zien. Het weerkorps was ontheven van de in het uniformverbod gestelde beperkingen. De leden vertoonden zich dan ook met graagte in de lang ontbeerde uniformen. Ook was de WA enkele dagen voor de mars in de hoofdstad door Seyss-Inquart als legitiem weerkorps erkend.⁵² Bij de Amsterdamse bevolking hoefde de WA evenwel niet op bijzonder veel sympathie te rekenen. Na mei '40 was de publieke opinie van oordeel dat de aanhangers van Mussert kritiekloos alle Duitse wensen probeerden te vervullen. Tijdens het eerste jaar van de bezetting trachtte de NSB echter vooral een eigen positie binnen het vernieuwde krachtenveld in te nemen. De NSB-leiding was zo onverstandig de nieuwe WA bij dat streven een propagandistische rol te laten spelen. Traditiegetrouw vervulden de weermannen die in hoge mate naar eigen inzicht.

Het intensievere optreden leidde aanvankelijk slechts tot kritische en vooral honende reacties van het publiek. Half december '40 gaf een WA-compaan op de Hoofdweg zijn manschappen opdracht om, als antwoord op dergelijke spot, "met hun koppelriemen de straat schoon te veggen."⁵³ Dit deden zij dan ook grondig, maar de reactie van de politie was vooralsnog scherp. Ruim 20 WA'ers werden, ondanks hun luide protesten, naar een politiebureau overgebracht voor identificatie en verhoor.⁵⁴ Josje Damsma en Erik Schumacher bespreken het incident uitvoerig in hun boek *Hier woont een NSB'er*.⁵⁵

In weerwil van deze publieke tegenstand achtte de WA de tijd rijp voor meer radicale initiatieven. Zij verlegden de aandacht naar de horeca. Het

50 Rapport 4e Sectie 1e Afdeling, No. 2641, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6679.

51 Douwe Bakker, 9 november 1940, NIOD, Europese dagboeken en egodocumenten, inv. nr. 758.

52 Sikkel, *Documentatie*, 359.

53 Rapport Politie Amsterdam, 2e Sectie, 2e afd., 14 december 1940, NIOD, Departement van Justitie, inv. nr. 405.

54 Rapport Admiraal de Ruijterweg, 8 december 1940, NIOD, Departement van Justitie, inv. nr. 405.

55 Damsma en Schumacher, *Hier woont een NSB'er*, 38-40.

was deze bedrijfstak waaruit Nederlandse nationaal-socialisten de joodse klandizie al eerder verdreven wilden zien. De WA ging over tot het hardhandig opdringen van bordjes die joods bezoek ongewenst verklaarden. WA'ers lieten de horecaondernemers deze bordjes goedschiks of kwaadschiks ophangen.

Half december drong een grote groep WA'ers het bekende café 'Heck's' aan het Rembrandtplein binnen, en raakte vrijwel direct met de talrijke bezoekers slaags. Leider van de operatie was hopman Stevens,⁵⁶ die op een jarenlange ervaring als aanvoerder van WA-geweldplegers kon bogen. Daags daarna was de beurt aan 'Savoy' op het Leidseplein. WA'ers drongen naar binnen en intimideerden de klandizie. In januari trok de WA onder aanvoering van gemeentearts W.F.K.J.F. Frackers naar het Parkhotel.⁵⁷ De directie van dit hotel verzette zich aanvankelijk tegen de intimidatiepogingen van het NSB-weerkorps, maar hing tenslotte toch het gewraakte bordje met de tekst "Joodsche gasten ongewenscht" op. Na deze knieval was het met elk verzet gedaan. Toen het bordje al spoedig spoorloos bleek, meldde de directeur de verdwijning terstond bij de politie.⁵⁸ Enkele maanden later verleende het hotel onderdak aan een vormingsavond van de Amsterdamse WA.⁵⁹ De strategie van de WA wierp vruchten af.

Woensdag 29 januari kwam de gehele Amsterdamse 'Heerban' van de WA bijeen in Bellevue. Een van de agendapunten was het onder leiding van Adriaan van Hees instuderen van het nieuwe lied "Zwart-rood, waai uit nu".⁶⁰ Of er ook meer praktische zaken zijn besproken is niet duidelijk, maar de gebeurtenissen kwamen korte tijd later zeker in een stroomversnelling. Op 6 februari liepen de zaken volledig uit de hand, en niet alleen in de horeca. Al enkele maanden waren er regelmatig harde botsingen tussen straatvechters uit NSNAP en NSB – het onderscheid tussen de voorheen zo op elkaar gebeten strijdgroepen was sterk gaan vervagen – en colporteurs van de Nederlandse Unie. Dergelijke twisten vonden doorgaans plaats op de vaste colportageplaatsen of rond de door de Unie gedreven 'Uniewinkels'. Die dag gebeurde dat weer op grote schaal.

In de namiddag vielen Nederlandse nationaal-socialisten in de Vijzelstraat trampassagiers aan. Daarbij moesten vooral diegenen die zij – al dan

56 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad*, 214.

57 Afschrift rapport Leidseplein, 27 januari 1941, mut. 5:30 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 2958.

58 Rapporten Leidseplein, 31 januari 1941, mut. 9:35 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6175.

59 "Vormingsavond van het Keurvendel Amsterdam", *De Zwarte Soldaat*, 4 juli 1941.

60 *Nationaal Dagblad*, 1 februari 1941.

niet terecht – als joden aanmerkten het ontgelden. Gangmaker bij de vele incidenten van die dag was de slager H. Th. Roelofsen, die de door hem als te tam beschouwde NSB al ruim voor 1940 verliet. In zijn kielzog bevonden zich onder meer Van der Lugt, Den Bruigom en W.F. van Doesburg, allen deelnemers van de aanval op café De Paris.

Korte tijd later arresteerde de politie Roelofsen wegens het mishandelen van een passant en het bezit van een dolk. In de persoon van Klaus Barbie oefende de Sicherheitsdienst druk uit op de Amsterdamse politie om de vrijlating van Roelofsen te bespoedigen. De commissaris van bureau Singel liet Barbie weten dat de arrestant, die zich niet legitimeren kon, op het bureau bleef tot zijn identiteit genoegzaam vaststond. Een van Roelofsens kameraden was het persoonsbewijs gaan ophalen. Het slachtoffer van de mishandeling besloot in de tussentijd zijn aangifte in te trekken, en vijf kwartier na Barbies telefoontje kwam Roelofsen vrij.⁶¹ Zonder Barbies interventie was dat waarschijnlijk net zo gegaan.

Er bestaan verschillende visies op de motieven van de geweldplegers onder de NSNAP'ers en WA'ers in deze periode. SD-kopstuk Willy Lages sprak in 1952 het vermoeden uit dat delen van de Duitse overheid de gewelddaden van Nederlandse nationaal-socialisten doelbewust aanjoegen. Lages wees onder meer op diverse strafzaken tegen NSNAP'ers, waaronder een wegens moord, die geen normale afhandeling kregen. Volgens de gewezen SD-chef hield een en ander verband met de wens de getalsmatig sterkere NSB onder druk van de veel kleinere NSNAP te laten radicaliseren. Een sleutelfiguur in dit spel was naar Lages' overtuiging de gewezen Amsterdamse politieman K.L. Diepgrond.⁶²

Deze vertelde Sijes echter een ander verhaal. Diepgrond was er van overtuigd dat de antisemitische provocaties het werk waren van individuele jodenhaters die los van hun partijverbanden opereerden.⁶³ Nu had Diepgrond daar wel enig inzicht in; hij had zijn woning beschikbaar gesteld als verzamelpunt voor diegenen die het op de ruiten van café De Paris hadden voorzien.⁶⁴ Dat hij zich inliet met deze ongeleide projectielen bezorgde Diepgrond niet veel later nog de nodige last. Zo wendde Den Bruigom in het voorjaar van 1941 bij het beslechten van privébesognes ten onrechte voor in opdracht van Diepgrond – inmiddels een berucht SD'er – te handelen. Een

61 Rapport Singel, 6 februari 1941, mut. 5.45 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6681.

62 Gesprek Sijes met W. Lages, 26 maart 1952, NIOD, DOC II 231 map B.

63 Gesprek Sijes met K.L. Diepgrond, 3 april 1952, NIOD, DOC II 231 map A.

64 Verklaring W.F. van Doesburg in 'Strafreg. 2127 II B/1940' (afschrift), NIOD, Februaristaking 1941, inv. nr. 6g.

en ander pakte overigens niet goed voor Den Bruigom uit: een politieman die zich niet liet overbluffen deed bij Diepgrond navraag. Deze ontstak in woede en gaf bevel Den Bruigom en zijn handlanger terstond te arresteren.⁶⁵

Hoewel beide opvattingen elkaar niet uitsluiten, snijdt de visie van Diepgrond meer hout dan die van Lages. Het is heel goed mogelijk dat sommige Duitse functionarissen de activiteit van de NSNAP'ers en WA'ers om hen moverende redenen aanwakkerden. Hierboven bleek echter al dat zij geen externe aanmoediging nodig hadden. Zij werden, zoals Roest en Scheren terecht noteren, "niet bevolen door Duitse meesters."⁶⁶ Zij deden simpelweg wat zij ook in voorgaande jaren het liefste deden: vechten, ruiten breken en angst aanjagen, in combinatie met wat voor propaganda moest doorgaan. Hun activiteiten omvatten het traditionele repertoire van georganiseerd extreemrechts activisme. Het was een reprise van vroegere tijden, maar dit keer met welwillende steun van een deel van de heersende machten.

Zeven februari, daags na de gevechten op de tram, vonden er groot-scheepse botsingen plaats in de omgeving van Rembrandt- en Thorbeckeplein. Hoewel de NSNAP gedurende de hele periode van ongeregelde heden aanwezig bleef, begon de veel omvangrijkere WA het initiatief over te nemen. Zij borduurde daarbij voort op de al eerder ingezette horecacampagne. De politie kon niet effectief ingrijpen door tegenwerking van loslopende Duitse militairen. Het Amsterdamse publiek, nooit ongenegen de WA te lijf te gaan, wierp zich in de strijd die vrijwel de gehele dag tussen Muntplein en Blauwbrug heen en weer golfde. Politie en te hulp geschoten marechaussees stonden zo goed als machteloos tegenover het van verschillende kanten uitgeoefende geweld. Een groot aantal agenten en marechaussees werd door WA'ers en Duitse militairen mishandeld en ontwapend.⁶⁷

Later die dag breidden de gewelddadigheden zich uit tot andere delen van de stad. Vooral de Javastraat in de Indische Buurt was het toneel van harde botsingen tussen de inmiddels voorspelbare drie partijen: WA, politie en publiek. 's Avonds ontstonden op het Waterlooplein gevechten naar aanleiding van een dansfeest in 'huize Bob', waarbij een WA'er door een politiekogel gewond raakte. De botsingen met de politie waren niet zozeer meer het gevolg van ordeverstoring door de WA; ze werden doel op zichzelf, nu de feitelijke macht op straat inzet was geworden.

65 Rapport over D.J. den Bruigom, 19 mei 1941, 19.00 uur, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 2959.

66 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad*, 220.

67 Sijes, *De Februari-staking*, 70-73.

Laat in de avond verschenen weer wat oude bekenden op het terrein, die kennelijk hun rivalen van de WA niet alle eer gunden. De ter plaatse aanwezige journalist Piet Donker zei hier in 1952 over:

Het groepje van Look wilde de Portugees-Israëlitische Synagoge in brand steken [...] Ik wil er alleen maar op wijzen dat het NSNAP-ers waren en geen WA-lieden. Zij hadden een hoeveelheid brandbaar materiaal, houtskool, kranten, een bierfles petroleum.⁶⁸

Voor een serieuze poging dit massieve gebouw in de as te leggen was deze materiële voorbereiding nogal pover. Verder dan wat lichte schroeischade aan de deur kwamen de aspirant-petroleurs niet. Wel schilderden ze met koolteer een paar hakenkruisen op de muur. Toen enkele leden van de Feldgendarmerie verschenen gingen ze er vandoor.⁶⁹

Ook de volgende dagen hielden de straatgevechten aan. Deze ongeregelde heden waren voor de Amsterdamse politie een ontluisterende ervaring. Het korps had zich zeker niet zomaar gewonnen gegeven, maar het bleek niet meer mogelijk effectief de orde te handhaven. Bijstand van de marechaussee bood onvoldoende soelaas. De WA had met behulp van Duitse militairen het geweldsmonopolie van de overheid vakkundig ondergraven. De conclusie die Roest en Scheren trekken naar aanleiding van deze gewelddadigheden is dan ook juist: de Amsterdamse politie had haar gezag verloren.⁷⁰ Dat wil echter niet zeggen dat dit verlies blijvend was, en dat de WA het pleit nu had gewonnen. Mogelijk waren veel WA'ers die mening aanvankelijk wel toegedaan, maar zij zouden snel een diepe ontgoocheling te verwerken krijgen.

Waarschijnlijk stuurden hogere regionen van de WA eerst aan op een zekere werkverdeling tussen het weerkorps en de reguliere politie, zoals de SA die in 1933 in Duitsland had. In de WA-top zaten zeker mensen met strategisch en tactisch inzicht. Het is niet aannemelijk dat zij het daadwerkelijk overwinnen van de politie als een haalbare of wenselijke optie zagen. Midden februari schreef een even ambitieuze als onrealistische redacteur van *De Zwarte Soldaat*: "Maar een ding is zeker: de W.A. heeft getoond in steeds stijgende mate te worden wat zij wil zijn, *de ordemacht in Nederland*."⁷¹ Wel wilde de top zekere taken en bevoegdheden overnemen.

68 Mededeling P. Donker, 21 mei 1952, NIOD, DOC II 231.

69 Donker, NIOD, DOC II 231.

70 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad*, 227.

71 "De W.A. op straat. Dat betekent: orde en rust", *De Zwarte Soldaat*, 18 februari 1941.

De manschappen op straat stonden echter in een andere mentale traditie. Het gevecht was voor hen geen middel tot een doel, maar veeleer 'raison d'être'. Rekening houden met remmende factoren paste daarbij slecht. Een agent die een knuppel in beslag wilde nemen die een WA'er in de schacht van zijn laars droeg, kreeg als reactie: "Daar heb je niets mee te maken, die groote monden van jullie zijn nu afgeloopen."⁷² Bij vrijwel ieder contact met de politie toonden de WA'ers deze instelling. Het weerkorps zocht continu een autonome positie, zonder veel oog voor mogelijke repercuties. In combinatie met de allesoverheersende vechtlust vertroebelde dit bij de WA op straat het zicht op de reële krachtverhoudingen. Daardoor lagen er veel minder doordachte strategieën aan hun handelingen ten grondslag.

Kort voor de incidenten verscheen een circulaire *Richtlijnen voor het gedrag van de Nederlandsche Politie en van de Weerkorpsen bij politieke gebeurlijkheden*.⁷³ Die *Richtlijnen* waren afkomstig van de 'Höhere SS- und Polizeiführer' H.A. Rauter. Deze houwdegen wenste zijn agenda niet af te stemmen op die van andere actoren.⁷⁴ Zijn circulaire beperkte evenwel de mogelijkheden van de politie om tegen de WA op te treden drastisch. Zo kon de politie weerkorpsleden, die ingevolge de *Richtlijnen* geen wapens mochten dragen, niet aanhouden. Zij kon de wapens in beslag nemen, maar mocht de dragers niet fouilleren.⁷⁵ De nieuwe instructies waren bovendien nog niet bij het politiekorps bekend. Dit trad dan ook op zoals oudere dienstvoorschriften dat vereisten.⁷⁶ Mede hierdoor liepen de gebeurtenissen verder uit de hand dan de WA in eerste instantie voorzag.

Aanvankelijk heerste in WA-kringen op straat een zekere euforie over de behaalde resultaten. Deze bleken bij nadere beschouwing echter nogal tegen te vallen. Vele tegenstanders, maar ook WA'ers raakten gewond. Intimidatie van het publiek was maar zeer ten dele gelukt. Een groot aantal burgers nam daarentegen de gelegenheid met de WA op de vuist gegaan gretig te baat. Politie en marechaussee waren in ongekende mate in het defensief gedrongen, maar niet definitief overwonnen. Bovendien was door het toegepaste geweld de toch al geringe kans op overname van taken of bevoegdheden van het officiële gezagsapparaat voorgoed verkeken. In leidende NSB-kringen

72 Rapport posthuis Lastageweg 12 februari 1941, mut. 12.30 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 2958.

73 *Richtlijnen voor het gedrag van de Nederlandsche Politie en van de Weerkorpsen bij politieke gebeurlijkheden* (Den Haag 1941).

74 Peter Romijn, *Boosaardig bestuur* (Amsterdam 2003) 12.

75 *Richtlijnen*, 3-4.

76 Rapport inspecteur Van Kuik, 24 februari 1941, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6681.

en bij diverse Duitse gezagsdragers bestond grote wrevel over het ongecontroleerde straatgeweld. De WA vond wel actieve steun bij loslopende Duitse soldaten en matrozen, maar tegen de krachten die het optreden onder het Amsterdamse publiek én bij belangrijke geledingen van de bezettende overheid losmaakte was ook deze gelegenheidscoalitie niet opgewassen.

De straat voorgoed verloren

Over het algemeen was de stemming jegens NSB en WA onder de Amsterdamse bevolking al verre van hartelijk. Het escalerende geweld maakte de verhoudingen er niet beter op. Op 10 februari kwam het in de omgeving van Blauwbrug en Waterlooplein weer herhaaldelijk tot gevechten. Vrijwel de gehele dag waren Nederlandse nationaal-socialisten slaags met buurtbewoners en tegenstanders van elders.

De volgende dag ontregelden WA'ers en de hen vergezellende hulptroepen opnieuw grote delen van de binnenstad in ernstige mate. Hoewel de WA zich graag liet voorstaan op haar discipline, bleek deze dagen het tegendeel. Een brigadier van politie rapporteerde hierover: "Er werden herhaaldelijk orders en tegenorders gegeven, terwijl de leiders onderling tegen elkaar schreeuwden omtrent de te nemen maatregelen."⁷⁷

Bij het politiekorps waren inmiddels de bovengenoemde *Richtlijnen* doorgesijpeld. Het personeel dat deze dagen het twijfelachtige genoegen had in de binnenstad dienst te doen, werd geacht die waar mogelijk ook toe te passen. In de middag sloegen WA'ers in de Vijzelstraat met stokken en riemen op het publiek in. Als gevolg van de *Richtlijnen* was de politie nauwelijks in staat om tegen de WA in georganiseerd verband op te treden. Een agent vroeg daarom

aan een dezer lieden of dit een W.A. marschcolonne was, waarop deze persoon hem verklaarde, dat zij individueel handelden om revanche te nemen, daar een paar van hun kameraden mishandeld waren.⁷⁸

De *Richtlijnen* dekten dergelijk gedrag van WA op geen enkele wijze. De openhartigheid van de WA'er in kwestie had in dit geval echter geen consequenties, aangezien de politie domweg niet bij machte was effectief in

77 Rapport posthuis Rembrandtplein, 11 februari 1941, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 2958.

78 Rapport Rembrandtplein, SAA, Gemeentepolitie, inv. nr. 2958.

te grijpen. Alles, ook de voor hen toch zeer coulante *Richtlijnen*, was voor de op straat aanwezige WA'ers ondergeschikt aan de kerntaak: vechten.

Die dag ging onder NSB'ers het gerucht dat verschillende in de 'Jodenwijk' woonachtige kameraden onaangenaamheden van hun buurtgenoten ondervonden. In werkelijkheid waren de bedoelde kameraden lang niet allemaal buurtbewoners, en gedroegen zij zich bovendien zelf erg onheus. De politie bracht een aantal van hen, die huns ondanks in het defensief terecht kwamen, voor eigen veiligheid over naar het bureau op het J.D. Meijerplein.

De inmiddels overbekende Van der Lugt reed rond vijf uur met de bestelwagen van zijn baas naar dit bureau. Hij had in het NSB-kringhuis in Zuid – onduidelijk is wat hij daar als NSNAP'er had te zoeken – gehoord dat er problemen rond het Waterlooplein waren.⁷⁹ Hij was de vorige dag ook al in die buurt geweest, en raakte toen bij het ontzetten van een in het water gegooid WA'er met het publiek slaags.⁸⁰ Verder was hij twee dagen eerder herkend bij het ontwapenen van een inspecteur van politie in de Reguliersbreestraat,⁸¹ en was hij nog geen twee weken tevoren wegens eerder geweld tot zes maanden veroordeeld. Van der Lugt had nu in het bij nationaal-socialisten geliefde café Trip op het Rembrandtplein slechts één WA'er bereid gevonden met hem mee te gaan. Deze geringe animo onder de vechtlustige WA'ers is opmerkelijk. Op het bureau aangekomen vroeg Van der Lugt aan de dienstdoende inspecteur of deze kameraden van hem vasthield. De inspecteur antwoordde naar waarheid ontkennend, maar deelde wel mee dat er NSB'ers voor het doen van aangifte op het bureau verbleven.⁸² Van der Lugt vertrok onverrichter zake. Het inmiddels op het Waterlooplein samengestroomde publiek bekogelde de auto met allerhande projectielen. De wagen raakte aan het slingeren en schepte op de Blauwbrug twee passerende fietsers. Van der Lugt stopte niet en de auto sleepte een van de fietsers de hele Amstelstraat door, met fatale gevolgen voor het slachtoffer.⁸³ Vanzelfsprekend hielp dit niet de gemoederen te bedaren. Op het Rembrandtplein werd Van der Lugt direct aangehouden en later vervolgd wegens doodslag. Met deze aanhouding kwam tevens een einde aan Van der Lugts substantiële bijdrage aan de gewelddadigheden.

In de namiddag, zo'n anderhalf uur na de fatale aanrijding, gaf de Amsterdamse WA een 'spoedalarm' af. Dit gebeurde op grond van het gerucht dat

79 Sijes, *De Februari-staking*, 83.

80 Verklaring Van der Lugt, NIOD, Februaristaking 1941, inv. nr. 18a.

81 Rapporten Singel, 9 februari 1941, mut. 3.00 n.m. (afschrift), NIOD, Departement van Justitie, inv. nr. 406.

82 Sijes, *De Februari-staking*, 83-83.

83 Sijes, *De Februari-staking*, 84.

aan de Zwanenburgwal woonachtige kameraden opnieuw problemen van buurtgenoten ondervonden. Daarop verzamelden zich rond zes uur in het Vendelkwartier aan de Singel zo'n veertig WA'ers. Waarom het nodig was dit groepje in allerijl uit verschillende delen van de stad bijeen te roepen, terwijl zich grote aantallen WA'ers op en rond het Rembrandtplein bevonden, is niet duidelijk. Zij kregen kennelijk opdracht steun aan bedreigde kameraden te gaan verlenen. Onderweg ontmoetten zij de fietsende SS-man F.H. Strasters. Deze reed voor hen uit en werd bij de Mozes en Aäronkerk door een groep mensen aangevallen en van zijn fiets getrokken. Het kabaal trok uiteraard de aandacht van de WA, en hopman F.K.J.J. Raadsheer liet zijn manschappen aanvallen om de SS'er te ontzetten. Al snel was de WA in een hevig gevecht met een groot aantal tegenstanders verwickeld.

De WA'ers leden hier een gevoelige nederlaag. Geen van hen kwam ongeschonden uit de strijd. Bijna allemaal liepen ze bloedende hoofdwonden en kneuzingen op. Een aantal van hen moest in het ziekenhuis worden opgenomen. Vooral Hendrik Koot liep dermate ernstige verwondingen op dat herstel uit te sluiten was. "Kd. Koot uit de Vijzelstraat werd met een stuk ijzer op het hoofd geslagen en zal vermoedelijk sterven.", noteerde inspecteur Bakker de volgende dag in zijn dagboek.⁸⁴ Twee dagen later voegde hij er aan toe: "Wachtmeester Koot is overleden. Hij is door de horde beestjoden zoo ernstig toegetakeld, dat hij onherkenbaar was."⁸⁵ Koot had, naast een zeer groot aantal andere verwondingen, een flink gat in zijn schedel. Botsplinters, die het hersenvlies ernstig beschadigden en ook in de hersenen doordrongen, veroorzaakten een acute en fatale infectie.⁸⁶

Over dit gevecht hebben berichten van onduidelijke en soms ronduit bedenkelijke herkomst de ronde gedaan. In de NSB-pers verschenen verschillende schreeuwende artikelen. Het *Nationale Dagblad*: "Een van zijn troep afgeeraakt eenzaam man werd door hyena's verscheurd. Hier is de Jood in al zijn nomadische, laffe wreedheid te voorschijn getreden."⁸⁷ Enkele dagen later voegde het blad er nog aan toe:

[...] overvallen door een troep gepeupel, dat hem doodde op een wijze, welke bestialiteit nauwelijks te beschrijven is, maar die doet denken aan den moord op de Gebroeders De Witt in de 17e eeuw. Jarenlang

84 D. Bakker, 12 februari 1941, NIOD, Europese dagboeken en egodocumenten, inv. nr. 758.

85 Bakker, 14 februari 1941, NIOD, dagboeken, inv. nr. 758.

86 Dossier inzake doodslag N.S.B.-er H.E. Koot, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1940-1949, inv. nr. 254.

87 *Het Nationale Dagblad*, 15 februari 1941.

haatten de Joodsche moordenaars en hun aanhang den moedigen Koot, wiens trouw en onverschrokkenheid zij vreesden.⁸⁸

Het is niet duidelijk waar het blad die laatste bewering aan ontleende. Een zeer opvallende en even cryptische rouwadvertentie, overigens zonder een naam te noemen, plaatste “De Commandant S.D.” diezelfde dag: “Wij betreuren het verlies van onzen trouwen S.D. MAN 1804, die op laaghartige wijze door de Joden werd vermoord.”⁸⁹ *Volk en Vaderland* schreef naar aanleiding van Koots dood:

Juda heeft het masker afgeworpen! Vermoord? Neen, vertrap met sadistischen wellust! Vermorzeld onder de lompe poten van een nomadenvolk, dat niet van ons bloed is.⁹⁰

Naast de SD-commandant lieten verschillende Duitse autoriteiten zich ook over het gebeurde uit. Vooral ‘Beaufragte’ Hans Böhmker pakte flink uit: “Een Jood lag op Koot, hij had zich volledig in het gezicht van Koot vastgebeten [...]”.⁹¹ Een waarschijnlijke inspiratiebron voor Böhmker was de verklaring van een van Koots strijdmakers. Deze verklaarde tegenover de politie dat een van de aanvallers “beet met zijn tanden in het gelaat van Koot.”⁹² Overigens wordt deze verklaring ontkracht door het rapport van de doodschouw, waarin geen sprake is van bijtwenden.⁹³ Een ander “zag één der aanvallers van Koot opstaan en bloed van zijn mond afvegen.”⁹⁴ Daar niet alleen Koot verwondingen opliep is de kans natuurlijk groot dat dit zijn eigen bloed is geweest.

De verklaringen van diverse strijdmakers van Koot – toch geen onbelangrijke getuigen – dateren van 15 februari, vier dagen na het gevecht. Anderen volgden nog eens een dag of drie later, en enkelen zelfs pas op 24 en 25 februari. Hier ligt waarschijnlijk de oorzaak van het feit dat de verklaringen van deze getuigen in vrij hoge mate overeenstemmen. Van de ruim veertig WA'ers gaf er maar één toe dat hij zich ter zelfverdediging op voorhand van een “ijzeren staafje van ongeveer 50 cm lengte” voorzag.⁹⁵

88 *Het Nationale Dagblad*, 17 februari 1941.

89 *Het Nationale Dagblad*, 17 februari 1941.

90 “Joden-misdaad”, *Volk en Vaderland*, 21 februari 1941.

91 L. de Jong, *Het Koninkrijk IV. Mei '40 - Maart '41* (Den Haag 1972) 819.

92 Verklaring J. Koedam, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 2956.

93 Dossier Koot, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1940-'49, inv. nr. 254.

94 Verklaring J. Algra, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 2956.

95 Verklaring W.G. Reynholt, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 2956.

De anderen verklaarden dat zij ongewapend waren en zich in het gevecht slechts verdedigden met voorwerpen die hun tegenstanders hen naar het hoofd gooiden. Inspecteur J. Botti, die als eerste politieman bij de op straat liggende Koot aankwam, zag – behalve een hevig bloedende hoofdwond – om de rechterpols een riempje met een verzawaard stuk tuinslang. Ook omwonenden zagen vanuit hun huizen dat Koot een slagwapen aan de pols had. “Zou dan toevalligerwijze alleen Koot gewapend zijn geweest?”, schreef hoofdinspecteur P.A. Kater later in een rapport over de zaak.⁹⁶

Het is bij dit alles goed te bedenken dat ook de andere partij het terrein niet ongehavend verliet. Inspecteur Bakker schreef daags na het treffen: “Een Jood zat boven op hem [Koot] en sloeg hem waar hij raken kon: den Jood is eveneens door W.A. mannen murw geslagen.”⁹⁷ Hoewel Bakker dit uit de tweede hand heeft – niets wijst er op dat hij zelfs maar bij het gevecht in de buurt was – is het wel zeker dat ook de tegenstanders harde klappen incasseerden. Er zijn meerdere berichten over verwondingen bij de WA-opponenten.⁹⁸ Uiteraard was er onder hen geen behoefte om daar veel ruchtbaarheid aan te geven. Na een uitvoerig onderzoek werden enkele joodse jongens aangehouden voor hun aandeel in de gevechten en in de mishandeling van Koot. Herkenning van de verdachten door de WA'ers viel nog niet mee. Slechts één van hen herkende een man waar hij mee werd geconfronteerd positief; dit was echter iemand die al sinds ruim vóór 11 februari in een Huis van Bewaring zat.⁹⁹

De personele samenstelling van de WA-troep is uiteraard relevant. Onder de strijdmakers van Koot waren die avond enkele doorgewinterde straatvechters aanwezig. Charles Poldner was in juni '34 aangehouden na een politieke vechtpartij in de Kinkerbuurt, waarbij hij in het bezit bleek van een houten wapenstok en van een Engelse sleutel aan een touw¹⁰⁰ – een simpel maar levensgevaarlijk wapen. Begin '36 nam hij deel aan de verstoringsen van Heldenkermis, en rond de verkiezingen van 1937 hield de politie hem aan wegens mishandeling en uniformdracht. P.B. Ruppert was in '35 lid van zowel Wandelsportvereniging 'Amsterdam' als van het hoofdstedelijk WA-vendel van Wittkamp en Stevens. Koot was zelf midden jaren dertig ook actief in het NSB-wandelsportmilieu. Van drie andere deelnemers zijn vooroorlogse antecedenten bekend, vanwege uniformdracht, diefstal en een

96 Sijes, *De Februari-staking*, 87.

97 Bakker, 12 februari 1941, NIOD, dagboeken, inv. nr. 758.

98 Verklaring A. Arian, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 2956.

99 Dossier Koot, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1940-'49, inv. nr. 254.

100 Rapporten Marnixstraat, 25 juni 1934, mut. 4.30 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6354.

vergunningkwestie. WA'er Gerard Kuiters werd drie dagen na het gevecht, nog als bedlegerig patiënt in het Binnen Gasthuis verpleegd, tot twee jaar veroordeeld wegens betrokkenheid bij grootschalige fietsendiefstal.¹⁰¹ Blijkbaar gaven hier hoofdzakelijk WA'ers met minder politieke anciënniteit acte de présence. Daar komt bij dat Koots eveneens aanwezige 16-jarige zoon in het geheel geen WA'er was, maar een Jeugdstormer.

De WA-compaan en de manschappen die twee maanden eerder op de Hoofdweg tegen het publiek chargeerden, werden op 31 januari als verdachten in die zaak voor nader verhoor op het politiebureau ontboden.¹⁰² Strafrechtelijk was die zaak blijkbaar nog niet afgesloten. Desondanks waren minstens vijf deelnemers aan die aanval ook bij de expeditie naar het Waterlooplein aanwezig. Wellicht ook meer, maar dat is onzeker daar bij het eerste incident niet alle namen genoteerd zijn.

Op de Hoofdweg ging het destijds alleen nog maar om enkele verbaal onvriendelijke passanten. In de twee maanden die volgden waren de verhoudingen drastisch verscherpt, en hadden zowel WA'ers als hun tegenstanders zich tot een verdergaande krachtmeting bereid getoond. Volgens Hammekool was vrijwel de gehele WA tijdens de eerdere gevechten al voorzien van slagwapens.¹⁰³ Ongewapend ten strijde trekken op de avond van elf februari zou vanuit WA-perspectief verbaasd naïef en inconsequent zijn. Een op straat aanwezige buurtbewoner verklaarde tegenover de politie dat hij zag dat "die W.A.mannen hunne wapens trokken." Vervolgens beschreef hij de botsing, waarbij de WA'ers "met wapens en hun koppelriemen sloegen."¹⁰⁴ Het is heel goed mogelijk dat ook deze getuige redenen had een geflatteerd beeld te schetsen, maar alle omstandigheden in aanmerking genomen zijn de beweringen over wapens bij de WA zeker geloofwaardig.

Vrijwel alle WA'ers spraken consequent van een voornamelijk uit joden bestaande menigte die hen aanviel. Ook de geschatte aantallen waren redelijk consistent. Slechts een WA'er noemde een aantal van "ongeveer 25" aanvallers.¹⁰⁵ Volgens de anderen waren het er honderden. Vrijwel niemand kon ook maar een van de aanvallers duidelijk omschrijven of bij weezien herkennen. Dat is zeker begrijpelijk, gezien de schokkende ervaring die het treffen voor de doorgaans zo krijgshaftige WA was. Alleen dat de aanvallers

101 Advocaat G.J.C.H. Claessens aan Hofman, 22 april 1941, NIOD, NSB, inv. nr. 361.

102 Rapporten Admiraal de Ruyterweg, 31 januari 1941, mut. 3.00 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 5872.

103 Hammekool, 23.

104 Verklaring A. Arian, 12 februari 1941, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 2956.

105 Verklaring J.H. Meijer, 25 februari 1941, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 2956.

joden waren stond voor allen buiten kijf. Ondanks de onderlinge verschillen en tegenspraken wekken de diverse verklaringen een georkestreerde indruk.

Er waren ook tegenstanders die zich door geruchten, euforie of eigen agenda's lieten beïnvloeden. In een verslag in pamfletvorm van onduidelijke herkomst – ook de schaal waarop het verspreiding vond is onbekend – claimde een anonieme scribent de “werkelyke gang van zaken” weer te geven:

De W.A. liet op het slagveld, inclusief aan lantarens en in de grachten, 23 dooden achter, eenige tientallen zwaargewonden, vele tientallen lichtgewonden. Het Waterlooplein lag na den slag vol kermende W.A. schavuiten.¹⁰⁶

Deze verslaggever beschrijft de aankomst van te hulp geschoten Kattenburgers alsof het een militaire parade was, en stelt ten slotte de komst van de WA op half zes 's ochtends. Het was duidelijk geen ooggetuige. Als dit document iets aantoonst is het wel dat de verwarring en de geruchtenstroom aanvankelijk bijzonder groot waren.

Verschillende schrijvers hebben, al dan niet met wetenschappelijk oogmerk, aandacht aan de fatale vechtpartij besteed. Roest en Scheren constateren dat de WA in februari op eigen houtje actie voerde in de 'Jodenbuurt' en in de horeca.¹⁰⁷ Ze laten echter in het midden waarom de WA deed wat ze deed. In *Hier woont een NSB'er* plaatsen Damsma en Schumacher de deelnemers, of althans een deel van hen, in het kader van hun onderzoek naar de mate van sociaal isolement van de Amsterdamse NSB'ers. Vanuit het hier gehanteerde perspectief, waarbij de nadruk ligt op de rol van het georganiseerd geweld, missen beide benaderingen de kern. De schrijvers miskennen de draagwijdte van de zelfstandige rol die de straatvechters zich aanmaten.

Het Amsterdamse WA-milieu kenmerkte zich al sinds de jaren dertig door het stellen van de daad boven het woord. De WA trok in februari '41 dagenlang vechtend door de binnenstad, tegen de wens van de NSB-leiding. Voor de positie van de NSB binnen het toenmalige krachtenveld, waarin omzichtigheid en diplomatie geboden waren, was dat uiteraard alleen maar ongunstig. Slechts anderhalve week voor de uitbarstingen van februari '41 zei de Amsterdamse Heerbanleider H.C. van 't Hof op een vergadering van

106 Ongedateerd en anoniem pamflet, februari '41, NIOD, DOC II 231, map B.

107 Roest en Scheren, *Oorlog in de stad*, 225-234.

het (door de verslaggever van *De Zwarte Soldaat* niet nader gespecificeerde) “hogere kader”:

Naar mijn meening is het uitgesloten, dat een commandant, die zelf in gebreke blijft de bevelen van zijn chef uit te voeren, in staat is de goede tucht en orde onder zijn troep te handhaven. [...] Daarom is het voor elk onzer op de leidende plaats die ons werd gegeven, plicht in tucht en orde voor te gaan. En wel in dezen zin, dat wij tucht en orde van de onder onze bevelen staande weermannen onvoorwaardelijk eischen, maar vooral ook, dat we niet alleen in bevelen, maar niet minder in gehoorzaamheid weten voor te gaan.¹⁰⁸

Een met betrekking tot dit onderwerp tekenend detail komt in 1954 naar voren in de studie van Sijes, als hij wijst op de houding van districtsleider De Ruiter. Toen Duitse autoriteiten nog vóór de elfde februari decreteerden dat de WA'ers zich onder geen beding meer in de jodenbuurt mochten vertonen, klaagde De Ruiter dat hij hen dit al veel eerder had verboden. Ze trokken zich er alleen niets van aan.¹⁰⁹

Het blijft opvallend dat het NSB-kader zich over dergelijk gedrag van de WA kennelijk nog verbaasde. Dit was tenslotte een directe herhaling van de ontwikkelingen van midden jaren dertig. Toen reed de WA eveneens door vergaande eigengereidheid de NSB enorm in de wielen, en zette de eigen leiding stelselmatig in haar hemd.

In 1961, twintig jaar na dato, verscheen een *Kroniek van de Februari-staking 1941* van CPN'er Gerard Maas. Hierin brengt deze oud-verzetsman het verhaal naar voren dat uitgerekend Koot de leiding over de WA-troep had, en bovendien een gevallen tegenstander in het gezicht schopte. De “jonge arbeiders” die met Koot in gevecht raakten, sloegen hem volgens deze lezing tegen de grond en lieten hem vervolgens met rust.¹¹⁰ Maas laat verder in het midden hoe Koot dan aan zijn vele, en deels zeer ernstige verwondingen kwam. Hoewel Maas' beweringen, afgezien die over Koots feitelijke aanvoederschap, natuurlijk wel juist kunnen zijn, vinden ze in geen enkel ooggetuigenverslag steun. In Maas' versie is de laaghartigheid van de WA met een onmiskenbaar programmatische bedoeling tegenover de coulante houding van de “jonge arbeiders” geplaatst.

108 “Orde en tucht”, *De Zwarte Soldaat*, 4 februari 1941.

109 Sijes, *De Februari-staking*, 78.

110 G. Maas, *Kroniek van de Februari-staking 1941*, Amsterdam (1961).

Uiteindelijk gaan vrijwel alle latere interpretaties mank aan de onderliggende wens de gebeurtenis te duiden in het licht van wat de buurt rond het Waterlooplein nog te wachten stond. Het is echter een van vroegste werken over de jodenvervolging, *De oorlog die Hitler won* uit 1947, die het fatale incident sober maar accuraat typeert:

Daar werd toen Hendrik Evert Koot, wachtmeester der W.A., vendel 3, ban 2, Heerban Amsterdam, oud 42 jaar, zo mishandeld door een groep mensen, die hij met zijn vendel even onder handen wilde nemen, dat hij een paar dagen later, om precies te zijn, op “14 Sprokkelmaand 1941”, zoals dat in “Het Nationale Dagblad” heette, overleed.¹¹¹

Naar een andere arena

Na de jammerlijk mislukte expeditie naar het Waterlooplein was het met de WA als potentiële machtsfactor op straat gedaan. Wat de leiding van de NSB niet lukte, bleek voor de Duitse autoriteiten een koud kunstje: de WA'ers aan banden leggen. In de dagen na de elfde deed de WA geen poging meer de buurt binnen te komen. Dat ging ook niet want alle toegangswegen waren voor iedereen afgesloten. De Duitse autoriteiten lieten minder makkelijk over zich heenlopen dan de NSB-leiding. Zij namen de Amsterdamse straten over, en de WA had niet veel animo die beslissing te betwisten.

Hammekool reageerde met zijn memorandum op het verschijnen van Sijes' boek in 1954.¹¹² Hoewel zijn beweringen uiteraard met een korrel zout zijn te nemen, bieden ze wel een zeker inzicht in de belevingswereld van de WA'ers en hun geestverwanten. Hij schrijft in deze memoires dat de aanvoerder van de overrompelde WA-afdeling geheel overstuur aan hem verslag uitbracht. Hammekool bevond zich op dat moment in een café aan het Spui. Het is opvallend dat de diverse veldheren in deze dagen hun kwartieren bij voorkeur in horecagelegenheden opsloegen. Gezien de aantallen WA'ers die rond het tijdstip van de botsing diverse cafés in de omgeving van het Rembrandtplein bevolkten, is het eens te meer onaannemelijk dat de expeditie noodzakelijk was om belegerde kameraden te ontzetten.

Hammekool begaf zich – nog steeds naar eigen zeggen – naar het Rembrandtplein om daar de-escalierend op te treden.¹¹³ Zo zou hij Stevens

111 H. Wielek, *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam 1947) 32.

112 Hammekool, 4-1.

113 Hammekool, 28.

en het 'jeugdvendel' van Mackay verboden hebben op eigen houtje straf-expedities naar het Waterlooplein op touw te zetten.¹¹⁴ Bevestiging van Hammekools bewering is er niet. Als hij inderdaad dergelijke initiatieven wist te verhinderen, zegt dat wel iets over het gezag dat hij bij zijn troepen had. Zowel Stevens als Mackay waren midden jaren dertig al in WA-kringen actief, kringen die vooral naar eigen inzicht te werk gingen. Verder leidde Stevens enkele dagen eerder de aanvallen rond het Rembrandtplein, en was ook bij de gevechten op Anjerdag betrokken.¹¹⁵ Hij bevond zich tijdens het per telefoonsneeuwbal doorgegeven 'spoedalarm' in het kringhuis op de Overtoom. Inmiddels was hij dus op het Rembrandtplein aanwezig, en blijkbaar ook in staat met een WA-troep in actie te komen. Mackay behoorde al sinds midden jaren dertig tot de meer gevreesde geleidingen van de Amsterdamse NSB, en was met zijn vooral uit jongeren bestaande vendel op het plein. Uiteraard is het de vraag of Hammekool de situatie juist weergeeft. Hij behoorde zelf evenzeer tot de eigengereide vleugel van de Amsterdamse NSB-afdeling.

De begrafenis van Koot op 17 februari gaf opnieuw aanleiding tot incidenten. Bij Koots woning aan de Vijzelstraat en op andere plaatsen langs de route naar de begraafplaats gaf het publiek te kennen de dood van de WA'er niet bijzonder te betreuren. Diens kameraden reageerden hierop; scheldwoorden, slagen en schoten volgden. Op diverse plekken deden zich schermutselingen voor. De kwestie rond Koot bleef ook later geweld veroorzaken. Het kwam herhaaldelijk voor dat WA'ers in het wilde weg het publiek aanvielen. Delen van datzelfde publiek beschouwden de WA inmiddels evenzeer als jachtwild. Nadat onbekenden het martelaarsgraf beschadigden, betrokken WA'ers daar een permanente wacht, waarna deze wachters op hun thuisreis langs de verlaten Amsteldijk met aanvallen te maken konden krijgen.¹¹⁶

Het moet voor de WA'ers een verbazende ervaring zijn geweest toen bleek dat zij hun doelen zo voorbij schoten. Veel medestanders werden er met het geweld niet geworven. Het afschrikken van tegenstanders was evenmin een succes. Integendeel: het WA-geweld had kwaad bloed gezet. Daags na de begrafenis kregen Koots weduwe en kinderen politiebescherming uit vrees voor molest. Onbekenden probeerden met behulp van kranten en petroleum

114 Hammekool, 28.

115 Bureau Singel aan Districtshuis NSB, 1 juli 1940, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6678.

116 Rapport A.E. Stavast, 25 mei 1941, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6571.

brand te stichten in de woning van banleider Frackers.¹¹⁷ Op straat lieten Amsterdammers zich – al dan niet gegrond – luidkeels voorstaan op hun deelname aan het gevecht op het Waterlooplein.¹¹⁸ Kortom: het Amsterdamse NSB-weerkorps stond er half februari niet erg florissant voor.

De WA marcheerde op 22 februari desondanks door de traditioneel vooral linksgeoriënteerde Spaarndammer-, Staatslieden- en Kinkerbuurt. Drie dagen later belaagden burgers in de Jan van Galenstraat enkele NSB'ers, waaronder een gewezen Mussert-Gardist. De laatste raakte door een slag met een fietspomp aan het gezicht gewond.¹¹⁹ Ook in de volgende weken vonden in verschillende delen van de stad gevechten plaats, waarbij NSB-militanten het van politie, Unieleden en andere tegenstanders herhaaldelijk hard te verduren kregen.

Eind mei verwondde een WA'er in Amsterdam een burger. De politie wilde de dader aanhouden, maar stuitte op verzet. De aanvoerder riep politie en publiek toe dat de WA en niemand anders heer en meester op straat was. Het kwam tot een treffen, waarbij twee passerende Duitse matrozen een WA'er ontwapenden.¹²⁰ Of dit te maken had met de nationaliteit van het aanvankelijke slachtoffer, een Rijksduitser, is niet bekend. Wel is zeker dat Duitse matrozen een kleine drie maanden eerder heel anders reageerden bij botsingen tussen WA en politie.

Eind juli molesteerden leden van het 'Vendel Koot' in de Kalverstraat verschillende passanten.¹²¹ In de Indische Buurt kwam het een paar dagen later tot enkele grootscheepse botsingen. WA'ers negeerden daar de bevelen van hun vaandrig en chargeerden op eigen houtje tegen het publiek. De politie hield een WA'er aan die weigerde zijn wapen af te geven.¹²² Enkele agenten beklaagden zich eind augustus over hun brigadier, die tijdens een rumoerige middag in de Utrechtsestraat WA'ers toestond politietaken uit te oefenen, zoals het uiteenjagen van olopjes. Verschillende passanten

117 Afschrift Posthuis 42, 18 februari 1941, mut. 11.00 n.m., NIOD, Departement van Justitie, inv. nr. 407.

118 Rapporten Leidseplein, 15 februari 1941, mut. 11.45 v.m., SAA Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6175.

119 Rapport 25 februari 1941, 6.00 n.m., NIOD, Departement van Justitie, inv. nr. 407.

120 Ministerie van Justitie aan Befehlshaber der Ordnungspolizei, 25 mei 1941, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: waarnemend Secretaris-generaal en Raadadviseur mr. J.P. Hooykaas (1925) 1940-1947, toegangsnr. 2.09.56-37, inv. nr. 37.

121 Rapporten Singel, 24 juli 1941, mut. 10.00 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6731.

122 Rapporten Linnaeusstraat, 25 juli 1941, mut. 10.45 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 2960.

kregen volgens het rapport klappen en trappen van de WA, terwijl “wij als agenten er als kwajongens bijstonden.”¹²³

Dergelijke kleinere confrontaties, waarbij vooral de politie nog veel last van de WA ondervond, kwamen zeer vaak voor. Een serieuze bedreiging vormden deze niet meer. De toch al vergaande Duitse coulance, vormgegeven in de bovengenoemde *Richtlijnen*, was door de WA steeds verder opgerekt. Dit bevorderde de verstandhouding met de Duitse autoriteiten niet. Het geweld van WA-zijde hield nog geruime tijd aan, maar de politie bleef, anders dan in de dagen voorafgaand aan 11 februari, meester van het terrein. In juni deed de nieuwe korpschef Sybren Tulp – ex-KNIL-officier en NSB'er – een duit in het zakje door tegen alle verwachting in enkele agenten die hardhandig tegen de WA waren opgetreden, hiervoor een gratificatie te geven.¹²⁴

De bakens waren onmiskenbaar opnieuw verzet; de WA was niet van zins zich zomaar gewonnen te geven, maar van een serieuze kans op controle over de straat was geen sprake. Weliswaar bleef de WA nog geruime tijd actief, maar het moment was echt voorbij.

Disciplineproblemen van het weerkorps bleven als vanzelfsprekend de concretere NSB-doelstellingen frustreren. Evenals midden jaren dertig bracht de WA daarmee grote schade toe aan het streven van de NSB. De Duitse autoriteiten waren verdeeld over hoe de zaak in Nederland was aan te pakken, maar diegenen die dachten dat de WA hier een positieve bijdrage aan kon leveren kwamen bedrogen uit. Of zij werkelijk van plan waren de NSB een rol van betekenis te gunnen is de vraag, maar allens werd duidelijk dat de bezetter de zaken beter zelf kon regelen. De NSB deugde nog slechts voor hand- en spandiensten, en het leveren van manschappen.

Mussert kwam in de zomer van '41 met een verplichte WA-dienst voor mannelijke NSB-leden tussen 18 en 40 jaar. Deze plicht impliceerde nog geen deelname aan het gelijktijdig opgerichte WA-bataljon dat daadwerkelijk aan de oorlog deelnam.¹²⁵ Desondanks trad een groot aantal WA'ers tot dit bataljon en andere militaire formaties toe. Uit verschillende bronnen voor dit onderzoek, met name een groot aantal persoonskaarten uit het bevolkingsregister, blijkt dat zeker 85 deelnemers aan het Amsterdamse NSB-gerelateerde wandelsportmilieu van de jaren dertig na de bevrijding hun Nederlanderschap als gevolg van vreemde krijgsdienst kwijtraakten.

123 Rapporten Singel, 31 augustus 1941, mut. 10.00 n.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6731.

124 Meershoek, *Dienaren van het gezag*, 152.

125 “Dienstplicht in de N.S.B.”, *Het Vaderland*, 4 augustus 1941 (avondeditie).

Bij de tiende verjaardag van de oprichting van de eerste WA stelde Commandant A.J. Zondervan het 'W.A.-Strijdersteeken' in. Daarvoor kwamen allen in aanmerking die voor 10 mei 1940 deelnamen aan "nationaal-socialistische weerkorpsen". Concreet betrof dit de WA, Mussert Garde, DMO en de SA-formaties van Van Rappard en Kruyt.¹²⁶ De criteria die Zondervan in het WA-blad *De Zwarte Soldaat* noemde doen wel wat arbitrair aan. Op grond van die criteria kon met een beetje goede wil vrijwel iedereen zo'n onderscheiding krijgen – of worden geweigerd. De lijsten van gelukkigen bevatten uiteraard de namen van veel deelnemers aan de oude weerkorpsen, vooral WA'ers en Mussert-Gardisten. Ook een groot aantal wandelaars, 'Heldenkermis'-verstoorders, Dageraad- en Koco-aanvallers kregen de onderscheiding. Wie ontbraken waren de twee joodse kameraden die deel van de eerste WA en van de Wandelsportvereniging 'Amsterdam' uitmaakten.

Veel van deze veteranen behoorden inmiddels weer tot de WA. Die route lag bij de meesten van hen, ondanks de heftige conflicten van weleer, ook wel voor de hand. Alleen voor de Dinaso's was dit niet in alle gevallen zo vanzelfsprekend. De Nederlandse tak van Verdinaso was na de meidagen geleidelijk in het ongereede geraakt. Velen wisten niet goed raad met hun loyaliteiten. Een aanzienlijk deel van de aanhang werd geestdriftig NSB'er. Zo kwam 'hoofdman' Van der Pas uiteindelijk aan het hoofd van het Medisch Front te staan. Anderen belandden daarentegen in het nationalistisch getinte verzet. De ironie wil dat voormalig Amsterdams DMO-commandant Van der Horst in november '40 in de Amsterdamse binnenstad klappen kreeg van een SS'er wegens het dragen van een Uniespeldje.¹²⁷ In de meidagen was hij nog, net als talloze NSB'ers en NSNAP'ers, geïnterneerd geweest, terwijl de politie bovendien een grote hoeveelheid wapentuig van hem in beslag nam.¹²⁸

Bij de invoering van het ereteken begin '43 was nog niet iedereen de vroegere twisten vergeten. Met verzoenend proza poetste Schumacher deze jarenlange onderlinge strijd echter vrijwel geheel weg:

Het was in het bijzonder de oude W.A., die den strijd aanbond voor de weerbaarmaking van ons Volk en zich verzette tegen de roode overheersing van onze straten. De Mussert Garde was het, die voor

¹²⁶ "Het W.A.-strijdersteeken", *De Zwarte Soldaat*, 7 januari 1943.

¹²⁷ Rapporten 18 november 1940, mut. 10.50 n.m. (afschrift), NIOD, Departement van Justitie, inv. nr. 405.

¹²⁸ Lijst van bij J.H.M. van der Horst in beslag genomen goederen, 19 mei 1940, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 2946.

het eerst in de lage landen aan de zee de soldateske trouw aan Leider, Volk, bodem en ras propageerde met het gevolg, dat de bijeenkomsten regelmatig door de politie werden verstoord. De Dietsche Militanten Orde besteedde groote aandacht aan de volksche verbondenheid der Nederlanden en bestreed fel en compromisloos het clericalisme, hetgeen tot gevolg had, dat deze organisatie bijzonder gehaat was in de kringen van de R.K. Staatspartij. De S.A. der N.S.N.A.P.-Kruyt wijdde zich vooral aan de bestrijding van de uitwassen van het jodendom, terwijl de S.A. der N.S.N.A.P.-Van Rappard het Grootgermaansch bewustzijn in ons Volk tot nieuw leven trachtte te wekken, waardoor deze organisaties vanzelfsprekend in talloze kringen van ons Volk tegenstand wakker riepen. De strijders in deze formaties hebben het begrip “politieke soldaat” niet tot een holle leuze zonder meer, maar tot werkelijkheid gemaakt.¹²⁹

Grote afwezigheid in dit geheel zijn Arnold Meijers Zwarte Stormers. Zij waren natuurlijk ook geen nationaal-socialisten. Strikt genomen sloot de bewoording van Schumacher, “nationaal-socialistische weerkorpsen”, ook de DMO uit. Aangezien die oude rivaal inmiddels goeddeels geabsorbeerd was, wilde de NSB de verdiensten van Van Severens volgelingen wel erkennen. De formele criteria voorkwamen welbewust het opnemen van Meijers formatie in het paramilitaire pantheon, ondanks het feit dat verschillende ex-Stormers inmiddels niet onbelangrijke posten in de NSB bekleedden. Van Rappard, Kruyt en Verdinaso waren in de ogen van het Hoofdkwartier uiteindelijk niet meer dan hinderlijke lastposten. De eerste genoot weliswaar de steun van enkele Duitse functionarissen, maar had geen serieuze kans tegenover de grotere en ondanks alles meer in de samenleving gewortelde NSB. Arnold Meijer was meer dan eens een geduchte mededinger van Mussert gebleken. De rancune zat diep.

Inmiddels had meer dan zestig procent van de sterk gecentraliseerde WA zich voor frontdienst gemeld. Schumacher verheugde zich er in “dat er W.A.-kameraden waren, die in Afrika pantsers hadden bestuurd en die vanuit een duikboottoeren de kusten van Amerika hadden gezien.”¹³⁰ De WA'ers kwamen dus op zeer diverse posten terecht. Enkelen zetten de stap in de Duitse oorlogsmachinerie al vroeg: twee van Koots strijdmakkers

129 H. Schumacher, “De W.A. in totalen oorlogstijd” in: *Nationaal-Socialistische Almanak 1944* (Utrecht z.j.) 147-182, aldaar 163.

130 Schumacher, “De W.A. in totalen oorlogstijd”, 163-164.

op het Waterlooplein konden tijdens het gerechtelijk vooronderzoek niet getuigen omdat ze vanwege hun SS-opleiding buiten Nederland verbleven.¹³¹

De eind '40 op Musserts bevel opgezette Nederlandsche SS was formeel een NSB-onderdeel, en deelname had geen verplichting jegens Duitsland of Waffen SS als gevolg. Uiteraard was het wel een eerste stap in de richting van verdergaande concessies, en de leden stonden volgens de *Documentatie* aan “sterke Duitse druk en morele aandrang bloot.”¹³² Het Duitse gezag beschouwde de formatie ook als een weerkorps. De *Documentatie* somt de diverse werkzaamheden op, maar het valt op dat daar eigenlijk niets bij staat wat die kwalificatie rechtvaardigt.¹³³

Duidelijk is in ieder geval dat de voormalige WA'ers en leden van andere korpsen op het moment dat zij tot Duitse onderdelen toetraden het stadium van de particuliere strijdgroep ontstegen, en tot serieuze militaire verbanden gingen behoren. Met alle consequenties van dien: het ging er daar straf gedisciplineerd aan toe, en er was geen ruimte meer voor eigen initiatieven. Aan het op eigen houtje opereren kwam een einde. Bovendien stonden zij nu ook bloot aan de sneuvelkans die elke actieve soldaat in frontgebied loopt. In september '41 stierf, nog geen twintig jaar oud, bij Kamenka de Look-volgeling B. C. Ephraïm. Hij was een van eersten uit het milieu van Amsterdamse nationaal-socialisten die dit lot onderging. De volgende jaren zou nog een groot aantal WA'ers, IJzeren Gardisten, wandelsporters, Mussert Gardisten, NSNAP'ers en een enkele verdwaalde Dinaso volgen.

De Zwarte Soldaat gaf eind '43 een inkijkje in hoe het er na het afreizen van zoveel WA'ers met het korps voorstond. In een deels nogal schreeuwerige opmaak stelde het blad:

Indien nog in deze dagen – zooals in de tweede helft van het jaar 1940 – iedere dag groote afdeelingen jonge W.A.-mannen door de de Nederlandsche straten zouden marcheeren, dan zou het voortbestaan van onze strijdformatie inderdaad geen zin meer hebben.
 JUUST ECHTER, OMDAT MEN VAN DE VELE DUIZENDEN MANNEN, DIE DE W.A. TELT, ER SPORADISCH E E N IN HET VADERLAND TEGENKOMT, IS HET BEWIJS GELEVERD, DAT DE W.A. ZIN HEEFT.¹³⁴

131 Dossier Koot, NHA, Procureur-generaal Amsterdam 1940-'49, inv. nr. 254.

132 Sikkel, *Documentatie*, 340.

133 Sikkel, *Documentatie*, 341.

134 “De W.A. staat op post”, *De Zwarte Soldaat*, 25 november 1943.

Het doet vreemd aan om te lezen dat een korps dat zulke verstrekkende ambities op de Nederlandse straten had, uiteindelijk vooral buiten de grenzen zinvol zou zijn. Uiteraard leidde het vertrek van vele vechtersbazen naar de Duitse legeronderdelen tot een leegloop van het NSB-weerkorps. De trek naar de frontlinie was zo een factor in de afnemende WA-activiteiten, maar er vond waarschijnlijk meer een wisselwerking plaats. Er bleek uiteindelijk te weinig eer op de Amsterdamse straten te behalen. Dat maakte de werkelijke oorlog, die aanvankelijk aanleiding gaf tot groot optimisme, een aanlokkelijk alternatief. De feitelijke ondergang van de WA, inmiddels een vergaarbak waar allerlei aspiraties en behoeften samenkwamen, had toch ook alles te maken met het echec op straat.

Natuurlijk speelde de machtsstrijd zich voor een belangrijk deel buiten de hoofdstad af. Toch was het in Amsterdam dat de WA op 9 november 1940 haar vernieuwde aanspraken op de straat het meest nadrukkelijk uitte. Een WA-mars een week eerder in Den Haag haalde het, ondanks enkele harde confrontaties met Unieleden, niet bij het vertoon in de hoofdstad. Daarbij was het in Amsterdam dat de WA een ernstige aanval deed op de restanten van het Nederlandse gezag, en in dat streven hopeloos faalde. De wijze waarop de WA'ers in een moeite door ook het Duitse gezag tartten bracht hen namelijk in ernstige problemen. Als plaatselijk weerkorps dat handelde uit 'Selbstermächtigung', had de WA eind '42 wel geheel afgedaan. Op 26 september van dat jaar hield het weerkorps een mars door de Jordaan, waarbij ex-Dinaso en hoofdredacteur van *De Zwarte Soldaat* Van der Hout de buurtbewoners op Palmgracht en Westerstraat toesprak.¹³⁵ Van enige belangstelling voor zijn redevoeringen blijkt niets. De activiteiten van de WA bleven in deze periode hoofdzakelijk beperkt tot dit soort propagandistisch bedoelde marsen. Bij het publiek trad ongetwijfeld een zekere mate van gewenning op. De meeste bewoners hielden zich afzijdig, maar of dat uit ontzag of vrees voor de WA was valt te betwijfelen.

Meer en meer was de WA, net als de NSB als geheel, een aan Duitse belangen ondergeschikt instrument geworden. Voor Mussert en de zijnen was dat nooit de bedoeling geweest, maar er restte inmiddels niet veel meer dan de uiterst smalle marges die de nieuwe machthebbers hen lieten. De WA'ers zelf hadden zich vanaf het prilste begin aan de Duitse broeders gespiegeld. Dit leidde tot grote spanningen binnen de beweging. In de eerste jaren van de bezetting veroorzaakten de daden van het weerkorps nieuwe problemen voor de NSB-top. De situatie was in enkele opzichten echter

¹³⁵ Schumacher, 26 september 1942, NIOD, Europese dagboeken en egodocumenten, inv. nr. 1018.

anders dan vijf jaar eerder. In het eerste jaar van de bezetting beschermden delen van de heersende macht hen, ook tegen de tucht van de eigen leiding.

Desondanks mislukten de pogingen van de WA opnieuw. Zoals gezegd was het intimideren van de Amsterdamse bevolking maar zeer ten dele geslaagd. NSB'ers, en vooral ook WA'ers, hadden regelmatig met verbaal en fysiek verzet te maken. Aanvankelijk waren er geregeld harde represaillemaatregelen tegen plegers hiervan. In Amstelveen sloegen plaatselijke en Amsterdamse WA'ers begin '41 een woning kort en klein, omdat de zoon des huizes een NSB'er zou hebben beledigd. Daarbij liep de moeder van de jongen rake klappen op.¹³⁶ Dergelijke gebeurtenissen vonden met regelmaat plaats.

Het lukte de WA niet de resultaten uit het eerste oorlogsjaar in blijvende winst om te zetten. Met hun marsen wilde het korps haar aanwezigheid in de openbare ruimte benadrukken. Politie en burgerij gingen hen echter niet uit de weg. Begin 1943 hielden enkele agenten tijdens de spertijd een vrouw aan die niet over de vereiste papieren beschikte om op straat te zijn. Zij had gezelschap van een onbekend gebleven WA'er en van gewezen Mussert-Gardist Stein. Deze was blijkens het rapport de straffe discipline van die organisatie alweer vergeten: hij "[riekte] naar alcohol [...] en ging tekeer als een wildeman".¹³⁷ Ondanks de luidruchtige protesten van Stein en de WA'er ging de overtreedster mee naar het bureau om daar de ochtend af te wachten. Het gedrag van beide heren, door de rapporteur als autoritair, onbeschoft en kleinerend omschreven, bleef verbaal van karakter. Het gezag van de politie stond niet ter discussie, en vechten om de straat was er niet meer bij.

In september '43 liep een drietal WA'ers op de Admiraal de Ruijterweg toen vanuit een openstaand raam een vrouwenstem hen voor "tuig" uitmaakte. De drie achtten daardoor zichzelf alsook de hele WA beledigd. Zij beklagden zich vervolgens over de scheldende vrouw op het politiebureau. De politie mengde zich er in, en een en ander werd vervolgens in der minne geschikt.¹³⁸ Het was niet nieuw dat beledigde WA'ers zich bij de politie beklagden, maar niet zelden – zoals in februari '41 in Amstelveen – ging dat samen met eigenhandig optreden. Dat een kwestie waarin de reputatie van de WA in het geding was op een zo tamme wijze afliep, is een duidelijke

¹³⁶ Sijes, *De Februari-staking*, 76.

¹³⁷ Rapporten Overtoom, 2-3 maart 1943, mut. 1.00 v.m., SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 6565.

¹³⁸ Margenotitie op brief van 18 september 1943, SAA, Gemeentepolitie Amsterdam, inv. nr. 5826.

indicatie dat er werkelijk veel veranderd was. Er waren inmiddels andere arena's voor gewelddadige actie beschikbaar, mede door de mogelijkheden die het Duitse nationaal-socialisme bood. De hierboven al gesignaleerde trek naar de frontlinie was in dat opzicht een belangrijke factor. Ook de Landwacht en de goeddeels uit de Amsterdamse WA gerekruteerde Vrijwillige Hulppolitie zouden zich in de verdere fasen van de bezetting nog op niet mis te verstane wijze doen gelden. In deze organisaties ging ook de langgekoesterde wens tot officiële bewapening in vervulling.

De Amsterdamse Weerafdeling heeft met haar handelwijze het streven van de NSB geen dienst bewezen. Voor zover dit streven al kans van slagen had, is het door het optreden van de WA te niet gedaan. De agressieve straatformaties en de herenclub op het hoofdkwartier stonden te ver van elkaar af. Slechts een enkeling in het middenkader probeerde vruchteloos tussen de polen van deze constellatie een zeker evenwicht te brengen. De hoofdstedelijke WA bleek echter niet in staat tot dienstbaarheid aan het hogere NSB-ideaal. Ze bleek evenmin in staat een eigen positie bevechten. Tot de gewenste ontwikkeling van een autonome en eigenzinnige Nederlandse volkskracht is het niet gekomen.

13 Cijfers

Dank zij de grote hoeveelheid beschikbare individuele persoonsgegevens is het mogelijk om de weerkorpsleden naar geboortecohorten in te delen. Daardoor kunnen tabellen enigszins inzichtelijk maken hoeveel mensen actief bij deze groepen betrokken waren.

Geweldpleging is een verschijnsel dat veelal wordt toegeschreven aan het mannelijke bevolkingsdeel, en dan met name de jongeren. In het geval van de weerkorpsen is die attributie zeker terecht; degenen die aan de beschreven gewelddadigheden deelnamen zijn op een heel enkele uitzondering na mannen. De cijfers bevestigen tevens de sterke participatie van jongeren. Ter vergelijking: van de actieve SA-leden in Duitsland tussen 1929 en 1932 was 60% jonger dan 25 jaar, terwijl de gemiddelde leeftijd van de “martelaren” van de nazi’s 24 was. De squadristi in de steden Bologna en Florence waren gemiddeld 23; het gros van de “precoup” fascisten in Italië was geboren in de jaren 1890 – 1905.¹

Om te beginnen is het mogelijk voorzichtig een beeld te geven van de Amsterdamse aanhang van Jan Baars rond 1930. De meest solide bron is de foto die van zijn aanhangers is gemaakt bij hun bezoek aan de vergadering in de Haagse Dierentuin op 28 november 1930. Van deze groep staat immers onomstotelijk vast dat ze die dag bij de vergadering en de bijbehorende vechtpartij aanwezig waren. Op de foto poseren 21 fascisten, waarvan de Amsterdamse Inlichtingendienst er 14 identificeerde. Acht van hen kwamen uit de hoofdstad, een negende uit het nabijgelegen Weesp. Baars zelf ontbreekt, waarschijnlijk omdat hij die dag de rol van spreker vervulde. Wel aanwezig is zijn vader Anton, met 62 jaar verreweg de oudste. Niet allen zijn dus bekend, en bij enkele namen ontbreken geboortedata. Zij vormen het volgende staatje:

Voor 1880	1
1880-1889	0
1890-1899	4
1900-1909	3
1910-1919	3
Onbekend	<u>10</u>
Totaal	21

1 Mann, *Fascists*, 102, 148-149.

Van de elf van wie de geboortedatum bekend is blijkt de helft dertig jaar of jonger. De jongste was er wel zeer vroeg bij: hij vierde enkele maanden eerder zijn zestiende verjaardag.

Verder zijn van bijna honderd Amsterdamse WA'ers, tussen eind 1932 en eind 1935 actief, persoonlijke gegevens bekend. Van 91 van hen staat de geboortedatum vast; de leeftijdsvariatie van deze groep ziet er als volgt uit:

Voor 1880	1
1880-1889	5
1890-1899	11
1900-1909	26
1910-1919	48
Onbekend	<u>7</u>
Totaal	98

De direct aan de WA gelieerde Wandelsportvereniging 'Amsterdam', die tevens de kerngroep van het hoofdstedelijke weerkorps vormde, was in 1935 langs vergelijkbare lijnen geformeerd:

Voor 1880	1
1880-1889	2
1890-1899	3
1900-1909	18
1910-1919	37
Onbekend	<u>4</u>
Totaal	65

De deelname van oudere mannen, dat wil zeggen voor 1900 geboren, was hier iets kleiner dan bij de eigenlijke WA. Uit de onderstaande lijst blijkt dat het ledental van deze vereniging in 1938 sterk was teruggelopen, terwijl naar verhouding de participatie van de ouderen steeg:

Voor 1880	0
1880-1889	1
1890-1899	3
1900-1909	9
1910-1919	9
1920 e.v.	0
Onbekend	<u>1</u>
Totaal	23

Het activiteitsniveau van de club was ook sterk teruggelopen, terwijl het gewelddadige NSB-activisme na de verkiezingen van 1937 überhaupt een daling kende. De Wandelsportvereniging 'De Zwaluwen', in 1939 een van de rekruteringsvelden van de hoofdstedelijke Mussert Garde, gaf in 1938 het volgende beeld te zien:

	m	v	?	
Voor 1880	0	0	0	
1880-1889	2	0	0	
1890-1899	3	0	0	
1900-1909	1	0	0	
1910-1919	7	3	0	
1920 e.v.	1	3	0	
Onbekend	<u>0</u>	<u>2</u>	<u>1</u>	
Totaal	14	8	1	=23

Van de Amsterdamse Mussert Garde zijn 31 leden met name bekend. Als deze, zoals Jan Meyers in zijn Mussert-biografie stelt, inderdaad zo'n veertig leden had is dat zo'n driekwart van het totaal. Net als de WA bestond de organisatie geheel uit mannen. De variatie in leeftijd zag er voor deze 31 als volgt uit:

Voor 1890	0
1890-1899	3
1900-1909	1
1910-1919	24
1920 e.v.	<u>3</u>
Totaal	31

Er zijn nog enkele andere staatjes te maken die vergelijkbare verhoudingen weergeven. De deelnemers van de WA-verwante 'Leeuwengroep' bij de Vierdaagse van 1936:

	m	v	
Voor 1880	1	0	
1880-1889	4	0	
1890-1899	13	0	
1900-1909	21	2	
1910-1919	<u>19</u>	<u>8</u>	
Totaal	58	10	=68

Met betrekking tot de jaren dertig is een overzicht van de deelnemers – uiteraard voor zover bekend – van de aan de NSB gelieerde Amsterdamse wandelclubs relevant. Het aantal mannen was ruwweg het vijfvoudige van het aantal vrouwen. Bij zowel mannen als vrouwen was de jeugd sterk vertegenwoordigd, hoewel bij de vrouwen naar verhouding sterker:

	m	v	?	
Voor 1880	7	0	0	
1880-1889	25	1	0	
1890-1899	38	2	1	
1900-1909	87	9	0	
1910-1919	135	36	0	
1920 e.v.	4	9	0	
Onbekend	<u>46</u>	<u>14</u>	<u>6</u>	
Totaal	342	71	7	=420

Hieronder staan de gegevens van extreemrechtse geweldplegers in de periode 1933-1939, uit alle extreemrechtse Amsterdamse organisaties. Dit omvat het hele palet, van de lang actieve ‘veelplegers’ tot deelnemers van wie slechts een enkel incident bekend is. Buiten beschouwing blijven dus diegenen die wel tot de gewelddadige groepen behoorden, maar waarvan uit de bronnen geen concrete individuele geweldpleging is gebleken. Van deze groep blijken de mannen van dertig jaar en jonger tachtig procent van het totaal te vormen:

	m	v	
Voor 1880	2	0	
1880-1889	4	0	
1890-1899	20	0	
1900-1909	50	0	
1910-1919	100	3	
1920 e.v.	4	0	
Onbekend	<u>10</u>	<u>0</u>	
Totaal	190	3	=193

De vrouwen, allen uit hetzelfde leeftijdscohort, vormen nauwelijks anderhalf procent van het geheel. Om het iets concreter te maken dienen enkele staatjes van deelnemers aan specifieke incidenten. De leeftijdstabel van

de aangehouden ordeverstoorders bij de film 'Heldenkermis' in Tuschinski ziet er als volgt uit:

	m	v	
Voor 1880	2	0	
1880-1889	3	0	
1890-1899	8	0	
1900-1909	17	0	
1910-1919	27	1	
1920 e.v.	1	0	
Onbekend	<u>1</u>	<u>0</u>	
Totaal	59	1	=60

De aangehouden verstoorders van de vergadering van De Dageraad in oktober 1936:

	m	v	
Voor 1880	1	0	
1880-1889	1	0	
1890-1899	3	0	
1900-1909	9	0	
1910-1919	<u>1</u>	<u>0</u>	
Totaal	28	0	=28

De WA die vanaf mei 1940 weer in de hoofdstad opereerde, toont bij leeftijdsanalyse wel een wat verrassend beeld. Het gaat hier om lieden die na mei 1940 aantoonbaar tot de Amsterdamse WA behoorden, ongeacht of van hen wel of niet daadwerkelijke geweldpleging bekend is:

Voor 1880	5
1880-1889	29
1890-1899	55
1900-1909	45
1910-1919	20
Onbekend	<u>20</u>
Totaal	174

Ruim tien procent is van onbekende leeftijd. Desondanks blijkt ruim de helft van het totaal dertig jaar of ouder, en bijna twintig procent stamt uit de negentiende eeuw en is dus boven de veertig. Vijf leden, ongeveer drie

procent van het totaal, zijn vijftig jaar of ouder. Een overzicht van diegenen waarvan deelname aan geweldpleging uit geraadpleegde bronnen blijkt, is in vergelijkend perspectief interessant. Dit overzicht van uitsluitend mannelijke straatvechters, waarvan de betrokkenheid bij straatgeweld in Amsterdam in de jaren 1940-'42 is gebleken en afkomstig uit *alle* extreem-rechtse strijdgroepen, ziet er als volgt uit:

Voor 1880	1
1880-1889	12
1890-1899	36
1900-1909	35
1910-1919	24
Onbekend	<u>3</u>
Totaal	111

Hier verschuift het beeld lichtjes. Het totale aantal is weliswaar lager, maar de dertigplussers vormden hier iets meer dan veertig procent van het totaal. Ruim de helft, 59 van de 111, was jonger; ruim een vijfde was voor in de twintig of jonger. De grote participatie van ouderen blijft evenwel opvallend. De leeftijdsverdeling van de deelnemers, voor zover bekend, aan het WA-vendel waar Koot deel van uit maakte op 11 februari 1941:

Voor 1880	0
1880-1889	1
1890-1899	14
1900-1909	10
1910-1919	<u>9</u>
Totaal	34

Hier vormen de jongeren een duidelijke meerderheid. Dit gelegenhedenvendel had blijkbaar wel voldoende jeugdig elan, maar onvoldoende ervaring om het straatgevecht doelmatig te voeren.

De minst verrassende conclusie uit deze cijfers is wel de vaststelling dat vrouwen in de paramilitaire organisaties nauwelijks een rol speelden. Ze maakten ongeveer een zesde deel uit van de wandelclubs, maar het daadwerkelijk vechten was aan de mannen voorbehouden.

14 Conclusies

Wat is de bijdrage van dit onderzoek aan het wetenschappelijk inzicht over de extreemrechtse weerkorpsen in Amsterdam voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog? Over die weerkorpsen bestonden in de Nederlandse geschiedschrijving tot dusver wel veel aannames, maar geen goed onderbouwde interpretaties. Doel van mijn onderzoek was om na te gaan welke tegenhangers van de fascistische strijdgroepen elders in Europa, zoals omschreven door Michael Mann en Robert Gerwarth, zich in de Nederlandse hoofdstad manifesteerden, hoe ze zich organiseerden en te werk gingen, en wat hun drijfveren waren. Hiermee zijn de Amsterdamse fascistische weerkorpsen voor het eerst onderwerp van gericht onderzoek. Het blijkt dat er in de hoofdstad een langjarige en hardnekkige subcultuur bestond van strijdgroepen die zich toelegden op het plegen van georganiseerd en politiek gemotiveerd geweld. In de nu volgende conclusies plaats ik de geschiedenis van de Amsterdamse weerkorpsen, uitgaande van de relevante theoretische literatuur, in bredere landelijke en internationale perspectieven. Refererend aan de internationale literatuur bespreek ik de aard van de Amsterdamse weerkorpsen en de drijfveren van de leden rond een vijftal thema's die hun gewelddadig politiek activisme hebben bepaald:

- de behoefte aan het 'zuiveren' van de natie van 'vreemde smetten'.
- de inspiratie van nationalisme en irredentisme.
- de relatie tussen de weerkorpsen en hun culturen van geweld.
- de confrontatie met de stedelijke en landelijke overheid en de sociale omgeving.
- de rol binnen de eigen fascistische en nationaal-socialistische bewegingen.

Georganiseerde geweldpleging als onderdeel van de strijd om de politieke macht kwam in de jaren 1920 en 1930 binnen en buiten Europa voor en kende wisselend succes. Michael Manns analyse van fascistisch paramilitarisme blijkt goed op de situatie in de Nederlandse hoofdstad tijdens de onderzochte periode van toepassing. De essentiële kenmerken waarmee Mann het fascisme definieert – een 'cleansing and transcendent nation-statism through paramilitarism' – zijn in algemene zin onmiskenbaar terug te vinden in de handelingen van de besproken weerkorpsen. Mijn onderzoek heeft blootgelegd hoe dit specifiek uitwerkte in de diverse Amsterdamse strijdgroepen.

Maar er zijn ook andere aspecten van theorievorming van toepassing gebleken. Dit zijn ten eerste de door Gerwarth onderscheiden indicatoren, die Manns kenmerken meer reliëf geven. Zijn onderzoek legt in het bijzonder de nadruk op de invloed van de frontervaring tijdens de Eerste Wereldoorlog en het irredentisme in gefrustreerde natiestaten. Gerwarth betoogt echter dat elders in Europa de rond 1920 actieve vrijkorpsen veel deelnemers hadden die toetraden zonder dat ze tijdens de oorlog daadwerkelijke gevechtservaringen hadden opgedaan. Op individueel niveau waren actieve deelname aan het oorlogsgeweld en een direct daaruit voortvloeiende decivilisatie kennelijk geen noodzakelijke voorwaarden voor het toetreden tot zulke korpsen. Morele en sociale ontwrichting als gevolg van de oorlog beperkte zich overigens niet tot de belligerente naties, en een teloorgang van het algemene beschavingspeil in de zin van Elias deed zich ook in andere landen voor. Het irredentisme als medebepalende factor, door Gerwarth eveneens benadrukt, komt hieronder nader aan de orde. Evenals Mann noemt Gerwarth enkele karakteristieken die hij bij de strijdgroepen in Centraal- en Oost-Europa waarneemt, en ook die verschijnselen zijn terug te zien bij hun tegenhangers in de Nederlandse hoofdstad.

Specifiek op Nederland gericht bouw ik voort op het werk van de historisch socioloog Ton Zwaan. Zijn perspectief biedt nog belangrijke aanknopingspunten bij de verklaring van deze fascistische strijdgroepen in een omgeving zonder 'cultuur van geweld', in die zin dat de Nederlandse samenleving als geheel geweld niet als een algemeen politiek middel aanvaardde. In die context werd de strijdlust aangewakkerd door een andere drijfveer: de rancune tegenover 'anderen', en de invloed van – dreigend – verlies van sociale zekerheden. Dit element blijkt eveneens bij de gedragingen en motieven van de Amsterdamse strijdgroepen terug te vinden.

Michael Mann heeft de wens tot 'cleansing' ofwel zuivering van de natie blootgelegd als een belangrijke motivatie achter de fascistische geweldpleging. Hoewel binnen de strijdgroepen vooral zeer sterke antimarxistische sentimenten leefden, namen zij over de gehele periode een veel uitgebreider palet aan vijanden op de korrel. Zo werden onder meer ook antimilitaristen, joden, de als 'oude bakkebaarden' bestempelde liberalen, 'rode' Jordanezen, nieuw-Malthusiaanse gezinsplanners en 'godloozen' in Amsterdam met gewelddadige aanvallen van de fascistie geconfronteerd.

De bestrijding van 'het marxisme' kreeg in fascistische kring echter zeker prioriteit. Ze gaven het begrip wel een steeds ruimere invulling. Met de groeiende populariteit van de radicale nationaal-socialistische variant van het fascisme identificeerden de 'theoretici' in de strijdgroepen 'het marxisme' steeds sterker met de in Amsterdam duidelijk aanwezige joodse

bevolkingsgroep. De nationaal-socialisten zagen 'links' en 'de joden' als geheel internationaal georiënteerd, en daarom bij definitie disloyaal aan de natie. De verschuiving van 'Italiaanse' naar 'Germaanse' ideeën aan het begin van de jaren dertig maakte het antisemitisme binnen de Amsterdamse strijdgroepen al vroeg gemeengoed.

Het door Mann genoemde element van 'transcending', het streven om het marxistisch concept van klassenstrijd te overstijgen of uit te bannen, kwam bij de onderzochte groepen minder expliciet uit de verf. In vergelijking met het marxisme had het fascisme in het algemeen dan ook minder belangstelling voor theorie en het ontwerpen van nieuwe maatschappelijke structuren. Impliciet speelde dit echter wel degelijk een rol. Hoewel de deelnemers aan de weerkorpsen weliswaar uit alle lagen van de bevolking kwamen, was de traditionele arbeidersklasse duidelijk ondervertegenwoordigd. De economische malaise had niet alleen de arbeiders getroffen, maar een groot deel van de beroepsbevolking. Ook wie niet direct langdurig werkloos raakte voelde de gevolgen. De Amsterdamse arbeiders hingen vooral de linkse partijen aan, of ze bleven hun oude 'zuil' trouw. Diegenen die tot de middenstanders behoorden of vrije beroepen beoefenden, en zowel het marxisme als de burgerlijke partijen afwezen, waren eerder vatbaar voor het fascistisch gedachtegoed. Voor hen school een grote aantrekkingskracht in de belofte van het uitbannen van de klassentegenstellingen die ze zagen als een bedreiging van hun levensonderhoud en leefwereld. Het fascisme reikte hen de gedachte aan dat georganiseerd geweld een vanzelfsprekend middel was om de tegenstander te bestrijden – en daarmee de klassenstrijd uit te bannen.

Gerwarth en Mann wijzen op de betekenis van nationale sentimenten bij de strijdgroepen elders in Europa. Deze sentimenten uitten zich onder meer in irredentisme en het streven naar een sterk staatsgezag. Staat en natie zijn in de fascistische opvattingen belangrijke grootheden, en conflicten waren onvermijdelijk daar waar de grenzen van de natiestaten niet samenvielen met een etnisch homogene bevolking. Ook in Nederland speelde ongerustheid over de rijksgrenzen een rol, hoewel deze zorgen verschilden van die in de grensgebieden van de na 1918 uiteengevallen staten. Zo woog etniciteit hier veel minder zwaar. Toch heeft de wens tot behoud van het koninkrijk zoals het was, dus met koloniën, overeenkomsten met de territoriale twisten in het Europa van na de Eerste Wereldoorlog. Het nationale belang, of althans de eigen visie daarop, werd in deze opvatting onlosmakelijk verknoopt met het individuele belang. Voor hen met een fascistische oriëntatie lag het voor de hand de benodigde strijd tot behoud met behulp van paramilitaire korpsen te voeren.

Het Nederlandse nationaal-socialisme had in de kringen rond Van Rappard een 'lunatic fringe', die een eigen vorm van het 'Heim ins Reich'-streven voorstond. Binnen de fascistische stroming in Nederland leefde echter meer het idee van een geïdealiseerde eigen natie. De 'Groot-Nederlandse' gedachte van de 'Dietsers' werd, als de meer obligate variant, vooral met de mond beleden. De Nederlandse tak van het Verdinaso stelde dan ook weinig voor.

Veel sterker dan bij een onrealistisch dwepen met de voorbije eenheid der Nederlanden kwam echter bij de fascistische strijdgroepen de werfkracht van het actuele koloniale vraagstuk tot uiting. Deze kwestie lag binnen die groepen velen na aan het hart en was voor hen ook zeker een mobiliserende factor. Binnen het straatvechtersmilieu en in de kringen die hen steunden hadden velen een duidelijke politiek-emotionele band met de koloniën. Uit de eerdere hoofdstukken bleek dat in deze kringen ervaring van militaire of economische aard met het koloniale systeem veelvuldig voorkwam. Het hele complex van banken, handels- en verzekeringsmaatschappijen, waar veel van de kantoorklerken onder de Amsterdamse weerkorpsleden werkten, was bovendien nauw met dit systeem en de bijbehorende overzeese handel verweven. Streven naar het behoud van een intacte natie, inclusief overzeese gebieden, hing daarmee samen. Hier bleek opnieuw de vijandigheid jegens hen die het koninkrijk en zijn koloniale bezit van binnenuit bedreigden. Verlies van gebied en invloed is vanuit nationalistisch perspectief nooit wenselijk. Daarnaast had de wens tot het handhaven van de Nederlandse status van koloniale mogendheid en handelsnatie niet uitsluitend politiek-ideologische achtergronden; ook zorgen over de eigen welvaart en bestaanszekerheid speelden hierin een rol.

Geweld als op zichzelf staande optie was een meer directe drijfveer voor de leden van de weerkorpsen. Georganiseerd geweld heette in de fascistische ideologie 'scheppende arbeid' en werd gezien als onmisbaar onderdeel van het politieke repertoire van de beweging. Toch hadden de fascistische politieke formaties problematische verhoudingen met de eigen weerkorpsen. Binnen de strijdgroepen leefden eigenzinnige opvattingen over hiërarchie en organisatie. De strijdgroepen onderkenden bij het uitoefenen van hun geweld zeker het belang van een duidelijke bevelsstructuur binnen de eigen eenheden. Zoals Michael Mann opmerkt, was strijd in de letterlijke zin van het woord een integraal deel van hun leefwereld. Uiteraard speelde hierbij het fascistische gedachtegoed een belangrijke rol, maar de praktijk was beslist primair. De strijd was zoals gezegd dan ook niet alleen een middel, maar doel op zichzelf.

De manschappen geloofden hartstochtelijk in de strijdwijze en de organisatievorm die zij kozen en wilden die effectief toepassen. Uiteraard bewoog

zich rond de straatvechters een wijdere cirkel van sympathisanten, die weliswaar niet werkelijk deelnamen maar wel de gewelddadige strategieën bijvielen en ondersteunden. Voor het overige zochten de strijdgroepen binnen het grotere geheel bij voorkeur een zelfstandige aanpak.

In de praktijk gingen ze daar vervolgens volstrekt mee voorbij aan de politieke, strategische en tactische richtlijnen en instructies van de hogere strata in de beweging. De politieke stroming die bij uitstek begrippen als tucht en orde hoog in het vaandel had, leed vooral in Amsterdam sterk onder de gezagsloosheid van de aanhang. In verschillende hoofdstukken heb ik aangetoond dat met name de NSB-leiding nauwelijks in staat was het eigen weerkorps te beheersen. Het gezag dat Mussert en de zijnen over de hele natie wensten uit te oefenen, bleken zij niet eens in de eigen beweging te kunnen handhaven. Niets berokkende het functioneren van de NSB zoveel schade als de insubordinatie die de hoofdstedelijke weerafdeling stelselmatig vertoonde, niet in het minst door de negatieve invloed op het verkiezingsresultaat in 1937. Toen Mussert zijn omstrede WA al ophief vóórdat het initiatief tot de Wet op de Weerkorpsen zelfs maar onderwerp van parlementair debat was, liet hij daarmee zien dat hij maar al te graag van deze lastpakken af wilde. De aanhoudende wrijving tussen top en basis was trouwens een verschijnsel dat zich bij fascistische bewegingen in het algemeen veel vaker voordeed. De meest bekende buitenlandse parallel, de SA onder het nieuwe regime in Duitsland, werd met zeer harde hand gedisciplineerd nadat het had bijgedragen aan de machtsovername 'van onderop'. Dit gebeurde dan ook juist omdat Hitler en de zijnen het autonome optreden van dit korps niet langer gedoogden, zoals overduidelijk bleek tijdens de 'nacht van de lange messen'. Ook in Italië had Mussolini na vergelijkbare problemen zijn strijdgroepen alsnog moeten domesticeren. Michael Mann brengt deze Duitse en Italiaanse voorbeelden wel naar voren, maar gaat verder niet in op het stelselmatige karakter van dergelijke insubordinatie binnen fascistische organisaties in het algemeen.

De Nederlandse geschiedschrijving heeft er tot op heden geen grote belangstelling voor gehad hoe hard de weerkorpsen in Amsterdam van leer zijn getrokken. Oorzaak van deze veronachtzaming ligt vooral in de onjuiste opvatting dat het Nederlandse fascisme een verwaterde imitatie van de serieuze varianten elders zou zijn. Dientengevolge is de situatie ontstaan waarin deze stroming vooral aan de hand van de ideologie en van de leidende figuren is bestudeerd. In de Nederlandse geschiedschrijving was de extreemrechtse activist, vooral die van voor 1940, nauwelijks aanwezig en verder vrijwel onbekend.

Zoals ik in de inleiding al uiteen heb gezet wordt het Nederlandse fascisme pas sinds kort serieuzer in al zijn facetten bestudeerd. Daarbij hoort het perspectief van de fascistische stemmer, de propagandist en de afdelingsfunctionaris, maar gezien de aard van de stroming niet minder dat van de straatvechter. De problematische relatie tussen het geweld en de burgerlijke cultuurpatronen kan dan ook niet onbesproken blijven. In mijn onderzoek komt duidelijk naar voren dat de Amsterdamse weerkorpsleden er een eer in stelden het politieke discours te smoren in geweld. De draagwijdte van het radicalisme en de antiburgerlijke gezindheid onder deze fascistten van eigen bodem is duidelijk onderschat. Deze onderschatting leidde ten onrechte tot het idee dat hun geweld van weinig betekenis is geweest.

Waar kwam nu de in dit onderzoek zo pregnant gebleken gewelddadigheid onder de Amsterdamse fascistten vandaan? De veelgeroemde hoofdstedelijke mentaliteit, waar traditioneel een grote mond en dito zelfvertrouwen deel van zijn, kan dit agressieve gedrag niet afdoende verklaren. Mijn onderzoek toont aan dat beduchtheid voor de sociaal-economische, morele en politieke teloorgang van de natie – zoals de Amsterdamse extreemrechtse activisten die percipieerden – deze weerkorpsen in beweging heeft gebracht. Daarbij hing vooral de sociaal-economische factor met de eigen positie samen: in Amsterdam hing een groot deel van de economische bedrijvigheid nauw samen de internationale en koloniale handel. Veel weerkorpsleden – en ook weer diegenen die hun politiek en maatschappelijk draagvlak vormden – vonden zoals gezegd hun bestaan in deze sector. Zij oefenden beroepen uit als kantoor- of bankbediende, vertegenwoordiger en handelsreiziger. Niet zelden hadden zij, of hun vaders, zich aan de arbeidersklasse ontworsteld, en zij dreigden nu hun geringe voorsprong weer te verliezen. De doelstellingen van ‘het socialisme’ vatten zij op als een acute bedreiging van hun eigen wensen en aanspraken. De conclusie lag voor de hand: het internationalisme en de klassenstrijdgedachte van links brachten de natie en hun maatschappelijke positie daarin direct in gevaar. De meest radicale elementen zagen in geweld de aangewezen manier om dit gevaar te keren.

Aan de Amsterdamse weerkorpsen viel door buitenstaanders weinig te sturen. Zij bleken vooral op het eigen kompas te varen. Dat maakt de klassieke marxistische interpretatie, die de fascistisch ‘angehauchte’ burgerij als werktuig van het kapitaal zag, problematisch. De bevindingen over de sociale achtergrond van de Amsterdamse weerkorpsleden stemmen wel overeen met de algemeen geldende communistische analyse die de Amsterdamse CPN’er Beuzemaker ten tijde van de eenheidsfrontstreven van zijn partij verwoordde, namelijk dat juist de middenklassen bij gebrek aan een alternatief voor het fascisme vatbaar waren.

Een paradox is dat de leden van de Amsterdamse strijdgroepen ondanks hun vooral burgerlijke achtergronden toch een avant-garde ethos cultiveerden. In weerwil van hun sociale herkomst was de strijd op straat rauw en weinig burgerlijk van aard. De strijders waren veelal – maar zeker niet uitsluitend – jong, niet zelden verloofd of getrouwd en soms vader. Met andere woorden: in hun persoonlijke leven waren ze bindingen aangegaan en droegen ze verantwoordelijkheden. Desondanks stelden zij zich voor hun organisaties vrijwillig aan lijfsgevaar bloot en creëerden daarmee ook een opvallend sociaal-politiek fenomeen. Op het individuele vlak speelden vechtlust en agressie een belangrijke rol. Elke samenleving kent agressie en geweld, maar ik neem aan dat wie graag vecht eerder een gewelddadige ideologie zal omarmen dan een vredelievende. Om die gewelddadigheid vervolgens op enige schaal, gedurende langere tijd en met enig effect in een politieke context aan te wenden, waren echter ook organisatievermogen, oefening en middelen noodzakelijk.

Bij de opvatting over strijd en geweldpleging als integraal deel van het bestaan speelde het fascistische gedachtegoed uiteraard een belangrijke rol. De praktijk stond echter voorop en dat maakte een weerkorps dan ook vooral om praktische redenen een passend vehikel voor de fascistische daadkracht. De deelnemers vonden immers meer vervulling in de op een praktisch en concreet activisme ingestelde weerkorpsverbanden dan in het abstractere geheel van de ideologie. Verwant hieraan is de nauwe band met de sportbeoefening, omdat een goede fysieke conditie uiteraard belangrijk voor de actieve deelnemers was. De weerkorpsen boden bij uitstek de gelegenheid om daadwerkelijk fascist te *zijn*. In hoeverre dat lukte werd uiteindelijk ook door de omgevingsfactoren bepaald.

Deze omgevingsfactoren waren in Nederland voor de fascistten al met al minder gunstig. De sterk verburgerlijkte politieke cultuur hier te lande bood voor de gewelddadige ambities van de extreemrechtse knokploegen weinig ruimte. Daarom moesten ze die ruimte gaan veroveren. Terwijl de NSB verwoed poogde een binnen de Nederlandse cultuur passende variant van het fascisme te zijn, en hier ook tot op zekere hoogte in slaagde, stond de WA daar als straatvechtersclub veel verder van af. Deze gespletenheid heeft Musserts beweging niet kunnen overwinnen.

De strijdvaardige houding en de metterdaad beleden afkeer van alle mogelijke tegenstanders laten zien hoe 'hard' de motieven van de Amsterdamse straatvechters waren. Hun korpsen waren formeel onderdeel van politieke organisaties die zich baseerden op politieke programma's en de daaraan verbonden heilsverwachtingen. Binnen deze weerkorpsen waren zulke toekomstvisies misschien minder gearticuleerd aanwezig, maar de

manschappen hadden wel het idee dat zij door hardhandige confrontaties aan te gaan die politieke doelen dichterbij zouden brengen. Net als hun geestverwanten, in Italië, Duitsland en elders, leefden zij vooral naar de leuze 'fascisme is daad'. Hun activiteiten brachten het krijgshaftige karakter van hun organisaties onafgebroken naar voren. Organisaties die geen 'sterke arm' van een politieke beweging waren, maar – zoals de Van Rappard-splinters – in feite partij en weerkorps tegelijk, toonden zich nog minder geremd in hun strijd.

Mann betoogt dat de paramilitairen hun korpsen zagen als een van de dagelijkse politieke repertoires van de fascistische partijen, naast de ideologie, de propaganda en de eventuele verkiezingsacties. Ook in Amsterdam probeerden zij hun wereldbeeld met geweld te implementeren. De linkse, liberale, antirevolutionaire en joodse stadgenoten hadden in hun ogen schuld aan een alarmerende situatie. Al vanaf de jaren twintig liepen de fascisten te hoop om het tij te keren en een ommekeer te bewerkstelligen. Hoewel ze vooral afkomstig waren uit de burgerlijke groepen achtten zij zich niet erg gebonden aan het bijbehorend gedragspatroon, dat onder meer het geweldmonopolie van de overheid aanvaardde. Wat hen niet aanstond bestreden ze met geweld, ook als dat niet in lijn was met ideologische of formele posities.

De weerkorpsen vonden in de eerste plaats de landelijke en gemeentelijke overheden tegenover zich. Die kozen op den duur een duidelijke gedragslijn tegenover dit verschijnsel: terughoudend optreden waar het kon, en repressief waar het moest om de gezagsverhoudingen te handhaven en te onderstrepen. Vooral de aanpak op regeringsniveau was destijds niet onomstreden, en er is – ook in de latere geschiedschrijving – veel kritiek op Colijn en zijn kabinetten uitgeoefend. Ten aanzien van het politieke geweld en het extremisme was de beleidslijn van deze kabinetten toch minder slap dan wel is aangenomen. Tijdens Colijns bewind kwamen het uniformverbod, het ambtenarenverbod, artikel 137 WvS tegen groepsbelediging en de Wet op de Weerkorpsen tot stand. Deze maatregelen – soms op eigen initiatief, soms op instigatie van het parlement verwezenlijkt – waren niet specifiek tegen de fascisten gericht, maar hebben hen wel ernstig gehinderd. De vraag of Colijn een principiële democraat was, of slechts uit pragmatische overwegingen de beginselen van de rechtsstaat hooghield doet hier verder niet ter zake. Onder zijn kabinetten kreeg de straatoppositie van rechts uiteindelijk even weinig speelruimte als die van links.

Het Amsterdamse gemeentebestuur, in de persoon van burgemeester De Vlucht, handelde in overeenstemming met de aanpak van de kabinetten-Colijn. De partijgenoten Colijn en De Vlucht vonden elkaar in een op repres-

sieve tolerantie gebaseerd beleid, waarbij overigens het repressieve element niet gering was. De Vlucht was antirevolutionair en werkte bovendien al sinds zijn aantreden met SDAP-wethouders samen. Zoals ook Harm Kaal in zijn boek over het burgemeesterschap van De Vlucht aantoont koesterde deze weinig sympathie voor het streven van de fascistten, en zag hij hen als lastpakken en ordeverstoorders. De Vlucht gebruikte het hem ten dienste staande bestuursrecht om colportagebeperkingen door te voeren en om de camouflerende sportclubs met hun opzichtige demonstraties en verkapte exercities van de straten te weren. Aangezien de weerkorpsen zich principieel tegen het establishment keerden, was de repressie hen echter om tactische redenen bepaald niet onwelkom. Zij demonstreerden hun verongelijkheid te pas en te onpas, en waren op voorhand niet bereid om zich te laten pacificeren. De extreemrechtse milities in de hoofdstad ontwikkelden zich zo net als elders in Europa tot een geweld initiërende factor in het politieke straatleven. Een serieuze kans op daadwerkelijk politiek succes was er niet, maar ze hadden desalniettemin invloed. Ze hielden bewindslieden, parlementariërs, ambtenarij, publieke opinie en politiek andersdenkenden jarenlang intensief bezig.

In hoofdsteden als Rome en Berlijn beslechtten de fascistten het pleit in hun voordeel, terwijl ze in Brussel, Parijs en Londen in het stof beten. Het fascistische geweld kwam in al die steden wel vroeger of later tot uitbarsting. Een staat die stabiel en zelfbewust was wist de aanvallers wel te marginaliseren, maar deze konden een wankele democratie daarentegen wel in het defensief dringen. Terwijl omvang en intensiteit natuurlijk erg verschilden, bleken de Amsterdamse fascistten zich in hun gewelddadige praktijk niet wezenlijk van hun Europese geestverwanten te onderscheiden. Overeenkomstige opvattingen en organisatievormen dreven hen tot, zij het op voor hen haalbare schaal, overeenkomstig optreden. Anderzijds bleek dat de politieke omgeving waarin ze opereerden voor hun doelen minder toegankelijk was dan die in Duitsland of Italië.

De kentering kwam met de Duitse bezetting. Vanuit de eigen staatsopvatting van de fascistten is, althans wanneer de macht eenmaal verworven is, de positie van de strijdgroepen problematisch. Juist twee van hun meest wezenlijke kenmerken, de eigenmachtigheid en het subversieve karakter, zijn immers ook voor een fascistische staat onacceptabel. De Amsterdamse weerkorpsen respecteerden het geweldsmonopolie van de staat alleen bij gelegenheid en slechts om pragmatische redenen. Hoe zij zich in de door hen gewenste Nederlandse 'fascistenstaat' zouden gedragen is onbekend, omdat die situatie zich niet voordeed. Onder de vooroorlogse verhoudingen was het de fascistten niet gelukt voldoende draagvlak te verwerven om

de overheid effectief te trotseren. Nadat de Duitse bezetting een geheel nieuwe situatie creëerde lukte dat evenmin. Josje Damsma toont aan dat Amsterdamse NSB'ers in het algemeen niet noodzakelijk met ostracisme te maken kregen, maar voor de WA – en ook de andere weerkorpsen – geldt dat ze juist om de fysieke dreiging die van hen uitging wel degelijk gehaat en fel bestreden werden. De WA probeerde opnieuw door eigenmachtig optreden op straat de machtspositie van de NSB te versterken. Voor de gedwongen samensmelting probeerden NSNAP'ers dat ook, afwisselend met en tegen de WA. De Duitse bezettingsautoriteiten hielden de teugels echter strak: zulke politieke acties waren hun prerogatief. Uiteindelijk kwam er een einde aan de Amsterdamse extreemrechtse knokploegencultuur toen de Duitse bezetter vanaf 1941 de manschappen ging werven voor dienst in de Duitse strijdkrachten, in het bijzonder de Waffen SS. De Duitse militaire onderdelen absorbeerden op termijn vrijwel de gehele WA. Wat de WA-leden zo geschikt maakte voor deze overstap was juist de drang tot vechten, de ervaring met geweld en de bereidheid tot dragen van wapens.

Vanaf de nazomer van 1940, toen de zeer pluriforme tegenstand zich onder de vlag van de Nederlandsche Unie tegen WA en NSNAP keerde, was de neergang onafwendbaar. Vooral in de hoofdstad kwam het tot frequente botsingen. Hoewel de Unie eveneens uit de burgerlijke politieke cultuur van weleer voortkwam, ging ze een stap verder dan EdD enkele jaren eerder: ze trad de weerkorpsen niet alleen op hun eigen terrein maar ook met hun eigen middelen tegemoet. De Amsterdamse straten vormden in 1940 en '41 zeker niet de enige arena waar voor- en tegenstanders van de nieuwe orde elkaar troffen, maar uiteindelijk wel die waar de beslissende slagen vielen. Van de nederlaag van 11 februari 1941 op het Waterlooplein heeft de WA zich niet werkelijk hersteld. Het korps wist als zodanig nog slechts wat incidentele schermutselingen te bewerkstelligen en vooral demonstratieve propaganda te bedrijven. Daadwerkelijke betekenis op straat, behalve als mikpunt van hoon en minachting, kreeg het niet meer. Per slot van rekening waren de Amsterdamse knokploegen in het bijzonder en de Nederlandse fascistische in het algemeen onsuccesvol in hun streven. Binnen Nederland, waar het geweldsmonopolie van de overheid zoals gezegd zwaar woog, was de bevolking als geheel niet te winnen voor fascistische ideeën. De bijbehorende gewelddadige actie werkte in dat opzicht dan ook contraproductief.

Een van de hypothesen van dit onderzoek was dat zich in Nederland wel degelijk fascisme van eigen bodem ontwikkelde. Het bleek echter noch op eigen kracht, noch in associatie met de Duitse bezetter in staat om tot wasdom te komen. Dit Nederlandse fascisme was echter zeer wel in staat om zich in de vorm van strijdgroepen op de Amsterdamse straten te

manifesteren, en zich daar ondanks geduchte tegenstand van overheid en andersdenkende burgers jarenlang te handhaven. Geweld gebruikten zij om hun overigens uiterst diffuse gedachten over de ideale Nederlandse natie in fascistisch perspectief kracht bij te zetten. Hun gedragingen toonden, ondanks het feit dat ze over diverse groepen verdeeld waren, een hoge graad van organisatie, beheersing van militaire vaardigheden en een naar Nederlandse maatstaven lage geweldsdrempel. Verder kenmerkten zij zich door hun aanhoudende pogingen de door eigen organisaties en overheid gestelde grenzen te schenden en te verleggen.

Niettegenstaande een aantal verschillen stemden de diverse groepen die in de voorgaande hoofdstukken voorbijtrokken voldoende overeen om ze onder één noemer te brengen. Principiële vraagstukken waren bij die verschillen ook zelden doorslaggevend. Geringe aandrang van Duitse zijde volstond om ze uiteindelijk binnen één gedoogd weerkorps te verenigen. Slechts een enkeling onttrok zich aan die centralisatie. Vanuit de principes van het fascisme-van-de-daad hebben de strijders in de loop der jaren zeer vaak slag geleverd, maar boekten daar uiteindelijk geen werkelijke resultaten mee. In het creëren van voldoende draagvlak binnen het overheidsapparaat en onder de bevolking schoten ze blijvend en volstrekt te kort. Hun vechtlust en actiebereidheid hebben dat niet kunnen veranderen.

Bronnen

Literatuur

- Aarse, J.A.A. en B. Marinus, *'Hou zee kameraad!' Een documentaire over de NSB* (Amsterdam 1967).
Actuele vragen. Brochure IV (Utrecht 1934).
- Antisemitisme en Nationaalsocialisme in Nederland* (Assen 1936).
- Armando en H. Sleutelaar, *De SS'ers. Nederlandse vrijwilligers in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1967).
- Asser, Josuah, "Wie 'Führer' Mussert Holland erobren will" in: *Jüdische Revue*, juni '37, blz. 348-352.
- Baars, Jan A., "*Fascisten*" op de fascistenjacht. *Open brief aan: Mr. J.W. Duys, ter voorlezing aan zijn bewonderaars Ir. A.A. Mussert, C. van Geelkerken en alle andere zedenmeesters* (Amsterdam z.j.).
- Barends, S. (ed.), *Ochtendappèl, eenige nieuwe gedichten van jonge Dietschers* (Amsterdam 1936).
- Boschma, Hilbrandt, *Van den regen in den drop. Van klasse-socialisme tot nationaal-socialisme* (Zutphen z.j. (1934)).
- Cannegieter, H.G., *Helden in den dop. Nieuwe bijdrage betreffende onze moderne jeugd* (Baarn 1931).
- Constandse, A., *De Alarmisten 1918-1933* (Amsterdam 1975).
- Corduwener, Jeroen, *Riemen om de kin! Biografie van mr. dr. Gerrit Jan van Heuven Goedhart* (Amsterdam 2011).
- Cornelissen, Igor, *De GPOE aan de Overtoom* (Amsterdam 1989).
- Damsma, J. M., *Nazi's in the Netherlands. A social history of National Socialist collaborators, 1940 - 1945* (Amsterdam 2013).
- Damsma, Josje en Erik Schumacher, *Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam* (Amsterdam 2010).
- Dekker, Maurits, *Lauwerkrans en hakenkruis* (Amsterdam z.j. (1937)).
Democratie of dictatuur? (z.p. z.j. (Amsterdam 1937)).
- De Vrijheid voorgestreên. Gedenkschrift ter gelegenheid van het eeuwfeest van de kiesvereniging "Nederland en Oranje" te Amsterdam. 1851-1951* (Amsterdam 1950).
- Dokter, Betsy en Carry van Lakerveld (red.), *Een Kunstolympiade in Amsterdam. Reconstructie van de tentoonstelling D.O.O.D. 1936* (Zwolle/Amsterdam 1996).
- Domela Nieuwenhuis, F., *Van christen tot anarchist* (Amsterdam z.j. (1914)).
- Drion, F.J.W. ed., *Vaderlandsche jaarboeken 1937* (Zeist 1938).
- Duys, J.E.W., "*Democraten*" op fascistenjacht. *Eenige beschouwingen over zichzelf verwordende jagers en ontsnappend wild* (Leiden 1936).
- Dijkhuizen, Guus, *Met innige groetjes van Onze Lieve Heer. Gesprekken met mensen van Gods voorlichtingsdienst* (Amsterdam 1969).
- Elzinga, Douwe Jan en Gerrit Voerman, *Om de stembus. Verkiezingsaffiches 1918 – 1998* (Amsterdam/Antwerpen 2002).
- Faber, Heije, *Naar wijder horizon. Over de ziekten van dezen tijd en hun genezing door een vernieuwde democratie* (Utrecht z.j. (1938)).
- Faragó, László, *Palestina op de tweesprong* (Amsterdam 1937).

Franzinelli, Mimmo, "Squadrist" in: R.J.B. Bosworth (ed.), *The Oxford Handbook of Fascism* (Oxford 2009).

Gedenkboek Verzetsherdenkingskruis (Alphen aan den Rijn 1985).

Mussert, A.A., "De bronnen van het nationaal-socialisme" in: C. van Geelkerken (red.), *Voorvolk en vaderland. Tien jaren strijd van de Nationaal-Socialistische Beweging der Nederlanden. 1931 - 14 december - 1941* (z.p. 1943) 363-389.

Gerwarth, Robert, "The Central-European counter-revolution: paramilitary violence in Germany, Austria and Hungary after the Great War" in: *Past & Present* 200, augustus 2008, 175-209.

Gier, G.J.G. de, *Alfred Haighton. Financier van het fascisme* (Amsterdam 1988).

Haas, Jan de, *Met open vizier* (Nenasu, Utrecht 1943).

Hartmans, Rob, *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaal-democratie en het nationaal-socialisme, 1922 - 1940* (Amsterdam 2012).

Havenaar, R., *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit. De vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (Den Haag 1983).

Heijden, Chris van der, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2008).

Hoogeveen, K. en J. Schouten, *De bezem: de geschiedenis van het Actualisme onthuld, Aflevering 2. Het voorspel van het Werkspoorschandaal* (Den Haag, z.j.).

Hoogeveen, K. en J. Schouten, *De bezem: de geschiedenis van het Actualisme onthuld, Aflevering 1. Het Lotisicomannetje* (Den Haag, z.j.).

Houkes, Jannes, "'God is het kwaad.' Strijd tussen vrijdenkersvereniging De Dageraad en confessionelen" in: B. Gasenbeek, J. H.C. Blom en J.W.M. Nabuurs (red.), *God noch autoriteit. Geschiedenis van de Vrijdenkersbeweging in Nederland, 145-170* (z.p. 2006).

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog I. Voorspel* (Den Haag 1969).

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog IV. Mei '40 - Maart '41* (Den Haag 1972).

Jong, L. de, *De Duitse Vijfde Colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam/Arnhem 1953).

Jonge, A.A. de, *Het Nationaal-Socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling* (Den Haag 1968).

Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen, tweede druk met nieuwe inleiding* (Utrecht 1982).

Joosten, L.M.H., *Katholieken & fascisme in Nederland. 1920-1940* (Utrecht 1982).

Kaal, Harm, *Het hoofd van de stad. Amsterdam en zijn burgemeester tijdens het interbellum* (Amsterdam 2008).

Klemperer, Viktor, *LTI. Notizbuch eines Philologen* (Stuttgart 1975 (2007)).

Knegtman, P.J., *Socialisme en democratie. SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939* (Amsterdam 1989).

Kromhout, Bas, *De voorman. Henk Feldmeijer en de Nederlandse SS* (Amsterdam/Antwerpen 2012).

Kroezen, P., P. Drieman, B. de Vries, A. Knotter en A.J.M. Kwakernaak, *Archief van de politie* (inleiding en inventaris, versie 151.2, 6 december 2011), Stadsarchief Amsterdam (SAA).

Langeveld, Herman, *Dit leven van krachtig handelen. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel een 1869-1933* (Amsterdam 1998).

Langeveld, Herman, *Schipper naast God. Hendrikus Colijn 1869-1944. Deel twee 1933-1944* (Uitgeverij Balans, 2004).

Lee, Carol Ann, *Het verborgen leven van Otto Frank. De biografie* (Amsterdam 2002).

- Logt, Ad van der, *Het theater van de nieuwe orde. Een onderzoek naar het drama van de Nederlandse nationaalsocialisten* (Amsterdam 2008).
- Maas, Gerard, *Kroniek van de Februari-staking 1941* (Amsterdam 1961).
- Majerus, Benoît en Antoon Vrints, "De brutalisering voorbij? De Eerste Wereldoorlog en politiek geweld in Europa" in: Madelon de Keizer et al, *Politiek geweld. Etnisch conflict, oorlog en genocide in de twintigste eeuw* (z.p. 2005) 52-74.
- Mann, Michael, *Fascists* (New York 2004).
- Marchant, H.P., *Een staatkundige epidemie. Het ziektebeeld van het Dietse nationaal-socialisme in Nederland* (Den Bosch 1936).
- Meershoek, Guus, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999).
- Meyers, Jan, "De Mussert-garde: geschiedenis van een hersenschim" in: *Bulletin van de Tweede Wereldoorlog*, afl. 2, 11-21 (z.p. 2000).
- Meyers, Jan, *Mussert, een politiek leven* (geheel herziene en aangevulde druk, Amsterdam 2005).
- Monelli, Paolo, *Mussolini. Leven en ondergang* (Bussum 1954).
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, *Over de geest van de wetten* (Amsterdam 2006).
- Mulder, Hans, *Een grote laars, een plumpe voet. Nederland en de Nazi's in spotprent en karikatuur 1933 - 1945* (Amsterdam/Brussel 1985).
- Nationaal-socialistische (fascistische) staatsleer. No. 3* (Utrecht 1933).
- Nationaal-Socialistisch Almanak*, diverse jaren.
- Osta, J. van, "Nationalisme en fascisme in Italië" in: A. Bosch & L.H.M. Wessels, *Veranderende grenzen. Nationalisme in Europa, 1919 - 1989* (Nijmegen 1997), 300-314.
- Pollmann, Tessel, *Mussert & Co. De NSB-Leider en zijn vertrouwelingen* (Amsterdam 2012).
- Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945 I* (Den Haag 1965).
- "PRIOR" *Olie-stookinrichtingen voor keukens en kombuizen* (reclamebrochure N.V. Stookindustrie, ± 1937).
- Richtlijnen voor het gedrag van de Nederlandsche Politie en van de Weerkorpsen bij politieke gebeurlijkheden* (Den Haag 1941).
- Roest, Friso en Jos Scheren, *Oorlog in de stad. Amsterdam 1939-1941* (Amsterdam 1998).
- Romijn, Peter, *Boosaardig bestuur* (Amsterdam 2003).
- Romijn, Peter, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006).
- Romijn, Peter, "Politiek geweld op straat. Succes en falen van de Weerafdeling van de NSB" in: Conny Kristel ed., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (z.p. 2003) 94-115.
- Rooy, P. de, "Het isolement der werklozen" in: P.W. Klein en G.J. Borger (red.), *De jaren dertig. Aspecten van crisis en werkloosheid* (Amsterdam 1977) 197-205.
- Rost van Tonningen, M.M., *Correspondentie van mr. M.M. Rost van Tonningen. Deel I 1921-mei 1942. Ingeleid en uitgegeven door drs. E. Fraenkel-Verkade in samenwerking met A.J. van der Leeuw* ('s-Gravenhage, Martinus Nijhoff 1967).
- Rovers, Frits, "Naar wijder horizon. De Nederlandse Beweging voor Eenheid door Democratie, de crisis van de westerse cultuur en het verlangen naar een nieuwe Gemeenschap, 1935-1940" in: E. Jonker en M. van Rossum ed., *Geschiedenis en cultuur. Achttien opstellen* (Den Haag 1990) 131-139.

- Schaap, Inger, *Sluipmoordenaars. De Silbertanne-moorden in Nederland 1943 - 1944* (z.p. 2010).
- Schilder, K., *Bezet bezit. Artikelen van de hand van Prof. Dr. K. Schilder* (Goes 1945).
- Schippers, Hans, *Waarde bundelgenoot! Hugo Sinclair de Rochemont en Erich Wichman: radicaal fascisme in de twintiger en begin dertiger jaren* (scriptie Sociale faculteit Tilburg, 1973).
- Schippers, Hans, *Zwart en Nationaal Front. Latijns georiënteerd recht-radicalisme in Nederland (1922 - 1946)* (Amsterdam 1986).
- Schöffers, I., *Het nationaal-socialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden. Een historio- grafische en bibliografische studie* (Arnhem/Amsterdam z.j. (1956)).
- Schrieke, J.J., *Bezete Nederland en het Haagsche Landoorlogsreglement van 1907* (Amsterdam 1944).
- Schumacher, H.G., "Tien jaar W.A." in: *Nationaal Socialistische Almanak 1943* (Utrecht z.j.) 91-107.
- Schumacher, H.G., "De W.A. in totalen oorlogstijd" in: *Nationaal-Socialistische Almanak 1944* (Utrecht z.j.) 147-182.
- Schuurman, Melchert (ed.), *Zingend door alle Dietsche gouwen* (z.p., z.j.).
- Seldes, George, *You can't print that! The truth behind the news 1918 - 1928* (New York 1929).
- Sikkel, N.J.G., *Documentatie: status en werkzaamheid van organisaties en instellingen uit de tijd der Duitse bezetting van Nederland* (Amsterdam 1947).
- Sinclair de Rochemont,? (de 'Vraagtekenbrochure', z.p., z.j.).
- Slaa, Robin te en Edwin Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (z.p. (Amsterdam) 2009).
- Sluysers, Meyer, *Een klein mannetje met een klein potloodje. Impressies van 40 jaar VARA* (Amsterdam 1965).
- Smeenk, C., *Onze volksoorlogen. De hoofdbeginselen der Nederlandsche grondwet* (Kampen 1946).
- Snijders, W.H., *Het Actualisme. Wat het is en wat het wil* (Leiden z.j.).
- Spierdijk, Jan, *Jeugd vol verwachting. Amsterdamse herinneringen 1919 - 1940* (z.p., z.j. (1994)).
- Staatkundige richtlijnen der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland. Brochure V* (Utrecht 1936).
- Swijntink, André, *In de pas. Sport en lichamelijke opvoeding in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Haarlem 1992).
- Sijes, B.A., *De Februari-staking, 25-26 februari 1941* (Den Haag 1954).
- Theweleit, Klaus, *Mannenfantasie. Een ingekorte vertaling* (Eindhoven z.j. (1985)).
- Vliegen, W.H., *Dageraad der volksbevrijding* (Amsterdam 1905).
- Vossen, Koen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918 - 1940* (Amsterdam, 2003).
- Vries, Jeroen de e.a. (ed.), *Tot de strijd ons geschaard. Beeldverhaal over het communisme in Nederland* (Amsterdam 1979).
- Vries, Theun de, *WA-man* (Amsterdam 1982).
- Wat wij willen. De oplossing van het Joodsche vraagstuk* (uitgave van de 'Joodsch Nationale Organisatie Brith Joseph Trumpeldor, Afdeeling Nederland') (z.p., z.j. (±1934)).
- Weest op uw hoede! Feiten en gegevens over doel en streven der N.S.B. verzameld door den persdienst der Nederlandsche Beweging voor Eenheid door Democratie* (Utrecht 1937).
- Werner, Andreas, *SA und NSDAP. SA: 'Wehrverband', 'Parteitruppe' oder 'Revolutionsarmee'? Studien zur Geschichte der SA und der NSDAP 1920 - 1933* (Erlangen-Neurenberg 1964).
- Westenbrugge, J. van, *De N.S.B. Een gevaar voor kerk en staat* (z.p. 1936).
- Wichman, Erich, *Geest, koolzuur en zijk. Briefwisseling van Erich Wichman. Verzameld en toegelicht door F.J. Haffmans* (z.p. 1999).

Wiedijk, C.H., *Koos Vorrink. Gezindheid, veralgemening, integratie: een biografische studie (1891 - 1940)* (Groningen 1986).

Wielek, H., *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam 1948).

Wijfjes, Huub, *Radio onder restrictie. Overheidsbemoeying met radioprogramma's 1919 - 1941* (Amsterdam 1988).

Zaal, Wim, *De Herstellers. Lotgevallen van de Nederlandse fascistten en van Wouter Lutkie's tijdschrift Aristo-* (Utrecht 1966).

Zwaan, Ton, *Civilisering en decivilisering. Studies over staatsvorming en geweld, nationalisme en vervolging* (Amsterdam 2001).

Periodieken

Afweerfront tegen oorlog en fascisme voor hulp en verdediging

Algemeen Handelsblad

Amersfoortsch Dagblad

Arbeidsfront. Strijdblad voor de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland

De Banier. Staatkundig Gereformeerd Dagblad

Belgisch Staatsblad

De Bezem

The Canberra Times.

De Daad, Kringblad van de Amsterdamsche Kringen van de Nationaal Socialistische Beweging in Nederland

Dagblad voor Amersfoort

De Eembode. Katholiek Nieuws- en Advertentieblad voor Amersfoort en omgeving

De Fascist

Fascistisch Strijdblad voor de Jeugd

Gemeentebld van Amsterdam

De Groene Amsterdammer

Het Hakenkruis. Officieel Strijd-orgaan der Nationaal-Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij

Jaarverslag Gemeente Amsterdam

De Joodsche Staat. Orgaan van de Unie van Revisionistische Zionisten en van den B'rith Trumpeldor Leidsch Dagblad

Leidsche Courant

De Loods, Kringblad voor het 4de gewest van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland

De Misthoorn

Het Nationale Dagblad.

De Nederlandsche Nationaal-Socialist

Nieuwe Leidsche Courant

Nieuwe Amersfoortsche Courant

Nieuwe Rotterdamsche Courant

Nieuws van den Dag

Nieuwsblad van het Noorden

De Noord-Amsterdammer. Nieuws- en advertentieblad voor Amsterdam benoorden het IJ

Orgaan van de Nederlandsche Beweging voor Eenheid door Democratie

Provinciale Noordhollandsche Courant

Schuitmakers Purmerender Courant
De Sociaal-Democraat. Veertiendaags orgaan van de Sociaal-Democratische Arbeiderpartij in Nederland
De Standaard. Antirevolutionair dagblad voor Nederland
De Sumatra Post
De Telegraaf
De Tribune
Het Vaderland. Staat- en letterkundig nieuwsblad
De Vaderlander
Verlag der Handelingen van de Eerste Kamer der Staten-Generaal
Verlag der Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal
Vlissingsche Courant
Volk en Vaderland. Weekblad der Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland
Het Volksdagblad. Dagblad voor Nederland
De Voortrekker, veertien-daagsche uitgave van de gilden der voortrekkers in Amsterdam van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland
Vrij Nederland
Vrijheid Arbeid Brood. Wekelijksch colportage-orgaan van N.V.V. en S.D.A.P.
De Zaanlander. Dagblad voor de Zaanstreek
De Zwarte Soldaat. Blad voor de W.A. in Nederland

Archivalia

Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC)

234 Zwart en Nationaal Front, 1934 - 1941
 328 Hugo Sinclair de Rochemont
 334 Jan Baars en J.P.C. Kleijn, 1927 - 1972

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

Fokke Bosman
 K.H.E. de Jong
 Sociaal Democratische Arbeiderspartij

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies

077 Generalkommissariat für das Sicherheitswesen
 123 Nationaal Socialistische Beweging in Nederland
 168a Verbond van Dietsche Nationaal-Solidaristen
 168b NSNAP-van Rappard
 168c NSNAP-Kruyt
 168d Zwart Front/Nationaal Front
 173 Boekhandel en Sigarenbedrijf de Driehoek

216k	Departement van Justitie
244	Dagboeken en Egodocumenten
254	Februaristaking 1941
248	Documentatie I, personen
249	Documentatie II, zaken

Stadsarchief Amsterdam (SAA)

325	Feestgebouw Bellevue
5168	Kabinet van de Burgemeester
5181	Secretarie, Algemene Zaken
5225	Gemeentepolitie Amsterdam
5422	Gezinskaarten 1893-1939, gedigitaliseerde films
30238	Dienst Bevolkingsregister: archiefkaarten

Noord-Hollands Archief (NHA)

200	Arrondissementsrechtbank te Amsterdam, 1921 - 1930
216	Gerechtshof Amsterdam, 1930 - 1939
233	Arrondissementsrechtbank te Amsterdam, 1931 - 1939
301	Parquet van de Officier van Justitie te Amsterdam, 1930 (1923) - 1939 (1940)
307	Parquet van de Procureur-generaal te Amsterdam, 1930-1939
466	Parquet van de Procureur-generaal te Amsterdam, 1940-1949

Gemeentearchief Zaanstad

Gemeentepolitie Zaandam

Groninger Archieven

883	Arrondissementsrechtbank van Groningen, 1838-1939
-----	---

Nationaal Archief (NA)

2.09.56	Ministerie van Justitie: Waarnemend Secretaris-Generaal en Raadsadviseur mr. J.P. Hooykaas, (1925) 1940-1947
---------	--

Regionaal Archief Nijmegen (RAN)

427	Koninklijke Nederlandsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding
-----	--

Internetbronnen

Een toenemend aantal periodieken en dagbladen is via bibliotheken en (streek-)archieven online te doorzoeken en te raadplegen. Daarnaast zijn bronnen als Inlichtingendienstrapporten, het Amsterdamse Bevolkingsregister en allerlei andere archivalia steeds vaker via het internet te vinden. In het geval van de Inlichtingendienstrapporten is ook de op de website aangegeven vindplaats van het papieren stuk in de noot opgenomen. Verder is gebruik gemaakt van de volgende websites:

<http://archiefeemland.courant.nu>

<http://kranten.delpher.nl>

<http://leiden.courant.nu>

<http://trove.nla.gov.au>

<http://waterland.courant.nu>

<http://www.ejustice.just.fgov.be/wet/wet.htm>

<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/RapportenCentraleInlichtingendienst1919-1940/>

http://www.volkskrant.nl/archief_gratis/article901784.ece/Het_WA-pak_deed_de_misère_verdwijnen

<http://wetten.overheid.nl/BWBR0001980/>

<http://zoeken.krantenbankzeeland.nl>

<https://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/indexen/index.nl.html>

Illustratieverantwoording

IISG, Fokke Bosma, inv. nr. 208.

NHA, Gerechtshof A'dam, 1930-'39, inv.nr. 171, volgnr. 434; Procureur-generaal A'dam, 1930-'39, inv. nr. 150.

RAN, Koninklijke Nederlandsche Bond voor Lichamelijke Opvoeding, inv. nr. 767.

De Tribune, 31 oktober 1936.

Alle pogingen ten spijt is het niet gelukt van iedere illustratie de makers en/of rechthebbenden te achterhalen.

Samenvatting

Gedurende het Interbellum kregen verschillende Europese staten te maken met binnelands geweld als onderdeel van het politieke debat. De extreem rechtse groepen organiseerden hun gewelddadige actie vooral door middel van eigen paramilitair gevormde milities. Hoewel zulke milities of weerkorpsen ook in Nederland opereerden, was dit nog niet eerder onderwerp van gericht onderzoek. Hierdoor leefden er rond het verschijnsel veel aannames, en de bleef de essentie ervan goeddeels onbekend.

Diverse politieke richtingen bedienden zich van weerkorpsen. Dit onderzoek blijft beperkt tot die varianten die vanuit extreemrechtse achtergrond tussen 1923 en 1942 in Amsterdam opereerden. Voor de machtswil van de fascisten waren deze korpsen het beste vehikel.

Vergeleken met andere delen van Europa waren de schaal en de intensiteit van het geweld betrekkelijk mild. Toch namen de gewelddadigheden in de loop der jaren toe. Na een aanvankelijke oriëntatie op het Italië van Mussolini, verlegde de voorkeur zich na 1930 naar het Germaanse nationaal-socialisme. Met deze transitie werd het Nederlandse fascisme gewelddadiger, en adopteerde het een venijnig antisemitisme.

Zelfs bij oppervlakkige beschouwing is waar te nemen dat de zo autoritair ingerichte fascistische groepen slecht in staat waren hun weerkorpsen effectief te controleren. Hoewel er onderlinge verschillen zijn, worstelden alle Amsterdamse fascistengroepen met insubordinatie onder de militante activisten. Het was Antoon Musserts NSB die hier het meest onder leed. De Amsterdamse tak van de Weerafdeling of WA gingen hun instructies aangaande zelfverdediging met grote regelmaat te buiten. Zonder zich veel van de partijleiding aan te trekken zochten zij de confrontatie met tegenstanders, variërend van communisten tot rivaliserende fascisten. Dit droeg onder meer bij aan het zware verlies van de NSB bij de verkiezingen van 1937. Pogingen tot herstel van het gezag van het Hoofdkwartier waren uiteindelijk succesvol, maar de ontstane schade was blijvend.

Andere varianten van het fascisme deden in de jaren dertig eveneens hun best het politieke bestel te ontregelen. De Amsterdamse afdelingen van Verdinaso en Zwart Front bleven klein en vrij onbeduidend, hoewel de laatste meerdere jaren zeer actief was. De 'lunatic fringe' van de toch al marginale nationaal-socialistische splinter van Van Rappard slaagde er in een reeks gewelddaden te plegen. Die bestond vooral uit het plegen van vernielingen aan huizen en winkels van joden, en het veroorzaken van vechtpartijen op straat. Dit begon rond de tijd dat in Duitsland de

'Kristallnacht' plaatsvond, en hield aan tot de politie enkele maanden later de aanvoerders van de straat haalde.

Tijdens de Duitse bezetting openden zich nieuwe perspectieven. Geen van de fascistengroepen was echter in staat hier vruchtbaar gebruik van te maken. Uiteindelijk genoot alleen de NSB zekere protectie, maar gaf daarvoor op termijn alle zelfstandigheid op. De weerkorpsen kregen de keus tussen opheffing of centralisatie in de WA. Hoewel die er naar streefde onderdeel van de officiële ordemacht in Nederland te worden, slaagde ze daarin niet. Het optreden van de WA'ers veroorzaakte op de Amsterdamse meer tegenstand dan ze aankonden. Ze vonden na een periode van aanhoudend straatgeweld de Duitse autoriteiten, de Amsterdamse politie en het publiek tegenover zich. Na een gevoelige nederlaag in februari 1941 was het met het machtsstreven gedaan. Resultaat was een sterke trek naar Duitse legereenheden. Ze gingen elders vechten, vooral aan het Oostfront. Met de toetreding tot serieuze en gedisciplineerde militaire verbanden gaven ze hun belangrijkste karakteristiek op: hun autonomie.

Summary

'Weerkorpsen'. Militias of the far right in Amsterdam, 1923 -1942

During the interwar period numerous European countries experienced the rise of violence as part of the political discourse. Among the far right this violence was usually organized and executed by private militias. In the Netherlands these paramilitary organizations, or in Dutch 'weerkorpsen', have never been the subject of serious research. This has resulted in various misconceptions of what has remained until now a largely unknown phenomenon.

'Weerkorpsen' were formed by different political factions. This thesis limits itself to the operations of local far right 'weerkorpsen' in Amsterdam between 1923 and 1942. For the fascists 'will to power', these militias were the preferred vehicle.

In comparison to other parts of Europe, the scale and intensity of the violence was mild. Yet, research shows that violent activities increased over the years. Initially fascism in the Netherlands was mainly inspired by the Italian example. However, around 1930 the focus shifted towards the Germanic national-socialism. With this transition, Dutch fascism became more violent and adopted an acidic anti-Semitism.

Even a cursory observation shows how the top down fascist parties were unable to control their militias. However the extent of this control (or lack of it) varies, all Amsterdam-based fascist organizations struggled with insubordination within their rank and file. It was Antoon Mussert's Nationaal Socialistische Beweging (NSB) that suffered most from this insubordination. The Amsterdam branch of the 'Weerafdeling', Mussert's (later suspended) militia, overstepped the boundaries of self defence on a regular basis. In defiance of their political leadership, the members incited violent clashes with opponents ranging from communists to rival fascists. Consequently, the NSB suffered a severe loss in the 1937 Dutch general election. Efforts by the party leadership to control the power base before this election, however successful in the longer run, were 'too little, too late'.

Other varieties of fascism did their share to uproot society in the later 1930s. The Amsterdam branch of Verdinaso and the Zwart Front were both small and rather insignificant, although the latter was very active for a number of years. The 'lunatic fringe' of the (in itself already marginal) nazi-party of Van Rappard managed to create a reign of violence, mainly

vandalizing houses and shops of Jewish citizens and inciting street brawls. This violence started around the time of the notorious 'Kristallnacht' and kept going until a police clampdown ended it almost six months later.

During the German occupation new perspectives opened. No fascist group was able to benefit of its own volition and in the end only the NSB enjoyed substantial protection. Paramilitary initiatives were either suspended or absorbed by the reinstated WA. Although this organization aspired to at least participate in officially enforcing public order they failed to do so. Their presence on the streets of Amsterdam provoked more opposition than they could handle. In the end they found the German authorities, local police and the general public against them. After a serious defeat in a crucial street fight early 1941, their heyday was over. Now that the rise to power of the NSB through the activities of the WA was cut off, a vast majority of the corps joined German army units. They left their country to fight elsewhere, mostly on the Russian front. Doing this, they abandoned their most essential characteristic: their autonomy.

Index

Personen

- Ahlers, A.C. 248, 250, 253-254
Albarda, J.W. 28, 86, 176-177
Angeren, J.R.M. van 266
Annunzio, G. d' 41
Arlosoroff, H. 32
Asscher, A. 198
- Baars, A.J.M.F. 51, 79, 319
Baars, J.A. 23, 28, 46, 48-59, 62, 72-73, 86, 89,
94, 98-99, 151, 153-155, 164, 166, 178, 187, 190,
198, 220, 242, 319
Bakker, D. 294-295, 303, 305
Bakker, G. 287
Bakker Niemeijer, J.H. 268
Barbie, K. 297
Barends, S. 223-225, 230-231
Beckhoven, L. van 227
Ben Joseph, S. 32
Bergh, G. van den 190-191
Bervoets, B.H.M. 221, 223, 226, 228-230, 236
Bettink, H.W. 275
Beuzemaker, N. 194, 330
Bickhoff, J.B. 83
Bik, B.E.J. 196
Blécourt, L. de 182
Blom, J.C.H. 97-98
Böhmker, H. 292, 304
Bolland, G.J.P.J. 37
Bonger, W.A. 185, 191
Böninghausen, E. von 145
Bontjema, Th.G. 126-127
Boon, G.A. 150, 179-180, 198
Boon-van der Starp, B. 150
Boot, C.F. 120
Boschma, H. 18
Both, W. 155
Botti, J. 305
Braak, M. ter 185
Braat, A. 51
Broekhoff, K.H. 133, 138-139, 145, 286-287
Bruch, H. 44
Brückner, F. 125
Bruigom, D.J. den 248, 250, 253, 287, 297-298
Buitenhuis, T.H. 150
Buskes, J.J. 185
- Cannegieter, H.G. 62, 66
Chefalo, R. 209
Citroen, S. 249
Codreanu, C. 248
Colijn, H. 24, 132, 165-166, 174, 195, 197, 200, 206,
213-214, 229, 288, 332
- Constandse, A.L. 44, 52-53, 164
Cornelissen, I. 30
Couveld, C.F. 47-49, 230
- Daalder, P. 126-127
Damsma, J. 12, 295, 307, 334
Dassen, L.H.G. 120, 260
Deckers, L.N. 103, 173
Degrelle, L. 139
Dekker, M. 133
Deterts, W.A. 102-104, 106-107, 152, 173
Diepgrond, K.L. 297-298
Dieren, G.A. van 126, 136, 140, 210
Doesburg, W.F. van 297
Donker, L.A. 179
Donker, P.A. 299
Drion, F.J.W. 217
Dronkers, J. 77, 82, 102-105, 152, 155, 174-175,
226-227, 229-230
Duinkerken, A. van 185
Duijl, G. van 84, 101, 164-165, 208
Duys, J.E.W. 29, 191
Dijck, N. van 250
Dijkgraaf, F. 97
Dijkstra, D. 151
Dijkstra, *zie* W.A. Polak
- Eeden, F. van 50
Eerkens, B. 246
Elias, N. 16, 326
Ephraïm, B.C. 315
Essink, A. 196
Eijdsen, C.J. van 45, 68, 236-237
- Faber, H. 187-188
Farwerck, F.E. 200
Feldmeijer, J.H. 257, 263, 265, 268, 272, 274, 277,
279, 281, 281
Felten, L. 221-222, 224
Feyder, J. 151
Fischer, A. 260
Fleischmann, O. 239
Frackers, W.F.K.J.F. 296, 311
Fraenkel-Verkade, E. 262, 268, 271
Franco, F. 243
Frank, O.H. 248
Franzinelli, M. 15, 44
Frenay, C. 58, 242

- Geelkerken, C. van 47, 87, 89-91, 136, 145, 152, 155, 164-165, 176, 199-203, 205-206, 208, 213, 262, 276
- Geer, D.J. de 129-130
- Gelderen, J. van 275
- Genechten, R. van 268
- Gerretson, F.C. 58, 86, 220
- Gerwarth, R. 14-19, 325-327
- Gier, J.G.J. de 36
- Goebbels, P.J. 153
- Gosschalk, E. 31-33
- Greeve, H. de 202
- Groeninx van Zoelen, R.F. 58, 129, 220
- Gruijter, P. de 56
- Gunning, C.P. 202
- Haighton, C.A.A. 36, 39, 41, 45-46, 48-50, 54, 65-66, 88, 220-221
- Haighton, W.H. 48-49
- Hamel, M. 160
- Hammekool, H. 273-274, 277, 280, 288-289, 293, 306, 309-
- Hanenberg, A.J. 209
- Hartman, J. 260
- Havenaar, R. 11, 75
- Heemskerk, Th. 35
- Hees, A.N.J. van 119, 264-265, 267-268, 275, 278, 292, 296
- Heide, A. van der 174-175, 186
- Hein, P. 56
- Heins, P. 292
- Henstra, S. 83
- Herlé, G.F.J. 139-140, 164
- Heubel, F.S. 276
- Heubel, W.J. 276, 279, 281
- Heutsz, J.B. van 96
- Heuven Goedhart, G.J. van 164, 184-185
- Heijden, C. van der 12
- Heijden, K. van der 141-142
- Heijermans, H. 249
- Heijn, A. 56
- Hitler, A. 55, 61, 67, 72, 75, 79, 105, 245-246, 250
- Hof, H.C. van 't 307
- Hoff Stolk, P. van 't 119
- Hogewind, J. 96, 102, 105, 108, 111, 113, 125, 132, 200, 204, 272-273
- Hoogenhuyze, A.G.H. van 118
- Hoogensteijn, J. 225
- Horst, J.H.M. van der 82, 313
- Horst, L.J.J.C. 279n
- Hout, J.J. van der 316
- Hoving, J. 166
- Huygen, C.J. 143, 272-275, 277-278, 289-290, 292
- Huysmans, K. 46
- Huysser, G. 47
- Ilgner, A. 258
- Immink, J. 119
- Jabotinsky, Z. 31
- Jahn, L. 133
- Jansma, K. 198
- Janssens, J.F.G. 139
- Jong, A. de 162
- Jong, K.H.E. de 36, 44
- Jong, L. de 11, 61, 70, 73, 125, 131, 239, 283
- Jong, S. de 119, 162, 167
- Jonge, A.A. de 11, 65, 76-77, 120, 172, 216, 219, 233
- Jonge, G. de 117-120, 139
- Joode, A. de 64, 67-70, 88, 241, 243
- Joosten, L.M.H. 236
- Kaal, H. 292, 333
- Kampen, J.P. van 46-47, 151, 208, 228, 230
- Karnebeek, H.A. van 217
- Kater, P.A. 305
- Kerkhoff, K.F. 145, 157
- Kiès, P.C.J. 28-31
- Kleerekoper, A.B. 28
- Klemperer, V. 61
- Klinkum, F.W. 112
- Klijn, E. 12, 74, 89, 101
- Knaap, A.J. 155, 201
- Knuvelde, L. 234
- Knijpinga, W. 109
- Koch (adjutant) 142
- Kolthek, H. 67
- Koot, A. 277, 279
- Koot, H.E. 142, 303-305, 308-310, 314, 324
- Kouwenberg, A.C.J. 57
- Krabbenbos, B.J. 139, 142
- Kromhout, B. 257, 262-263, 265, 269
- Kruyt, C.J.A. 68, 70-72, 88, 233, 242, 286-287,
- Kuiters, G. 306
- Küpfer, C.C. 235-236
- Kuyle, A. 235
- Kuyper, A. 197
- Labouchère, C.G. 47-49
- Lagerkvist, P. 124
- Lages, W.P.F. 298
- Langeveld, H. 24
- Langewen, J.F. 138
- Larsen, G.A. 235
- Lee, C.A. 248
- Leon, J. de 32
- Leur, H. van der 227-228
- Lippe, Bernhard zur 288
- Lisser, A. 107
- Looi, L.J. van 47
- Look, F.Th. 241-244, 247-251, 253-254, 257, 286, 290
- Lugt, G.J.M. van der 286-287, 297, 302
- Lyesen, C. 205
- Maas, G. 308
- Mackay, A.A. 234-235, 310
- Malitz, B. 133

Mandema, J.B. 170
Mann, M. 13-14, 18-19, 21, 35, 95, 248, 325-328
Mannheimer, F. 229
Manvis, D.P. 40-41, 48, 259
Marchant, H.P. 35, 77, 213
Marchant et d'Ansembourg, M.V.E.H.J.M.
de 165
Mathijssen, J.W. 192
Matteotti, G. 38
Meershoek, G. 285, 294
Melchers, P. 114n, 212
Mendels, M. 178-179
Meijden, H.M.C. van der 231-232
Meijer, A.C. 151
Meijer, A.J. 23, 56, 69, 152, 219-223, 225-226,
228-229, 231-233, 236, 238, 273, 314
Meijer, N.M. 51-52
Meyers, J. 257, 262, 266-269, 277, 321
Michels, C. 140, 151
Middelman, C.J. 248
Missoorten, J. 81-82
Molmaker, P. 23, 166-167, 204, 217
Monelli, P. 25
Montesquieu 25
Mosly, O. 65
Mussert, A.A. 13, 23, 28, 58, 67, 69-70, 72-73,
75-77, 83, 87, 89, 91, 94-97, 99, 109, 111, 117,
120, 123, 125, 128, 130-131, 135, 137, 150, 153,
156, 159, 164, 168, 170-172, 184, 186-189, 197,
199, 204, 208-217, 220, 231, 233, 238, 262-263,
265-266, 268, 272, 277-278, 293, 295, 312, 316,
329, 331
Mussolini, B. 24-25, 36-38, 40, 56, 61-62, 75, 79,
216, 219, 329
Mijle, C.H.A. van der 68

Napoleon 133, 145
Nugter, J.N. 78-79

O'Duffy, E. 92
Ongers, C.W. 140, 164, 208, 212-213, 291
Ordas, J.C. 43
Otto, J.C.M. 212
Ouderland, J. 260

Paauw, J.K.F. de 104, 221
Pas, J. van der 83, 313
Patzig, M. 239
Pauwels, B.C. 246
Peeters, A.A.M. 67
Polak, H. 27, 138, 174
Polak, L. 185
Polak, W.A. 280
Poldner, C.M. 214, 305
Pollmann, T. 91
Ponstein, G. 152
Poolman, C. 241
Pos, G.J. 143
Presser, J. 33

Quisling, V. 92

Raadsheer, F.K.J.J. 303
Ranitz, S.M.S. de 287
Rappard, E.H. ridder van 64, 69, 71-72, 232-234,
238-239, 241, 243-248, 252-253, 257, 286, 288,
328, 332
Rauter, H.A. 31, 300
Rees, G. van 222, 230
Regoor, M.G.A.G. 143-144, 237
Reiss, I. 30
Renema, A. 53
Reydon, H. 100-101, 105, 107, 152
Reijjinga, Ph.L.J. 113, 115, 141
Robert, J.R. 83
Roelofsen, H.Th. 297
Roest, F. 267, 283, 298-299, 307
Rohde, C.F.W. 138-139
Romein, J.M. 185
Romijn, P. 97-98, 285
Ronchetti, B. 249
Rooij, W.J. de 82
Rost van Tonningen, M.M. 172, 184, 238, 262,
270-271, 276-278
Ruiter, J.W. de 172, 202, 204, 289, 308
Ruppert, Ph.B. 305
Ruijter, M.A. de 56
Ruijter van Steveninck, R.N. de 96, 103, 173
Rijke, W. de 152, 213, 259
Rijkenberg, H.J. 170

Schaik, J.R.H. van 132, 162, 167, 174-176, 178,
181, 207
Schalker, C.J.P. 114, 175, 178, 180
Scharff, J.H. 245-247, 290
Scharff, L. 222, 245
Scheeres, M.F. 209
Scheren, J. 267, 283, 298-299, 307
Scherpenzeel, W. van 289
Schippers, H. 220
Schmidt, F. 238
Schneider, C.H.F. 144, 169-170, 210
Schöffner, I. 83, 214-215
Schumacher, E. 12, 295, 307
Schumacher, H.G. 276-280, 313-314
Schutte, F.H. 119
Schwing, A.W. 277
Seldes, G. 25
Severen, J. van 73, 80-81, 314
Seyss-Inquart, A. 238, 288, 293, 295
Sikkel, N.J.M. 261, 271, 278
Sinclair de Rochemont, H.A. 23, 37-39, 41-45,
49, 52, 89
Slaa, R. te 12, 74, 89, 101
Sluijmers, H.J. 252, 254
Sluysen, M. 47, 182
Smeenk, C. 215
Smit, B. 51-52, 59, 64-68, 89, 220, 239
Sneevliet, H.J.F.M. 30, 129, 178, 195

- Snijders, W.H. 39
 Spee, K.H.G. 48
 Spierdijk, J. 126-127
 Staveren, J.J. van 152, 158
 Stenhuis, R. 27, 29
 Stein, K.H. 275, 278, 317
 Steinbrückner, F.A.M. 214
 Stenhuis, R. 27, 29
 Stevens, F.N. 109-110, 126-127, 140, 151, 156, 177, 214, 296, 305, 309-310
 Strasters, F.H. 303
 Streicher, J. 150
 Sijes, B.A. 274, 283, 285, 290, 293, 297, 309
- Teeuwisse, C. 83
 Tempelaar, H.J. 104, 174-175
 Tesebeld, J.A. 280
 Theweleit, K. 15
 Thiel, J.A. van 141, 151
 Thole, K. 235
 Thomass, W.J. 260
 Tilanus, H.W. 135
 Ton, P. 291
 Troelstra, P.J. 39, 50
 Trumpeldor, J. 31
 Tulp, S. 312
 Tuschinski, A. 152
- Uijleman, W.F. 161, 208
- Valkhoff, J. 124, 185
 Vastenhout, P.W. 140
 Versteeg, H.J. 122, 130, 151-153, 196, 202, 210, 294
 Verviers, E.G.H. 19, 35-36, 39-40, 50, 53
 Vessem, A.J. van 129, 179, 197, 259
 Visser, L. de 26, 178
 Vliegen, W.H. 69
 Vlugt, W. de 124, 195-196, 258, 332-333
 Vonk, G. 170
 Voogd, M.H. 47
- Voorhoeve, E. 80
 Voort van Zijp, C. van der 67, 89
 Vorrink, J.J. 29, 143, 153, 191-192, 195, 200, 237
 Vossen, K. 11
 Vries, Th. de 97
- Waerden, Th. van der 176-177
 Wagemaker, A.C. 291-292
 Waterland, A. van, *zie* Jooode, A. de
 Weber, M. 16
 Weide, Tj.O. van der 137
 Wendelaar, W.C. 198
 Werner, A. 63
 Wessels, F.W. 154
 Wessem, E.M.J.A. van 221, 223, 236-237
 Westenbrugge, J. van 92
 Westerman, W.M. 178
 Wichman, E. 36, 46-47, 73, 99, 252
 Wilde, J.A. de 132, 166
 Wilhelmina, koningin 79, 231
 Wit, S. de 56
 With, W. de 56
 Witt, gebr. de 303
 Wittkamp, W. 105-106, 109-110, 114, 126-127, 140, 150-151, 177, 197, 210, 294, 305
 Worms, G. 160, 182
 Woudenberg, C. 29
 Wijnkoop, D. 39, 174
- Zaal, W. 38
 Zandt, P. 180
 Zeegers, A. 219
 Zondervan, A.J. 313
 Zoutberg, B. 212
 Zuurbier, B. 231
 Zwaan, T. 16-19, 283, 326
 Zwertbroek, G.J. 27, 29, 237
 Zijfers, B.W. 150-151
 Zijlman, T. 119, 169-170, 210

Plaatsen en zaken

- Aalsmeer 241
 Abcoude 52, 158, 160-161, 164, 172, 176-180, 200, 206, 208
 Abcouder Meer 159
 Abessinië 94, 124, 182-183, 200, 214, 216
 Achtergracht 81
 Achterhuis 248
 Actualisten, Verbond van (VvA) 37, 39-40, 44-45, 50, 236
 Admiraal de Ruyterweg 118, 317
 Aerdenhout 275
 Afdeeling I 200
 Afdeeling III 171, 200-203, 206
- Afrika 123, 314
Afweerfront tegen oorlog en fascisme 136
Alarm 35
Algemeen Handelsblad 48, 182
Algemeen Politieblad 249
 Amerika 314
 Amersfoort 165
 Amsteldijk 310
 Amstelstraat 302
 Amstelveen 136, 140, 317
 Amstelveenseweg 139, 144, 241
 Amstelveld 26, 292
 Amsterdam passim

- Amsterdam-Noord 112, 114, 117, 120, 122, 130
 Amsterdam-Oost 229
 Amsterdam-West 55, 143, 268
 Amsterdam-Zuid 107, 140, 249, 288, 290, 302
 Amsterdams Lyceum 202
 Anjerdag 277, 288, 310
 ANP (Algemeen Nederlands Persbureau) 268
 Anschluß 241, 257
 Anti-Revolutionaire Partij (ARP) 67, 129, 132
 Apollohal 134, 136-137, 147
 Arbeiders Sportbond, Nederlandsche (NASB) 27-28, 190
 Arbeiderspers 231, 237
 Arbeidersweer 27, 29
 Arbeidersweer (Oostenrijk) 28
Arbeidsfront 157, 161, 186
 Arditi, antiquariaat 224
 Arnhem 69, 141
 Artillerie-Inrichtingen Hembrug 227
 Aurora, melkinrichting 289
 Auschwitz 32
- Baambrugge 159
 Bakkum 202
 Batavia 121
 Beethovenstraat 286
 Beiersche Bierbrouwerij 205
 België 46, 80-81, 151, 217, 229
 Bellevue, feestgebouw 68, 83, 136, 153-155, 198, 296
 Berlijn 64, 105, 153, 239, 333
 Bersaglieri 40
 Beul, de 124-125, 152, 179, 196
 Beverwijk 206
 Bezem, Fascistenbond de 45-46, 53-54, 78
Bezem, de 45, 48-49, 78, 252
 Bilderdijkstraat 82
 Binckhorst 64
 Binnen Gasthuis 158, 306
 Blauwbrug 156, 298, 301-302
 Blauwe Zand 112-114, 140, 156, 175, 182, 193, 212
Bloed en Bodem 251
 Bob, huize 298
 Boedapest 279
 Bologna 319
 Boom 151
 Borneo 142
 Bos en Lommer 117
 Bos en Lommerweg 240
 Brabants Historisch Informatie Centrum 23
 Breda 260
 B'rith Trumpeldor (Betar) 31-32, 81
 Bronbeek, huize 141
 Brouwerswapen 276
 Brussel 333
 Buenos Aires 124
 Burgerwacht, Vrijwillige 24, 84, 86-87, 129, 131, 144, 188, 269
 Bussum 30, 108
- Bijenkorf 248, 250, 257, 287
 Bijlmermeer 142
- Carré, theater 46
 Ceintuurbaan 170
 Centraal Dinaso Tehuis 81
 Centraal Station 120, 289
 Centrale Raad van het VvA 42-43
 Christelijk-Historische Unie 129
 Cito, cafetaria 247
 Collecte voor Uitgewekenen om Geloof en Ras, Nationale 258
 Comité van Actie ter bestrijding van de land- en tuinbouwcrisis 51
 Comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen 185-187, 191
 Communistische Jeugdbond 157
 Communistische Partij Holland (CPH) 54, 193
 Communistische Partij Nederland (CPN) 157, 192-193, 195, 308, 330
 Concertgebouw 95, 165
 Corporatieve Concentratie 58
 Corporatieve Staats Partij, Nederlandsche (NCPS) 59
 Couveld-Fonds Comité 48
- Da Costakade 250
Daad, de 109, 184, 196, 228, 260, 289-290, 294
 Dageraad, vrijdenkersvereniging de 162, 164-167, 170, 177, 183, 202-204, 209-210, 289, 291, 313, 323
 Dam 130, 233, 277, 288, 293
 Damrak 106, 212, 229, 246
 Dapperbuurt 139
 De Olympiade Onder Dictatuur (D.O.O.D.) 201
 Delft 82
 Den Bosch 222
 Den Haag 52, 57-58, 64, 82, 179, 234, 241, 265, 267, 270, 272, 277-278, 291-292, 316
 Den Helder 82, 152
 Denemarken 76
 Derde Republiek 11
 Derde Rijk 220
 Diakonessen-Inrichting, Nederlands Hervormde 118
 Diemen 51-52, 140, 143, 228, 230, 291
 Dierentuin (Den Haag) 51
 Dietsche Militanten Orde 81-82, 313-314
 Dietsche Nationaal-Solidaristen, Verbond van, *zie* Verdinaso
 Dietsche Propaganda Orde 81, 83
 Dietsche Sport- en Kampverband (DSK) 240-241
 Dietschen Bond 151
 Driehoek, Nederlands Sigaren Bedrijf de 149, 202
 Duindorp 182
 Duitsland 28, 61, 63, 65, 68, 94, 106, 138, 151, 214, 219, 245, 249, 252-253, 257, 299, 333

- Duivendrecht 140
 Duivendrechtse Brug 159, 163
- Eenheid door Democratie* 187
 Eenheid door Democratie, Nederlandsche
 Beweging voor (EDD) 76, 185-189, 191, 214,
 216, 334
 Eerste Kamer 24, 167, 178-179, 204, 217
 Eerste Wereldoorlog 15, 17, 80, 326
 Eibergen 246
 Eik en Linde, café 107
 Emmaplein 288
 Engeland 251
 Europa 14, 37, 64, 162, 192, 327
 Europa, Centraal- 15, 17, 21, 326
 Europa, Noordwest- 61
 Europa, Oost- 15-17, 326
 Excelsior 266-267
- Fagelstraat 224
 Fasci di Combattimento 37
 Fascio 221
Fascist, de 56
 Fascistenbond, Algemeene Nederlandsche
 (ANFB) 45-46, 55, 57-58, 72, 86, 220, 242
Fascistisch Strijdblad voor de Jeugd 78
 Fascistische Beweging, Nederlandsche
 (NFB) 58, 220
 Fascistische Jongerenbond (FJB) 50, 53, 72, 78
 Fascistische Stormafdeelingen (FSA) 57
 Februaristaking 285, 293
 Feldgendarmeerie 299
 Ferdinand Bolstraat 189
Flits, de 50
 Florence 319
 Fokke Simonszstraat 244
 Frankrijk 76, 80, 120, 191, 207
 Frans van Mierisstraat 249
 Freikorps 21
 Friesland 80
- Gemutlichkeit, Deutsche Verein 107
 Generale Staf 59
 Gerechtshof (Amsterdam) 111
 Geuzenvendel 272
 Gilde der Voortrekkers 133-136, 145-146, 154,
 156-157, 175
 Gogh 67
 Graalmeisjes 85
 Grand Theater 209
 Grauwe Vendel 235-237
 Groene Huis 242
 Groenlo 247
 Groesbeek 80, 82, 169
 Groningen 220
 Groot-Brittannië 151
- Haagsche Post* 85
 Haarlem 152, 275
- Handels- en Kantoorbedienden, Algemeenen
 Bond van 29
 HandwerkersVriendenkring 29, 42, 53
 Hansweert 73
 Harmonie, de 54, 227
 Heck's, café 296
 Heemstede 70
 Heineken's Bierbrouwerij 205
 Hekelveld 231
 Heldenkermis 151-152, 158, 179, 196, 199, 208,
 214, 230, 259, 275, 286, 305, 313, 323
 HEMA 272
 Hembrug, Artillerie Inrichtingen 227
 Herengracht 32
 Hiegentlich, hotel 272
 Hilversum 104
 Histadroet 32
 Hogeweg 139, 291
 Hongarije 151
 Hoofdkwartier (van de NSB) 91, 96-97, 101, 137,
 147-148, 165, 170, 172, 182, 197, 199-204, 208,
 213, 258, 261
 Hoofdweg 71, 295, 306
 Hoorn 31
 Horst-Wessellied 135, 141
 Huis van de Bezem 55
 Huygenspark 242
- Ierland 76
 Indische Buurt 139, 298, 311
 Inlichtingendienst Amsterdam 83, 149, 210-211,
 245, 247, 251, 319
 Inlichtingendienst, Centrale (CID) 23, 26-27,
 37, 41, 46, 53, 59, 67, 71-72, 76, 89, 99, 117, 134,
 146, 168, 172, 199, 203, 207, 209, 216, 240-241,
 243, 246, 248-249, 251-252, 263-264, 267-268
 Intellectueel Comité van Waakzaamheid tegen
 het Communisme 202
 Internationale Antimilitaristische Vereeniging
 (IAMV) 42-43
 Internationale Roode Hulp (IRH) 119, 136
 Internationale Socialistische Anti Oorlogs Liga
 (ISAOL) 29-30, 242
 IRA 251
 Italië 35, 64, 76, 94, 219, 319, 333
- Jan Kordaat 38
 Jan Salie 38
 Jan van Galenstraat 311
 Javastraat 298
 J.D. Meijerplein 302
 Jeruzalem 196
 Jeugdgroep 78, 103
 Jeugdstorm, Nationale 78, 205, 262, 276, 279,
 306
 Jeugdvendel 310
 Jodenbreestraat 156
Joodsche Weekblad 32

- Jordaan (buurt) 117, 120-121, 125, 140, 156-158, 209, 229, 240, 293, 316
 Jordaan (rivier) 31
 Jordaanoproer 17, 113
- Kalverstraat 120, 149, 247-248, 254, 267, 311
 Kamenka 315
 Karel van der Heijden, Algemeene Vierdaagse Vereeniging Generaal 141-142, 145, 170, 204, 210
Katholieke Staatkunde 35, 40
 Keizersgracht 158
 Kerklaan 159
 Kerkstraat 146, 174
 Kerstmarsch 136, 204
 Kinkerbuurt 117, 119, 305, 311
 Kloveniersburgwal 156, 244
 KNIL (Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger) 96, 111, 141, 235, 272, 312
 KNSM (Koninklijke Nederlandsche Stoomboot Maatschappij) 104
 Koco, ijsalon 258, 275, 290, 313
 Komintern 191
 Krafftfahrkorps, Nationalsozialistisches 19
 Krasnapolsky, hotel 119, 124, 139, 185, 246
 Kriegsmarine 19
 Kristallnacht 255, 257
 Kroon, café de (Diemen) 228
 Kroon, café de (Rembrandtplein) 286-287
 Kustartillerie 152
- Landdag (NSB) 76, 92, 102, 116-117, 130, 173
 Landdag (Zwart Front) 222-223, 226-227, 229
 Landoorlogreglement 284
 Landsmeer 108, 227
 Landstorm, Bijzondere Vrijwillige 24, 86-87, 129, 131, 188, 269
 Landwacht 318
 Lauriergracht 82, 240-241, 272
 Legerorder 79 103, 174
 Legioen Nederland 19
 Leiden 36-37
Leidsche Courant 77
 Leidsebosje 249
 Leidsegracht 290
 Leidseplein 81, 107, 223, 227, 250, 296
 Leidsestraat 106
 Leliegracht 157
 Linnaeusstraat 163
 Lloyd, Nederlandsche 126
 Loenen aan de Vecht 159
 Loenersloot 159
 Londen 288, 333
Loods, de 184
 Lunteren 269
 Luxemburg 80, 151
 Lijnbaansgracht 248, 250, 253
- Maarsse 159, 191
 Maliebaan 201
 Marco Polostraat 55
 Mariaplaats 102
 Marnixstraat 81
 Mars- en Kampeervendels 28
 Medan 104
 Medisch Front 313
 Meppel 223
 Middenweg 139, 143
Moker, de 35
 Moskou 27
 Motorkorps 96
 Mozes en Aäronkerk 303
 München 64, 105
 Munt 41, 120, 248, 294
 Muntplein 210, 286, 298
 Mussert Garde 144, 233, 257, 261-265, 267-272, 274-, 276-281, 289, 292, 311, 313, 315, 317, 321
- Naarden 164, 275
 Nassaukade 119
 Nationaal Front 233-237, 284, 288
 Nationaal Herstel, Bond voor 178
Nationaal Socialist, de 245
 Nationaal Socialistische Beweging in Nederland, *zie* NSB
 Nationaal Socialistische Nederlandsche Arbeiders Partij, *zie* NSNAP
 Nationaal-Socialistische Partij (NSP) 69
 Nationaal Socialistische Partij, Nederlandsche (NNSP) 68
Nationale Dagblad 166, 184, 303
 Nationalisten, Verbond van 45, 68, 70, 236
 Nationalistische Garde 45, 70
 Nationalistische Militie 45
 Nationalsocialistiska Svenska Arbetarpartiet (NSSAP) 64
 Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter Partei (NSDAP) 55, 61, 72, 76-77, 105-107, 239
 Nationalsozialistische Deutsche Arbeiter Partei, Ortsgruppe Amsterdam 106, 221, 239
 Nationalsozialistische Krafftfahrkorps (NSKK) 19
 Nederduitse Volksche Beweging (NDVB) 247, 250-251, 253-255, 257, 287-288
 Nederland 11, 16-17, 20-21, 24-25, 35, 46, 51, 61, 63, 66, 71, 80, 95, 106, 120, 129, 133, 150, 160, 166, 217, 229, 235, 239, 247, 252-253, 270, 283, 299, 315, 327, 331, 334
 Nederlanders, Verbond van 84
 Nederlands-Indië 264
 Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis 160
 Nenasu 90
 Neutraal, hotel 212
 Neutraal, sportclub 260
 Nieuwe Keizersgracht 160
 Nieuwe Leliestraat 158

- Nieuwe Looiersstraat 251-252
 Nieuwe Nieuwstraat 81
 Nieuwersluis 160
 Nieuw-Malthusiaanse Bond 123-124, 139, 185
 Noord-Sumatra 141
 Nord (departement) 80
 Noorwegen 76
 NRC (*Nieuwe Rotterdamsche Courant*) 36, 154, 182
 NSB 11-12, 23, 29, 31, 47, 52, 54, 58-59, 67-69, 71-75, 77-84, 86-88, 89-95, 98-109, 111, 116-124, 129-132, 134-136, 138, 141-145, 147-150, 153-160, 165-166, 168, 171-176, 178-183, 186-189, 191, 193-200, 202-203, 205, 207, 209, 211-218, 220, 222, 226-231, 233-234, 237-238, 240, 251, 257-263, 266, 269-273, 275, 280-284, 290, 292, 294, 297, 300-302, 308-309, 312, 314, 316-318, 322, 329, 331, 334
 NSB, Algemeene Raad van de 101, 125
 NSNAP-de Bezem 66, 221
 NSNAP-Binckhorst 59, 64-65, 67-68, 89, 239
 NSNAP-Kruyt 70, 152, 242, 314
 NSNAP-van Rappard 31, 69, 72, 88, 144, 233-235, 240, 245-246, 250, 253, 257, 269, 283-288, 290, 296-299, 302, 314-315, 334
 NV-Huis 162, 166
 NVV (Nederlands Verbond van Vakverenigen) 237
 Nijmegen 69, 82, 139, 168
 Oisterwijk 222
Ons Noorden 161
 Oostenrijk 28, 72, 241, 245, 257
 Oosterpark 164
 Oosterparkbuurt 139, 289
 Opperrabbinat (Amsterdam) 107
 Oranje Nassaulaan 200
 Oranjekelder 147, 150
 Oude Gracht 162-163
 Ouderkerk aan de Amstel 136, 143
 Oud-Vossemeer 196
 Overtoom 81, 118, 146, 266, 274-275
 Overveen 137
 Palestina 31-33
 Palmgracht 316
 Paris, café de 286-287, 297
 Parkhotel 296
 Partito Nazionale Fascista 37-38
 Parijs 333
 Pas de Calais (departement) 80
Past & Present 14
 Paterswolde 162
 Peek & Cloppenburg 66
 Piemonte-Sardinië 40
 Plan van de Arbeid 191, 231
 Plantage Middenlaan 203
 Plattelandersbond 51
 Polygoon 104
 Portugees-Israëlitische Synagoge 299
 Prinsengracht 48, 53, 68, 139, 157
 Prinsjesdag 129
 Propagandakamer, Amsterdamse 201
 Provo 209
 PTT (Posten, Telegrafie en Telefonie, Staatsbedrijf der) 236
 Pijp, de 142, 144
 Quatre Bras (Hilversum) 104
 RAI-gebouw 76, 92, 116-117, 130, 189
 Rechtsfront 294-295
 Rechtspleging, Bijzondere 13
 Reguliersbreestraat 302
 Rembrandtplein 248, 254, 296, 298, 302-303, 309-310
 Reserve-WA 96
 Retiefstraat 32
 Revolutionair-Socialistische Arbeiders Partij (RSAP) 30, 195
 Rode Valken 85
 Roemenië 248-249
 Rome 35, 219, 333
 Rood Front Strijdersbond 26-27, 84-85
 Roode Dinsdag 129
 Roode Sport Eenheid 26-27
 Rooms-Katholieke Staatspartij 129, 132, 186, 197, 200, 314
 Rosmolenstraat 110-111
 Rotterdam 82, 192
 Rozengracht 54, 227
 Ruiterskorps 96
 Rijksheem 66
 Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie 285
 Rijksmuseum 250
 Rijksstraatweg 159, 187
 Rijksveldwacht 160, 253, 293
 Rijnstraat 259
 SA-Heim (Amsterdam) 244
 SA-Kruyt 242, 313-314
 SA-van Rappard 240, 247-248, 290, 313-314
 SA Sturm 1 (Amsterdam) 244
 Salland 263
 Santpoort 196
 Savoy, café-restaurant 296
 Schinkelhaven 144, 241
 Schiphol 139
 SDAP, Dagelijks Bestuur 192
 Sicherheitsdienst (SD) 297
 Singel 214, 243, 295, 303
Sociaal-Democrata, de 190
 Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP) 26-30, 32, 46-48, 69, 84-86, 121, 153, 159-161, 185-186, 189-195, 200, 214, 231, 237, 333
 Sociale Partij 67
 Socialistische Arbeidersweer (SAW) 30
 Soest 265, 267, 274

Sonderkommando Feldmeijer 280
 Sovjet-Unie 165
 Spaanse Burgeroorlog 162
 Spaarndammerbuurt 311
 Spanje 162, 164-165, 167, 191, 207
 Sparta, sportvereniging 83
 Spui 153, 309
 Spuistraat 99, 106
 Squadri 15, 21, 24, 37-38, 40-41, 44, 63, 319
 SS, Germaansche 19
 SS, Nederlandsche 19, 315
 SS, Waffen 264, 274, 315, 334
 SS-Westland 278
 Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) 181
 Staatsliedenbuurt 311
 Stadhouderskade 252
 Stadhuis 250, 258
 Stadsdiensten 122, 147, 208
 Stadhuis 146, 174-175
 Stadsschouwburg (Amsterdam) 124
 Stadsschouwburg (Utrecht) 163
Standaard, de 144, 153
Stempelkrant 118
 Stookindustrie, N.V. 272
 Strijdbond tegen Fascisme 26-27
 Sturm Abteilung (SA) 24, 60, 63, 67, 133, 160,
 195, 299, 319, 329
Stürmer, der 150, 179, 198
 Sumatra, Noord- 18
Sunday Chronicle 270
 Sunrise Coal Company 40

Tamboer- en Pijperkorps 'Rex' 139, 142, 169
 Tel Aviv 31-32
Telegraaf, de 44, 67, 126
 Tholen 196
 Thorbeckeplein 290, 298
 Transvaalbuurt 32, 159, 194, 213
Tribune, de 27, 41, 182, 191, 194, 215
 Trip, café 302
 Troelstra Beweging Nederland 30-31
 Tsjecho-Slowakije 257
 Tuschinski, theater 151-152, 178, 213, 230, 323
 Tweede Kamer 26, 35, 165, 178-179
 Tweede Wereldoorlog 91, 233, 325

Uithoorn 160
 Uitkijk, café de 136
 Unie, Nederlandsche 234, 293-294, 296, 313, 334
 Uniformverbod 82, 85, 100, 104, 131, 141, 146, 174,
 204, 214, 241, 243, 267, 274, 295, 332
 Utrecht 47, 82, 87, 90, 102-104, 148, 155, 158-159,
 163-166, 171-172, 177-181, 183, 194, 200-204,
 274, 289
Utrechtsch Nieuwsblad 164, 184-185
 Utrechtse Veerhuis 81
 Utrechtsestraat 311

Vaderland, het 41, 54, 85, 100, 182
Vaderlander, de 45
 VARA (Vereeniging van Arbeiders Radio
 Amateurs) 36, 47-48, 89, 118
 Vechtstreek 191, 200
 Vendel 'Amsterdam' 110, 127, 140, 305
 Vendel 'Dietsland' 281
 Vendel 'Koot' 311
 Vendelkwartier 303
 Venlo-incident 270
 Verdinaso 73, 79, 81, 83-84, 88, 152, 242, 245,
 313-314, 328
 Verlofs-Onderofficieren, Nationale Bond
 van 144, 286
 Verzetshedenkingskruis 59
 Vierdaagsche Afstandsmarschen 57, 139-142,
 144, 168, 204, 210, 321
 Vlaanderen 73, 239, 279
 Vluchtelingen, Comité voor Joodsche 250
 Voetboogstraat 106-107
Volk, het 44, 47-48, 71, 114, 127, 136, 152-154, 157,
 182-183, 187, 190, 192, 196, 206, 215
Volken Vaderland 79, 90, 107, 120, 122, 125,
 130, 142, 150, 153, 161-162, 166, 169, 179, 184,
 203-204, 263, 304
Völkische Beobachter 246
Volksdagblad 241
 Volksdienst, Nederlandsche 273
 Volksfascisme, Nederlandsch 221
 Vondelpark 44
 Vreemdelingenlegioen 49
 Vrienden van de Sovjet-Unie, Vereniging
 (VVSU) 162, 203
 Vrijdenkers Radio Omroepvereniging (VRO) 166
 Vrije Gemeente 36
Vrijheid Arbeid Brood 80, 162, 182-184
 Vrijheidsbond, Liberale Staatspartij de 138,
 197-198, 249
 Vrijkorps Rost 291
 Vrijwillige Hulppolitie 318
 Vijfde Colonne 125
 Vijzelgracht 42
 Vijzelstraat 296, 301, 310

WA 11-13, 29, 53-54, 71-72, 78, 84, 89, 96-111,
 113-114, 117, 122, 124-138, 140, 142-144, 146-149,
 158, 160, 172-176, 178-179, 181-182, 193, 195, 201,
 203-207, 210-211, 214-215, 221, 226, 228-230,
 233-235, 237, 254, 258, 261-262, 264-265,
 273-281, 283-284, 286, 288-296, 298-313,
 315-318, 320, 323-324, 329, 331, 334
 Waakzaamheid, de 111
 Waddenweg 113, 115
 WA-kelder 146-147
 Wandel Federatie, Nederlandsche 145
 Wandel Organisatie, Nederlandsche 132-133,
 139, 143-145
 Wandelsportvereniging Adjudant Koch 142

- Wandelsportvereniging Amsterdam 139-141,
 145, 150-151, 168-170, 210, 305, 313, 320
 Wandelsportvereniging Amsterdam-Zuid 144
 Wandelsportvereniging Biesbosch 144
 Wandelsportvereniging Centrum 139
 Wandelsportvereniging de Driehoek 138-139,
 142, 144-145, 168, 170
 Wandelsportvereniging de Geuzen 143
 Wandelsportvereniging Ik Wil 144
 Wandelsportvereniging Jospotez 142-143
 Wandelsportvereniging Oost 139, 164
 Wandelsportvereniging Oranje Zwart 144
 Wandelsportvereniging Ruijsdael 142
 Wandelsportvereniging de Sperwers 144
 Wandelsportvereniging Wij Lopen Mee 144
 Wandelsportvereniging de Zwaluwen 144-145,
 272, 321
 Warmoesstraat 81, 124, 248
 Watergraafsmeer 139, 160
 Waterlooplein 156, 301-302, 306-307, 309-311, 315
 Weerbaarheidsafdeeling, *zie* WA
 Weeropleiding 96
 Weesp 51, 108, 227, 319
 Weesperpoortstation 102
 Weesperkarspel 161, 177
 Weesperzijde 146
 Weimar, Republiek van 11
Wekelijksch Overzicht 161
 Werkende Stand, Gebouw voor de 156, 210,
 243-244
 Werklozen Agitatie Comité's 46
 Werklozen Strijd Comité's 118
 Werkspoor 41
 Westerkerk 157
 Westermarkt 158
 Westerstraat 157, 316
 Wet op de private milities 21
 Wet op de Weerkorpsen 20, 81, 83, 86, 132, 178,
 232, 247-248, 262, 267, 273, 329, 332
 Wetboek van Strafrecht 85, 87, 207
 Weteringschans 36
 Wilhelmina Gasthuis 118, 229, 277
 Wilhelmus, het 149, 189, 198
 Willemstraat 125-126
 Wilnis 160
 Winterswijk 247
 Wolvenplein 163, 167
 Württemberg 63
 IJ 116-117
 IJsland 151
 IJzeren Garde 247-248, 250, 254-255, 257, 288, 315
 IJzeren Garde (Garda de Fier, Roemenië) 248
 Zaandam 108, 110-112, 227
 Zeeburgerdijk 291
 Zeeland 49
 Zeven Provinciën 17, 189
 Zeven Provinciënstraat 117
 Zionisten Revisionisten 31-32
 Zuilen 159
 Zum Heinrich, café 251
 Zutphen 280
 Zwanenburgwal 303
 Zwart Front 23, 69, 81, 88, 152, 155, 174-175,
 218-233, 236, 238, 245, 254
Zwart Front 215, 219, 227-229, 232, 235
Zwarte Soldaat, de 279, 299, 308, 313, 315-316
Zwarte Storm 225-227, 229-230, 232, 238, 314
Zwarte Wacht 225
 Zweden 151
 Zwitserland 76, 151